

347

Régi.

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KÖZREBOCSÁTJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XXII. KÖTET.

(UJ FOLYAM XIX. KÖTET.)

Ára 4 frt.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

MDCCCXCIX.

A MAGYAR TUD. AKADEMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

ARCHÆOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK:

I. kötet: Tizenkét körrajztáblával nyolczadrét 1859. 245 l. Tartalom: Magyar műemlékek. *Ipolyi Arnoldtól*. Csallóköz műemlékei. II. A karikapénz, mint fizetési- és ékszer a történelem előtti korban, *Kiss Ferencztől*. III. Huszonöt kiadatlan pannoniai felirat. *Paúr Istvántól*. IV. Mátyás király egykori szobra Budiszinban. *Wenzel Gusztávtól*. — Ára: 3 frt. (Külön nem kapható.)

II. kötet: Nagy negyedréti képatlaszszal, 54 táblával, 1861. 317 l. Tartalom: Margitsziget műemlékei. Ifj. *Kubinyi Ferencztől*. II. Kelenföldi pogány sirok. *Érdy Jánostól*. III. Kiadatlan magyar czimer és pecsétgyűrűk, saját gyűjteményéből közli gr. *Andrássy Manó*. IV. Nyitra-Ivánka területén 1860- és 61-ben kiszántott byzanti zománczok a XI-ik századból. *Érdy Jánostól*. V. Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. Id. *Kubinyi Ferencztől*. VI. Adalékok a magyar iconographiához. I. Mátyás király egykoru arczképei. *Henszlmann Imrétől*. VII. Magyar téglapítészeti műemlékek. Irta *Ipolyi Arnold*. — VIII. Vegyes közlemények: 1. Magyar feliratu kupa. Gr. *Eszterházy Jánostól*. 2. I. Mátyás király állítólagos építömesterének kézirati munkája az építészetéről. Dr. *Henszlmann Imrétől*. 3. Lesencze-Tomaji római feliratos kő. Közli: *Rómer Flóris*. — 4. I. Mátyás király czimere a boroszlói és a görliczi városházakon. 5. Régi magyar keresztelőkutak és Magyarország czimerének monumentalis használata. *Ipolyi Arnoldtól*. IX. Magyar régészeti Repertorium. Irja *Ipolyi Arnold*. X. Magyar régészeti krónika. *Ipolyi Arnoldtól*. XI. Név- és tárgymutató az I. és II-ik kötethez. Ára: 4 frt 80 kr.

III. kötet: (Uj folyam. I. kötet) 10 képtáblával és a szövegbe nyomott számos fametszettel. Nagy negyedréti 1862. 79 l. I. füzet. I. A Kis-bényi román izlésű egyház. *Henszlmann Imrétől*. V képtáblával. Ára: 60 kr.

II. füzet: II. Pannónia területén Magyarországon fenmaradt néhány római várnáról. Irta *Rómer Flóris*. — II. A kolozsvári szt. Mihály egyház történeti és építészeti leírása. Gr. *Eszterházy Jánostól*. III képtáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: IV. Magyar ereklyék. *Ipolyi Arnoldtól*. 2 képtáblával. Ára: 60 kr.

IV. füzet: V. Középkori keresztelő medenczék. Irta *Rómer Flóris*. — VI. Római feliratok Erdélyből. *Torma Károlytól*. — VII. Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. *Rómer Flóristól*. — VIII. Magyar régészeti krónika. *Ipolyi Arnoldtól*. Több metszvényvel. Ára: 20 kr.

IV. kötet: (Uj folyam II. kötet) 8 képtáblával és több fametszvényvel. 1864. 175 l.

I. füzet: I. A kolozsvári Boldogasszonyról czimzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház. Gr. *Eszterházy Jánostól*. — Tétényi római sirok. *Érdy Jánostól*. — Zólyom megye műemlékei. Ifj. *Kubinyi Ferencztől*. — IV. Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. II. közlés. *Rómer Flóristól*. 7 táblával. Ára 70 kr.

II. füzet: V. Tanulmányok a középkori román építészeti kronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. *Henszlmann Imrétől*. — VI. A Buda környékén felásott római sirokról. *Rómer Flóristól*. I réztáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: VII. A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Irta Dr. *Henszlmann Imre*. — VIII. Magyar régészeti krónika. Összeállítá *Rómer Flóris*. — IX. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. *Rómer Flóristól*. — X. Név- és tárgymutató az uj folyam I. és II-ik kötetre. Több fametszvényvel. Ára 30 kr.

V. kötet: (Uj folyam III. kötet) 2 réztáblával és több fametszvényvel. 1865. 165 l. — Tartalom I. füzet: I. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. I. közlemény. *Érdy Jánostól*. II. Római feliratok Erdélyből. II. közlemény. Irta *Torma Károly*. III. A két hazában talált régi műemlékekről, különösen a szarvasszói (Marm. m.) arany kincsről. *Rómer Flóris*. IV. Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. I. közlemény. Irta *Rupp Jakab*. V. Magyar régészeti krónika. *Rómer Flóristól*. VI. Adalék a m. régészeti irodalomhoz, u. a. VII. A m. tud. Akad. Archæol. Bizottságának munkálkodása 1865 kezdétől, jegyzőkönyvi kivonatban. Több fametszvényvel. Ára 60 kr.

II. füzet: VIII. Archæologiai kirándulás Abauj- és Sárosmegyébe. *Henszlmann Imrétől*. IX. A bakonyszombathelyi éremkincsről. *Rómer Flóris*. X. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. II. közlemény. Irta *Érdy János*. XI. Jelentés a Bányavárosokba tett kirándulásokról. *Henszlmann Imrétől*. XII. Név- és tárgymutató az Archæol. Közlemények V-ik (uj folyam III.) kötetére. Ára 80 kr.

VI. kötet: I. füzet: Tartalom: A kunok bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és a XII. század egyházának leírása. *Ipolyi Arnoldtól*. — Toldalék. A bél-háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV. századig. — A bél-háromkúti, másképp apátfalvi egyháznak építészeti arányai. *Henszlmann Imrétől*. — Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Irta *Rupp Jakab*. IV. közlemény. — Magyar régészeti krónika. *Rómer Flóristól*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállítá *Rómer Flóris*. — A magyar tudom. Akademia archæol. bizottságának munkálkodása 1865—66-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Ára 1 frt 20 kr. (Uj folyam IV. kötet) több réztáblával és több fametszvényvel. 1866. 213 l.

II. füzet: Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. II. czikk. *Henszlmann Imrétől*. — Római feliratok Erdélyből. *Torma Károly* lev. tagtól, III. közlemény. — Az újabb időben Ó-Szönyön kiásott régiségek. *Rómer Flóristól*. — Magyar régészeti krónika, írja *Rómer Flóris*. Folytatás. — Uj régészeti lelhelyek, közli idős *Kubinyi Ferencz*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. *Rómer Flóristól*. Folytatás. — A m. tud. Akademia Arch. Bizottságának munkálkodása 1866. májustól december végeig (jegyzőkönyvi kivonat). — Archæologiai mozgalmak, összeállítá *Rómer Flóris*. — Hely- és tárgymutató a VI. kötethez. Ára 80 kr.

VII. kötet: I. füzet: Tartalom: Jelentés a Bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. *Henszlmann Imrétől*. Vége.) — Sz. Margit házi oltára. Irta *Rómer Flóris*. — A nagyenyedi egyházkerítés. Irta *P. Szatmáry Károly*. — Archæologiai vázlat. Régi tárczájából közli Dr. *Érdy János*. — Néhány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. *Végh Odóntól*. — Adalék az egyházi kincsek történetéhez. *Rupp Jakabtól*. — Jelentés a Hont megye Magyarád helységében talált csontok összehasonlító boncztni vizsgálatáról. *Báthory Nándortól*. — Magyar régészeti krónika. Irja *Rómer Flóris*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállította *Rómer Flóris*. — Archæologiai mozgalmak. II. közlés. *Rómer Flóristól*. Ára 80 kr.

II. füzet: A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leírása. Közli Gr. *Eszterházy János*. — A barlangokról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Rómer Flóristól*. — Kisebb közlemények: I. A szamosfalvi egyház 146. l.; — II. Dózsa György vaskoronája 149. l. Gr. *Eszterházy Jánostól*; — III. Registrum onium rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis... B. *Nyáry Alberttől*, 150. l.; — IV. Bereg megyei régiségek. *Lehoczky Tivadartól* 155. l.; — *Egger D.* Párisban kiállított ezüst lemezei. *Rómer Flóristól*, 158. l.; — VI. Első obsidian eszközök Magyarországon. U. a. 161. l.; — VII. A koronczói (Györm.) vidéknek kő-, bronz- és a vaskori leletei. *Ebenhösch Ferencztől*. Magyar régészeti krónika, összeállítá *Rómer Flóris*. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. VI. közlés. *Rómer Flóristól*. — Archæologiai mozgalmak. II-ik közlés. Ugyanattól. — A m. tud. Akademia archæologiai bizottságának munkálkodása 1867-ben és 1868-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Név- és tárgymutató a VII-ik kötethez. Ára 1 forint.

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KÖZREBOCSÁTJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XXII. KÖTET.

(UJ FOLYAM XIX. KÖTET.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

MDCCCXCIX.

TARTALOM.

Sümegeh és vidékének őskora. Darnay Kálmántól	Oldal 5—85
A Tabula Peutingeriana hármias daciai útvonalából az Új-Palánkától Zsuppáig, vagyis a Bisztra Temes egyesülésénél fekvő Tibiscumig vezető nyugati útvonal helyrajza, hadállásainak stratégiai és köz- gazdasági jelentősége. Téglás Gábortól	86—117
A Vértess vidékének történelmi műemlékei. Náczy Józseftől	118—202

Sümegh és vidékének őskora.

DARNAY KÁLMÁN-tól.

Midőn ezelőtt tizenöt évvel hozzá fogtam vidékünk őskorának felderítéséhez, korántsem vártam azon eredményt, melyet ezen aránylag rövid idő alatt, néhány őstelep és temető sikeres felkutatása és több szerencsés véletlen következtében felszínre került bronzkincs megmentésével elérnem sikerült. És ma, midőn már ki van ugyan jelölve az archæologiai kutatás útja, de őskori telepeink és temetőinknek még csak egy kis része került felkutatás alá, máris megtöltötte muzeumomat az ősemlék, az ő kezdetleges kulturájának hátrahagyott emlékeivel.

De az a rövid néhány év még nem volt elegendő őskincsekben oly gazdag, nagy területnek, minő Sümegh és a Balaton vidéke, teljes felkutatására. Azért elég tág teret szántam jelen tanulmányomnak, melyben be akarom mutatni vidékünk fémkorát, a bronz- és La Tene vas-kort, különösen a fémkorszakok átalakulási korát, a hallstatti őskort oly szépen jellemző csabrendeki és somlyói őstelepeket. Előbb azonban szükségesnek tartom, hogy bevilágítsam néhány szóval a fémkorok megelőző őskorát, a haladottabb neolith kort.

Vannak-e vidékünkön is, a lengyeli vagy más dunántúli neolith telepekhez hasonló őstelepek? Erre határozottan igennel felelhetek, mindannak daczára, hogy ezideig nem foglalkozhattam elég behatóan a régibb őskori telepek felkutatásával, mert elfoglalt vidékünk fémkora. Csakis a szórványosan előfordult leletek és az őskor természetes rendje szolgál bizonyítékul. Viszont azt is sejtem, hogy kőkori telepeink sem számra, sem nagyságra nem fogják megközelíteni a bronz- és La Tene-telepek gazdagságát. Ezen feltevés bebizonyítására megadja a feleletet vidékünk fekvése és annak természetes sajátsága.

A Balaton a miocen őstenger maradványa és mert ezen őstenger egyedül itt, a Balaton képeiben, hagyott látható nyomot, nagyon természetes, hogy legtovább e tájékon tartotta meg uralmát; és jól lehet, hogy a palæolith- és neolith-korban egyes magaslatok ki is emelkedtek a lassankint szűkebb mederbe szoruló víztömegből, de földterületünk legnagyobb része víz alatt állt, vagy lakhatatlan ingoványos terület volt.

Sümegh épen azon kiváltságos területekhez tartozik, hol az őstenger maradandó nyomot hagyott. Vidékünk legnagyobb magaslata az eruptív képződményű «Fehér kövek», az eocen mély őstenger állatvilága a conglomeratokká tömörült numulitokból áll. A brakk-vízi miocen őstenger állatjai, a cerithiumok, osztrigák, rákok, ezrivel hevernek a földszínén. Ritkébbak az édesvízi pliocen-tenger egykori lakói, a bordás Cardiumok, a kongeriok (kecske körmök), melyek inkább közvetlen a Balaton partján, Tihany-nál fordulnak elő. A diluvium emlős-állatainak maradványai szintén gyakran fordulnak elő a sümeghi lösz-rétegben. Rövid néhány év alatt egész gyűjteményt állítottam össze Mamuth, Rhinoceros, ősszarvas csontokból. Az összeköttetés, mely a trias-, rethæ-, lias- és kréta-kortól, a III-ik őskoron át elvezet a diluviumba, itt sem találja még folytatását, mint sehol hazánkban az alluvium korában, hol helyenkint már feltűnik az első ősemlék. Így vidékünk archæológiája is a neolith-korral kezdődik.

Neolith-telepeinket tehát vidékünk magaslatain kell keresni. A tőlünk kissé távolabb eső Somlyó, ma már minden kétséget kizárva, olyan őstelepnek bizonyult, mely a neolith-kortól folytatódólagosan, a

bronz- és La Tene vaskoron át, állandóan lakott terület volt. Hasonlóképen Szigliget, Tátika, Rezi, Csobáncz stb., mely utóbbiakon azonban ez ideig rendszeres kutatás nem történt; csakis a lépten-nyomon — a szőlőmunkálatoknál — véletlenül előkerült szórványos leletek szolgálnak támpontul.

Nem is ezen területektől várom a kedvező eredményt, hol a rendszeres kutatás lehetősége ki van zárva, azon oknál fogva, mert a százados szőlő-kultúra valószínűleg régen feldúlta az őslakók tűzhelyét, sírjait. A mit nem semmisített meg a munkás csákánya, az is elszórva, csak századrészében, a véletlenség következtében kerül felszínre, megfosztva minden eredetiségétől, mely épen az ősember élet-szokásainak tanulmányozására alapul szolgálhatna.

A Sümegh és Csab-Rendek közt elterülő «Fehér kövek» hegyláncolata az, mely archaológiai szempontból nemcsak vidékünk, de egész megyénk legérdekesebb területe. Ez fogja képezni ezután is rendszeres kutatásom tárgyát, és ezen terület van hivatva, hogy az egész vidék őskulturájának képét bemutassa azon szerencsés körülménynél fogva, mert az őskor összes átalakulásainak bélyegét magán viseli, másrésről pedig, az eddig fel nem kutatott rész, a neolith-telepek, teljesen érintetlenül állanak hozzáférhető, bozotos, hasznavehetetlen területen.

A neolith-kor szórványos leletei legtöbb esetben csak általános jelentőséggel bírnak, különösen, ha azok lapályos területről kerülnek felszínre. Ilyen leletek fordultak elő Zala-Gogánfán, csiszolt kőbalta-él; Káptalanfán, szürkés bazaltból készült, átfúrt kősekercze; Berzsényben, félig átfúrt, nagyjában hasogatott, nagy kőalapács, benne a kődugaszszal. Söjtörön hasonlóképen két csiszolt kőalapács, egyik a nyéllyuknál eltörve. Eötvösön két szépen csiszolt kőeszköz, egyik nyéllyukas kőfejsze, a másik kalapács-alak, mely utóbbi lelet leginkább tanúskodik arról, hogy ilyen szórványos leletek legtöbbször véletlenség, nagy vízáradások, földrétegek átalakulása következtében kerültek lelhelyükre. Így kerülhetett egy földrétegbe az eötvösi két csiszolt kőeszköz diluviális állatesontokkal, holott tudvalevő dolog, hogy az őszallatok korában, legalább eddig még semmi biztos adat nincs, hogy hazánkban emberi kultúra létezett volna. Vagy feltéve, hogy létezett, akkor sem a csiszolt neolith, hanem a legrégibb őskor, a palaeolith-kor kezdetleges kőeszközeivel találkozhatunk, csakis egy rétegben, az őszallatok csontjaival.

Sümeghen a közelmúltban Sücs Zsigmond birtokos szőlőjében is fordult elő egy magkőből készült, átfúrt, szépen csiszolt csüngő (amulette), mely kétségtelenül a Fehér kövek magaslatán levő neolith-telepből került ki egy vízmosás alkalmával lelhelyre ép úgy, mint a többi felsorolt szórványos leletek, melyek több száz lábnyival mélyebben fekszenek vidékünk magaslatainál, olyan lapályos területen, mely a neolith-korban bizonyynyal lakhatatlan posványos hely volt.

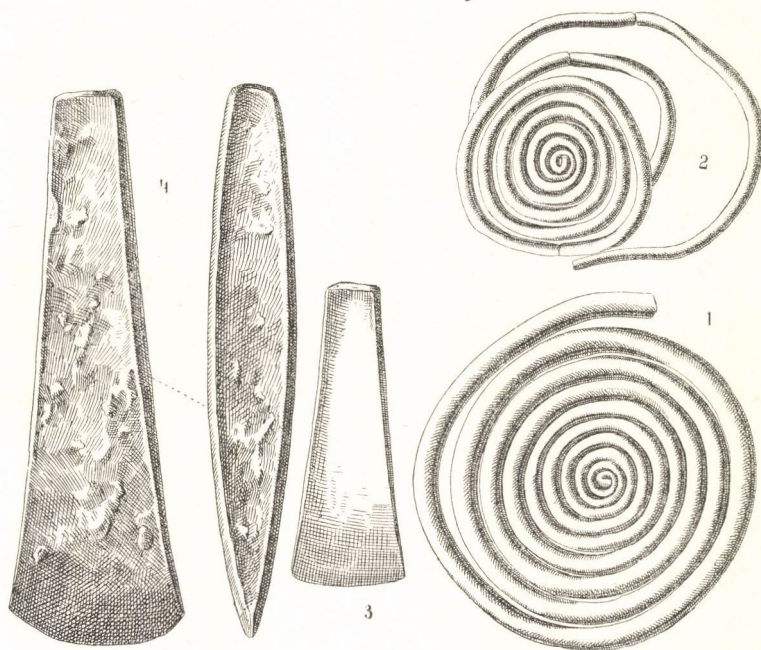
Így természetesen meddő munka volna az ily szórványos leletek helyén kutatni, melyek legfeljebb csak arról tanúskodnak, hogy e vidék valamelyik magaslatán létezik egy neolith-telep. Hasonlóképen nem tanúskodhatik a kőkor ősemberének kultúrájáról a bronz- és La Tene-telepeken bronz- vagy vas-eszköz kíséretében előforduló csiszolt balta-élek, buzogányok, kőalapácsok, fejszék, háló-súlyok, orsó-gombok stb., minőket Csab-Rendeken felásott urna-temetőben, sőt Szt-Gróth homokgödri romanizált kelta telepén is találtam, azon oknál fogva, mert a kőkor az eddigi tapasztalatok szerint a fémkor fel-lépésénél nem ért rögtön véget. Használatban voltak azok a későbbi korszakokban is, nemcsak azon oknál fogva, hogy némely területen réz- vagy ónhányban szenvedtek, vagy mert nem voltak eléggé jártasak az ötvény készítésében, de némely célra, melyre a réz és vas lágynak, a bronz törékenynek bizonyult, igen jó szolgálatot tett a már úgy is forgalomban levő kőeszköz. Mindezek után időelőtti volna vidékünk kőkoráról értekezni addig, míg tervbe vett ásatásaim folytán erről teljes képet nem nyertem, olyan megdönthetetlen bizonyítékokat, minőkkel most vidékünk fémkorát megismertetni óhajtom.

Sümegh és vidékének fémkora. Vidékünkön a bronzkort valószínűleg rézkor előzte meg, mire nézve azonban ez idő szerint még hiányosak az adataim. Hasonlóan a neolith-korhoz, csak néhány igénytelen szórványos leltre és feltevésre kell vidékünk rézkorát alapítani, jöllehet, a rézeszközök más vidéken is ritkábbak a bronznál. Már azon körülménynél fogva is, hogy azt minden valószínűség szerint maga a bronzkor ősembere, midőn a bronzkészítés titkának tudatára jött, beolvasztotta, mely használatra alkalmasabbnak bizonyult, mégis gyakrabban fordulnak elő, mint vidékünkön, hol egész-

ben véve Szigligeten fordult elő szórványosan egy kővésőt utánozó rézvéső, alakja megegyez (Hampel «Újabb tanulmányok a rézkorról» 49. ábra, 1. szám), hossza 80 mm, szélessége 30 mm, súlya 215 gr. (3. ábra.) Egy más alkalommal ugyanott az úgynevezett «Czifra major» szomszédságában forgatásnál egy törpenge és két rézsodrony-tekeres fordult elő szórványosan. A törpenge (XXXII. tábla 2-ik és 8-ik ábra) levélalakú, közepén végig futó dudoros bordával, a nyélhez való megerősítésre három aklázó szeg szolgált, melyek közül egyik hiányzik. Hossza 115 mm, szélessége 22 mm, súlya 20 gr. (Hasonló: Hampel U. T. a rézkorról 26. lap, 36. ábrán látható.)

A pápaszemes sodronytekeres felerészben van meg, másik felét feldolgozta egy tapolezai rézműves. Hasonló a domahidai lelet kettős korongtekereséhez. (Pulszky «Rézkor» 33. lap, 1. ábra.) Átmérője 83 mm, sodronyvastagsága 5 mm. (I. tábla, 1. ábra.)

A másik sodronytekeres az előbbinél kisebb, korongpárja derékszög-alakban hajlított. Így valószínűleg válldisztításul szolgált. (I. tábla, 2. ábra.) Átmérője 48 mm, sodronyvastagsága 4 mm.

I. tábla. Rézeszközök Sümegh vidékéről. $\frac{1}{2}$ nagyság.

Hogy e három szórványosan lelt réztárgy csakugyan a rézkor emlékei közé sorozható, az indokolt azon oknál fogva, hogy hasonló alakok gyakoriak a rézkori leletek közt, de viszont nincs kizárva azon körülmény sem, hogy azok a bronzkor legelejéről származhatnak és réz voltukat a nehezebben hozzáférhető ón hiányában kell keresni. Különösen az utóbbi két sodronytekeresnél, melyekben, mint ékszerekben, rendeltetésüknél fogva, az anyag érczes vagy kevésbbé érczes volta nem jöhetett számba.

Egészen más szempontból kerül elbírálás alá a Kisasszondon egy vízmosásban lelt két darab nagyobb rézvéső, melyek közül csak egyiket (I. tábla, 4. ábra) sikerült megszerezni. Ez, a mennyiben a legegyszerűbb kővésőt utánozza, kétségtelenül a legelső fémkor, a rézkor emlékei közé sorozandó. A rézvéső súlya 600 gr., hossza 147 mm, szélessége 47 mm. (Teljesen hasonlót ismerünk: Pulszky «Rézkor» 4. ábra, 3. a—b szám alatt.)

Mindezekből láthatjuk, hogy vidékünk e legrégibb őskorban ingoványos voltánál fogva kevésbbé lakott terület volt és a tulajdonképeni virágzó őskultúra a bronzkorral veszi kezdetét.

Sümegh-papföldi bronzlelet. Bronzkori emlékeink nagy sorozatát egy tizenkét évvel ezelőtt a véletlen következtében felszínre került bronz-kincslelet kezdi meg, melyet Sümeghen, a vasuti őrház szomszédságában elterülő birtokon, az úgynevezett «Papföld»-ön leltek. Egy őszi szántás alkalmával a

béresek alig egy láb mélységben egy kőhalmazra bukkantak, melynek szétbontásakor tíz darab bronz-tárgy került felszínre. A sorozat állt: egy füles, tokos vésőből, két darab szárnyas lándzsából és hét darab bronz-sarlóból. Az egész lelet a tulajdonos szivességéből gyűjteményembe került. A kincslelet általános jellegére nézve nagyon hasonlít (csak számra nézve kevesebb) a pölöskei, ugyancsak zala-megyei bronzkincshez, azon eltéréssel, hogy e leletben hiányoznak a női ékszerek, melyek a pölöskei leletben (lásd: Hampel, Bronzkor, II. rész, CLIV—V. táblán) két karperecz és egy gombosfejű tűvel vannak képviselve; de viszont az itt előfordult eszközök: a füles, tokos véső, a szárnyas lándzsa a pölöskeiben is képviselve van és mindkét lelet zömét a bronzsarlók képezik. Ha a két leletet figyelmesen

II. tábla. Sümegh-papföldi bronzkincs. $\frac{1}{3}$ nagyság.

vizsgáljuk, első pillanatban szemünkbe ötlík azon fontos körülmény, hogy a pölöskei bronzkincsben két trébelt és aklázott bronzedény-töredék fordult elő, tehát sokkal újabbkori, azaz a haladottabb bronz-korból való, mint a «papföldi» bronzkincs, mely a legkezdetlegesebb és legegyszerűbb bronz-eszközök sorozatát mutatja be.

Közös jellegűmindkét kincslelet egykori rendeltetésére nézve, a mennyiben a pölöskei kincsleletben is túlsúlyban vannak az ép és használatra alkalmas bronztárgyak, a «sümegh-papföldi»-ben pedig kizárólag ép — mondhatni új — tárgyakkal találkozunk. Így kétségtelenül a bronzeszközökkel kereskedő vándor-iparos rejthette el kincseit valami nagy invázió elől. A legtöbb kincslelet, mely selejtes tárgyakat tartalmaz, összeolvasztás czéljából gyűjtetett össze, jóllehet a pölöskei leletben is fordul elő néhány selejtes tárgy és két összeolvasztásra szánt bronz-rög. A «sümegh-papföldi»-ben szintén két

törött sarló, de ez meg indokolható azzal — mert kétségtelen, hogy a bronzkor ősembere csere kereskedést folytatott — hogy a bronz-rögöket és selejtes tárgyakat úgy cserélte be hasonló értéknek megfelelő új tárgyért.

A «sümegh-papföldi» bronzkincs tokos füles vésője (II. tábla, 1. szám), duzzadt peremű, kicsiny füllel ellátva, mindkét oldalán hat soros bordadíszítéssel. Teljesen hasonló díszítésű vésőt hazai leleteinkben nem ismerünk, de legközelebb áll hozzá a herceghalmi kincs két vésője. (Hampel Br. Kor. III. rész, CCIX. tábla, 1—2. szám.) A bronz-véső hossza 135 mm, szélessége 47 mm, súlya 285 gramm. A lelet két lándzsája közül az egyik (II. tábla, 2. ábra) kétszárnyas, levélalakú, hegye kissé csorbult, széles és lyukkal ellátott köpűje arányosan keskenyülve, dudoros bordaként fut végig a lándzsaszárnyak közepén. Hossza 115 mm, szélessége 35 mm, súlya 90 gramm. A másik (II. tábla, 3. ábra.) nagyságban teljesen megegyező, lándzsaszárnyai szívalakúak, köpűje széles és rövid, szélein cik-czak díszítéssel, közvetlen a szárnyak alatt a nyél beerősítésére szolgáló oldallyukkal. Hossza 115 mm, szélessége 40 mm, súlya 70 gramm. Hasonló alakú lándzsa-csúcsokkal találkoztunk Nagy-Demi (Veszprémmegye) Hampel Bronz-kor. III. CXCV. tb. Velemi (Vas megye) CCXXXVIII. 9., 10-ik szám és a biharmegyei leletekben CCXXVI. 7—8. szám. A hét darab bronz-sarló majdnem teljesen épnek mondható, kettőnek azonban le van a hegye törve, mely közül csak az egyik mutat régibb törést, a másik hegyét a találók törték le. A sarlók mindegyike közönséges alak. Kettő rovátkolt, öt síma bordás. A legszebb példány (II. tábla, 7. ábra) erősen hajlított pengéjét vastag, síma borda köríti, a nyélszelvényen kétfelül végigfutó borda azonban rovátkolt. A nyélhez való, megerősítésre szolgáló peczek széles és alig emelkedik ki a sarló testéből. Átmérője 127 mm, pengeszélessége 27 mm, súlya 145 gr. A másik díszített sarló (II. tábla, 10. ábra) pengéjét a találók kétfelé törték, mely kevésbé hajlított és hegye felfelé konyul, nyélszelvényét gyöngyös borda köríti be. Peczke erősen kiálló tojásdadalak, a rajta hagyott öntési varral. Átmérője 152 mm, pengeszélessége 30 mm, súlya 95 gr.

A síma bordájú sarlók közül négy darab teljesen egyforma alak, mindannyinak hajlított pengéjét síma borda futja végig, nyélszelvényét csúcsba végződő borda köríti, kettő zászló-alakú, egyik egyenes, egyik kissé kerített bevágásban végződik. Kivételt csak egyik képez (II. tábla, 8. ábra), hol a nyélszelvényből folytatódó két egyenközüen haladó borda a pengén is végig fut, mely utóbbi sarlón a köszörülés nyoma is látható.

A «papföldi» kincslelethez az utóbbi években még három nagyobb bronzkincs járult. Ilyen a kisapáti lelet, mely számra és változatosságra nézve egyike a legbecsesebb kincsleleteknek, mely ez ideig dunántúl napfényre került, és a szigligeti bronzkincs, mely kizárólag ékszerekből és bronz-rögökből állt. Mindkét lelet becsét emeli, hogy a leleteket a maga eredetiségében, hiány nélkül sikerült megszerezni. Nem mondható ez el a harmadik, Reziben talált bronzkincsről, melynek csak egy-két darabja került gyűjteményembe.

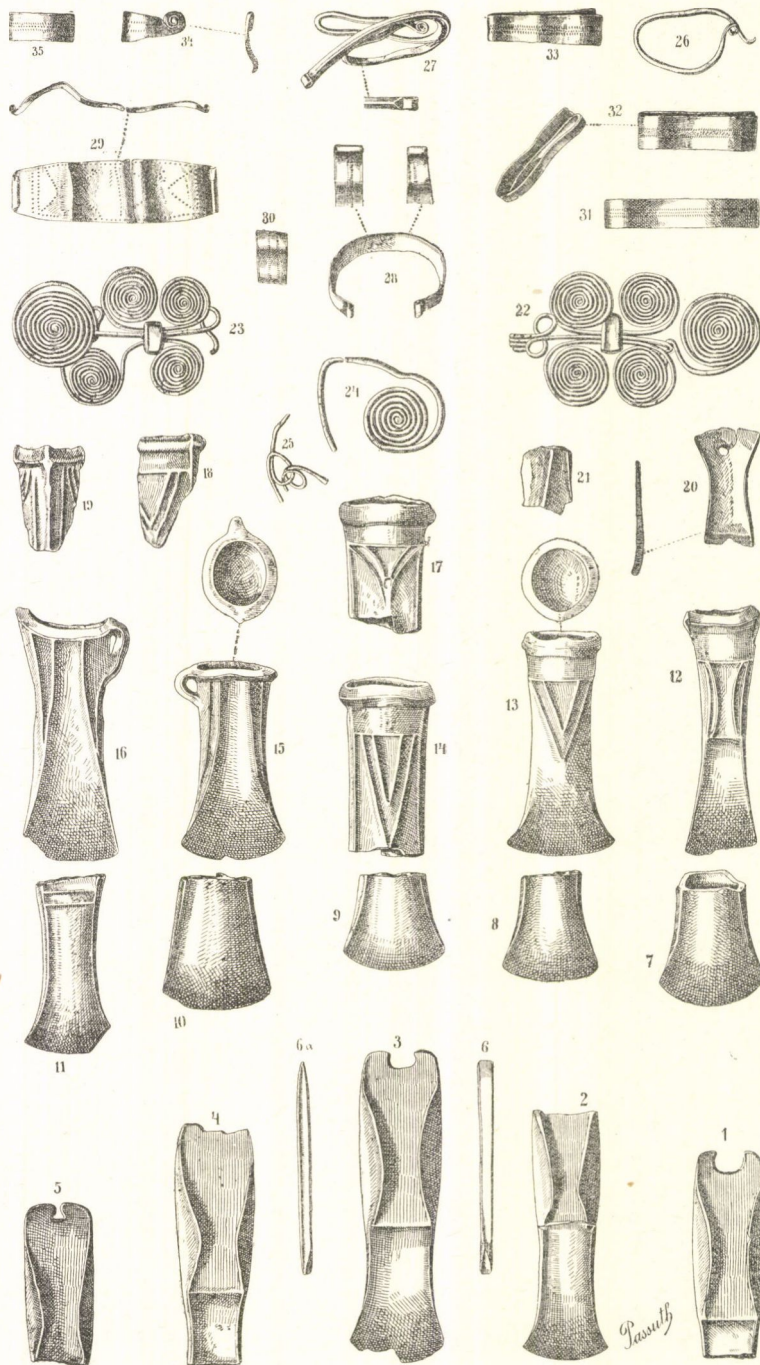
Kisapáti bronzkincs. Tapolczától a Balaton irányában, alig félórányi távolságban fekszik Kisapáti; annak határában, a temetőtől északnyugatra, a szőlőmunkások humusz-talajforgatásánál, 40—50 cm. mélységben egy agyagedényre találtak, mely színig volt bronz-tárgyakkal. Az apró darabokra törött edény tartalmát Keszler Gyula, a tapolczai polgári iskola tanára mentette meg az elkallódástól, kinek értesítésére lerándulván, ő szíves készséggel átengedte ez érdekes bronzleletet.

A lelhely fekvése hasonlít a csabrendeki hegyelőhöz. Emelkedettebb terület, melynek folytatása a hegyláb. Az apró darabokra tört edény — itélve a töredékek és a bronzkincs mennyisége után — mintegy fél méter magas, öblös, fületlen bögre volt, 6 mm vastag oldalfallal, anyaga durva, szemcsés agyag, füstön való szárogatás következtében fénytelen fekete színt mutat, átvonva egy világosabb sárgásbarna agyagréteggel. (V. tábla, 9. sz.) A bronzkincs öt csoportra osztható, melyek zömét házi eszközök képezik, kisebb számban vannak képviselve a fegyverek és azok töredékei. A harmadik csoportba sorozom az ékszereket, negyedikbe a trébelt, aklázott bronzedény-töredékeket és végül a már egyszer összeolvasztott bronz- és nyers réz-rögöket.

A bronzkincs általánosságban, eltekintve a hallstatti izlésre utaló trébelt edénytöredékektől, analógia a kemecsei bronzleletnek. (Hampel, Bronz-kor III. rész CCXXIX. táblától folytatódólag.)

Tekercses fibulái pedig a vasmegyei veleimi leletre (CCXLI. tábla) emlékeztetnek. Egy törpenge és egy díszített szalagtekercs analogjával a raxii kincsek közt találkozhatunk. (CCXXI. tábla.)

Számra nézve a bronzlelet meghaladja a százat. Hogy minden tárgy egy leletből való, igazolja

III. tábla. Kisapáti bronzkincs. $\frac{1}{4}$ nagyság.

még az összes tárgyak egyforma élénk zöld patinája is, melyekből csak egy-kettő képez kivételt, melyeken az égetés nyomai láthatók.

A házi eszközök legegyszerűbb, de egyszersmind legépebb példánya egy kétélű keskeny véső (III. tábla, 6. szám), négyszögletű bronz-rúdból alakítva, egyik fele arányosan vékonyul és élben végződik, míg a másik fele élesre van lapítva, hossza 116 mm, vastagsága 4 mm, súlya 36 gr. Ehhez teljesen

hasonló példányt nem ismerek, alakra hozzá legközelebb járó példányok (Hampel, Bk. VI. tábla, 1. és 7. sz.) csak egy éllel bírnak és fejjel vannak ellátva. Szintén csak egy példányban (az is töredék) van képviselve a karimás vésők csoportja (III. tábla, 20. szám). Szárnyas vésőt öt darabot adott a lelet (III. tábla, 1—5. sz.), melyek közül egyiknek (3. szám) éle van kicsorbulva, a 2-ik számú pedig kétfelé van törve, három példánynak szárnyas része van meg (1., 4., 5. sz.), két példánynak pedig pengéje (8., 11. sz.). A vésők három példányának szárnyai körszelet-alakúak (Anal. Hampel, VII. tábla, 5. sz.), az 1. számú csúcsban végződő, egyenlő szárú, háromszög-alakú, az 5. számú pedig madárszárny-alakkal bír. (Dunántúli leletekből még két ép példányú szárnyas véső van gyűjteményemben. Egyik szombathelyi lelet, a másikat nem rég meritették ki a Zala folyó medréből.) Tokos és füles vésők 12 példányban vannak képviselve, melyek közül négy teljes példányt, öt hiányos, három darabnak pedig csak töredéke van meg.

Tokos vésők két teljes példánya a III. tábla, 12—13. sz. A 15. számú tokos vésőt pengéjén levő hasadás tette használhatatlanná. Tokos részének duzzadt pereme alatt háromszög-alakban futó kettős bordadisz látható (Anal. kevés változattal Hampel, Bk., I. rész, X. tábla, 6. sz.), hossza 12 cm., súlya 267 gr. A 12. számú az előbbinél karcsúbb, hosszabb példány. Éle kicsorbulva, köpűjén körszelet-alakú bordadisszel. Hossza 13 cm., súlya 186 gramm. A 14. számúnak pengérsze hiányzik, díszítése hasonlít a 15. számúhoz. Mind a három példánynál a nyélhez való megerősítésre szolgáló fül helyét mindkét oldalon egy-egy lyuk pótolja.

A tokos és füles vésők két teljes példánya közül a 16. számú durva, kidolgozatlan példány pengéjének egyik sarka letörve, köpűje horpadást mutat, a díszítés helyét egy vájadékszerű mélyedés pótolja. Füle hosszú alakú, súlya 373 gramm. A 17. számúnak pengéje hiányzik, letört fülét később lyukkal pótolják, rajta az égetés nyomai láthatók, melytől hasadást kapott. Hajlott szárú, háromszög-alakú kettős bordadisszel. A 7., 10., 11. számúak pengérszei a hasonló vésőknek, a 17., 18., 19. számúak a tokrész töredékei.

A lelet házi eszközeinek zömét a bronz-sarlók képezik, mintegy 30 darabból képviselve, melyek között 5 darab ép példány, 5 darab kissé csorbitott, 8 darab hiányos és 12 darab töredék van. Az itt előfordult sarlók két válfajt mutatnak. Egy példányban van képviselve (IV. tábla, 1. szám) a legegyszerűbb alakja a bronz-sarlóknak, hol a nyélszelvény helyét egy felálló peczek pótolja és 29 példány képviseli a nyélszelvényes sarlók csoportját.

A 2. számú kezdetleges síma pengéjén két borda közt egy mélyedés fut végig és háromszoros borda díszíti a peczek alatti rövid nyakrészt. (Lásd Hampel, Bk., XIV. tábla, 2. sz.)

A nyélszelvényes bronz-sarlók öt ép példánya alakra, nagyságra, és különösen díszítéseikre nagyon eltérők egymástól.

A 2. számú a sarlók legnagyobb példánya, vagy sikerületlen öntés eredménye a penge hegyének nyújtánya, vagy a kicsorbult hegye köszörültetett keskeny alakra és rajta hagyatott a borda folytatása. Pengéje síma nyélszelvényén gyöngyös díszítésű hármass borda fut végig, peczke letörve, átmérője 165 mm, pengeszélessége 40 mm, súlya 283 gr. A 3. számú az előbbinél jóval kisebb példány, nyélszelvényén szintén hármass borda fut végig, melyek közül a középső, mely a szelvényen végződik, és a belső, mely a pengelapon egy mélyedést alkotva fut végig, síma; míg a külső a sarló szélét befoglaló borda a penge tövéig gyöngyös díszítést mutat. Átmérője 150 mm, pengeszélessége 33 mm, súlya 117 gr. A 4. és 7. egyszerűbb és közönségesebb bronzsarló-idomok, mindegyik szelvényét éles bevágású, rovátkos három-három borda ékíti. A 8. számú sarló minden tekintetben nagyobb eltérést mutat a többiek-től, szelvényét hármass gyöngyös borda, pengéjét két síma borda díszíti, pengéje vége felé hirtelen vékonyulva, fölfelé hajlik. Átmérője 162 mm, súlya 153 gr. A 9. számú a legformásabb sarló-alak, melynek nyélszelvényén egy vájadékot képezve, két magas szegély között kettős síma borda látható, mely a pengét is végig futja. Átmérője 195 mm, súlya 142 gr. A nyélszelvény vége zászló-alakú bevágást mutat hasonlóképen a 6., 10., 11. és 14. számú hiányos sarlók is. Míg az 5., 8., 16. és 20. számúnál ezen bevágás helye a szelvény végén háromszög-alakú bordával van jelölve, de kivágva nincsenek. Ha a 9. számú bronzsarlót közelebből vizsgáljuk, szemünkbe ötlik annak széles bárdja, és önkéntelen azzal

a gondolattal foglalkozunk, hogy a bronzkor ősembere nem-e úgy, mint a jelen korban, először kalapáccsal verte élesre sarlóját és csak azután köszörülte egyenletessé a kalapács-ütés hagyta nyomokat, annál inkább is, mert feltehető, hogy ismerték azt a körülményt, hogy minden fém kalapálás által

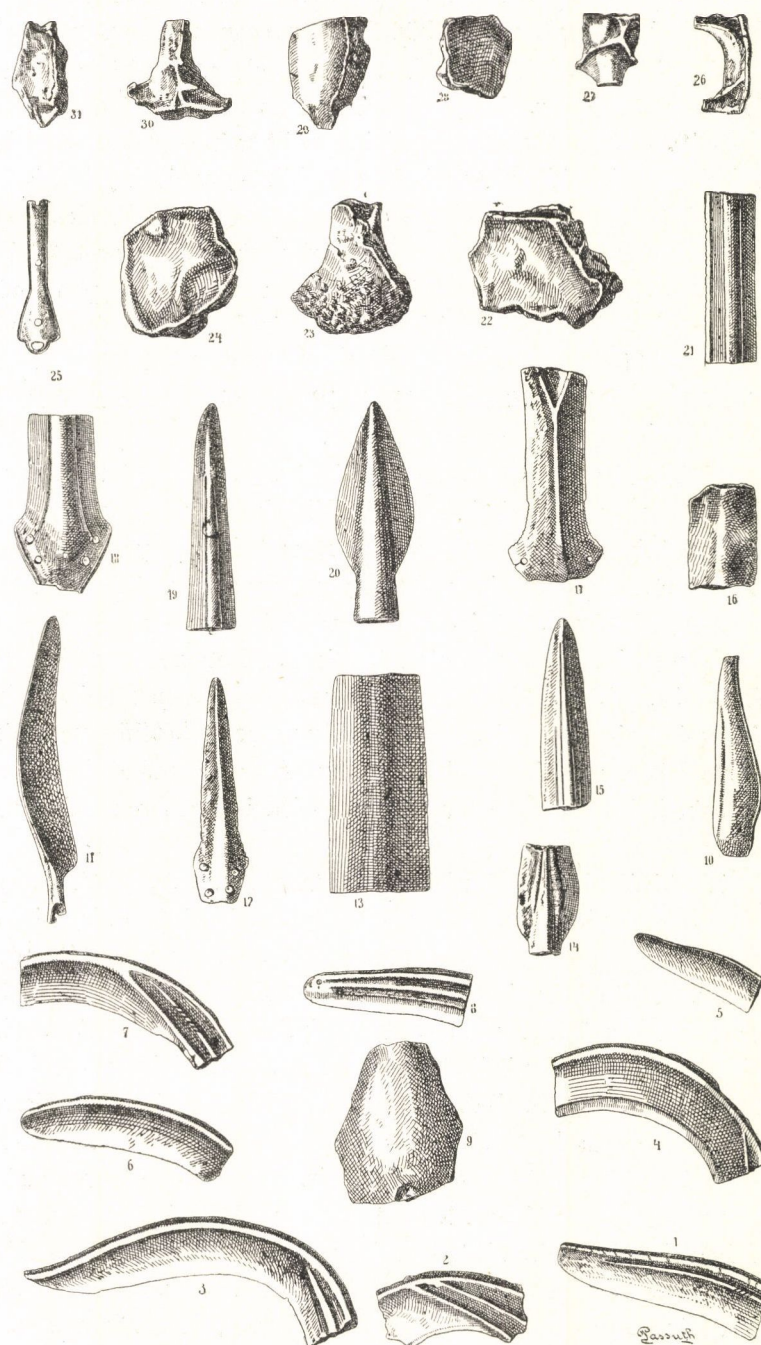
IV. tábla. Kisapáti bronzkincs. $\frac{1}{4}$ nagyság.

keményebbé és szívósabbá válik. Hasonló benyomást tesz a szemlélőre az 5. számú széles bárdú bronz-sarló, nemkülönben a 4. számú, melyen még a kalapácsütések nyomai is kivehetők.

A nyélszelvény szokásos, a peremmel egyenközüen futó díszítéstől csak a 15. és 19. számú sarlószelvény tér el, mely előbbi három, az utóbbi négy, páronként egymással csúcsban összefutó háromszög-alakú bordadíszet mutat.

A kilencz darab sarlópenge-tördelék közül csak az V. tábla, 1. számú említésre méltó, a mennyiben annak a pengéjén a bordadisztis rovátkolt disztisü.

A házi eszközök csoportját három darab kés fejezi be, kettőnek pengéje, egynek pedig nyél-rész-

V. tábla. Kisapáti bronzkincs. $\frac{1}{4}$ nagyság.

lete. A V. t. 11. számú bronz késpenge kissé hajlított és hirtelen vékonyulva, csúcsban végződik, mint a rajta levő fogantyú-részlet mutatja. Folytatása vályadékos, lyukkal ellátott nyél-részlet lehetett, melybe csont- vagy fa-betét illesztetett és talán épen olyan alakkal bírt, mint a 25. számú nyél, mely kivájt, lapos bronz-rúdból készülve, végénél háromszög-alakra szélesedik ki és gömbölyded lyukkal ellátott fülben végződik, melynél fogva a kés szíjra erősíthető, esetleg felakasztható volt. A 10. számú

késnek fogantyúja egészen hiányzik, pengéje sima, egyenes élű, hegye felé vékonyulva, melynek csúcsa letörött.

A lelet fegyvercsoportja két ép és kilencz töredékkel van képviselve. A 17. számú törpenge trapézban végződő levél-alak, a középén végig futó gerincz két részre osztja, tövében a nyélhez való megerősítésére szolgáló négy szegeccsel van ellátva. Hossza 120 mm, súlya 34 gr.

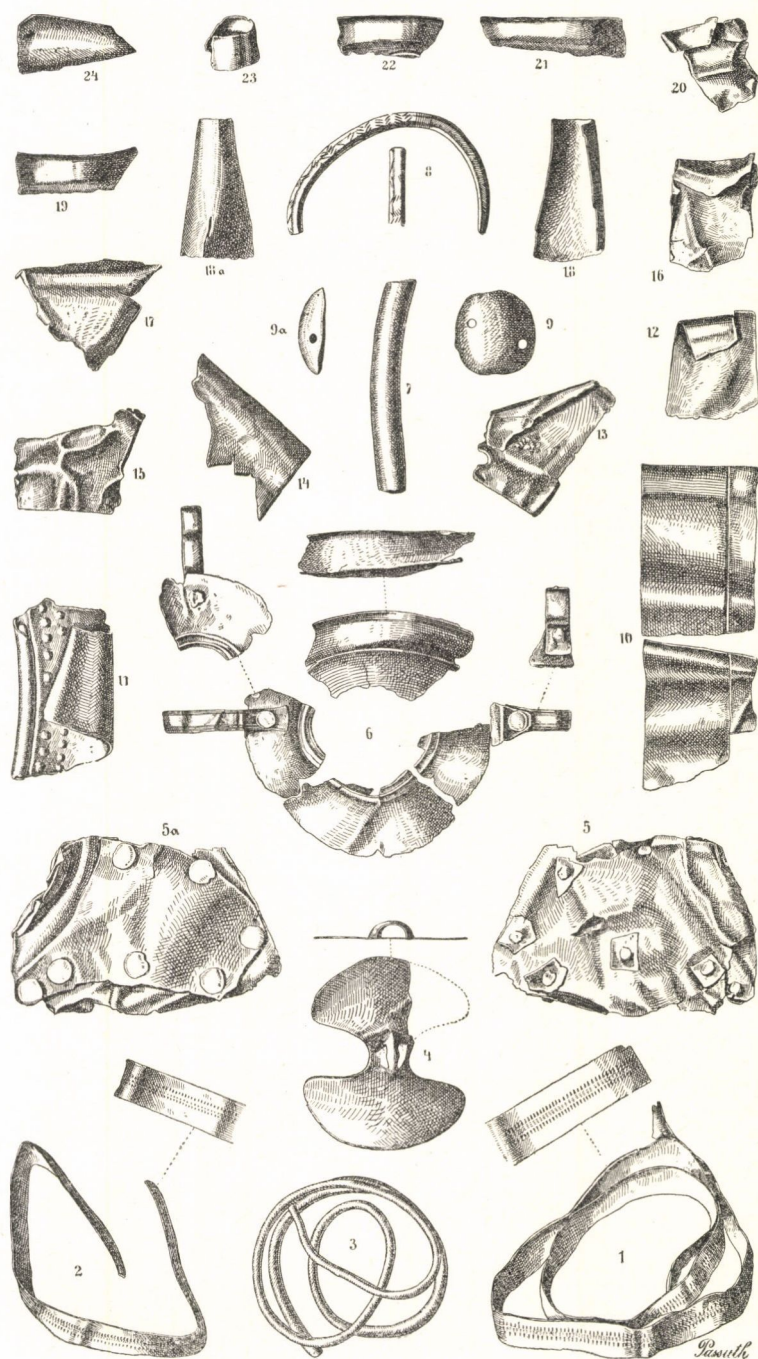
A 20. számú lándzsacsúcs, rövid, vastag köpűje arányosan vékonyulva húzódik végig a levél-alakú síma szárnyakon, köpűje mindkét oldalán a nyélhez való megerősítésére szolgáló lyukkal van ellátva. Hossza 117 mm, súlya 66 gr. (Hasonló példány az aranyosi kincsben [Hampel, Bronzkor, III. rész, CCXVII. tábla, 10. sz.], ugyancsak analogjai a gyűjteményemben levő két darab, a sümeghpapföldi és egy a győri kincsből.) A 14. számú lándzsatöredék hegye és köpűs része hiányzik, a szárny és borda közti részen, a külső szárnyal párhuzamosan futó domborulat (vakszárny) látható. (Hasonló ép példányt és töredéket a csabrendeki urna-temetőből, mint sírmellékleteket találtam.) A bronzkincs hét darab kardtöredéke közül két darab a kard tő-rész, három darab középpenge-rész, két darab pedig pengecsúcs. A szokottnál szélesebb a 13. számú kardpenge-töredék, mely a kardpenge közepétől a csúcs felé haladó, kissé keskenyülő 115 mm penge-részlet. A kétélű töredéket középén végigfutó gerincz két részre osztja, szélessége 55 mm, súlya 270 gr. A 17. és 18. számú töredék a kétélű kardpenge tő-részlete a levél-alakú bronzkornak rendes típusa.

A 17. számút a találók a helység kovácsánál tűzbe tették, meglapították, egy kis részét letörték; e magas gerinczczel bíró keskenyebb kétélű kardtöredéknek a nyélhez való, megerősítésre szolgáló háromszögalakú kiszélesülésének csúcsa letörve, a részlet két helyen átlukasztva van. Szélessége 31 mm. A 18. számún lapos gerincz fut végig, mely a kétélű kardlapot három egyenlő részre osztja, a nyél megerősítésére, a kiszélesült részlet négy lyukkal van ellátva. Szélessége 36 mm. Egy kétélű kardpenge sima középrészlete 16. számú, a hullámosra görbített kardpenge töredék. Szélessége 37 mm. A 15, 19, 21. számú töredék liliumlevél alakú pengerezszletek. A két első csúcs-részlet közepén végig futó gerinczczel bíró. A 21. számúnak pedig kétélű penge középrészletét az egymással párhuzamba futó két vonal három részre osztja. A penge szélessége 27 mm. A liliumlevél alakú keskeny kardpengének hasonló, de nagyobb töredékei a csabrendeki urnatemetőben is fordultak elő.

Az ékszer-csoport legkiválóbb darabjai kétségtelenül az III. t. 22 és 23. sz. öt tekerces sodrony-fibulák. A 22. számú nagyobb fibula felső tekerese szélesebb átmérővel bíró, mint az alatta páronként jobbról-balról elhelyezett 2—2 sodronytekercs, a felső tekeres sodronynyújtványából van alkotva a fibula legfőbb alkotó része, a tű és annak kapesa, a páros oldaltekercsek csak díszítésül szolgálva, egy széles bronzlappal vannak a felső tekeres sodronytengelyéhez hozzá erősítve. Hasonló alakítású a 23. számú és csak valamivel kisebb és mindkettőnek a ruha összefoglalására szolgáló tűrésze hiányzik. A velemi lelet (Hampel Bk. III. rész, CCXLI. tábla) 2. számú tekeresfibulája teljesen megegyező alakítású, csak azon eltéréssel, hogy a középső nagyobb tekeres alatt kettő helyett 4—4 kisebb tekeres sorakozik és egy helyett három összekötő lemezpánttal bíró. Hasonló fibulának felső nagyobb korongját és elgörbült sodronytengelyét mutatja be a 24. fibulatöredék. Közös jelleget mutat a 28. számú lemez-karperecz, a 8. töredékben (III. 30—35.) VI. t. 1, 2-ik sz. a. levő szalagtekercscsel, mindegyikén rovátkolt szalagdíszítés fut végig, a karperecz végei, felhornyolva vannak. Átmérője 60 mm., súlya 13 gr. A szalagtekercs lemeze középtáján legszélesebb, vége felé arányosan vékonyulva, a hirtelen kihegyesült vége tekeres alakúan rá van csavarodva. Teljesen hasonló két példányt ismerünk a ráksii kincsből (Hampel, Bk. III. rész, CCXXI. t., 1—2. ábra és gyűjteményemben levő szigligeti bronzmű között), azon eltéréssel, hogy a rovátkolt szalagdísz helyett annak közepén sima bordadíszítés látható. E lelet töredékes példányának kinyújtott szalagja 163·5 cm. hosszú, szélessége 15 mm., súlya 132 gr.

A két sodronykarperecz (III. 26. sz. és VI. 8. sz.) előbbi példány sima, gömbölyű sodronyból készült, végei felhornyolva, a másik azonban körös és czikk-czak vonaladíszítést mutat. (Hasonló díszítésű karperecz 9 drb. van gyűjteményemben, 7 drb. a csabrendeki urnatemetőből, egy a zalagógánfai szórványos urnasírból, egy pedig a sümegh-téglagyári leletből.)

A III. t. 27. sz. VI. t. 3. számúak spirális karpereczek lehetnek. Egyik gömbölyű, sima sodronyból készült, míg a másikon, mely lapított közepén magas borda fut végig. (Lapított félhátú spirális karpereczek négy ép példányát találtam a csabrendeki sírleletek közt is.)

VI. tábla. Kisapáti bronzkincs. $\frac{1}{4}$ nagyság.

A III. t. 29. sz. felhornyolt végű diszitett bronzlemez legnagyobb valószínűség szerint, mert jellegére nézve azonos a 28. sz. keskeny lemez karperecczel, szintén karperecz lehetett. A lemezen szimmetrikusan elszórt, pontozott félkör diszítés látható, melyet egy lemez széleken végig futó pontozott keret foglal össze. A VI. t. 7. sz. vastag, sima bronzrúd egykori rendeltetése nem állapítható meg. Átmérője 13 mm.

A diszítések ritkább alakját mutatja be a VI. tábla 4. számú a két oldalán mélyen bevágott, a felvarráshoz szükséges csirral ellátott kerek bronzlemez, mely legnagyobb valószínűség szerint lószerszám-diszítés lehetet. Alkotására nézve nagyon hasonlít a ma is divatozó csirral ellátott sima rézrózsához, melyet a lószerszámoknál, a szemellenző ékítésére használnak. Analogját csak a szegszárdi kelta sírokból ismerem. (Wos. Tolna v. t. I. rész, 2. köt CL. t.)

A VI. t. 9. sz. bronzpityke szokottnál nagyobb alak. Két lyukkal van ellátva. Átmérője 33 mm. (Hasonlók, de kisebb átmérőjűek nagy mennyiségben fordultak elő a csabrendeki urnasírokból.)

A hallstatti kor emlékei, trébelt, aklázott bronzlemez-edénytöredékek egész sorozatát mutatja be a lelet, melynek legérdekesebb darabja kétségtelenül a több töredékből (VI. t. 6. sz. alatt) álló kétfülű, keskeny peremű bronztalacska papírvékonyagra trébelt bronzlemezéből készülve, fenékrészén körös mélyített diszítéssel. Ráaklázott fülein pedig páros sima vonaldísz fut végig.

Nagyobb bronzlemez-edény foltozott fenékrésze a VI. t. 5. sz. töredék. A folt hét fejező szeggel van a lemezhez erősítve, melynek belső tartálékát az ellapítandó fejező szeg szára alá helyezett négyszögű bronzlapocskára képezi. A fejező szegekkel való hasonló eljárást mutatja gyűjteményem két nagy bronzcistája a sümeg-ujhegyi leletből. Hasonló nagyobb bronzcista peremrészlete a 11. számú töredék, lehajlított peremszélébe bronzsodrony van behúzva, alatta kétsoros gyengén kidomborodó gyöngyös diszítés. Hasonló domború gyöngyös diszítés jellemzi a hallstatti temető trébelt öveit. *)

A 10. számú bronzlemez töredéken sima vonaldísz fut végig.

A 13—21. szám alatt bemutatott bronzlemezek legnagyobb része diszítés nélküli bronzedény töredékei. Legvégül hagytam az V. táblán bemutatott réz- és bronzrögöket, melyeket három csoportba osztályozok. A 22—24—31. számút nyers rézrögnek tartom, vagyis öntésre el nem készített öntvénynek, melyhez még ezután adatott volna a kellő mennyiségű ón. A 22. és 24. számúak teljesen egyenlő, azaz 465 gr. súlylyal bírnak, mi azon meggyőződésre vezet, hogy mindegyike egy meghatározott súlymennyiség volt, melynek százalék arányában adták hozzá az ónt. 28. számú 102 grammot nyom. A 23., 27—29. számút sikertelen öntés maradványainak tartom, mire azok sima felülete nyújt következtetést. Súlyuk 137 gr., 175 gr. és 300 gramm. A harmadik csoportba osztom a 30. sz. (súly 116 gr.), 26. sz. (súly 129 gr.), 27. sz. (súly 69 gr.) alakatlan bronzrögöket, melyek az olvasztó tégely fenekén hagyott bronzfém maradványai lehettek.

A lelet egy öntő műhely maradványa volt. Ezen meggyőződésre vezet azon körülmény, hogy az összehalmozott bronzkincs majdnem összes darabjai selejtes, törött vagy elkopott példányok, sőt a leletben előfordult egynehány ép tárgy is megokolható; ilyen p. o. a III. t. 28. számú karperecz, mely mert ékszer volt, feltétlenül izlésváltozásuak, hogy úgy nevezzük, divatnak volt alá vetve és ép úgy, mint a mai korban, a műbecsessel nem bíró, divatból kiment aranyékszerek összeolvasztatnak, ép ilyen sorsa lehetett azoknak az őskorban is, hogy az előttük becses fémet egy újabb alakú ékszer öntésénél értékesíthessék. A bronzkincs másik teljes ép eszköze III. t. 6. számú keskeny véső pedig, minden valószínűség szerint, a bronziparos szerszáma lehetett, mellyel az ujjonon készült eszközeit ékítette, vonalrovátkos diszítéssel ellátva.

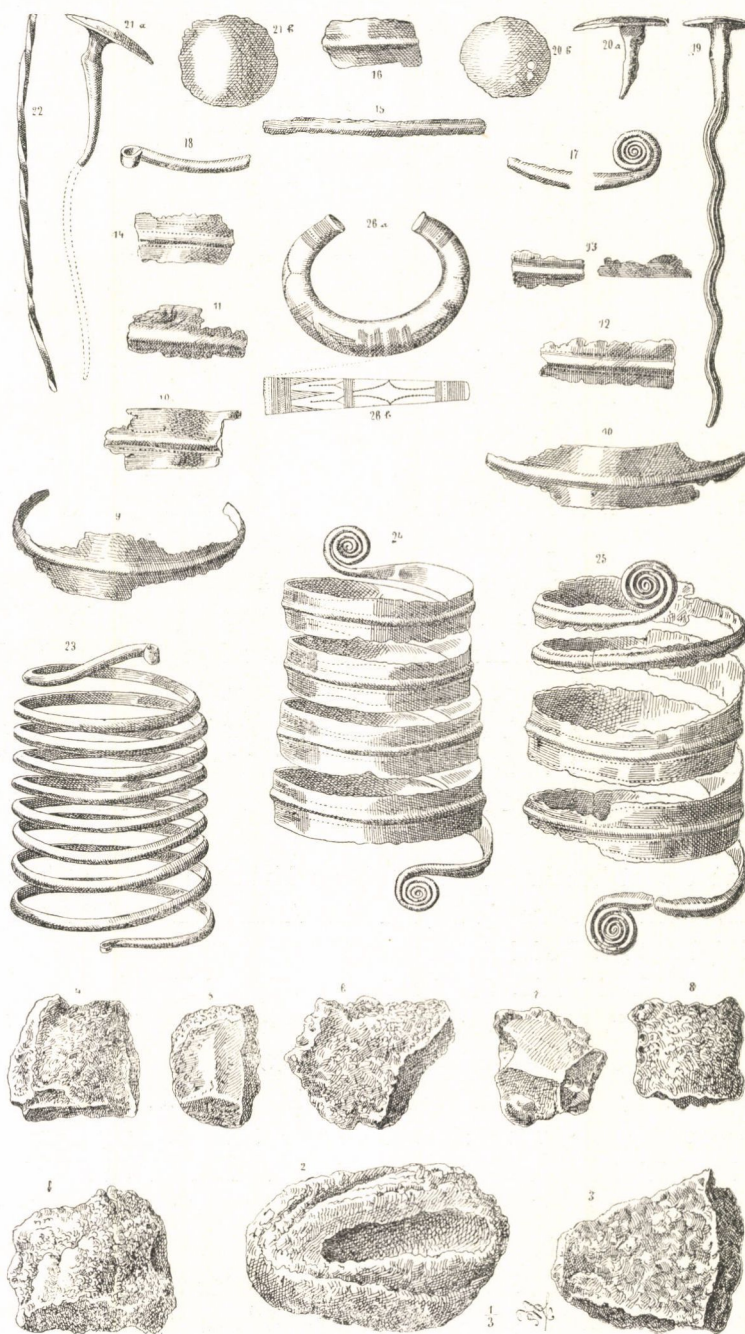
A legtöbb bronzkincs, a bronzkor végén került a föld alá, az országot megrohanó félelmes ellenség elől elrejtve. (Hampel, Bk. IV. rész, 252. old.) Ez esetben is több körülmény e mellett szól. Nevezetesen a hallstatti izlésre utaló bronzedénytöredékek, melyek nagy számban vannak a leletben, tanuskodnak, hogy már csak a haladottabb bronzkorban vagy azután kerülhetett a bronzkincs a föld alá és végül azon körülmény is támpontot nyújt, hogy e lelhelytől alig félóránnyira három «Laténe» harcászati sírját ásattam ki.

Ezek eléggé tanuskodnak arról, hogy a kelta invasio a Balaton vidékét sem kerülte el.

Szigligeti bronzkincs. Az elmúlt év nyarán Szigligeten, néhány sír felkutatása alkalmával véletlenségből, egy kísérletképen a szigligeti várromok irányában húzott árok egy kőhalmazhoz ért, mely között elrejtett bronzkincsre akadtam. A bronztárgyak egykor edénybe voltak helyezve. Mint annak

*) Dr. G. Freich. v Saken Grabfeld v. Hallstatt Taf. IX.

részeit elmállva a vizenyős talajban felismertem. Az edény védelmére körül volt rakva csonka kúp alakban forgó és fekete bazalt kövekkel. A bronzlelet számra nézve 63 bronztárgyat tartalmazott, melyek ékszerek és bronzrögökből álltak, akként elhelyezve, hogy az ékszerek a bronzrögök felett a szántás

VIII. tábla. Szigligeti bronzlelet. $\frac{1}{3}$ nagyság.

közben megbolygatott kőkúp hézagai közt betódult földdel elegyest feküdtek. Az ékszerek, spirális és tömör karpereczek, szalagtekeresek és korongos fejű bronztükből állnak, melyek közül 3 drb. teljesen ép példány, a többiek részben hiányos ékszerek, részben azok kisebb-nagyobb töredékei.

A lelet általánosságban nagyon hasonlít a rákosi kincshez (Hampel, Bk. III. rész, CCXXI. tábla), itt megtaláljuk analógiáját a szigligeti kincs hengeres szalagtekereseinek és a korongos fejű bronztü-

nek. A hengeres sodronytekercs és a vonalékitményes tömör karperecz hasonmásaival pedig a sajógömöri leletek közt (Hampel Bk. I. rész CXVI. tábla) találkozunk. VII. képes táblám 23. száma alatt bemutatott sodronytekercs a szigligeti bronzkincs legépebb ékszere, félhátra lapított bronzsodronyból alakítva kilencz csavarodást mutat, alsó és felső vége felhornyolva. A félhátu bronzsodrony domború részén apró rovátkolt diszítés fut végig, mely azonban ma már csak helyenkint látható. Átmérője 65 mm., magassága 82 mm., súlya 135 gr. Patinája élénk zöld színt mutat. A 18. számú hasonló hengeres sodronytekercs töredékének felhornyolt végrészlete. Hengerded szalagtekercs három példánya van a leletben, a 24. számú szalagtekercs a legépebb, csak negyedik csavarodása hiányzik. A tekercs nem mutatja szalagjának teljes szélességét mai állapotjában, mert a középén végig futó borda egyik kiszélesedése 3 mm.-rel kisebb a másiknál, különösen azon helyen, hol a csavarodások egymást érintve gyors kopásnak voltak kitéve. A szalagtekercsen végig vonuló borda, végei felé arányosan keskenyül és alul-felül korongos tekercsben végződik. A bronz-tekercset a borda mellett mindkét oldalról párhuzamosan végig futó pontozott vonal diszíti.

A 25. számú, az előbbihez hasonló, egész bronzszalagtekercs, szélei erősen megrongálva. Hasonlóan a 9., 10., 11., 12., 13., 14. 15. 16., 17., 18., számú apróbb töredékek együtt véve teszik ki a harmadik szalagtekercset, mely utóbbi egy néhány töredéke 25 mm. teljes szalag szélességet mutat, míg az előbbieket csak 22—23 mm. szélesek.

A ékszersorozat legdiszesebb példánya a 26. számú karperecz, mely tömör bronzrúdból alakítva, egymással szemben álló végei felé arányosan vékonyulnak. Egész felülete elborítva függélyes, vízszintes, cik-czak, hajlított vonal és pontozott diszítésnek a legváltozatosabb szimmetrikus összetételeiből. Mindannak daczára, hogy hasonló karpereczek nem mennek ritkaság számba Sümegh vidékén, mert egy magából a csabrendeki urnatemetőből tizenkét változat van gyűjteményemben, de ezen példány az izléses diszítés változatos elhelyezésének szempontjából valamennyit felülmulja. Patinája világos zöld színt mutat, átm. 75 mm., vastagsága 15 mm., súlya 128 gr.

A bronztűk legépebb példánya a 19. számú, a 20., 21. számúnak szára hiányos a 22. számúnak pedig korongos feje van letörve. A 19. számú finom technikája kimagasló társai közül, feje sima korongos, hullámvonalba görbítetten négyszögű szárán vonaldiszítés fut végig. Hossza 165 mm., korongátmérője 27 mm., súlya 23 gr.

A 20 és 21. számú egymáshoz hasonló kezdetleges kivitelű korongos fejű bronztűk, mindegyiknek szára letörve, a 20. számúnak korongja átlukasztva. A 22. számú, mint azt sodrott szára mutatja, hogy finomabb technikájú tű-töredéke lehetett.

A lelet zömét fémrögök képezik, 37 rög összes súlya, 12·5 kiló, egyes darabok egymástól nagyon eltérő súlylyal bírnak. A legnagyobb 1340 grammot, a legkisebb 20 grammot nyom. A súlykülönbségek következőkép csoportosulnak: 1000 grammon felül van két darab; 500 grammon felül 8 drb.; 100 grammon felül tizenhat drb.; 20 grammtól 90 grammig tizenegy drb. A rögök legnagyobb része alakatlan nyers tömbök, melyeken semmi nyomot sem hagyott az ősember keze. Kivételt csak két darab képez. A 2. számú, cipó alakú bronztömb, mely alakját akként nyerhette, hogy egy szilárd rúdra tapadt, melylyel talán a folyósra olvasztott fém felkavartatott, e mellett szólnak a rajta látható, a lyukat körülvevő rétegek, melynek nem egy időben, hanem rétegenként folyták körül a rudat és különböző időközökben tapadtak egymásra és keményedtek meg. Nincs kizárva azon feltevés sem, hogy a tégelyből öntés vagy olvasztás közben kihullott folyós réztől nyerte ezen különös réteges alakját, vagy puha állapotban azért hasítottatott be, hogy könnyebben szétdarabolható legyen. A 2. számú rögön az ősember kezének nyomát vélem fellelni, ki a rézrög egyik oldalát simára és homorúra kalapálta.

Ezen leletet is öntő műhely maradványainak tekintjük, miről több körülmény, ú. m. a tárgyak selejtes volta és a rézrögök is tanuskodnak. De mégis feltűnik, hogy a rögök mennyiségéhez képest aránylagosan kicsiny a selejtes bronztárgyak mennyisége, holott legtöbb esetben, p. o. e helytől félóránnyira lelt kisapáti bronzkincsben, súlyra nézve is négyszeresét képezték a rögöknek a töredékes bronztárgyak. Így önkénytelenül azon gondolatra jöttem, hogy ez csak egy részlete egy elrejtett bronz-

kincsnek, mely bizonynyal oly nagy számú lehetett egykor, mint akár a kisapáti, akár más hasonló leletek. E feltevésemet megerősíti azon körülmény, hogy az edényt körül övező, csonka kőkúp felső része alig egy arasznyira volt a földszínétől, így minden bizonnyal elérte azt a szántó ekéje, az mozgathatta ki helyéből a felső kőlapot és kuszálhatta össze a felső földrétegben fekvő szalagtekercseket és nem lehetetlen, hogy az ékszerek egy részét el is sodorta. Ez irányban tett kutatásom azonban nem vezetett eredményre, mert kikérdezve a föld tulajdonosát, az nem emlékezett, hogy valaha e területen hasonló tárgyak kerültek volna felszínre. Így, hát el kell fogadnunk, hogy egy teljesen érintetlen lelettel találkoztunk. Föltűnik a bronz házi eszközök, fegyverek teljes hiánya. Tehát azon gondolatra kell jönnünk, hogy talán azon vándor iparos kizárólag ékszerek készítésével foglalkozott és ez alkalommal nem használt összeolvasztásra töredékes bronztárgyakat, elegendő nyers anyaggal rendelkezve, és az együtt lelt bronztárgyak nem is olvasztásra összeszedett selejtes ékszerek voltak, hanem saját készítményei az iparosnak, mely egynehány példánya talán sikerületlen öntés eredményei, de legnagyobb része, kifogástalan darabok lehettek, melyeket a vizenyős talaj és a külbehatások juttattak ily roncsolt állapotba, mint azt leltem.

Figyelembe veendő még azon körülmény is, hogy míg a kisapáti bronzkincsben, minden rög egymással meglehetősen egyező súlylyal birt, tehát olvasztásra elkészített rézrög volt, melyhez csak a megfelelő százalék arányában hozzá kellett adni az önt, addig e leletnél előkészítetlen réztömeggel találkoztam, melyek mindegyikének súlya, nagysága egymástól eltérő volt.

Rezi bronzlelet. A negyedik sümmeghvidéki bronzkincs Rezi-hegyen fordult elő. A földmunkások a Rezi-hegy lábánál egy kőhalmaz alatt nagyobb mennyiségű bronztárgyakra akadtak. Hiányos tudósítás következtében későn érkeztem a Sümeghtől Keszthely irányában másfél órányira fekvő terü-

Bronzkés a rezi hegyi leletből. $\frac{1}{2}$ nagyság.

letre és csak hosszas nyomozás után sikerült megtudni, hogy a lelet nagy részét 25—30 darab ép bronztárgyat elvitte egy ócska rézzel kereskedő ószeres, és így csak három darabot sikerült megmenteni. Egy teljesen ép szárnyas vésőt és egy szép bronzkést a tulajdonostól szereztem meg, a harmadikat, egy tokos fülesvésőt, a helység kovácsánál, ki azt tűzbe tette és patináját leégette. A bronzkés rajz szerint csúcsban végződő hajlított pengével bir, folytatása egy hosszéglány alakú vágadékos fogantyú, melyhez a fa vagy csontburkolat a rajta levő három lyukon keresztül, fejező szegeccsel erősített meg. A kés hossza 180 mm., a penge szélessége 17 mm., súlya 50 gramm. Teljesen hasonló ép példányt nem ismerek hazai leleteink között. A szárnyas véső alakra hasonló a kisapáti bronzkincs 3-ik számú szárnyas vésőjéhez. Teljes hibátlan példány fényes zöld patinával. Súlya 550 gramm. A tokos vésőt a kovács tüze erősen megrongálta, diszítése közel jár a kisapáti 14-ik számú vésőhöz. A találók vallomása szerint, a lelet többi tárgyai is épek voltak és a bronzrögök teljesen hiányoztak, tehát nem összeolvasztásra szánt kincslelet volt a rezi területen lelt sorozat, hanem teljesen hasonló rendeltetéssel, mint a sümegh-papföldi bronzkincs, azaz a kőhalmaz a vándor kereskedő rejtekhelyéül szolgált. (Cachette de marchands.*)

A nagyobb bronzkincsleletek mellett, bizonyos fontossággal bírnak az egyes szórványos bronzleletek is, ezek jelölik ki legtöbbször a kutatás útját amennyiben nem úgy mint a neolith-eszközök a véletlenség következtében kerültek oda, de lelhelyükhöz, az ősember valamely közvetlen ténye fűződik. Ilyen a Köveskállán a Balaton mellett szántásközben felszínre hozott nagyobb bronzrög. A leletet érdekessé azon körülmény teszi, hogy a bronzrög megtartotta az olvasztó tégely eredeti alakját.

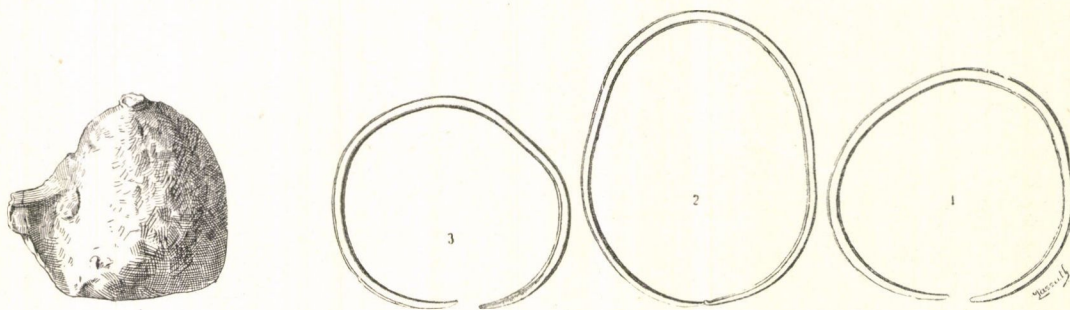
A bronzrög rajzban is bemutatva, kup alakot mutat, mely csúcsban végződik, oldalán nagyobb

*) Pulszky: Magyarország Archæológiája 143. lap.

csücskével ellátva, mely a korsó szájához hasonló, csücsös olvasztó tégely lenyomatát mutatja. A rög kétségtelenül tégelyével együtt rejtetett el, mely a vizenyős talajban elpusztult. Magassága 105 mm., szélessége 75 mm., súlya 3650 gramm.

A múlt év tavaszán Sümeghen, a városi téglagyár közelében, agyagbányászás közben egy bronz-karperecz került felszínre. A bronz-karperecz patináját a találók lezsurolták. Alakja eltérő a csabrendeki urna-sírok bronz-karpereceitől, a mennyiben azok gömbölyűek, míg ez lapos bronzrúdból van alakítva és az egymással közel szemben álló végek egyike gombos, a másik erősen vékonyított. A karpereczen csoportonként elhelyezett vonaldiszítés látható, átmérője 53 mm, súlya 40 gramm.

Sümeghtől távolabb, a Balaton irányában, a Patalom és Zimány közti határban, szintén szórványosan három darab karpereczet találtak szántás közben. A karpereczek a legegyszerűbb idomúak, minden diszítés nélkül. Mindannyi négyszögű bronzsodronyból alakítva, egymással közel szemben álló végei hegyesre vékonyulnak. A karpereczek mindegyike különböző nagyságú, ezen arányos kisebbedés azt mutatja, hogy azt egy karon egymás mellett háromsorosan viselték. Tekintve pedig a karpereczek nagy átméretét, azok feltétlenül a felkarszár ékesítésére szolgálhattak.

Köveskállyi bronzrög. $\frac{1}{3}$ nagyság.

Patalom-zimányi bronzkarpereczek. $\frac{1}{3}$ nagyság.

A karpereczek legnagyobbika (2. ábra) 115 mm átmérőjű, súlya 30 gramm.

A középső (1. ábra) 95 mm átmérő és 28 gr súlylyal bír.

A legkisebbik (3. ábra), melynek négyszögű sodronya az előbbieknél erősebb, 90 mm átmérő és 30 gr súlylyal bír. A karpereczek többé-kevésbé el vannak hajolva. Eredeti alakját legjobban a középső (1. ábra) nagyságú mutatja.

A hallstatti kor Sümegh vidékén. A sümeghvidéki őskultura a hallstatti korban érte el fénykorát. Erről tanúskodik leginkább a Sümegh és Csabrendek közt elterülő nagy urna-temető, mely arányaira és gazdagságára nézve hazánk e korbeli legbecsesebb temetői közé sorozható, ehhez szolgáltat adatot a sümegh-újhegyi sírlelet és az ugyanott lelt nagy bronz-cisták, a szigligeti urna-sírok, és végül Sümeghtől habár távolabb eső Somlyó, az egész őskort felölelő becses leleteivel. A hallstatti kor emlékei és a La Tene vaskori leletek szokatlan nagy száma is tanúságul szolgál, hogy vidékünkön egykor virágzó bronz-telepek léteztek; mert feltehető, hogy a nagy kelta invasio, mely a vas meghonosításával erőszakosan vetett véget a bronzkornak, azon vidéket hódította meg legszivesebben, hol virágzó bronzkori telepek voltak, mert itt kész kulturára talált. Erről tanúskodik azon folytatólágosság a bronzkorból át a La Tene-korba, mi a csabrendeki és somlyói telepeken észlelhető. E két nagy telepen kívül is lépten-nyomon találkozunk La Tene-kori leletekkel. A tapoleza-avardombi urna és csontváz sírmellékletek kizárólagosan e kor emlékei; Szigliget, Rezi szintén bővelkedik e korbeli szórványos leletekben. A hallstatti izlés nagymérvű befolyására, Sümegh és vidékének őskorára még a kisapáti nagy bronz-kincslelet is szolgáltat némi adatot, melyben szintén nem hiányoznak e korbéli trébelt edények töredékei és a többkorongos bronzfibulák, a bronzlemezből készített diszített ékszerek.

Sümegh-újhegyi bronz-cisták. A «Fehér kövek» magaslata mellett elterülő «Baglyas-hegy» folytatása az «Új-hegy» azon területe, hol ezelőtt tíz évvel forgatás alkalmával 125 cm mélységben két teljesen ép bronz-cistára akadtak a munkások, melyek egymás mellett feküdtek felfordítva, akként, hogy

a találók azokat két nagy szürkészöld forgókőnek nézték és csákányukkal iparkodtak kiemelni. Nem kevésbé voltak meglepetve, midőn a két kőnek vélt tárgy csákányuk első csapása alatt behorpadt inkább, mintsem helyéből kimozdult volna. Ezen körülmény figyelmessé tette őket, és midőn késük karczolása alatt a tárgy fényesnek mutatkozott, elfogta őket a lázas kapzsiság, hogy pénzzel telt arany edényeket találtak, és épen ezen kapzsiságnak köszönhető, hogy nagy óvatossággal ásták körül a bronz-edényeket, nehogy a benne rejtett arany-kincs egy darabját is elhullassák, és nem kevésbé boszankodtak, midőn későn este munkájukat befejezve, az ő nyelvükön szólva, csak két üres rézüstöt emelhettek ki, melyet a kolompárosnak szántak. Bizonyára oda is került volna, ha a leletről idejében nem értesülők és meg nem szerzem azokat gyűjteményem számára.

A két bronz-cista alakra teljesen hasonló egymáshoz, azon eltéréssel, hogy az egyik valamivel alacsonyabb, és így mintegy 20 literrel kevesebb űrtartalmú.

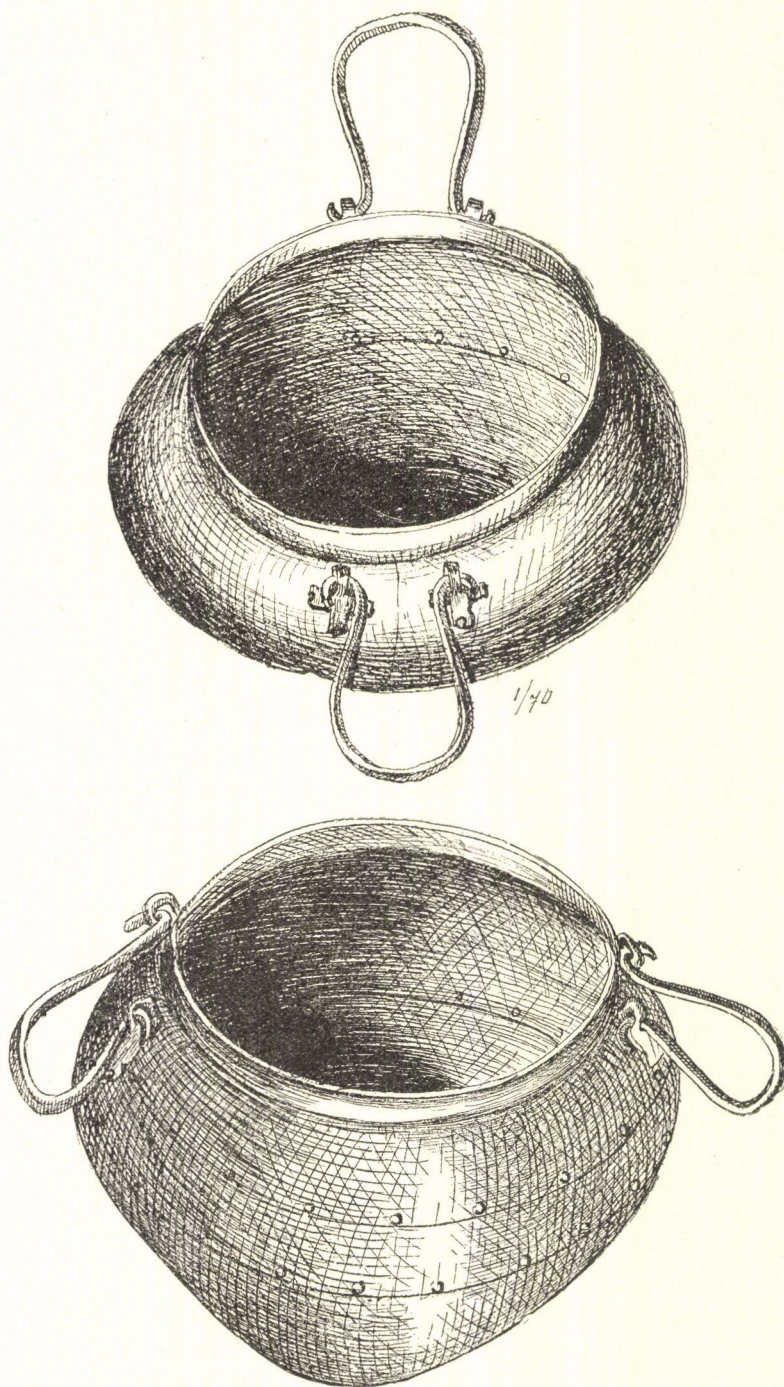
A nagyobbik edény, hozzávetőleg, 60 literes lehet, súlya 9500 gramm, a kör-alakú szájnnyílásnak átmérője 460 mm, melynek megerősítésére a lemez szélei visszahajlítva vannak. A szájnnyílás utáni mélyedés folytatását képezi egy szabályos dudorodvány, mely lefelé fokozatosan keskenyülve, a fenék csúcs-alakban végződik. A bronz-cista három részből van összeállítva. A felső rész, mely a szájnnyílást zárja körül és az edény közepéig nyúlik le, tartja a bronz-fogantélyokat. A gömbölyűvé homorított lemez a fogantély közti tér teljes közepén van, öt fejező szeggel egymáshoz erősítve akként, hogy a két fogantélykapocs is a lemezek szorosabban egymáshoz való erősítésére szolgál. Az alsó rész széles, alacsony csúcsban végződő kúpalakra van trébelve és a harmadik széles, abroncsszerű bronzlemez szolgál az alsó és felső rész összetartására. A felső szájnnyílásrész a középsőhöz körbefutólag 42 széles aklasszeggel van hozzáfejezve, külső részén alig láthatóan elkalapácsolva, míg belől a fej alá fektetett négy-szögletes bronzlapocskák szolgálnak az aklasszeg nagyobb megerősítésére. Ez a körülmény készítőjének eljárását akként magyarázza meg, hogy az aklasszegek kívülről színesen eresztettek bele az elkészített mélyedésbe és a fejezés belülről történt. A fej alatt levő négyszögű lapocskák egyúttal megóvták az edény oldallemmezét az esetleg félre csúszó kalapácsütésektől is.

A bronz-cista egyik fogantélya laposra nyomott négyszög-alak (téglány), míg a másik, mely sokkal finomabb kidolgozású, csúcsra állított négyzet alakját mutatja keresztmetszetében. Ezen utóbbi fogantélyhoz hasonlít a másik edény két fogantélya is; így kétségtelen, hogy a téglány-alakú fogantély egyik eltörött eredeti fül későbbi pótlásául szolgál. Erre utal azon körülmény is, hogy a fogantélyt tartó kapocs, habár elég hűen utánozza az eredetit, szintén később tétetett rá, rajta hagyva a régi fogantély ráaklazott alsó részét. A fogantélyok hossza 179 mm, szélessége átmérőben 100 mm. A fogantély-kapcsok gömbölyű sodronyból vannak alakítva, végeik erősen szétkalapálva, a fejező-szeggel való könnyebb felerősítésre. A cista magassága 450 mm, domborulatának átmérője 550 mm. A ritka ép fentartású cista patinája sötétszürke, helyenkint zöld foltokkal, belseje smaragdzöld színt mutat, néhány helyen a beszívárgott nedvességtől megbarnulva. Az edényt erősen használt állapotban valamely nagy invasio, talán épen a kelták elől rejtették el. Használt voltát mutatja azon körülmény, hogy fenék- és oldal-része a tűz behatása következtében egyszer már kilyukadt és a lyukat két nagyobb és egy kisebb foltal pótolták.

A kisebbik bronz-cista, mely alakra csak annyiban különbözik társától jelen alakjában, hogy kúp-alakú fenékrésze nem oly hegyes, mely azonban, mint azt az egyenlőtlen színű patinája is mutatja, talán többszöri foltozás után új fenékrésszel cseréltetett ki; így eredeti alakjában mindkét fenék egyenlő csúcsos kúp-alak lehetett. Súlya 7500 gramm, szájnnyílásának átmérője 400 mm, legnagyobb szélessége 500 mm, magassága 370 mm. Szerkezete teljesen hasonlít az előbb leírt nagyobb bronz-edényhez, azon eltéréssel, hogy a felső perem részletét 34, az alsót 22 fejező-szeg erősíti a középső lemezbabroncshoz. Bronzfogantélyai sem mutatnak eltérést, azonban fogantélytartó kapcsai, hasonlóan a hajdúböszörményi és somlyói ékes bronzüstökhöz, kereszt-alakot mutatnak, melyeket három fejező-szeggel erősítettek az edény falához.

A bronz-cisták mikénti használatáról teljes felvilágosítást nyújt annak alakja és alkotása. A cisták feneke hegyes kúp-alakú, tehát földre leállítható nem volt, lógó edényként szintén nem szerepelhetett,

mert azok, úgy mint korunkban, vagy mint például a somlyói bronz-üst is, széles kallantyúval voltak ellátva. Így csak két mód kínálkozik mikénti használatának magyarázatául. Szolgáltak bár az edények áldozati czélul vagy házi edényként, de feltétlenül, mint azt az edények feneke mutatja, hevítés, tűz

VIII. tábla. Sümegh-ujhegyi hallstatti bronz cziszták. $\frac{1}{10}$ nagyság.

behatásának voltak kitéve, így vagy a földbe vájt lyukba helyezték, és oldalnyílást vájva tüzelték, vagy ha előlegezzük a hallstatti kor ősemberének a haladottság bizonyos magasabb fokát, úgy három lábú állványon használták. Ennek azonban a gondos kutatás daczára e területen semmi nyomára nem akadtam.

E két nagy bronz-üst eddig egyedül áll hazai leleteink közt, nem számítva ehhez a híres kurdi (Tolnamegye) bronz-cistákat, melyek teljesen eltérő alakkal és szerkezettel bírnak. Talán analógia lehet a Bardócson (Erdély) talált két bronz-edény, de legnagyobb sajnálatomra ezeket közelebből nem ismerem. Így csak a bécsi «k. u. k. Naturhistorische Hofmuseum» (habár hiányos és töredékeiben látható) két teljesen hasonló alakú és nagyságú bronz-cistáira hivatkozhatom, melyek a hallstatti-teremben mint a hallstatti temető leletei vannak elhelyezve.

A bronz-cisták eredetére nézve az az eddigi általános meggyőződés, hogy azok a virágzó etruszk-ipar termékei, kik kereskedelmi összeköttetésben lévén, egész Közép-Európát elárasztották gazdag iparuk készítményeivel. Ilyennek vallja Wosinszky Mór, Tolnavármegye jeles archæologusa a kurdi bronz-cistákat,¹⁾ de erre nézve megoszlik az európai tudósok nézete. Helbig W. görög gyártmányoknak tartja, chalkisi eredetűnek, melyeket görög díszedényekkel együtt hoztak Olaszországba és Észak-Olaszország révén terjedt el Közép-Európában.²⁾

Ha a kurdi bronz-cistákat szemügyre vesszük és összehasonlítjuk a sümeghi cistákkal, alakjukban, kivitelükben nagyon lényeges eltérést találunk, és technika szempontjából az egymás alá sorakozó dudoros csöbrök elkészítése kétségtelenül az ipar fejlettségének egy magasabb fokát igénylik, mint ezen, habár tetszetős alakú, de síma bronz-edények. Hasonlóképen kevésbé vonhatjuk kétségbe külföldi származásukat a hajdúböszörményi és az ékes díszítésű somlyói függő-üstöknek, melyek egy darabból való trébelése, a kallantyúk kidolgozása, egész díszítése a műizlés magas fokát mutatja. Így nem merész azon állításom, ha sümegh-újhegyi díszítés nélküli bronz-üstöket nem tartom feltétlenül import-cikkeknak. Állításomat egyszerű tapasztalatokra fektetem. Kisérjük figyelemmel korunk legkezdetlegesebb műveltségű népét, a vándor cigányokat, kik kolompáros mesterséget űzve, hasonló iparcikkek készítésével foglalkoznak, és tapasztalni fogjuk, hogy azon egyszerű eszközökkel, melyekkel a vándor cigány a trébelés munkáját végzi, bizonynyal rendelkezett már a haladottabb bronzkor műveltségi fokán álló ősember. Sőt e műveletnél, egyszerűségénél fogva, még azt sem tartom elkerülhetetlennek, hogy az ittlakók a trébelés munkáját nem a magasabb műveltségű népektől, például a görögöktől kellett eltanulni, ellesni, már csak azért sem, a mennyiben az emberi ész természetes, fokonkinti haladása útján önként is eljutott a trébelés művészetéig, midőn már tudatára jött annak, hogy a bronz nemcsak olvadt állapotban önthető formába, de kalapácsolás által is nyújtható, idomítható, és hogy ennek tudatában volt előbb mint a bronzöntvény-készítésnek, arról eléggé tanúskodnak rézkori leleteink.

De nézzük minő egyszerű eszközökkel végzi a vándor cigány a trébelés munkáját. Egy hársfadarabba lyukat váj, hozzávetőleg olyan alakút, minőre a lemezt homorítani akarja; ezen lyuk fölé fekteti a homorítandó lemezt és egy fakalapácsal beleszorítja a vájadékba, mely által a rézlemez felveszi a vájadék alakját. Hasonlóképen jár el még három, négy lemezzel, melyeket szintén fakalapácsal az első lemez fölé a vájadékba szorít, akként, hogy a lemezek szorosan egymáson fekszenek. A négy vagy öt lemezt azután együtt kiemelve, egy kis négyszögletes ülön, gombos véggel bíró, az úgynevezett trébelő kalapácsal a homorú részén folytonos ütés által vékonyítja. A trébelés egyetlen ügyessége csak abban rejlik, hogy a rézlemez minden része egyenlő mennyiségű ütés által egyformán vékonyuljon. Hogy az egymásra fektetett lemezek egyszerre nyújtsanak és nem egyenkint, ezen körülmény óvja meg épen a rézlemezt, hogy helyenkint nagyon elvékonyulva, kilyukadjon.

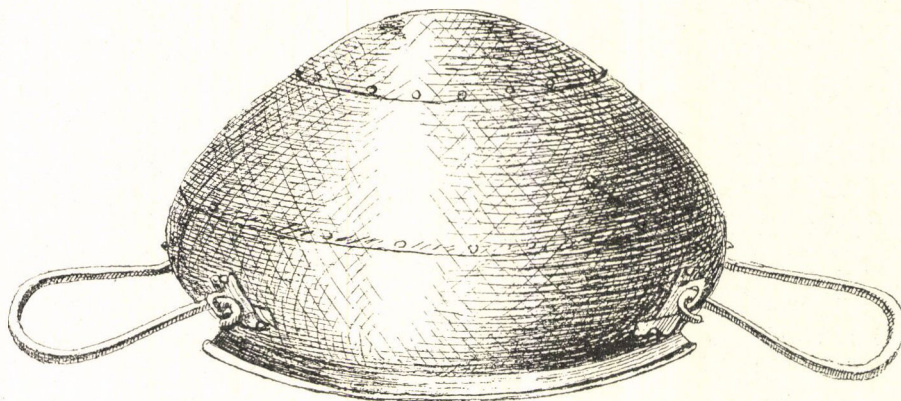
Részen ezen eljárás egyszerűsége, másrészt azon körülmény, hogy a sümeghi bronz-cisták három részből vannak összeállítva, nem egy darabból trébelve, mint a somlyói, mely sokkal nagyobb kézi ügyességet tételez fel, így épen nem látom annak lehetetlenségét, hogy azok belföldi készítmények legyenek.

Érdekes adattal szolgált a most elmondottakhoz báró Miske Kálmán, a velem-szt-vidi (Vas megye) őstelep nagy buzgalmú kutatója, ki a közel multban levélben értesített egy nem régiben tett felfedezéséről. Az érdekes lelet 42 darabból álló sorozatját képezi egy őskori bronzműves eszközeinek. Az esz-

¹⁾ Tolnavármegye története.

²⁾ Pulszky: M. o. Archæológiája.

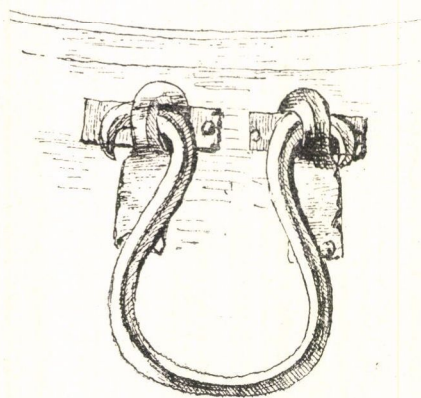
közök közt voltak : egy darab egyengető, egy kanyarító, egy vágó és három tányérozó (trébelő) kalapács, egy vágótőke és karika-hajlító töken kívül czifrázó vésők stb. Ez a felfedezés kétségtelenül új

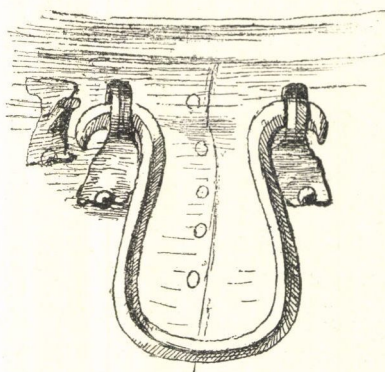
1/70
1. sz.

2. sz.

3. sz.

4. sz.

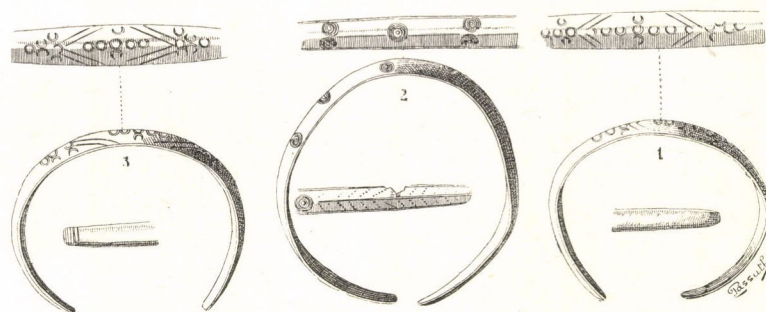
IX. tábla. Sümegh-ujhegyi hallstatti bronz cziszták. $\frac{1}{70}$ nagyság.

irányt fog adni a kutatásnak és megdönti, illetve egy lépéssel előre viszi azon kérdés tisztázását, hogy nem-e belföldi készítmények legnagyobb része azon bronz-tárgyaknak, melyeknek eredetét eddig a görögök, itáliaiak vagy etruskoknál kerestük.

A mellékelt első táblán bemutatott rajzok a nagyobbik edényt mutatják be két oldalról ábrázolva. A második táblán bemutatott rajzok a kisebbik cistát és az eredeti és utánzott fogantélyt mutatják. A bronz-cisták kora a Kr. előtti ezredév közepére tehető.

A hallstatti kor emlékei közé sorozom a bronzcisták közvetlen szomszédságában lelt szórványos csontváz-sírleletet is. Szőlőforgatásnál a munkások mintegy 80 cm mélységben egy csontváz-sírra akadtak, melynek melléklete két díszes, bronzlemezből készült karperecz volt. A karpereczek teljesen hasonlóak egymáshoz és mindegyike az alkar-csonton feküdt, melyeken a patina zöld nyomot is hagyott. Mindkét ékszer magasabb izlésről tanúskodik díszítésével, mely a félhátú lemez-karperecz közepén akként van csoportosítva, hogy két-két háromszögbe futó vonaldisz közepén kereszt-alakban elhelyezett körös díszítés látható, hasonlóan egy-egy csoport a háromszög-csúcsba futó végeinél van elhelyezve (1., 3. ábra), átmérőjük 60 mm, súlyuk egyenkint 12 gramm. A rajz közepén elhelyezett (2. ábra) teljesen hasonló alakítású karperecz a szombathelyi csontváz-sírból került gyűjteményembe, a díszítési módor teljesen hasonló a sümegh-újhegyi karpereczekhez, némi változatot csak a körök különböző elhelyezése mutat. Átmérője szintén 60 mm, súlya 8 gramm.

Csabrendeki urna-temető. Sümegh és Csabrendek közt végig vonuló «Fehér kövek» hegylánczolatának tövében, közvetlen Csabrendek helység Sümegh felé néző szélső házának szomszédságában, az országút felett jobbra terül el több holdnyi területen az urna-temető. Azért kereszteltem el ezen sír-

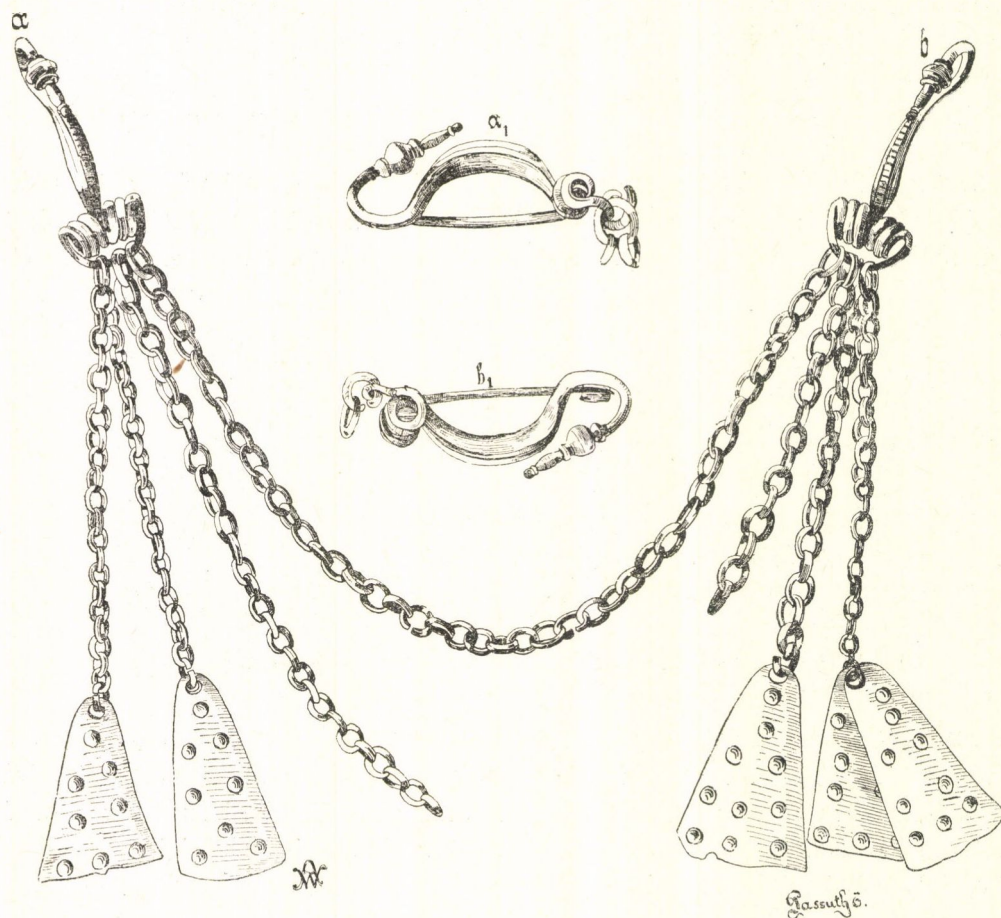
Díszített bronzlemez karpereczek a Sümegh-újhegyi csontváz-sírból. $\frac{1}{2}$ nagyság.

leletekben gazdag területet urna-temetőnek, mert a temetkezési módok szempontjából túlsúlyban, nyolcz tizedrés arányában urna-sírokkal találkoztam a szórványosan előforduló csontváz-sírokkal szemben. Csabrendek egyike azon becses területeknek, mely magán viseli az őskor összes átalakulási bélyegét, a természet azon rendje szerint, a hogy az őskor viszonyait az eddigi tapasztalatok alapján elképzelni tudjuk. A 165 méter magas hegylánczolat tetején terülnek el csak a folyó évben felfedezett neolith-telepek, melyek rendszeres felásatását már tervbe vettem. E magaslat volt tehát vidékünk őslakóinak legrégibb tanyája, csak később, midőn a vízborította vagy legalább is posványos területek lakályossá váltak, húzódnak az ősember lejjebb. Így a bronzkor őslakói már a hegylábban, a La Tene-kor emberei pedig a mai országútig nyúló hegyelőbe temetkeztek. Ennek folytatása az úton alóli, már egészen lapályos területen fekvő irén-majori temető, mely azonban sem számra, sem területre nézve nem ölt oly arányokat, mint a hegyelői urna-temető. Ennek újabb voltáról tanúskodik, hogy itt már elszórva római temetkezésekkel, sőt feliratos emlékekkel is találkoztam.

Kétségtelen tehát, hogy Csabrendek, a neolith-kortól kezdve, a rómaiak uralma alatt is állandóan lakott terület volt. Az eddig felkutatott sírok mellékletei bőséges adattal szolgálnak a kor meghatározására nézve is. A hegyelői urnák legrégibb sírleletei Krisztus előtt a VII-ik század, a spirális bronz-ékszerek használati idejére vihetők vissza, de fénykorát kétségtelenül a bronzkor utolsó phasisának idejében, a VI-ik században élte, midőn a kelta invasio behatása alatt átalakult vaskorrá. Épen ezen kor bronz és vassal vegyes leletei teszik becsessé a csabrendeki urna-temetőt, mely kétségtelenül több századon keresztül szolgálhatott az itt lakók temetkező helyéül. Kevés őstelep van hazánkban, mely a La Tene műveltség magas fokáról, a finomabb izlés fejlettségéről oly szépen tanúskodhatnék, mint épen

a csabrendeki. Hogy egyebet ne említsek, mint az ékes diszítésű vas-lándzsahegyeket, melyek legszebbek, legbecsesebbek hazai leleteink közt, melyekhez csatlakoznak az urna-temető kétélű vaskardjai, melyek egyikének tasak-részletén szintén szép bevésített diszítés látható.

Ha a csabrendeki urna-temető sírmellékleteit figyelemmel tanulmányozzuk, első pillanatra szemünkbe ötlék a hallstatti izlés nagymérvű befolyása vidékünk bronzkori műveltségére, mely nemcsak a hallstatti kort közvetlenül jellemző diszített és trébelt bronzöv-töredékeken, vagy ugyanezen lelhelől előkerült ékes bronzkorongokon nyilvánul, de a geometriai diszítésmodor áthat az ékszerek zömére, úgy hogy azt alig nélkülözi, a spirális karpereczek, pápaszemes gyűrűk kivételével alig néhány ékszer,

Csörtetőkkel diszített hallstatti bronz mellű Csabrendekről. $\frac{1}{2}$ nsg.

mely utóbbiak egyébként szintén e kor emlékeihez sorozandók. Kevésbé jut érvényre az újabb hallstatti izlés befolyása az állat- és madár-alakok felhasználásában, mely felett már a tiszta La Tene izlés uralkodik a csabrendeki leleteknél.

A régibb hallstatti izlés nagymérvű befolyása mellett nem zárkozhatunk el egészen, habár kevesebb adat áll is rendelkezésünkre, a Kr. sz. előtti ezredév közepét megelőző századokban kelet felől jövő skytha áramlat behatásától sem, mely izlés szintén befolyásolta vidékünk bronzkori műveltségének utolsó phasisát. Skytha műveltség befolyását vélem feltűnni a gyakran előforduló nyakgyűrűkben, mely a skytha harcosok kedvenc ékszereként szerepelt.

Nagyobb harcot vív és nehezebben jut érvényre az erős lábon álló bronzkori műveltséggel szemben a La Tene izlés a csabrendeki leletekben. Mutatja ezt a fibulák hiánya, vagy legalább azok gyér volta, melyek ellenében a fibulákat pótló fej alatt átlukasztott bronztü, minden alakban és nagyság-

ban, feltűnő nagy számban vannak képviselve. A nemzeti muzeum tulajdonát képezi az egyetlen fibulás melldisz Csabrendekről, mely egy véletlen körülmény folytán, Ádám Iván és dr Lipp Vilmos közvetítésével szakadt e temető többi leleteitől. A csörtetőkkel diszitett bronz női melldisz hat gömbölyű apró karikákból álló láncsört mutat, melyekből kettő a fibulák összetartására szolgált, a négy rövidebb pedig jobbról, balról páronként elhelyezve háromszög-alakú pontozott diszítésű csörtetőket (csüngő lemezeket) tartják. A melldisz hasonló a sopronival és egyöntetű alakítású a szoboszlói ruhakapocsossal. Analog fibulákat ismerünk vasból Keszthelyről is.¹⁾ Csörtetőkkel való diszítés szintén a hallstatti izlés sajátja. Ismerünk ilyen B. Miske velem-szent-vidi régiségei közt,²⁾ és egy egész sorozatot találhatunk a hallstatti temető sírmellékleteinél, hol a csörtetők, néha a csabrendekihez hasonlóan, lánczon csüngenek, máskor egyszerű karikával vannak az ékszerekhez erősítve. A csüngők alakja is változó. Leggyakrabban a háromszög-alakú, de van a hallstatti leletek között csillag-, horog- és kör-alakú csüngő, csörtető is, melyekből Sacken Grabfeld v. Hallstatt című művében 22 változatot mutat be.³⁾

Az egész temetőt a bronzkorban divatozó hullaégetés uralja. Nemcsak bronzmellékleteket tartalmaztak, de fordult elő többévtűen összehajlított La Tene-izlésű vaskard, mely urnába volt szorítva. Sőt az ékes diszítésű lándzsahegyeket szintén urna-sírban leltem, míg a tiszta La Tene-telepeken, minő vidékünkön a tapolczai, már háttérbe szorul, a hullaégetés és a csontváz-sírok dominálnak. A La Tene-kor behatása leginkább az agyagiparon nyilvánul. Itt aratja az edények korongon való készítésével első sikereit.

A csabrendeki urna-temető egykori nagyságát meghatározni még csak hozzávetőleg is alig lehet, a mennyiben benyúlik a nagyközség utcái alá, és csak egyik szárnyát képezi a részben rendszeresen, másrészt szőlőművelés közben felkutatott pár holdnyi terület. A kiásott sírok száma meghaladja a 300-at. A sírok zömét szegény sírok (pariák sírjai) képezik, melyek legtöbbször semmi mellékletet nem tartalmaztak, vagy egy-két bronz-pitykét, vagy egy tűt, esetleg egy karpereczet.

Az urna-temetkezés kétféle módon történt. A legtöbb sír csonka kúp-alakú kőhalmazt mutatott, melyek részben fekete bazalt, részben mész- és forgó-kövekből voltak akként összerakva, hogy a két-felől felnyúló oldalkövekre fektetett fedő-lap alatt egy üreg képződött, mely alatt felfordított helyzetben, szájjal lefelé, volt egy-egy, és némely sírban két, gyenge falú kisebb urna elhelyezve. Ezek a melléklet nélküli szegény sírok, hol az ügyesen összerakott kőkúp azért vált szükségessé, hogy megvédjék a földnyomástól az amúgy is gyenge kisebb urnákat.

A gazdag sírok urnái nagyságra nézve az előbbi urnák kétszeresét képezték, oldalfaluk is sokkal erősebb és rendszeren fedéllel voltak ellátva, védelmükül legtöbb esetben csak két lapos mészkő szolgált, melyek egyikére ráállították az urnát, a másikat a fedél fölé helyezték. Épen ezen körülmény okozta, hogy a legtöbb urna a földnyomás következtében apró darabokra törött, és a legnagyobb elővigyázat mellett is csak egynéhányat lehetett részben ép, részben összeállítható állapotban megmenteni.

A mellékletes urna-sírok zöme női hamvakat tartalmazott, csak elvétve találkoztam egy-egy férfi-sírral, melynek mellékleteit a harcst jellemző fegyverek képezték volna. Ezen körülménynek magyarázatát abban keresem, hogy a fegyver, mint védelmi eszköz, sokkal becsesebb volt az őslakó szemében, és szívesebben ráhagyta utódjára, mintsem magával vitte volna a túlvilági útra. Legnagyobb valószínűség szerint a nagyszámú melléklet nélküli sírok tartalmazták a férfi-hamvakat.

Az urna-sírok egymástól 80—150 cm távolságban voltak szabálytalanul elhelyezve, néha három egymáshoz legközelebb álló kőkúp egy háromszöget képezett.

A kiásott több száz urna-sír leggazdagabbika elégett csontmaradványok és földdel kevert hamun kívül 17 darab bronztárgyat tartalmazott. Két darab korongos fejű diszitett bronztűt, két spirális karpereczet, két pápaszemes gyűrűt és 11 darab részint összehajlított bronzsodrony, részben csavar-alakú bronz-töredékek voltak, mely utóbbiak valószínűleg egy nyakgyűrűt képezhettek. (Lásd X. tábla.)

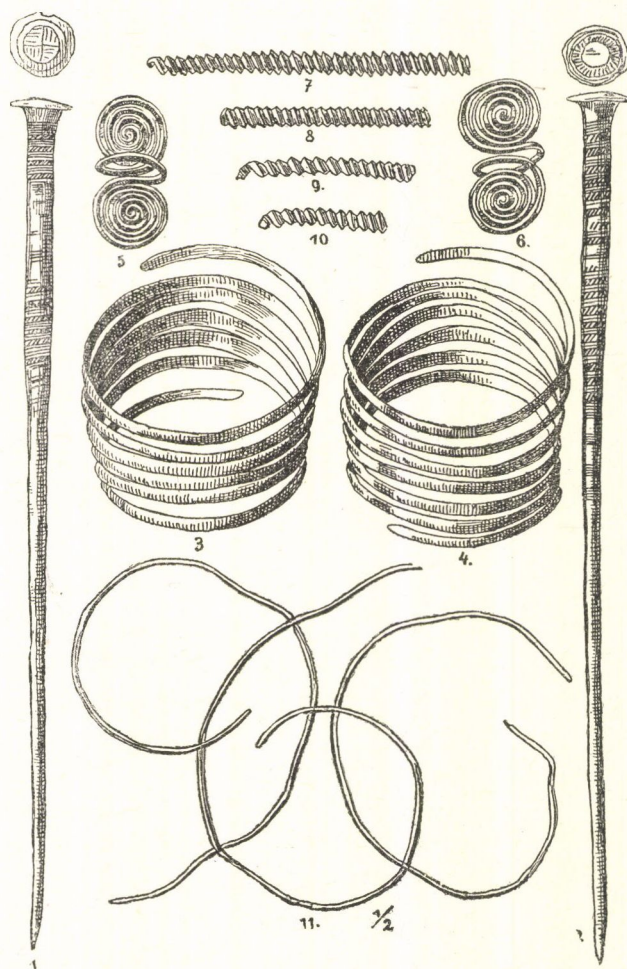
¹⁾ Dr Lipp, A. E. U. f. VI. k. 3. sz.

²⁾ B. Miske, A. E. U. f. XVIII. k., 2. sz., 143. l., 19. ábra.

³⁾ Sacken, Gf. Hallstatt, XII., XIII., XIV., XV. tábla.

A másik leggazdagabb női hamvakat tartalmazó urna-sír 14 darab bronz-mellékletet adott, melyek, az előbbihez hasonlóan, bronz-tűkből, spirális karpereczek, egy sodrott szárú bronz-csiptető és több töredékből állott.

A csontváz-sírok száma elenyészőleg kicsiny volt. Temetkezési modor a legegyszerűbb verem-sír, csak némely esetben voltak a verem szélei lapos mész- és bazalt-kövekkel kirakva. A felkutatott 16 verem-sír között két esetben egy-egy kétélű vaskard és edény-mellékleteket, a harmadikban egy vástört, a negyedikben lándzsát találtam, egynéhányban pedig az agyagos talajban enyészetnek indult vástöredékeket.

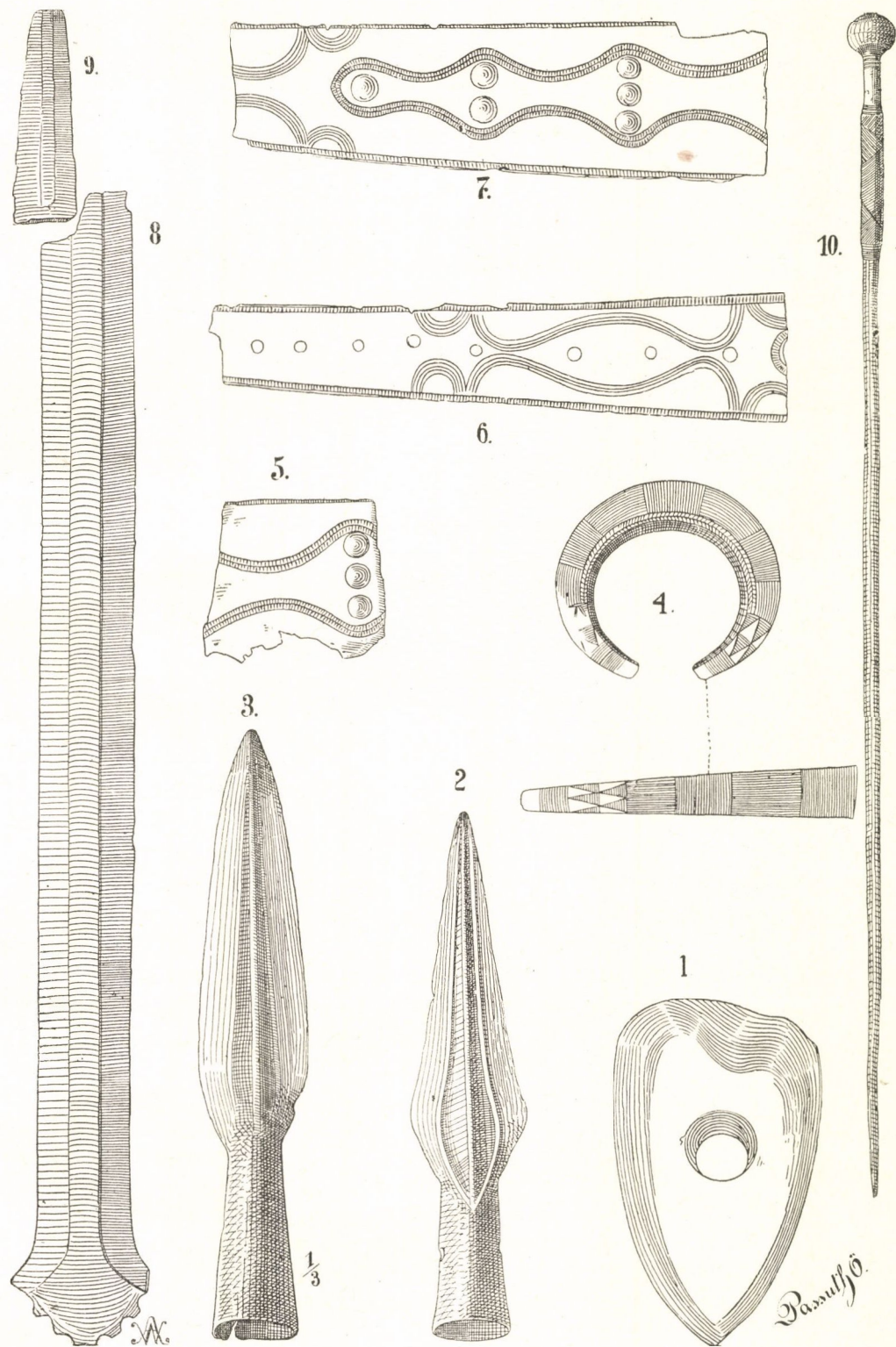
X. tábla. Leggazdagabb urna-sír a csabrendeki temetőből. $\frac{1}{2}$ nsg.

Bronz-mellékletes csontváz-sírt hármat adott a csabrendeki terület, melyek között kétségtelenül legbecsesebb az urna-temetőtől 50—60 lépésnyire fekvő csabrendeki szélső ház udvarán veremásásnál lelt csontváz-sír, mely 80 cm mélységben, fejjel kelet felé nézve feküdt. A csontváz hossza 160 cm volt. Mellékletét a fejtől jobbra elhelyezett edény töredékei és két bronz-tárgy képezte. A kinyújtott bal kar mellett feküdt egy bronz-kard, míg a nyakesigolyákat egy gömbölyű sodronyból alakított nyakgyűrű (torques) övezte körül.

A másik csontváz-sír egy szárnyas lándzsa hegyét, a harmadik egy keskeny és egy szélesebb levélalakú bronz-kard töredékét és egy lándzsa-részletet tartalmazott.

E sírleletek kapcsán ismertetem a magyar nemzeti muzeum birtokában levő két csontváz-sírleletet, melyeket mintegy két évtizeddel ezelőtt Chernel Ignác és Olivér csabrendeki nagybirtokosok küldtek be ajándékképpen.

Állítólag az egyik csontváz-sír mellékletei a következők voltak: Egy a hallstatti izlésre utaló diszített bronz-öv három darab töredéke (XI. tábla, 5., 6., 7. ábra), egy kétélű bronz-kard (fogantyúja

XI. tábla. Csontváz-sírmellékletek Csabrendekről. $\frac{1}{3}$ nsg.

hiányzik) (XI. tábla, 8—9. ábra), egy kétszárnyas bronz-lándzsa (XI. tábla, 3. ábra). A csontváz-sírlelet analogjait én is csontváz-sírokban leltem, kivételt csak a bronz-öv-töredékek képeznek, minőket csakis urna-sírokban találtam.

A másik sírlelet mellékletei egy gombosfejű tű (XI. tábla, 10. ábra) és egy tömör bronz-karperecz (XI. tábla, 4. ábra) és egy kétszárnyas bronz-lándzsa (XI. tábla, 2. ábra) voltak. Ezen utóbbi sírleletre nézve némi kételyeim vannak. Nem vonom kétségbe, hogy a szárnyas lándzsa csontváz-sír melléklete volt, de a bronz-tű és karperecz egész sorozatát fogom bemutatni, melyek kivétel nélkül urna-sírokból kerültek elő. A tévedés nagyon könnyen előfordulhat, különösen nem szakszerű kutatás közben, mert nem egyszer közvetlenül a csontváz-sír mellett egy urna-sír is fekszik. A darabokra zúzott urna mellékleteit a munkás megtévesztve, a csontváz-sír mellékleteinek tartja. Hasonlóképen e sírleletekkel együttesen bemutatott neolith-kori átfúrt kőbalta (XI. tábla, 1. ábra) csakis a csabrendeki magaslat neolith-telepéről szórványosan kerülhetett oda.

A csabrendeki őstemető agyagművein jut leginkább fölényre a La Tene-műveltség. Az előkerült edények zöme korongon készült, finom iszapolt agyagból valók és részben barnás színű agyaggal vagy graphittal vannak mázolva. Az edényipar disztítés szempontjából szegényesnek nevezhető. Egyedüli ékességük a csupronkon elhelyezett csücskös disztítés. Fordult ugyan néhány durva szemcsés edényen czikk-czakk, habmander és körös disztítés, de ezek a tiszta bronzkori műveltség emlékeinek tekinthetők, hasonlóképen egy-két durvább edény, melyek szabad kézzel és nem korongon készültek.

A később bemutatott edénysorozat alig képezi egy tizedrészét a kiásott sírok számának, melynek okozója azon sajnálatos körülmény, hogy míg a temetőből egész kocsirakománnyal került ki edénytöredék, alig lehetett a legnagyobb elővigyázat mellett is egy-egy urnát vagy csuprot ép állapotban felszínre hozni. E körülmény legtöbb urna-temető sajnálatos sorsa ott, a hol a talaj nem száraz homok, hanem agyagos.

Az épen kiásott agyag-edények zömét urnák képezik. Az urnák mellékedényeiként szerepelnek a kisebb csuprok, tálak és néha gyermekjátékokhoz hasonló apróbb edénykék. Az urnák alakjainak nagyon sok változatával találkoztam a csabrendeki őstemetőben. Hosszú nyakú, széles peremű, öblös, nagyobb urnák mellett hengeres nyakú, egy- vagy kétfüles kisebb urnák is gyakoriak, de legnagyobb számra nézve a melléklet nélküli sírok urnái, melyek egyfülű csupor-alakot mutatnak, ritkábbak, a harangvirág-alakú graphitos hamvvedrek, melyekből csak egy-két példányt sikerült megmenteni.

Sírmellékletek a csabrendeki urna-temetőből. A sírmellékleteket könnyebb osztályozás végett két fő- és több alcsoportra osztottam. Az első csoportot képezik a bronz-tárgyak, másikat a La Tene-kor vas-csoportja. A bronz-csoportot ismét három osztályba sorozva mutatom be. Első csoportba a kisebb számban levő bronz-fegyvereket, másodikba az ékszereket, harmadikba a különböző, részben meghatározatlan tárgyakat és bronz-töredékeket.

A bronz-fegyverek legérdekesebb darabja egy nádlevél-alakú bronz-kard (XII. tábla, 8. ábra), középen végig futó síma bordával, e mellett mindkét oldalon bemélyített páros vonaldísz huzódik végig. A penge két részre van törve, és jöllehet, az alsó részlet meglehetősen hozzá illik a levél-alakú pengéhez, még sines kizárva, hogy egy kisebb penge-részlet hiányzik belőle. A kardmarkolat egykor két aklázó szeggel erősített a pengéhez, mint azt a penge tövében levő két lyuk mutatja. A kard rövidebb a szokott 60—80 cm bronzkori kardoknál. Egész hossza 450 mm, szélessége 40 mm, súlya 415 gramm.

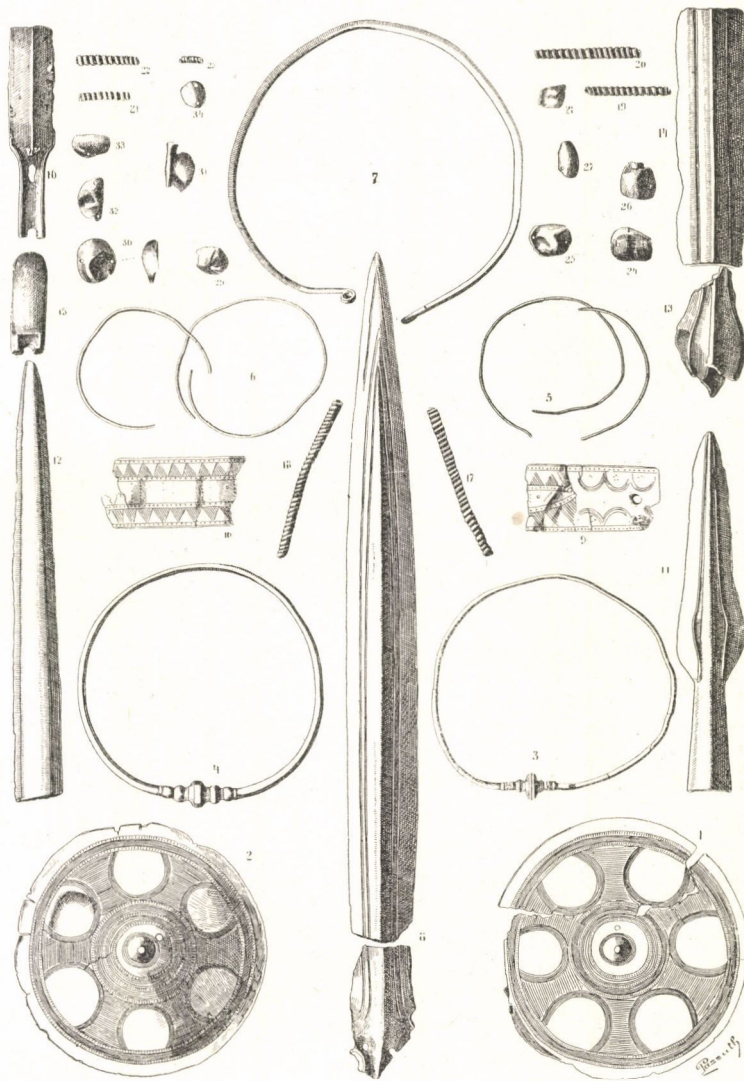
E kardnál sokkal keskenyebb a nádlevél alakú kardpenge csücs részlete (XII. tábla, 12. ábra), mely arányosan emelkedő bordájával, metszetében körszelet alakot mutat. Hossza 240 milliméter szélessége 25 mm.

Kardpenge középrészlete a (XII. tábla, 14. ábrán) bemutatott széles kardtöredék. Középen emelkedett, két oldalra lapított bordával, elégülése első tekintetre zavarba ejti a szemlélőt, mert teljesen hasonló a tiszta rézhez, de a nemzeti Múzeumban megejtett vegyelemzés kimutatása után mégis bronznak bizonyult, csak ón tartalmának aránya kisebb a szokott ötvénynél. Hossza 135 mm., szélessége 35 mm.

Közvetlen a kardokhoz sorozok egy bronzfogantyú részletet, (XII. tábla, 16. ábra), melyet azonban keskeny voltánál fogva, inkább kétélű törnek tartok. A pengészletet a kevésbé emelkedett borda két részre osztja, míg vájadékos fogantyú részletének szélei akként vannak felhornyolva, hogy befogadhasa a fa vagy csont burkolatot, mely a fogantyú két lyukján keresztül aklázó szeggel volt ráerősítve. Mint az imént leírt bronzkard, nemkülönben e törpenge analogjával találkozhatunk, csonka példányokban

az aranyosi (Borsod m.) bronzkincs között (Hampel: B. k. III. rész, CCXVI. táblán). Hasonló teljes ép hornyolt fogantélyú bronztőr fordult elő a stiriai leletek közt (H. B. k. II. rész. CLXXX. tábla 8. szám.). A csabrendeki tőr részlet hosszú 130 mm., szélessége 25 mm.

A csabrendeki bronzfegyverek kis csoportját egy ép és egy hiányos lándzsa zárja be. Az ép bronzlándzsa kétszárnyas. A magas borda körül a szárnyakkal párhuzamosan futó kissé emelkedett borda-szerű vakszárnyak láthatók (XII. tábla, 11. ábra). Hossza 196 mm., szélessége 40 mm., súlya 106 gr. Hasonló kétszárnyas bronzlándzsa közép részlete a másik. (XII. tábla, 13. ábra). Kétszárnyas lándzsák hasonló

XII. tábla. Sirmellékletek a csabrendeki urnatemetőből. 1/4 nsg.

példányai nagyon gyakoriak hazai leleteink közt. Két ép példány. Csab-Rendekről is van a m. nemz. Múzeumban és nagyobb mennyiségben és sok változattal a már említett aranyosi bronzkincs között találkozhatunk.

A csabrendeki urnatemető ékszer csoportjának zömét, a bronztűk képezik. Ezeket nagyon sok alakban 30 példány képviseli, melyek közül 29 darab múzeumomban van elhelyezve, egy gombos fejű pedig a nemz. Múzeum tulajdona.

A bronztűk külső alakjuk szempontjából négy csoportra oszthatók. Nagyobb számban vannak képviselve, (12 darab) a korongos fejű tűk, hasonlóképen a gombos fejjel ellátottak (13 példány). Két változat mutatkozik a hengeres fejű és egy a fejnélküli bronztűkből. Hosszúságok 390 mm. és 95 mm.

közt váltakoznak, legtöbb példánnyal képviselve 150—200 mm. hosszúságú. A szárvastagság is a hosszúsághoz képest nagyon különböző, 2—6 mm. közt váltakozik. A legkisebb bronztű 7 gramm súlyúnak tizszeresét mutatja, a leghosszabb 70 gramm. Ép úgy hetedrész arányban mutatkozik az átlukasztott szárú bronztű, mely 5 példánnyal van képviselve. A tűk valamennyi példánya diszített. A diszítés modora a ponczczal bemélyített vonal-disz kör, vízszintes, függéleges és czik-czak alakban izléses elhelyezésében nyilvánul, mely némelykor csak a tűszár dudoros részén, máskor egész hosszában látható. Figyelemre méltó azon körülmény, hogy némely korongos fejű bronztű ugyanazon diszítő modort mutatja, mely a csabrendeki trébelt díszes bronzkorongokon a körös diszítés stilizált elhelyezésében nyilvánul. Mindezen körülmények kétségtelenné teszik a már sokszor említett hallstatti izlés nagy mérvű befolyását és egyuttal kronológiáját és akként határozzák meg, hogy azoknak csak egy-két egyszerűbb darabja sorozható a virágzó bronzkor emlékei közé, nagyrésze csak a bronzkor utolsó phasisát érintette, átnyulva a La Tène-korba.

A korongos fejű tűk két csoportra oszthatók, kisebb számban mutatkoznak a lapos-korong fejűek, 9 példány körselet alakot mutat.

A leghosszabb korongos fejű tű szárán körbe futó mélyített vonaldisz látható, mely a fej alatt 70 mm. hosszúságban sűrűn sorakozik egymás mellé, míg lejjebb csoportonként nyer elhelyezést. XIII. tábla 1. ábra) Hossza 390 mm., szárvastagsága 5 mm., korongos feje sima.

Hasonló sima korong fejjel bír a legvastagabb szárú bronztű (XIII. t. 23. ábra) azonban a körbe futó vonal a fej alatt és a száron 50—50 mm. csoportokban van elhelyezve. A tű hegye hiányzik, vége elgörbülve, vastagsága 6 mm.

Szintén két nagyobb csoportban nyer elhelyezést egy hornyolt szélű korongos fejű bronztűn (XIII. tábla 30. ábra) a körös vonal diszítés, csücsbe futó arányosan vékonyuló száron. A korongos fej felső lapja sima, míg felhornyolt pereme rovátkolt diszítést mutat. Hossza 202 mm. súlya 27 gramm.

Közös elbírálás alá esik, a következő hét darab bronztű, melyek kétségtelenül a hallstatti kor emlékei, melyek pápaszemes gyűrűkkel egyetemben fordultak elő az urnasírokban és ugyanazon diszítéssel bírnak, mint a temető bronzkorongja és trébelt övtöredékei.

A magas fokú izlés kiváló példánya a hét tű legrövidebbike (XIII. tábla, 32. ábra) körselet alakú korongos fejének széleit körülfutó hármass vonaldisz közötti mezőben szimmetrikusan elhelyezett öt párvonalas félkör látszik. Szára hegye felé arányosan vékonyul és hullámos görbülést mutat, mely azon czélra szolgálhatott, hogy jobban összetartsa a vele összetűzendő ruhanemet. A száron mutatkozó, bemélyített körbe futó vonaldiszítés a tűszár felső felén négy csoportban van elhelyezve, míg a tű hullámos alsó részét, hosszában futó rovátkolt diszítés ékíti. Hossza: 135 mm., korong átm. 20 mm. Súly 25 grmm. A fej alatt 20 mm. távolságban a szár át van lyukasztva.

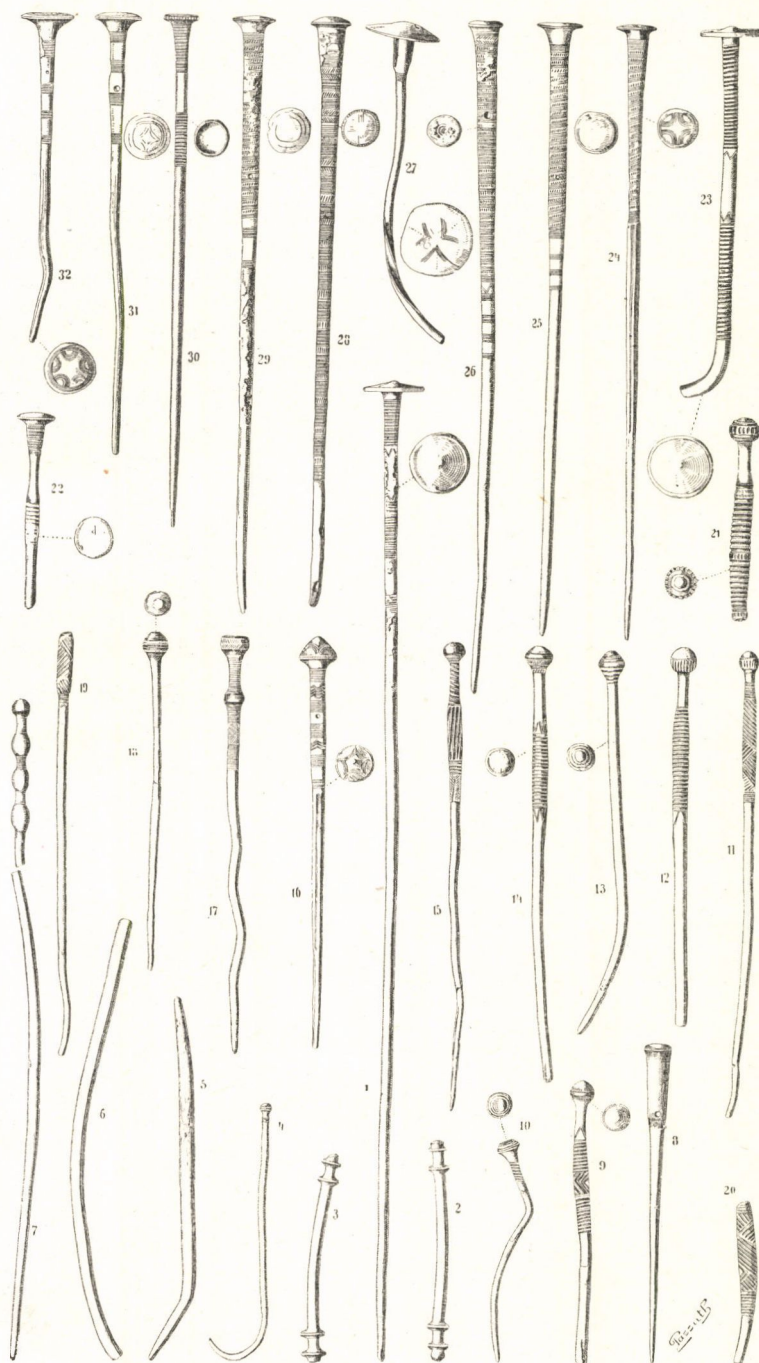
E bronztűhöz legközelebb járó tű (XIII. tábla 31. szám) csak apróbb részleteiben mutat némi eltérést, így a korongos fején a körös diszítés nem egymás mellett nyer elhelyezést, hanem négyszöget befoglaló csücsben futnak össze. A száron négy csoportban elhelyezett vonaldisz közötti tért pedig hosszában pontozott diszítés tölti be. Míg a már kevésbé hullámos szár négyszögalakra van lapítva. Hossza 182 mm., súlya 28 gramm.

Egy máshoz teljesen hasonló, a leggazdagabb urnasírban lelt tű pár. Az előbbieknél kisebb korongjának szélével, sűrűn párhuzamosan haladó körös disz látható. Míg a lefelé vékonyuló szárán, az egymás mellé rakott körös vonaldisz pontozott diszítéssel váltakozik, a szár közepéig, s onnan hegyéig sima diszítés nélküli (XIII. tábla, 28—29. szám.). Hosszúságuk 255 mm., fej átm. 17 mm. A szár a fejtől 60 mm. távolságban van átlukasztva. Súlyuk 55 gramm., egyenkint.

A következő három korongos fejű tű, a sorozat díszesebb példányaihoz tartoznak (XIII. tábla, 24. 25. 26.) egymástól csak azon eltérést mutatják, hogy a korongon a körös diszítés különböző alakban nyert elhelyezést. A száron végig vonuló vonaldiszítés váltakozik azok vízszintes és függéleges elhelyezésében. A 24. számú szára 6 szögre lapított. Hosszúságuk meghaladja a 250 mm. Súlyuk 59—56—37 gramm.

Csak felerészben került elő egy urnasírból, e kisebb korongos fejű bronztű (XIII. tábla, 22. ábra), melynek fej alatti dudorodványa körbe futó vonaldisz mutat. Korong átmérője 15 mm.

A régibb bronzkor emlékeihez sorakozik, egy nyomott kúp alakot mutató széles korongos fejű bronztű, feje, szára egyaránt nélküli a csabrendeki bronztű ékes diszítését, melyet az összegömbült szár sodrott volta pótol. Hasonló tű nagyon sok fordul elő hazai kincsleteink közt. Ismerünk ilye-

XIII. tábla. Diszített bronztűk a csabrendeki urnatemetőből. $\frac{1}{3}$ nsg.

neket a szobi kavicsbánya leletei között, marosvásárhelyi sírleletben, a sárbogárdi, ráksi és szigligeti kincsletekben. (Hampl. B. k. III. rész.) Hasonló tű két példányát a nemzeti Múzeumnak küldtem be a Szent-Gróth polgári városban eszközölt millenniumi ásatás egyik urnasírából. A tű hossza 135. mm. fej. átm. 30 mm., súlya 31 gr. (XIII. tábla, 27. ábra).

A gömbös fejű bronztűk két csoportra oszthatók több vagy egy gombbal ellátott tűkre.

Három tojásdad alakú sima gomb sorakozik egy gömbölyű fejű bronztűnél (XIII. tábla 7. ábra) egymás alá, sem szárán, sem a gombsorán diszites nines. Hasonló alkotású több sima gombos bronztű egész sorozatát ismerem a hallstatti sirmellékletekből, melynek négy változatát Sacken Gf. v. Hallstatt (XV. t. 12—10. sz. XVI. t. 1—6. sz.) alatt mutatja be. A bronztű hossza 260 mm., súlya 32 gramm.

A másik bronztűnél (XIII. táb. 17. ábra) laposra nyomott gömb alatt egy kisebb dudorodásszerű gömböcske látható. Szára hullámosan görbitett. Egyenes felső részén körbe futó vonaldisz látható, míg hullámos alsó részét hosszába vonuló vonaldisz rovátkolja körül. Hossza 170 mm., súlya 25 gramm.

Az egygömbös bronztűk két főváltozatra oszthatók. Hét példányban vannak képviselve a fej alatti dudoros szárúak és négy példányban a hegye felé arányosan vékonyuló szárral ellátottak.

A gombos fejű dudoros tűk legdiszesebb példánya, (XIII. tábla, 15. ábra).

A haladottabb izlés leginkább a száron látható vonaldisz tetszetős elhelyezésében nyilvánul akként, hogy a két csoportban összegezett körbe futó vonaldisz közti tér erősen mélyített függélyes bordák által van kitöltve, mely alatt gyengén mélyített vonalesoport czik-czak alakban fut össze. Hossza: 185 mm., súlya 19 gramm.

Egy csoportba osztható a másik hat dudoros gombostű (XIII. tábla 9. 11. 12. 14. 20. 21. ábra). Mindannyi feje dinnyeszerűen rovátkolt, szárain levő diszítés a vonalak különböző körös, rovátkolt és czik-czak alakú elhelyezésében nyilvánul. A tűk 3 példánya csonka. Hosszúságuk 180—200 mm. közt váltakozik.

A másik csoport bronztüinek ritka alakja a kupos fejű bronztű (XIII. tábla, 16. ábra.). A kúp felületén a korongos fejű tűkhöz hasonlóan stylszerűen elosztott félkörös diszítés látható, a csúcs felé vékonyuló szárán kör- és hullámvonalas diszítés váltakozik. Hossza 170 mm., súlya 30 gramm.

Három sima szárú bronztű (XIII. tábla 10. 13. 18. ábra) jellegére kevés eltérést mutat egymástól. Gombos fejüket körbe futó vonaldisz ékíti. Hosszúságuk 90—140 mm. közt váltakoznak.

E tücsoport utolsó darabjaként mutatok be egy horogalakra hajlított vékony bronztűt (4. ábra), melynek kicsiny gombja alatt két körbefutó dudorodvány emelkedik ki. Ez a bronztű kétségtelenül oly célra szolgált, mint a La Tene-korban a fibula. A gomb és a borda közé fonál erősítetett, melynek másik vége a felhajlított tű végére csavartatott, mely biztosan megóvta annak kiesését, így a tű nagyobb megerősítésére szolgált. Hasonló célra szolgáltak a ritkábban előforduló lyukas füllel ellátott bronztü is.★)

A hengeres fejű ellátott bronztűk szokatlan alakok. Minden diszítést nélkülözi a XIII. tábla, 8. ábrán bemutatott tű, melynek fejét egy hirtelen vastagodvány képezi, melynek felső széle bordaszerűen fel van hornyolva. Hossza 127 mm.

A vadon tenyésző úgynevezett «nád buzogány», hű utánzatát mutatja a másik hengeresfejű tű (19. ábra). Fejét háromszögbe futó vonaldisz ékíti, a száron helyenként körös vonaldisz látható. Hossza: 170 mm., súlya 14 gramm.

A tűk csoportjához sorozom az 5. ábrán bemutatott bronzrudat, melynek mindkét vége hegyesre nyujtva, egyik vége tompaszög alakra meg van hajlítva. Rendeltetése ismeretlen.

A csabrendeki urnatemető bronztüi, nemcsak mennyiségre nézve, de változatos alakjuk és diszítésük szempontjából egyedül állnak hazai leleteink között, jólehet találkozunk elvéve egy-egy diszített bronztű analogjával egyes sírleleteink között, de azok is csak Dunántúlra szorítkoznak, hol a geometriai izlés nagyobb mértékben befolyásolta a bronzkor utolsó phasisát. Ilyen néhány korongos fejű vonaldiszítéssel bronztűt ismerek a szomolányi (Pozsonymegye) temetőből (Hampel, Bronzk. III. rész CCXLII. tábla), mely különben is legtöbb analogiát mutat, a csabrendeki temetőhöz, hengerded sodrony-tekercseivel és a korongos pápaszemes gyűrűivel. Hasonlóképen néhány korongos fejű diszített tű és a horogalakra hajlított apró gombostűhöz hasonló, ismeretes a sajógömöri leletek között (H. B. k. I. rész CLV. tábla). Közel eső leletek közül pedig egy korongos fejű vonaldiszítéssel tűt a keszthelyi sírkamrá-

★) Hampel: Bronzkor III. rész.

ból (Arch. Ért. 1885. V. k. 370—372) és két példányt a gyűjteményemben levő szigligeti sírleletekből ismerek.

A diszített gombos fejű tűk több analogiát mutatnak. A kúp alakú bronztű hasonló példányát a simontornyai lelet mutatja (Wosinski: Tolnavármegye tört. I. rész CXVIII. tábla.). Egy kisebb vonaldiszes bronztű hasonmása pedig a kurdi bronzleletből ismeretes (CXI. tábla.) Dudoros szárú bronztűk recézett és sima fejjel a nyitramegyei leletekből ismeretesek, különösen a nováki és nagylehotai urnasírokból (H. B. k. II. rész CXXXV és CXXXVI. tábla), nemkülönben szigligeti leleteimből (H. B. k. III r. CCXXVII. tábla). Mindazonáltal a felsorolt analog leletek egyiken sem mutatkozik az izléses disztítés oly magas foka és oly nagy változata, mint az itt bemutatott túsorozaton.

Az ékszersorozat második legnagyobb csoportját a karpereczek képezik, melyek két főcsoportra oszthatók, tömör bronzrudból alakított és hengerded spirális lemezkarpereczek. Kevesebb példányban vannak az egyszerű gömbölyű vagy lapos sodronyból kerület alakra hajlított ékszerek, melyek szintén karperecz gyanánt szolgálhattak.

Tíz változatban vannak képviselve az egymással szemben álló, végei felé arányosan vékonyuló tömör diszített karpereczek, melyek kivétel nélkül urnasírok mellékletei voltak és sohasem fordult elő más bronztárgy kíséretében, sem egynél több példányban egy-egy urnasírban. Súlyuk 20 gramm és 150 gramm közt váltakozik.

A disztítés változata az egyenes vonalak különbözőféle izléses alakban való elhelyezésében nyilvánul. A vonalakkal való disztítésmodor négy főváltozatát mutatja a csabrendeki karpereczsorozat. Legváltozatosabb izlést mutat két egymáshoz teljesen hasonló legsúlyosabb karperecz (XIV. tábla 1. 2. ábra), melyeket a körbe futó vonalesoportok 7—7 mezőre osztanak. Az egymással szemben álló mezők disztítése egymáshoz hasonló. A két szélső mezőt vízszintes vonaldísz tölti be. A harmadikban a vonalak, párhuzamosan egymással, háromszögbe futnak. Míg a középső páratlan mezőt két keresztbe futó vonal négy kisebb háromszögű területre osztja, melyeket egymással ellentétes irányban fektetett vonalak töltnek be.

Nem kevésbé díszes a másik két tömör karperecz (3—5. ábra), hol a vízszintes és függőleges vonaldísz változatai közt villámvonalban futó sima, széles, szalagdísz mutat.

A 4. és 6. ábrán bemutatott két karperecen a körbe futó vonalesoportok között vízszintes vonaldísz van elhelyezve.

Hasonló disztítésű egy az előbbieknél félvastagságát mutató (9. ábra) tömör karperecz.

Érdekesebb és a többitől eltérő disztítés látható a 8. ábrán bemutatott karperecen, hol a három szögből kiinduló vonalesoportok egymás alá futnak.

Egészen sima a tömör karpereczek csoportjának két utolsó darabja. (7. és 16. ábra.)

A csabrendeki urnatemetőből a nemz. Múzeumban is van egy tömör karperecz villámvonalas disztítéssel (XI. tábla, 4. ábra).

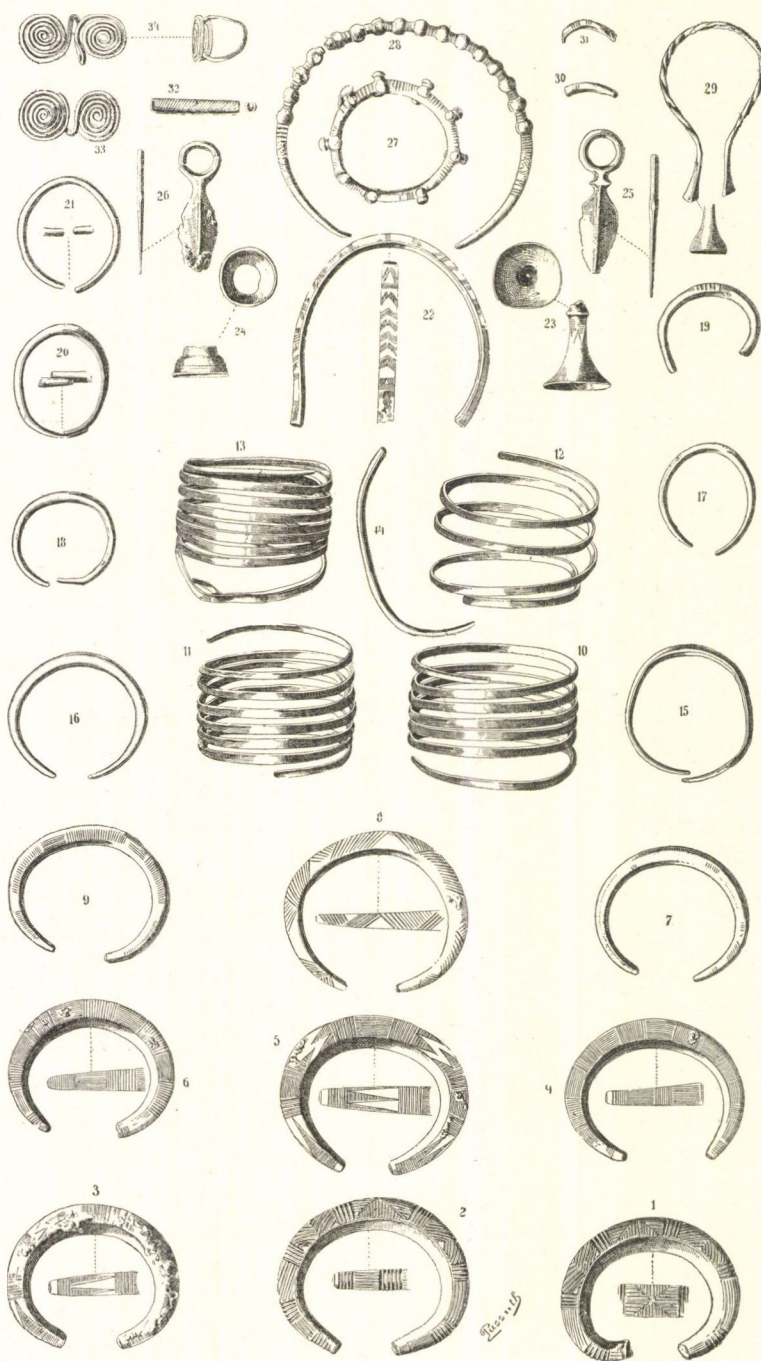
Hasonló tömör bronzkarpereczek, melyek disztítéseiknél fogva kétségtelenül a haladottabb bronzkor emlékei közé sorozandók, gyakoriak hazai leleteink közt. Egész sorozatot ismerünk a breznóbányai leletből (H. B. k. I. rész. LI. tábla). Sok változatot mutat be a tamásfalui bronzkincs (CXXVII. tábla). Egy példányt ismerünk a szobi kavicsbányából. (CCXXV. tábla 10. sz.) Sümegh vidékéről még hét példány van gyűjteményemben, négy a szigligeti urnasírokból (Hampl. B. k. III. r. CCXXVII. tábla). Egy igen díszes példányt a szigligeti bronzkincs adott, egy a zalagógánfai szórványos urnasír és végül hasonló Sümegben a városi téglagyár közelében került felszínre.

Hengerded sodronytekercses karpereczet négy példányt (XIV. tábla 10—13. ábra) találtam az urnasírokból, páronként egy-egy urnában elhelyezve. A tekercsek félhátú bronzsodronyból valók, minden disztítés nélkül. Az egyik pár hét, a másik kilencz csavarodással bir. Mint azt a karpereczek átmérője mutatja, az alkarszár ékesítésére szolgált mind a négy példány. Átmérőjük 65 mm., súlyuk egyenként 50 gramm. A sodronytekercsek egyike hiányos.

Hazai leleteink között, a sodronytekercsek általában nagyobb méretűek, 15—20 csavarodással birnak és a félkar ékesítésére szolgáltak. Ilyent ismerünk a már említett sajógömöri leletből a forrai

(Abaujm.) bronzkincsből (H. B. k. II. CLXII. tábla). Teljesen hasonló példányokat, melyek szintén az alkar ékesítésére szolgáltak, a stomfai (Pozsonym.) leletek 10 példányban mutatják be (CLXIII. tábla).

Két sodronytekercses karperecczel közös urnasírban fordult elő két pápaszemes (XIV. tábla.

XIV. tábla. Bronzékszerek a csabrendeki urnatemetőből. $\frac{1}{3}$ nsg.

33. 34. ábra) gyűrű. A gömbölyű sodronyból alakított gyűrű, két korongot képez, melynek folytatása adja a gyűrű alakú karikát. Hasonló gyűrűk a már említett szomolányi temető sírleletei közt 4 példányban vannak képviselve.

A karperecekhez sorakozik még négy kisebb bronzkarika (XIV. tábla 17. 18. 19. 21. ábra), egymással szemben álló végekkel, egyike rovátkolt díszítéssel, három sima. Nemkülönben két félhátú,

egymásalá hajló végű, sodronykarperecz (15. 20. ábra). Átmérőjük 40 és 50 mm. közt váltakoznak, mely kis átmérőt tekintve, a karpereczek gyermekékszerű szerepelhettek.

Érdekesebb példányai a karpereczeknek XIV. t. 27—28. számú gömbös diszítésű karpereczei. A felsőkar ékesítésére szolgáló 28. számú bronzkarperecz a haladottabb izlés igen szép ékszer példánya. Az egymás mellé sorakozó tizenhat gömböcske közeit körbe futó rovátkolt diszítés tölti be. Nyujtványa egymással szemben álló végei felé arányosan vékonyul és körbe majd háromszögbe futó vonaldiszítést mutat. Átm. 104 mm., súlya 54 gramm. A másik kisebb karperecz kevésbé tetszetős alak (27. szám), hol a gömböcskék az egész karperecz testén egyenlő távolságban hármásával kereszt alakban egymásra rakva nyerne elhelyezést, melynek közei szintén körbe futó rovátkolt diszítést mutatnak. Átm. 50 mm., súlya 30 gramm.

Hasonló alkotású karpereczek ritkábbak hazai leleteinkben, a néhány ismert példány is Dunántúlra szorítkozik. Gömbös karpereczek két példánya van gyűjteményemben Kőszeg vidékéről és néhány példányát ismerjük az apáti és teveli kelta sírokból (Wos. Tolna v. t. CXLII és CLII. tábla). Gyakori azonban a hallstatti temető ékszerei között. Teljes analógiát mutat a 28. számú karpereczhez (Sacken. Grabfeld v. Hallstatt XVI. t. 10 ábra.) Közel hasonló a 11. számú.

Ékgyöngyök aránylag kevés számban fordultak elő a csabrendeki temető urnasírhajlái között. A kis sorozat kizárólag üveggyöngyökből áll, melynek zöme fehér, gyakori azonban a világos és sötét kék színű is.

Színes üveggyöngyök a csabrendeki urnasírokból. $\frac{2}{3}$ nsg.

Alakra nézve kétféle változat mutatkozik a gyöngysorozatban, a kisebbek összetett csónka kúp-alakuak, utánszakai a neolith-kor agyag orsó gombjainak. A másik hengerded alak alul, felül gömböcskével ellátva. Teljesen hasonló gyöngyök képezik a hallstatti temető ékgyöngyeinek zömét. A gyöngyszemek rendszerint hengerdedalakú csavaros sodronytekercsek (XII. t. 17—18. ábra) kíséretében fordultak elő, melyeknek mint nyakék töredékeknek kiegészítő részeit képezve, azok ékesítésére szolgáltak. A szorosan vett ékszerek csoportját a nyakékek néhány példánya zárja be. A nyakékeknek tartott nagyobb bronzkarikák, legtöbbször a rudakba öntött nyers bronzanyag, mely pénz helyét pótolva csereeszközzül is szolgált, tovaszállítására, összefűzésére használtattak, de ezek rendszerint, sima, minden diszítést nélkülöző, összekapcsolásra alkalmas hornyolt végekkel bírnak. A csabrendeki nyakék (torques) kétségtelenül ékszerek gyanánt szerepeltek, minden egyéb feltevést kizár azok diszes volta.

A legszebb példány (XII. tábla 3. ábra) gömbölyű bronzsodronyból készülve, korong alakú elzáróval bir, melynek lyukjába beilleszthető a nyakék keresztlyukkal bíró vége, mely apró lyukacska, a szintén átlukasztott korongos fejen átszúrt sodronnyal, vagy vékony karikával erősített meg. A korongos fej mellett jobbról balról egy-egy csoport erősen bemélyített körös diszítés látható. Átmérője 130 mm.

Közel hasonló példány a másik nyakék (4. ábra), melynek azonban gömbölyű sodrony szára sokkal vastagabb és kevésbé finom kidolgozású, szintén korongos fejjel bir, nélkülözve azonban a biztos elzáróként szereplő keresztlyukat. Átmérője 135 mm.

Teljesen hasonló nyakéket ismernek Sopron mellett «Marber-Schatz» nevű szőlőhegyen lelt csontváz-sírból, azon eltéréssel, hogy az ottani nyakék a korongos fejjel szemben csuklóval van ellátva (Arch. Ért. X. köt. 1. szám 72. lap), mely nyergükre visszahajló butykos La Tène fibulák kíséretében találtatott, így kétségtelenül a csabrendeki nyakékek a korai La Tène-kor, illetve az átalakulási kor emlékeihez sorozandók.

A harmadik nyakék (7. ábra) hornyolt végekkel bir és gömbölyű karikája rovátkolt diszítést mutat és az előbbieknél nagyobb, 150 mm. átmérővel bir.

A sodronytekercses karperecekkel közös urnasírból került elő egy igen diszes bronzcsiptető (XIV. t. 29. ábra), mely maig is megtartotta teljes rugékonyságát. Szára köralakra hajlított és sodrott, melynek folytatása, a két egymáshoz illő háromszög alakú lapátocska. Hossza 70 mm., átm. 40 mm., súlya 10 gramm.

Teljes hasonló példányt nem ismerek leleteink között, azonban egykorúnak tartom egy Sopron vidékén lelt bronzfibulával, mely alakítására nézve teljesen hasonló, ha más célra szolgált is. A soproni bronzfibula sodrott szára szintén háromszögű lapocskában végződik és ha a hiányzó tűrészlet helyett egy hasonló háromszögű lapocskát képzelünk oda, teljesen megegyezik a csabrendeki csiptetővel. A fibulát rajzban is bemutatja Bella és Müller *Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg* című mű VII. táblán 9. ábra alatt.

Egy csontváz-sír közvetlen közelében fordult elő két diszített trébelt bronzkorong, melyek egyik legbecsesebb emlékei a hallstatti geometriai izlésmodornak.

Csabrendeki díszített bronzkorong belső fele. $\frac{2}{3}$ nsg. (Külső felét lásd XII. I. 1. 2. sz.)

A bronzkorongok egymáshoz teljesen hasonlóak (XII. tábla 1. 2. ábra) csúcsban futó gömbszelet alakúra vannak trébelve, széleik felhornyolva és a kinyuló csücske mellett átlukasztva, diszítése a geometriai izlés, a ponczoló művészet magas fokáról tanuskodik. A diszítés főmotívumát hat arányosan elhelyezett, négy soros köralak képezi, melyek simára csiszolt mezőt zárnak be, míg a körök közti tért, vízszintesen futó vonalak ékítik. A felálló csücske körül hegyes poncczal bevert hármasköralak látható, melynek közeit párhuzamos vonalkörök töltik be. Hasonló modorú körös diszítést mutat a perem melletti rész is.

Ha figyelembe vesszük a korongok diszítésének finomságát, majdnem kizártnak tartjuk, hogy az keményített bronz-ponczolóvésővel készülhetett volna. Több valószínűséget látunk annál inkább is, mert a bronzkorongok készítésének ideje benyulik a La Tène-korba, hogy annak ékítéséhez a bronznál érzesebb keményített vasponczot használtak. A korongok egykori rendeltetése tág teret enged a feltevéseknek. Hasonló korongok ékítették a harcos paizsát, nemkülönben bőrderékbe foglalva az előkelőbb harcosnak mellvédőül is szolgált. Utóbbi célnak leginkább megfelel a korongok alkotása. A felhornyolt perem szolgált a bőrderék tartalékául és a csücske melletti lyukon keresztül nyert megerősítést a korong bőr-bélése. A korongok átmérője egyenkint 140 mm., súlya : 115 gramm.

Bronzkorongok, mint fényűzési cikkek szerepeltek, így nagyon természetes, hogy nem gyakoriak hazai leleteink között. Teljesen hasonló diszítésű korongot egyet sem ismerek. A csabrendeki korongokhoz legközelebb jár a kenderesi lelet töredékes bronzkorongja (H. B. k. CLVIII. tábla), mely azonban csak a tüskével párhuzamosan futó ponczolt 5 soros körös diszítést mutat. Hasonlóképen, a Bonyhád-vidéki lelet bronzkorongjai is. (CLIII. tábla). Csirral van ellátva a kéri kincs korongja, a csabrendeknél a csir helyét lyuk pótolja (CXVIII. tábla). Ezekon kívül még négy korongváltozatot ismertet Hampel Bronzkorának XXXIV. táblázatán, melyek egyike a nagyváradi kincsből, másik az aszódi östelepről ered.

Ha még ezekhez hozzá vesszük a magyarszaholyai, felsődopszai (LV. tábla), ispánlaci (CXLVI.), kemecsei (CXCVI.), herceghalmi (CCIX.), kurdi (CCXI.), pusztasárkánytói (Somogy) (CCXVII) és a veleimi (Vasm.) (CCXXXV.) bronzleletek korongjait, egyesítve van a csabrendeki korongok összes analogiája.

A hallstatti izlés szempontjából nem kevésbé becsesek az itt lelt bronzlemez-öv igénytelen töredékei, nemcsak mert ezek keltették fel figyelmemet elsősorban a leletek geometriai diszítési modorára, de egyszersmind ezek képezik az összekötő kapcsot más hallstatti leletekhez.

A két töredék (XII. t. 9—10. ábra) nem egymáshoz illő részek, de a közbeeső kis részlet hiányadaczára a diszítés megtalálja folytatólágosságát. Az övtöredéket a diszítés három mezőre osztja. A középső mező, mely szalagszerűen húzódik végig, csúcsban fut össze és a befoglalt szalagszerű területén, hegyes ponczczal bevert, pár vonalként függőleges pontozott diszítést mutat. Hasonló pontozott szalag veszi körül az övtöredéket és osztja azt 3 egyenlő részre. A két szélső mező háromszögekre van osztva akként, hogy a csúccsal felfelé állók recézettek, a csúccsal lefelé állók pedig sima felülettel bírnak. Az öv végrészletén, hol a középső szalag csúcsban végződik, páronkint a széleken elhelyezett körös diszítést mutat.

A bronzöv körös diszítése analogiáját adja a bronzkorongokon, a korongos fejű bronztükön látható diszítésnek, viszont az egymás mellé helyezett, sima és recézett háromszöges diszítés az összekötő kapcsot képezi más, a hallstatti izlést határozottabban jellemző leletek közt.

Tegyük egy kis összehasonlítást a somlyói leletek közt bemutatott függő bronzüsttel és látni fogjuk, hogy az üst peremén négy sorosan végig vonuló diszítés ugyan ilyen háromszögekből van alakítva, úgy szintén a hajduböszörményi függő edény, melynek a somlyóihoz hasonló kereszt alakú kallantyú tartója van, (H. B. k. LXIV. tábla) a csabrendeki övtöredékek háromszöges diszítésű modorát mutatja, a perem hosszában egysorosan elhelyezve.

A diszítésmodor más alakját látjuk ugyancsak Csab-Rendeken lelt három övtöredéken, melyek jelenleg a m. n. Múzeum tulajdonát képezik (XI. tábla 5—7. ábra). Ezek nélkülözik a háromszöges diszítést, helyette kisebb-nagyobb köralakok különböző elhelyezése és a hullámvonalak dominálnak, mely diszítésmodor, szintén analogiára talál a Hampl. B. k. LXV. tábláján ismertett hajduböszörményi trébelt füles bronzedényeken.

Ponczolt diszítésű trébelt bronzövek, egyáltalán, mint a hallstatti kort jellemző tárgyak, gyéren fordulnak elő hazai leleteink között. A háromszöges diszítésmodor más öveknél nem is talált ez ideig analogiára. Öt kisebb-nagyobb övtöredéket ismerünk az ispánlaci (Alsó-Fejérmegye) öntőműhely maradványaiból (H. B. k. CL. tábla), hol a pontozott ponczolt diszítés körtekeresek alakjában mutatkozik leginkább. Kétsoros gyöngyös diszt mutat a kéri kincs (Somogy) övrészlete, melynek diszítése nem ponczolt, hanem a hajduböszörményi füles edényekhez hasonlóan, úgy van trébelve. A legdiszebb ponczolt diszítésű övrészlet a nemz. Múzeum tulajdonát képezi, ismeretlen hazai lelhelyről való (XLV.), mely fantasztikusan elhelyezett, talán a jobbra-balra kunkorodó, növényindákat utánzó diszítést mutat. *)

A csabrendeki urnatemető apró bronztárgyai között találunk, két levél alakú füles csüngőt XIV. tábla 25—26. ábra), minőt a lazárpataki öntőműhely maradványaiból ismerünk (CIX.). Nem

*) Egész sorozat ponczolt és trébelt bronzövet mutat be Sacken. Grabfeld v. Hallstatt IX—XII. táblázatán.

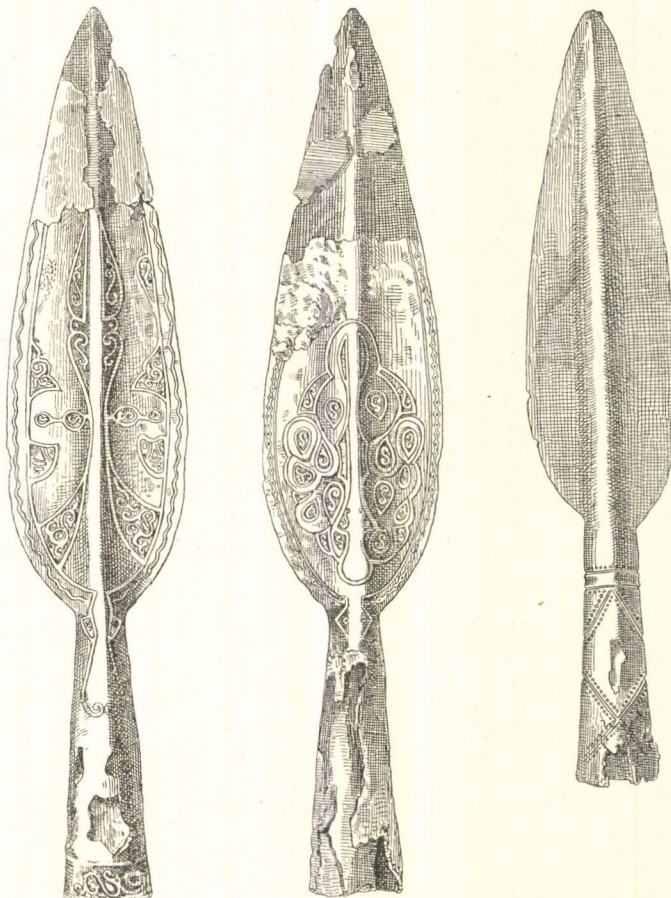
különben két kétes rendeltetésű rudacskát, melynek mindkét vége egy-egy korongpárban végződik. Hasonló a somlyói őstelepen is fordult elő (XIII. tábla 2—3. ábra).

Még a bronzpitykék egész sorozatát mutatja be XII. t. 23—34. ábrákon, melyek a szegény urna sírok egyetlen mellékletei képen szerepeltek, a temető apró töredékes bronztárgyait mutatják be még XII—XIV. tábla rajzai.

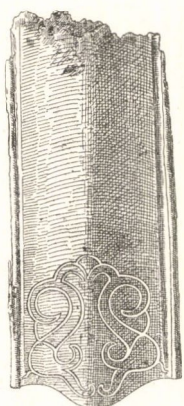
A La Tène-kor fejlett izléséről tanuskodó hazai leletek között első helyen állnak

Diszített La Tène-kard Csabrendekről
1/4 nsg.

La Tène-kori díszített vaslándzsák a csabrendeki urnatemetőből. 2/3 nsg.

16

a csabrendeki urnatemető díszes vaslándzsái. A rajzban bemutatott két vaslándzsa nagyobbikának mindkét oldala látható és a szemlélőt kétségtelenül meglepi az egymástól különböző, magas izlésről tanuskodó díszítmény, mely a vaslándzsán, elszórva a szárnyak szélein és a borda körül, míg másik felén kizárólag a borda körül tojás alakban csoportosul, hasonló szalagdisz futja körül a köpű széleit is. A lándzsa a bronzhoz hasonló fényes patinával bír és könnyen megtéveszthetné a szemlélőt, ha a köpű és a hegyéről lehámlott patina helyén erős vasrozsdafoltok nem mutatkoznának. A kékes-szürke patináját a vas gondos edzésétől nyerte, mely szintén magasabb műipari fejlettségről tanuskodik. Hossza 172 mm., legnagyobb szélessége 30 1/2 mm., köpű hossza 51 mm., nyílás átm. 11 mm., súlya 60 gramm.

Teljes sértetlen a patinája a kisebbik hajító-lándzsának, melyet könnyed voltánál fogva inkább vadászatra, mint harcászatra alkalmaztak. Levél-alakú szárnyai simák, díszítés csak a köpűn mutatkozik, mely háromszögbe futó és egymást keresztező vonalakból áll,

körülvéve apró, hegyes poncczal bevert pontozatokkal. Hossza 150 mm, szélessége 21 mm, köpű hossza 50 mm, nyílásának átmérője 15 mm, súlya 50 gramm.

A másik két csabrendeki lándzsahegy nélkülöz minden diszítést. A nagyobbik (XV. t., 7. ábra) majdnem teljesen ép példány, csak keskeny oliánderlevél-alakú szárnyainak szélét marta meg a rozsda, köpűje teljesen ép, fényes sötétkék zománczczal, keresztlyuk nélkül. Hossza 285 mm, szélessége 36 mm, köpűátmérete 20 mm, súlya 220 gramm.

A kisebbik lándzsa szárnyai középen csúcsban futnak össze, vastag bordája, mely a szárnyat két részre osztja, végighúzódik a köpűn is (6. ábra). Hossza 145 mm, szélessége 40 mm, súlya 69 gramm.

Lándzsákhoz hasonló ékitményt mutat egyszerűbb kivitelben a csabrendeki kétélű La Tene-kardok legdiszesebb példánya, mely egy harezos csontváz sírjának mellékletét képezte. A kard kétélű, nádlevél-alakú széleit a rozsda megmarta, épen csak a tasak-részlet és az általa befödött kardpenge tő-része maradt épen és megtartotta kékes patináját is. A kard tasakja elválk a pengétől, mint azt a mellékelt rajz is mutatja. Hossza 750 mm, szélessége 52 mm.

Urna-sírok mellékletét képezte a következő három darab kétélű kelta vaskard, melyek közül az egyik (XV. tábla, 1. ábra) kevésbé görbített és ugyanazon urna-sír mellett feküdt, mely a diszített vaslándzsákat tartalmazta. Alakja és nagysága hasonló az előbb leírt vaskardhoz.

A másik kétrétűen összehajlított kard (2. ábra) urnába volt szorítva, hasonlóan a harmadik (3. ábra), mely tasakjával együtt háromrétre hajlítva, az urna belsejében csont- és hamu-maradványok közé volt eltemetve.

Az itt bemutatott kardok megcsontítva, összegörbítve kerültek a sírokba mellékletül, hódolva a kelta temetkezési szokásnak, hogy ne juthasson ép fegyver ellenségeik kezébe, ha feldőlnek sírjaik csendes hazáját.

A La Tene-fegyverek kis csoportjához egy rövid kétélű tör sorakozik (14. ábra). Fogantélya tojásdad alak és széleit dudoros borda köríti. Kétélű pengéjét a középen végigfutó borda két egyenlő részre osztja, hegye letörve. Hossza 205 mm, szélessége 35 mm.

Hat darab kést mutat be rajzban a XV-ik táblázat, melyek közül legépebb a 11. számú, kékes-szürke platinával, széles pengéje csúcsban fut össze. Hossza 205 mm, szélessége 30 mm. Hasonló alakú, de félakkora nagyságú a 12. számú kés és a 9. számú penge-részlet. A kések ritkább alakja a 13. számú széles pengéjű kés, a melynél a fogantély burkolat ráerősítésére három kiálló szegecs szolgált. Hossza 215 mm, szélessége 45 mm. Szintén hegyes pengéjű a 10. számú, fogantélya egy darabból kovácsolva, feleslegessé teszi a nyélburkolatot. Hossza 232 mm, szélessége 30 mm. A 8. számú kés alkotásra hasonlít az előbbihez, azon eltéréssel, hogy a fogantyú vége lyukra hajlítva, csüngő-kés gyanánt szerepelhetett. A penge hiányos, rozsdától erősen meg van rongálva. Hossza 210 mm. A házi eszközök ritkább és érdekesebb alakját mutatja 4. számú hornyolt vas-ék, mely kétségtelenül valamely nehezebb tárgy aláékelése és tovaemelésére használtatott, a hornyolt köpűbe erősített hosszabb farúd segítségével. Legvalószínűbb, hogy kőgazdag vidékünkön a bányászatnál előforduló nagy kőtömbök kiemelésére szolgált. A köpű alkotása a bronz szárnyas-vésőkre emlékeztet. Hossza 175 mm, szélessége 50 mm, súlya 580 gramm.

Valmely apróbb tárgyak összefűzésére szolgálhatott a szépen stylizált 17. számú vaskarika, mely lapított vasból készült, egymással szemben álló felhörnnyolt végekkel. Egykori rendeltetése hasonló lehetett a mai kulcskarikához. Átmérője 45 mm. Urna-sírmelléklet volt a 18-as számú vaskapocs, mindkét szára dudorodvánnyal ellátva. Hossza 50 mm, szélessége 30 mm. A 15. és 5. számú vasszeg zárja be a csabrendeki La Tene-tárgyak sorozatát. Az előbbi széles fejjel és négyszögű szárral, az utóbbi gömbölyű szárral és kis gömbös fejjel bír.

A La Tene-sírok területén fordult elő a kétfelé törött 16. számú kőbuzogány is. Anyaga szürke bazalt, félig befűrt nyél-lyukkal. Átmérője 70 mm. Szintén a neolith-kor emléke a 19—20. számú durva szürkés agyagból készült orsó-gombok, mely tárgyak, legnagyobb valószínűség szerint, a kelták régi vándorlásaik emléktárgyaiként kerültek a La Tene-harezosok sírjaiba.

Csabrendek keramikája. A csabrendeki urna-temető keramikája diszítés szempontjából még meg-

közelítőleg sem áll olyan magaslaton, minőt elért a bronz- és vasművesség általában. A benyomás, mit az összegyűjtött keramikai anyaghalmoz reám gyakorolt, azon meggyőződést sugallja, hogy a La Tène-kor első phasisában az itteni őslakók beérték azon vívmánynyal, hogy edényeiket finomabb iszapolt

XV. tábla. La Tène sírmellékletek Csabrendekről. 1/4 nsg.

agyagból korongon készítették, és nem vették át azon diszítés-modort, melyet a bronzkori műveltség durva szemcsés edényeiről ismerünk. Épen az a körülmény, hogy a nagyszámú agyagművek közt csak három darabon hagyott nyomot a bronzkori izlés, szintén hozzájárul az őstemető kormeghatározásához és megerősíti azon véleményemet, hogy az imént bemutatott sírleletek a bronzkort csak végső vonaglásában ismerték, azaz csak annak utolsó phasisát érintették.

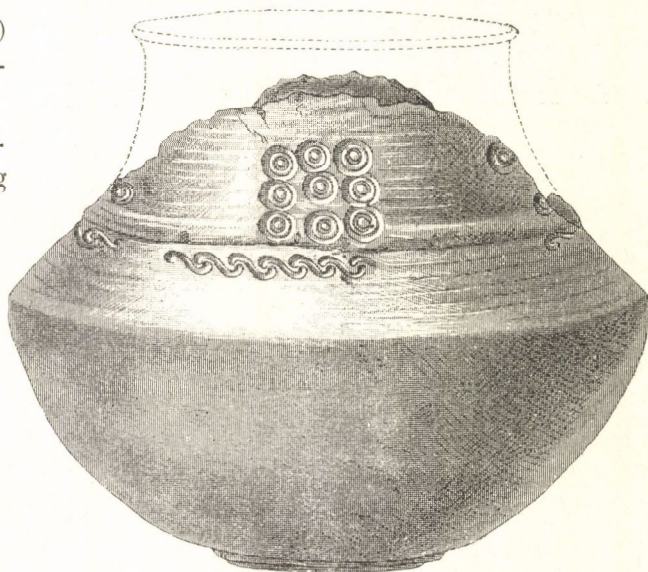
A bronzkori izlés behatását vélem felismerni az 1-ső számú durva szemcsés, fületlen bögrén. Színe szürkés-sárga, korong nélkül készült, pereme alatt czik-czakos vonaldiszítéssel. Magassága 160 mm, talpátmérete 120 mm.

Még durvább szemcsés és világosabb színű a 2-ik számú urna. Pereme hiányzik, nyakán hullámos meánder-szalag fut végig, mely felett szabályos négyszög-alakban csoportosított, bemélyített körös diszítést mutat. Hasonló edényt ismerek hármass csoportban elhelyezett körös diszítéssel az Apátipusztáról. (Wosinski, Tolnavármegye története, I. rész, 2-ik kötet, CXLI. tábla, 2. ábra.) Nemkülönb a sopron-bécsi dombi La Tène-leletek között. (Arch. ért. 1886. 97. lap.)

Korong nélkül készült durva bögre a 3. számú, mely a csabrendeki keramikai anyag

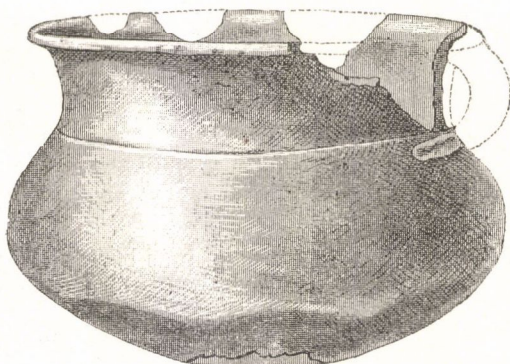
1. sz. $\frac{1}{3}$.

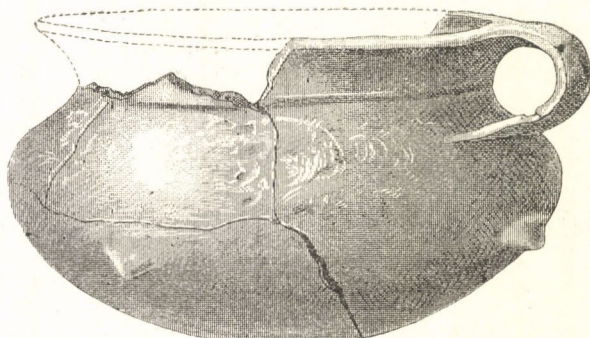
2. sz. $\frac{1}{3}$.

legkezdetlegesebb példánya, semmi diszítést nem mutat. Szélessége 120 mm, magassága 105 mm.

A csabrendeki agyagművességet leginkább jellemzi a 4-ik számú csücskös bögre, mely csücskös diszítésmodor leginkább elterjedt és legtöbb példányban képviseltetik az urna-sírok edényei között. A haladottabb technikára utaló kis bögre anyaga iszapolt sötét sárgás-szürke színt mutat. Szélessége 130 mm, magassága 110 mm. Kis kerek füllel van ellátva.

3. sz. $\frac{1}{3}$.

4. sz. $\frac{1}{3}$.

Az agyagművesség bronzkori emlékei közé sorakozik még az 5. számú bögre mélyített szögbe futó vonaldiszítéssel. Anyaga világos-szürke durva szemcsés, füstön szárítva. Átm. 70 mm.

Hasonlóképen a 6. számú nagyobb urna, melynek domborulatán emelkedett párosan futó körös vonal alatt és felett kétsoros bemélyített, pontozott diszítés mutatkozik. Anyaga durva szemcsés, sárgás, iszapolatlan. Átm. 340 mm.

A csabrendeki urna-temető keramikájának zömét a «La Tene» műveltséget jellemző korongon

készült edények képezik. Mindannyija finoman iszapolt, sárgás-barna agyagból készült, némelyike fekete graphit-mázzal ellátva. A másfél száznál több, részben ép, részben töredékeiben levő csabrendeki edénysorozat 25 jellemzetesebb alakját rajzban is bemutatom, melyek a 25 mm magasságú apró játék-edényektől 225 mm magas urnáig minden nagyságban képviselve vannak. Az edények három csoportra osztályozhatók.

Legnagyobb zömét az urnák képezik, kisebb a száma a házi célra használt főző-edényeknek, tálak és csuprok, hasonlóképen a gyermek-sírokban elhelyezett játékedényké.

A «La Tene»-urnák legközönségesebb és a kort legjellemzőbb alakja a 7. sz. fedeles urna. Hosszú nyaka középső domborulatától felfelé arányosan vékonyul és a perem-résznél kiszélesedik. A domborulat felső részén hüvelykujjal készített benyomás, a körben forgó korong sebessége által képződött

körgyűrű-alakot mutat, mely egyszersmind a diszítést pótolja az edényen. Színe sárgás-barna. Magassága 225 mm, átm. 202 mm. Hasonló urnák nagyon gyakoriak hazánk «La Tene»-kori leletei között. Ismerek ilyent a sopronvidéki leletek között, Szigliget és Tapolezáról, nemkülönben teljes analógiát mutatnak a dunaföldvári (Tolna) kelta edények.*)

A La Tene csontváz-sírok elmaradhatatlan mellékletei az öblös anyagtálak (8. sz.), melyek több apróbb edény kíséretében, az arcz irányában vagy a lábfej alatt vannak rendesen elhelyezve, és legtöbbször a túlvilági életre szánt ételmaradékot, vagy valamely vas-tárgyat tartalmaznak. Színe sötét-barna, világos-sárga agyagmázzal bevonva. Szélessége 200 mm, magassága 130 mm. Hasonló tál-melléklettel bíró csontváz-sírt fényképben is bemutat Wosinszki: T. v. t. I. r., II. k., CXXXVIII. táblán az apáti-pusztai kelta sírmezőből.

*) Wos.: Tolna vm. t. I. r., II. k., CXLV. tábla.

A 9. sz. talpas tál ritkább alakja a «La Tène» agyagművességnek, mely a haladottabb bronzkorban, de főképp a «La Tène»-korban már divatból kiment idejét mult alak, mely fénykorát a haladottabb kő-, a neolith-korban élte. A lengyeli őstelep talpesöves edényeinek, melynek oly sok változatát mutatja be Wosinski munkája, egy haladottabb alakja a csabrendeki talpas-tál, melynek talpazata nem oly

XV. tábla. «La Tène»-kori edények a csabrendeki urnatemetőből. $\frac{1}{3}$ nsg.

magas, hirtelenebbül szélesül és tetszetősebb alakot mutat. Színe barna, helyenkint graphit-máz nyomaival. Szélessége 200 mm, magassága 110 mm.

Az urnák két főcsoportra oszthatók: fedeles és fedélnélküli urnák. A fedeles urnák rendszerint nagyobb és erősebb falúak, a fedélnélkülieknél, melyeknél a fedél hiányát akként pótolták, hogy az urnát felfordított helyzetben egy kőlapra borították és csonka kúpalakban, a külső nyomástól megvédendő, kövekkel rakták körül. Míg a fedeles urnát csak egyszerűen egy kőlapra állítva hantolták be,

ezen körülmény az oka, hogy a fedélnélküli szegény sírok urnái épen maradtak, míg a vastag falú nagyobb urnák összezúzódtak a föld nyomása alatt.

Egy épen maradt fedeles urna díszes alakját látjuk a XVI. t. 3. ábra alatt. Alakítására nézve hasonlít a 7. számú urnához, csak nagyobb díszítésére mindkét felől kerek füllel van ellátva. Magassága 145 mm, átm. 110 mm.

XVII. tábla. La Tène-kori edények a csabrendeki urnatemetőből. $\frac{1}{3}$ nsg.

Hasonló fedeles urnát, de egy füllel ellátva, mutat be a XVII. t. 7. szám, melynek domborulat feletti nyaka szabályos henger-alakú. Barnás agyagból készülve, fényes graphit-mázzal bevonva. Magassága 144 mm, átm. 75 mm.

Az ép urnák legnagyobb részét a mericze-alakú kisebb urnák képezik. Ilyenek a XVI. t. 1., 4., 5., 7. számú és a XVII. t. 2., 4., 5., 8. számú urnák. Mindannyi egy füllel ellátva, sárgás-barna színt mutatnak. Alakra nézve eltérés csak a XVII. t. 5. számún, mely harangvirág és a 4. számún, mely

csonka kúp-alakú. Magasságuk 120 és 130 mm közt váltakozik, szélességük a magasság arányában 60—80 mm között.

A bemutatott urnák eltérő alakja XVI. t. 6. számú, melynek felső része, hasonlóképen fedele hiányzik, domborulatán kétfelől kis tömör, átfúrt fül nyer elhelyezést. Átm. 120 mm.

Alig mehet urnaszámba a XVII. tábla 10. számú kis edényke, mely habár teljes utánzatát mutatja is a 7. sz. nagy urnának, csak mint urnában elhelyezett kisebb edény, minőt a csobánczi urna-sírban is találtam, szerepelt. Magassága 90 mm, átm. 45 mm.

A mericze-alakú urnák közül diszitással csak a XVII. t. 2. számú bir, melyet a középtájon függélyesen egymás mellé rakott, bemélyített vonalok futnak körül. A házi czélra szolgáló edények leggyakoribb alakjai a csücskös diszitással ellátott alacsony bögrék (XVI. t. 2. sz., XVII. t. 1. sz.), melyek alakjuk után ítélve kétségtelenül a mai kisebb serpenyő (lábos) helyét pótolták. A füllel ellátott edényeken a bütykök négy helyen egymással szemben az edény domborulatán vannak elhelyezve. Anyaguk sötétbarna, helyenkint füstfoltokkal, finoman iszapolt agyagból készülve. Átmérőjük 120—140 mm között, magasságuk pedig 85—90 mm. között váltakozik. E csoportba sorozom a XVII. t. 13., 14., 15. számú tetszetős alakú csuprokat, melyek alkotása nagyjában egymással teljesen megegyező. A fenék-rész csonka kúp-alakot mutat, melyre ráhelyezett perem-részlet vájadékos (geschweift) henger-alakú. Füstön szárított, finom szemcsés barna agyagból készülve. Átmérőjük 75—85 mm között váltakozik, magasságuk 45 mm.

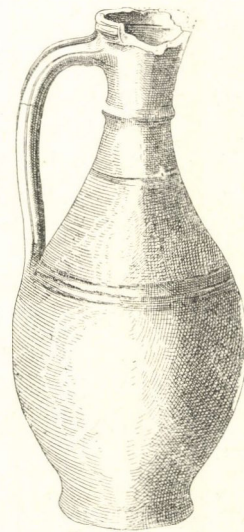
A csabrendeki urna-temető keramikáját a gyermek-játékedények zárják be, melyek a gyermek-sírok mellékleteiként szerepeltek. Ilyen gyermekjáték a XVII. t. 9. számú kis füles bögrécskéje, mely teljes utánzatát mutatja a lelt hasonló nagyobb edényeknek. Finoman iszapolt anyaga füstön szárított, sötét-barna színű. Magassága 70 mm, átm. 60 mm. A bronzkor emlékei közé sorozom a mai tejescöcsögöt utánzó, durva szemcsés, égetetlen játék-edénykét, mely csonka kúp-alakot mutat, pereménél keskeny füllel ellátva (6. ábra). Hasonlóképen a fekete graphitból készült, kezdetleges művű kis tálcakát, melynek oldalfala olyan vastag, hogy ürtartalma alig tesz ki három gyűszűnyi mennyiséget (5. ábra). Átm. 50 mm, magassága 25 mm.

A csabrendeki Iren-majori temető. Mint már a csabrendeki urnatemető általános ismertetésénél is említettem, a hegyelői őstemető folytatását teszi az úton alóli Khon Ignác úr birtokát képező Iren-majori temető, mely másfélezred évvel ezelőtt a római császárság első századaiban szolgálhatott temetkezési helyül, mint ezt a sírok közvetlen közelében lelt nagyszámú Nero, Traián, Hadrián stb. római császárok érmeiből következtethetem, de dokumentálja ezt nemcsak az e területen lelt feliratos római sírkő, de a keramikus anyag haladott volta, hol már nemcsak az üvegedény, de a terra Sigillata, a római díszedények is, habár töredékekben, igen gyakran fordultak elő. A korai La Tène és a római temetkezések közötti átmeneti időszak sírleletei nem voltak felkutathatók, mert azon területet a Sümegh felé haladó országút fedi, így a sírok vagy már századok előtt elpusztítottak, vagy még most is az országút alatt fekszenek.

Az Iren-majori temető még nincs kimerítve. Okát leginkább abban kell keresni, hogy a temetkezések szórványosak és a rendszeres ásatást lehetetlené teszik, így leginkább csak úgy szerezhetők meg a sírleletek, ha alkalom adtán figyelemmel kísérem a forgatás alá kerülő egyes területeket.

A keramikus anyag között itt már a korsók dominálnak, melyeknek nemcsak anyaga finomabb, de némelyike fényes mázzal is átvonatott, alakjuk pedig egy magasabb, hogy úgy nevezzem, klasszikus izlésről tanúskodik.

Ilyen az 1. ábra alatt bemutatott karsúnyakú korsó, mely kékes-szürke és fényes sárgás mázzal van bevonva. A korsó diszitéseül a perem alatti dudorodvány és a fül alsó részénél bemélyített hármaskörbe futó vonaldísz szolgál. Magassága 304 mm, legnagyobb szélessége 130 mm. Közel hasonló alakú a XVIII. tábla 1. szám alatt bemutatott korsó, rövidebb nyaka által azonban elveszíti az

1. ábra.

alak kecsességét. Égetett anyaga vöröses színű, hasonló fényes máz-áthuzattal. Átmérője 105 mm. A 2-ik számú korsó a később bemutatandó csontváz-sír mellékletét képezte. Alakja hasonló a ma is divatban levő szájas korsóhoz, anyaga szürkés, fénytelen fekete graphit-mázzal. Magassága 190 mm.

A hengeres bögrék egyike, XVIII. t. 3. ábra, díszítését a köröskörül elhelyezett tojás-alakú horpasztások adják, peremét gyengén kihajló, körbe futó dudorodvány képezi. Anyaga durva szemcsés és

XVIII. tábla. Csabrendek-Irenmajori római temető agyagedényei.

szürke színű, mázolatlan. Teljesen hasonló kisebb bögrék is fordultak elő e területen, azok finomabb iszapolt agyagból készülve, piros színűek. Nagysága 170×110 mm. Analog bögrék gyakoriak a szombathelyi leletekben, nemkülönben találtam néhány példányt a Szt-Gróth polgári város romanizált kelta telepen is.

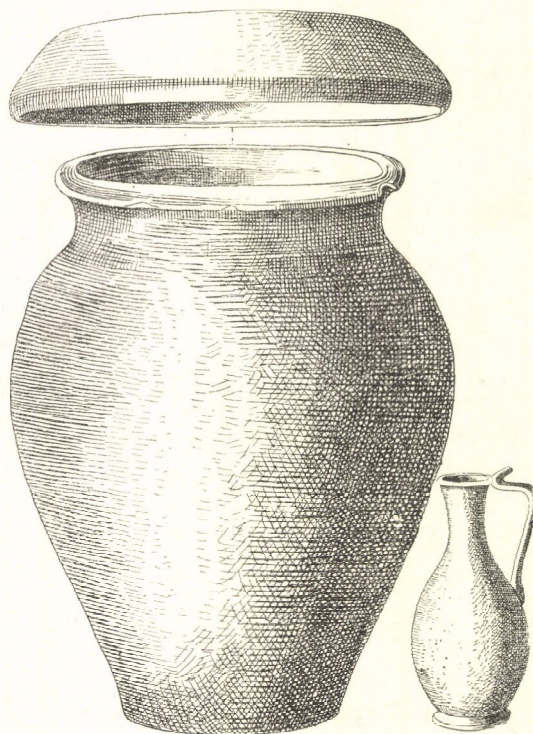
A 4-ik számú bögre és az 5-ik számú tál egymás mellett lelt edények fekete graphitos agyagból készülve, sárga agyagréteggel bevonva. Mindkét edény konturjai igen élesek, mely által könnyen fel-

ismerhető a hasonló alakú «La Tène» edényektől. Az 5. számú tál erősen kihajló pereme alatt hatsoros bemélyített vonaldísz látszik. A bögre nagysága 130×110 mm, míg a tálé 105×200 mm.

A nagyszámú edénytöredékek között legbecsesebbek az élénkpiros színű terra sigillaták, melyeknek egyikén domború képen egy ülő gyermeket, másikon egy futó szarvast láthatunk. Vannak ezekhez teljesen hasonló finom edénytöredékek, fekete színben, melyek a perem körül futó ornamentikus díszítést mutatnak. Ugyancsak e területről egy durvább edénytöredék, bemélyítve, koszorúba foglalva, DCCV bélyeggel van ellátva.

Az Iren-majori temetkezések általában egyszerű veremsírban, nagy téglával és lapos mészkővel körülrakott sírűregben történtek. Egy esetben találkoztam egy igen szép urna-sírral, és ugyancsak egy esetben faragott homokkőből épült kriptá-temetkezéssel.

Az urna-sír alig egy láb mélyen feküdt a föld színe alatt. Eredetileg faburkolattal volt körülveve, erre vall az urna körül lelt hat bronzlemez, mely a faburkolat összefoglalására szolgált. A bronzlemezek téglány-alakúak, 65×30 mm átmérővel, középen derékszög-alakra hajlítva, négy sarkuk átyukasztva és egy-egy szeggel ellátva. Az urna-sírt, a tulajdonos Khon Ignác úr szíves értesítésére, teljes épségben sikerült megmenteni, mely egyike a legszebb urna-síroknak. Alakja, kidolgozása a római agyagiparos gyakorlott kezére vall. Színe szürkés-sárga, 15 mm falvastagsággal, melynek külső díszét, az egész urnát elborító, sűrűn egymás mellé rakott körbe futó rovátkolt, bemélyített vonaldíszítés képezi. Tányér-alakú fedele durvább agyagból készülve, sötétebb színt mutat. Az urna magassága 310 mm, átmérője 210 mm. A szorosan reá illő fedél megóvta a föld betódulásától, s így egész érintetlen maradt tartalma, mely félig meg volt töltve hamu és csontmaradvánnyal, s ennek közepében állt a mellékelt rajzban is bemutatott tetszetős alakú üveg-edényke, melyet köznyelven könytartónak neveznek. Ehhez az a legenda fűződik, hogy a végtisztességben részt vett rokonok és barátok könyeiket hullatták bele. Bebizonyított tény azonban, hogy az üveg-korsóeskák valamely illatos olaj vagy kenőcs befogadására szolgáltak. Az üvegcorsó hosszú, karesú nyaka, alig kihajló dudoros peremben végződik, szegletben hajló, gömbölyű üvegrúdból alakított füllel ellátva. Az eredetileg zöldes színű üveg szivárvány-színekben játszó, ezüstös fényű. Magassága 125 mm, átmérője 60 mm. A sír ékszer-mellékletet nem tartalmazott.

Római urna-sír Csabrendek-Iren-majori temetőből. $\frac{1}{4}$ nsg.

Ezen urna-sírtól alig néhány méter távolságra a munkások háztető-alakú három faragott kőből összeállított sírtetőre akadtak, melyek szorosan záródtak a szintén faragott kőből, termés-sziklapadra épített sírboltra. A tetőkövek mindegyike 80 cm széles, 40 cm hosszú volt, kettő sárga, egyik Sümegh vidékén gyakran előforduló sötétvörös színű homokkőből készülve. A téglá-alakú 30 cm vastag, faragott kőből épült sírűreg hossza 190 cm, szélessége 60 cm, mélysége 50 cm, oldalfala vakolva, simítva és fehérre kifestve volt. A sír egy keletről nyugatnak fekvő csontvázat tartalmazott, mely valamely szövettel volt leborítva, s ez érintésre szétmálló nyomokat hagyott. A csontváz hossza 152 cm, a teljes fogor, a csontok alkotása fiatal leány-gyermekekre következtet, erről tanúskodnak a sír mellékletei és a sír mellett lelt feliratos emlékkő. A csontváz derék-táján balra feküdt, szájával a fej felé fordított XVIII. t. 2. szám alatti fekete mázú korsó, a bal vállsont körül a római császárság korában divó kereszt-tengelyen két gombbal ellátott bronz-fibula. A lábnál egy erősen megrongált 90 mm átmérőjű négyszögű bronz-lemez, mely két vasszeggel valamely fatárgyhoz, esetleg bőr-övhöz, annak díszítéseként erősített. A sírmellékletet még egy bronzesat és három díszes szíjvég képezte, melyek a derék-tájon feküdtek.

A sírtól jobbra, alig egy méternyire, feküdt az emlékkő két nagyobb töredéke, a feliratos és a domborműves rész. A sírkő peremrésze hiányzik, a meglevő rész következő felirattal bír:

IV/// INGENVAE	Ju . . . Ingenuae
CONIVGI·S·VO·ET	conjugi suo et
FILIAE·DE S VO·POS	filiae de suo pos(uit).

A domborműves rész oszlopos keretben foglalva, megsonkított képét adja balra a feliratban említett Ingenua nevű asszonynak, jobbra megholt leányának, alattuk egy síma mező közepén lándzsát tartó lovas vitézt, talán a sírkövet felállító férjet ábrázolja, melytől balra cserfa-ágon ülő madár látszik, valószínűleg a halálmadár jelképeként. A feliratos kő mérete 760×220 mm, a domborművesé 760×500 mm. Ezen sírlelet egyúttal bezárja a Csab-Rendeken majdnem egy évtizedig tartó kutatásait. Az urna-temető felkutatlan részén a nagyközség Sümegh felé nyuló utcája épült, így a rendszeres kutatás ki van zárva és csak a véletlen szerencse gazdagíthatja a jövőben a nagyszámú sírleletek sorozatát, ha csak a tárkányi rész, vagy az úgynevezett táborhely egy újabb temetővel nem egészíti ki a felkutatott részt, erre nézve azonban ez időben oly adataim nincsenek, melyek a kutatás irányát kijelölnék.

Somlyói őstelep. Az eruptív képződményű Somlyó egyike a legszebb alkotású hegyeinknek, mely szinte szemmel láthatólag hátán viseli az őstenger vízsodrait. A Sümeghtől két órányira fekvő hegy századok óta hazánk legvirágzóbb szőlőkultúrájának tanyája, s a mily kedves előttünk világhírű boraiért, ép oly kedves tanyája volt az ősembernek természetadta előnyeinek fogva. Erről tanúskodik a leletek nagy száma, mely a neolith-kortól végigvonul az őskor összes átalakulásain, a rómaiak korán egész a középkor végeig. Nem merész azon állítás, hogy a Somlyó hazánk leggazdagabb lakhelye, mely egy-maga képes lett volna egész muzeumot megtölteni, ha csak egy félszázad év óta a szőlőmunkálatoknál a véletlenség által feltárt sírleletek némi figyelemben részesítettnek. Ha őskori leleteimre csak futó pillantást vetek, szembeötlőleg a hallstatti leletek dominálnak, mi arról tanúskodik, hogy a somlyói őskultura fénykorát a bronzkor utolsó phasisát érintő átalakulási korban élte. Hasonló nagy számban csak a középkori hadtörténelmi emlékek fordulnak elő, mely kor látható nyomot is hagyott a hegytetőn levő festői várromokban.

Somlyónak két forrása van. Az egyik Szőlős és Doba irányában, a másik nagyobbik a «Séd»-víz, a hegy nyugoti részén folyik. E két forrás az őskorban kétségtelenül nagyobb volt, körülöttük virágzott az őskultura. Somlyó őskori leleteire ezelőtt mintegy 18 évvel Gömörey Vincze dr nagybirtokos hívta fel elsőben az archaológiával foglalkozó tanárom, Ádám Iván figyelmét, az ő révén kezdtem érdeklődni én is Somlyó iránt, de az érdeklődés nem ölthetett nagyobb mérvet, mint lehetőleg megtettem minden intézkedést a netán előforduló leletek megmentésére, mert a rendszeres kutatást nemcsak megnehezíti, de majdnem kizárja a szőlő-kultura.

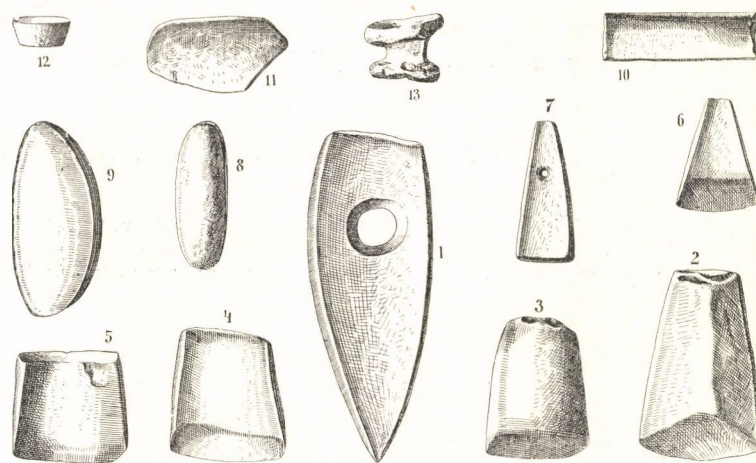
Hogy a neolith-kor ősembere Somlyón állandó tanyát vert, ahhoz iskolatársam, Kleisl Károly, ki ott lakott a Somlyó tövében, szolgáltatta az első adatot, midőn szünidő után visszatérve Sümeghre, tele zseb orsó-gombot, háló- és szövöszék-nehezéket, nephrit, bazalt és serpentin balta-éleket hozott kicsi gyűjteményem számára. Később pedig alkalmá nyílt a szőlőmunkálatokat figyelemmel kíséni, néhány kőkori hulladékhalmot felbontatni, abban lelt őskori tűzhelyről és ott szerte heverő edénytöredékek, néhány ép őskori edény, több kőeszközzel rövid jelentésekben beszámolni az Arch. Ért. III. k. I. rész. 1884., V. k. 2. szám 1885-iki füzetében.

Hogy nem hiányoztak Somlyón a kőkori temetkezések sem, az minden kétségen felül áll. Erre nézve pozitív adattal nem rendelkezem, azt be kell tudni azon körülménynek, hogy azok régen áldozataul estek a százados kulturának. Somlyó egyike lévén vidékünk legnagyobb magaslatainak, alkalmas tanyájául szolgált az ősembernek, a Veszprém irányában elterülő őserdő bőven szolgáltatta a vadat, melynek tanúságaiként gyakran találkozni a bronzkori urna-sírokban vadkan-agyarakkal. A nagyszámban előforduló háló-súlyok pedig az akkori nagy kiterjedésű Balaton halbőségéről tanúskodnak.

Az állandó tanya biztosabb jelképeiként nem hiányoznak, sőt nagyon gyakoriak az orsó-gombok és szövöszék-nehezékek, melyek mindegyikéből nagyobb sorozattal bíró gyűjteményem.

A *Somlyó neolith-kori emlékei*. Midőn Somlyó kőkori emlékeit ismertetem, legfontosabb azon kérdés eldöntése, hogy Somlyón készültek-e a nagyszámú kőeszközök, vagy az őslakóknak feltételezhető kezdetleges cserekereskedése folytán, vagy vándorlásaik közben más vidékről hozattak ide. Az eddigi tapasztalatok az első feltevés mellett szólnak, azon körülménynél fogva, hogy a kőeszközök zöme, kékes és vörös homokkő, fekete és szürke bazaltból készültek, mely nagy mennyiségben található Somlyó kőbányaiban. Jóllehet elvétve fordulnak elő csillám-pala, nephrit és serpentinből készült balta-élek, fejszék és kalapácsok, melyek kétségtelenül behozatali cikkeknek tekintendők.

A másik érv, mi a helyi-ipar mellett szól, a gyakran előforduló kődugaszok, melyek az érdes homokba mártott fa-cső vagy velős-csonttal eszközölt lyukfurás kihullott kőmagjai. Ilyen kőmagot a XIX. t. 12. ábráján láthatunk. Hasonló tanúságot tesznek a különböző alakú, érdes homokkőből készült csiszoló-eszközök. Ilyen csiszoló-eszközök szintén több példányban vannak gyűjteményemben. Egy téglalakú vörös homokkő-csiszoló mindkét oldala a sok használatból egész vájadékos lett, míg egy másik (13. ábra) szürke bazalt csiszoló-kőnek a mindkét oldalán levő mélyedést a balta-élektől nyerte.

XIX. tábla. Kőeszközök somlyói őstelepről. $\frac{1}{3}$ nsg.

Keményebb és finomabb szemcsés kőzetekből készültek a fényező eszközök, melyek hivatva voltak gyors dörzsölés által a nagyjában elkészült kőeszközöknek felületeit simára hozva, azoknak fényt adni. Ilyen fényező eszköznek tekintendő a 9. ábra, körszelet, a 8. ábrán bemutatott síma felületű, tojásdad-alakú, és a 10. ábra téglalakú kőeszköz.

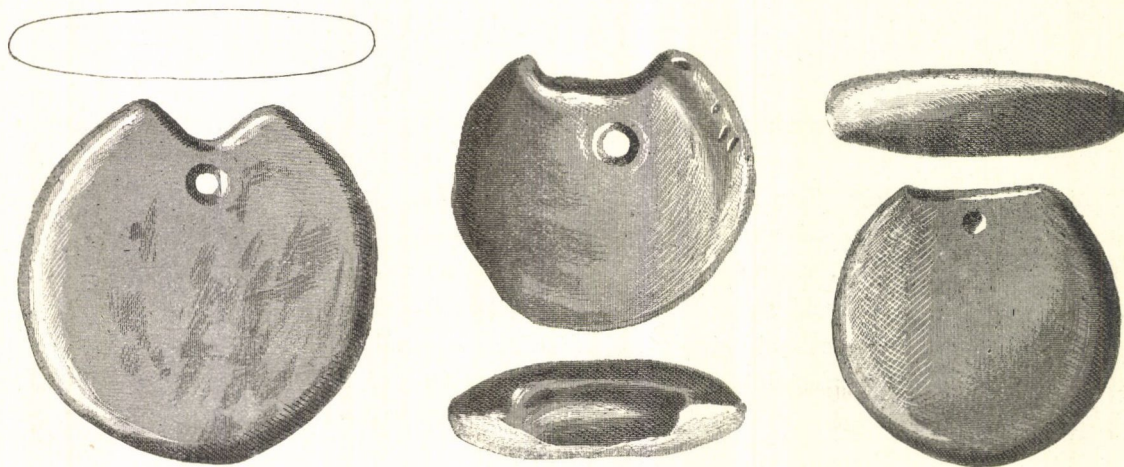
A somlyói kőeszközök legépebb példánya az 1-ső ábra kőfejszéje, mely durva szemcsés, kékes homokkőből készülve, 18 mm átmérőjű nyél-lyukkal van ellátva. Felülete érdes, a csiszolás legkisebb nyoma nélkül. Hossza 125 mm, szélessége a nyél-lyuknál 45 mm, súlya 440 gramm. A teljesen hasonló alakú másik kőeszköz újabban került Somlyóról gyűjteményembe, mely azonban másfélszer nagyobb a bemutatottnál, de a nyél-lyuknál kétfelé van törve. Anyaga szürke bazalt, törésnél durva szemcsés, felülete simára csiszolva. Egész hossza 180 mm, szélessége 40 mm. Az öt darab csiszolt kőbalta-él legnagyobbika a 2-ik számú. Anyaga szürkés-zöld nephrit, fényesre csiszolva. Hossza 75, szélessége 45 mm.

Fényesre csiszolt fekete bazaltból készültek a 3. 4. 6. számú baltaélek, színük fényes fekete. A két első gyakori nagyságú, de a 6-ik számú szokottnál kisebb. Hossza 45, szélessége 30 mm.

A baltaélek legszebb példánya az 5. számú serpentinből készült kőeszköz. Színe zöldben csillog. Hossza 50, szélessége 45 mm.

Kőgyalu alakot mutat 11. számú graphit eszköz, melyhez teljesen hasonló egy másik nagyobb,

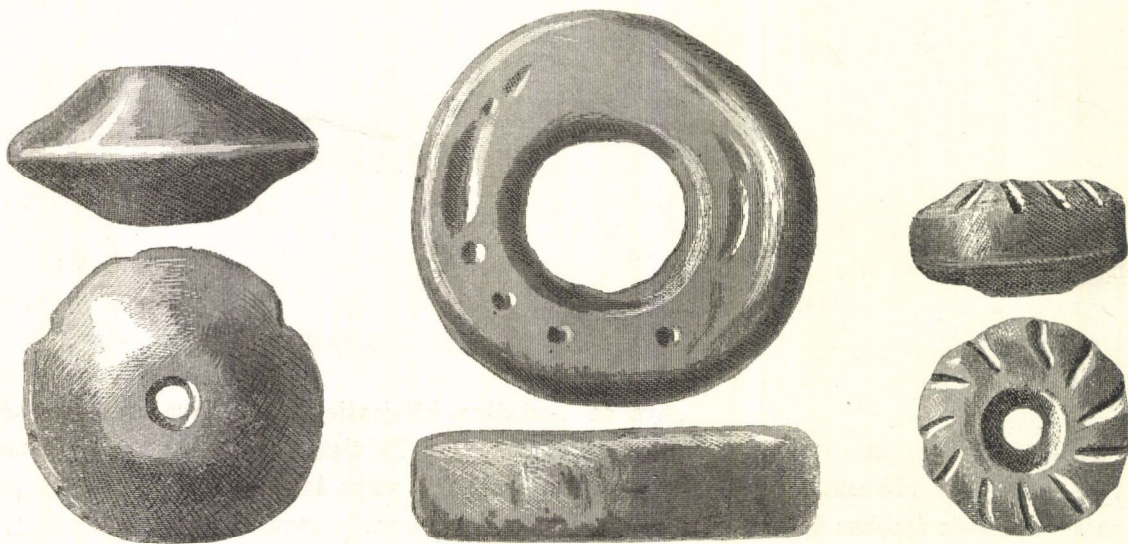
nephritből készült. A graphit eszköz érdes felületű. Hossza 55, szélessége 30 mm. A csiszolt nephrit kőgyalu méretei 65×40 mm. Legvégül hagytam egy négyszögű kúpalakot mutató ismeretlen rendeltetésű kőtárgyat, mely ha átlukasztva nem volna, kőeknek tartanám, kicsiny voltánál fogva nehezeknek

Lapos agyag-nehezékek a somlyói őstelepről. $\frac{2}{3}$ nsg.

sem felel meg, s így legvalószínűbb, hogy csüngő amuletteként szerepelt. Anyaga csiszolt szürke bazalt. Méretei 54×18 mm.

A kőeszközökhöz sorozok még két darab tojásdadalakú paritya-követ, melyek egyike, a kisebbik, csiszolt szürke bazaltból, a másik tükör fényű csillám palából készült. Súlyuk 110 és 270 gramm.

A legnagyobb agyag-orsó-gomb a somlyói őstelepről. $\frac{2}{3}$ nsg.

Gyűrű-alakú agyag-nehezék a somlyói őstelepről. $\frac{2}{3}$ nsg.

Díszített agyag-orsó-gomb a somlyói őstelepről. $\frac{2}{3}$ nsg.

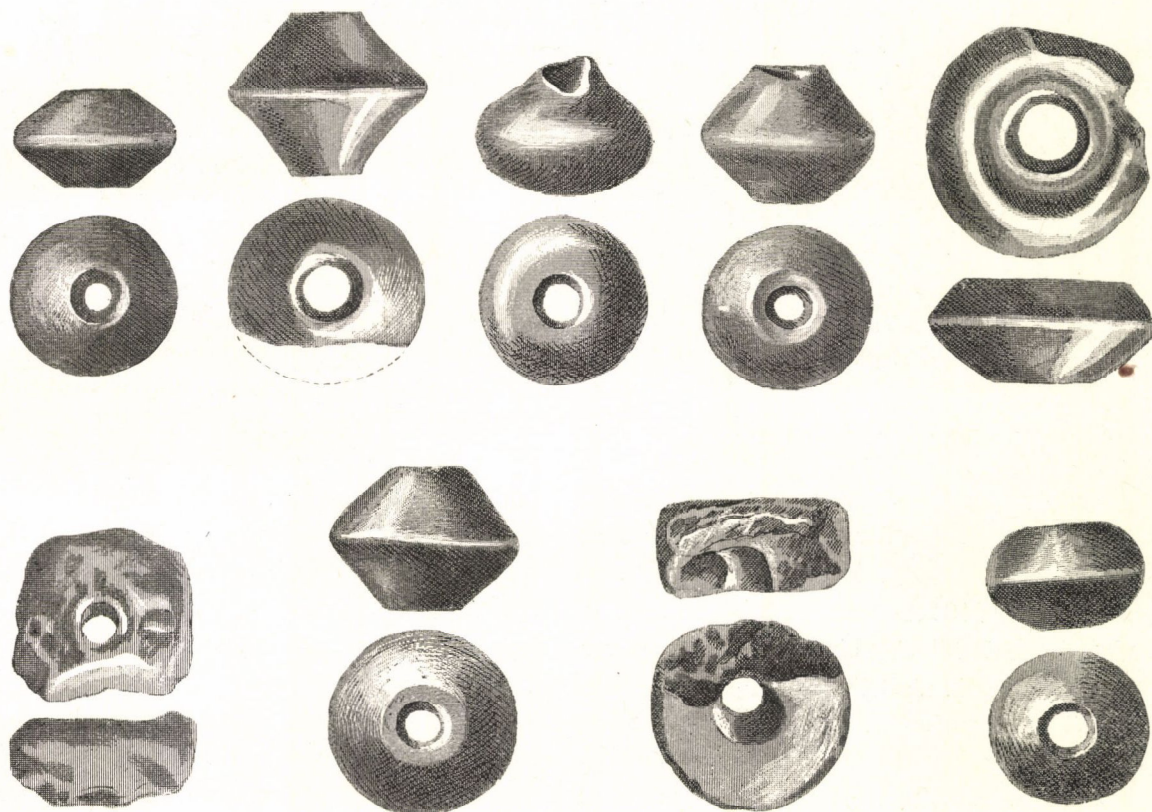
A kőkori telepek elmaradhatatlan jelenségei a szövőszeg-nehezékek, az úgynevezett agyag piramisok, a hálósúlyok és az orsógombok.

Az agyagpiramisok három példánya teljesen hasonló egymáshoz, kúpalakuak, hegyesedő részük felé 15 mm. átmérőjű lyukkal ellátva. Színük sárgás-szürke égetett agyag. Magassága 120 mm., talp szélessége 80 mm. Hasonló agyagpiramisok egész sorozatát ismerjük a lengyeli őstelepből, hol gyakoriak

a négy lappal ellátott csonka kúp alakú piramisok is. Teljes analógiát mutat Vos: T. v. tört. I. rész. XXXIII. t. 1. szám.

A nehezékek még négy változatát adja a somlyói őstelep, melyeket köznyelven hálósúlyoknak nevezünk. Ezek legnagyobbak cipóalakú és több példányban van képviselve gyűjteményemben. Sárgás színű égetett agyagból készülve 95 mm. széles, 65 mm. magas, lyukbőssége 20 mm. Analog agyag nehezéket ismernek lengyeli telepről (XXXI. t. 1. ábra.). Ugyanezen tábla 8. ábrája mutatja a somlyói gyűrűalakú agyagnehezék hasonló példányát, melynek színe világos-sárga, felületen bemélyített köralkú díszítéssel. Átmérője 80 mm., lyukbőssége 34 mm.

Somlyó eruptív kőzetét az úgynevezett lávakövet szintén felhasználták az őslakók nehezékek gyártására. Ilyen gyűrű alakú nehezék háromféle nagyságban van képviselve 45, 55, 65 mm. átmérővel. Az agyagnehezékek egy szokatlanabb faja a köralakú lapos nehezékek, szélén a lyuk felett, szív kör-

Orsógombok a somlyói őstelepről. $\frac{2}{3}$ nsg.

szelet, vagy ívalakú bevágással. Színük sárga és szürkében váltakozik. Átmérőjük 55—60—70 mm. Súlyuk 95, 75, és 70 gramm.

A somlyói neolith-kori leletek leggyakoribb jelenségei, az agyag orsógombok, melyek nemcsak a neolith-telepen gyakoriak, de ép oly sűrűen fordulnak elő a hallstatti és La Tène-sírok területein is, így azok koruk szerinti osztályozása is nem kis nehézséggel jár, különösen a szorványosan jellemzetes tárgyak kísérete nélkül előkerült orsógomboknál. A sima orsógombok koruk szerinti osztályozásánál, azok technikai kivitele, anyagának durva szemcsés, vagy finomabb iszapolt volta ad némi útba igazítást. A díszített orsógombok, kormeghatározását elősegítik, a jellemzetes tárgyakkal egyetemben lelt analógiák.

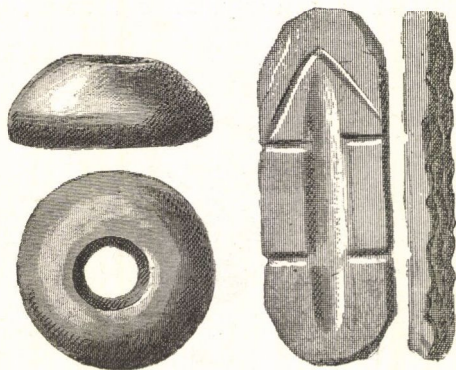
A több száz példányban előkerült somlyói sima agyag orsógombok, leggyakoribb példányai, a lappal egymásra fektetett kettős csonka kúp alakúak, tengelyöknél átlyukasztva, vannak azonban egyszerű csonkakúp és lapos korong alakúak is. Anyaguk iszapolatlan agyag, füstön szárítva, vagy égetve, egy példány fordult elő homokkőből és egy szarvasagancsból is. Színük szürke és sárga, ritkábban graphit-

mázos. Nagyságuk mint színük és alakjuk sokféle változatot mutat. A legnagyobbik 60 mm., a legkisebbik 20 mm. átmérővel bir, leggyakoribbak a 30—35 mm. átmérőjűek.

A legnagyobb agyag orsógomb (lásd rajzban), graphittal kevert durva szemcsés sárgás agyagból készült, füstön szárítva. Átm. 60 mm. súlya 80 gramm.

A másik rajzban bemutatott korong alakú diszített orsógomb szintén csak egy példányban fordult elő. Anyaga sárgás-szürke, iszapolatlan, felületén körbefutó, mélyített bevágásokkal. Átm. 43 mm., súlya 30 gramm.

A rajzban tíz változatban bemutatott orsógombok, mindannyija sima, diszítés nélküliek. Színük, szürke, fekete és sárga. Átmérőjük 30—35 mm. között váltakozik.

Szarvasagancsból készült orsógomb és nyomtató minta a somlyói őstelepről. ²/₃ nsg.

Az orsógombok legbecesebb darabja kétségtelenül, egy szarvasagancsból készült. Egyszerű kúpos alak simára csiszolt felülettel, tengelyénél átfurva. Átmérője: 35 mm. Ugyan e területen egy másik szarvasagancsból készült téglány alakú tárgy is fordult elő, végei lekerekítve, felsőlapja simára csiszolva, egymást keresztező mélyített vonalbevágásokkal, mely legnagyobb valószínűség szerint a puha állapotban levő agyagedényeken domború vonaldiszítések előállítására szolgált, tehát nyomtató mintaként szerepelt. Méretei: 73×25 mm.

Somlyó neolith edényei. Somlyó neolith-kori keramikája, eltekintve a nagyszámú edénytöredékektől, kevés ép példányt szolgáltatott, de ezen bemutatandó néhány példány oly annyira jellemző, hogy kétségtelenül a neolith-kor ősemberének izlésére vall. Anyaguk iszapolatlan durva szemcsés, sárgás agyagból készülve füstön, szárítva.

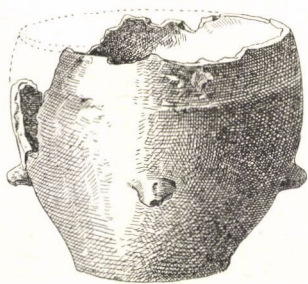
Ilyen jellemző példány az 1-ső és 2-dik számú nagy öblös csupor, feketés kavicscsal kevert durva agyagból készülve, átvonva sárgás-piros agyagréteggel, míg a 2-ik számú szürkés színt mutat és a füstön való szárítás látható nyomokat hagyott. Négy oldalán egy-egy bütyökszerű nagyobb füllel ellátva. Méreteik 210×200 mm., 260×220 mm. Bütykös füllel ellátott edények gyakoriak a neolith-telepeken. Hasonló fülekkel bir a lengyeli talpcsöves edények némely példánya. Teljesen analog edényeket Wos. T. v. tört. I. rész XXIV. és XXV. táb. ismertet.

Fenékkel egymásra helyezett két csonka kúp alakot mutat 3. számú durva köcsőgalakú edény. Anyaga kavicscsal kevert fekete graphit sárga agyagréteggel átvonva. Méretei 240×190 mm. Az edény stylusa kevésbé neolith, formái a korai bronzkorra mutatnak, s így inkább a bronzkori emlékekhez sorozandó és valószínűleg fedeles urnaként szerepelt. Teljes analog példányt a lengyeli telep LXXXVII. t. 2. ábrája alatt láthatunk. Hasonlóképen bronzkori emlékekhez sorozandó a 4-ik számú nagy fedeles urna, melynek anyaga finomabb szemcsés, sárgás színű és nyaka alatt három bemélyített körvonal szolgál ékesítésére. Méretei 265×260 mm.

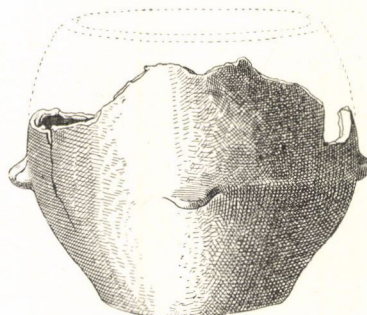
A somlyói edények kapcsán bemutatom az őskori agyagipar egyik remekét, mely Somlyótól-Sümegh felé egy órányi távolságban a sárosdi róm. kath. temetőben sírgödör ásásnál szórványosan találtak 1½ méter mélységben. Ürtartalma meghalladja a 200 litert, így legnagyobb példánya a hazánkban lelt agyagedényeknek. Magassága 1010 mm., szélessége 850 mm. Az edény kecses alakját nagyon emelik annak arányai, különösen azon körülmény, hogy a 85 cm. szélességgel szemben a talpazata alig több 15 cm. A nyaktövében négy oldalán egy-egy kör alakra hajlitott fül van, melyet két sorosan egymással párhuzamban körbe futó domború gyöngyös diszítés ékit. Anyaga durva szemcsés fekete graphit, külső és belső fele átvonva világos-sárgás agyagréteggel. Az ily óriási méretre készült edények, az őskorban élelmi szerek befogadására szolgáltak, leginkább, mint gabonatartrályok szerepeltek. Közel hasonló alakú és nagyságú gabonatartrályokat ismerek a lengyeli őstelepről (XXVII. t. 1. ábra), azon alaki eltéréssel, hogy ott a legnagyobb domborulat nem a nyak alatt, hanem az edény közepén

van és a füleket, csak egysoros gyöngyös kör foglalja össze. A legnagyobb eltérést a fülek alakja mutatja, mely a lengyeliéknél nagyobb bütyök alakú. Hasonló körben hajlított fülű óriási gabonatarató edények fordultak elő Schlieman trójai ásatásánál is.

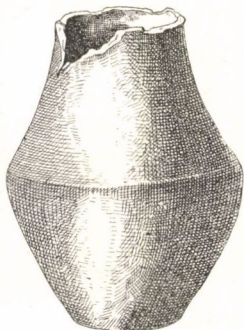
Somlyó bronzkora. A bronzkort jellemző emlékek leginkább egyes szórványos leletekben nyilvánulnak. Ritkébbak a bronzkori temetkezések, különösen a bronzkor elejéről. A tapasztalatok után

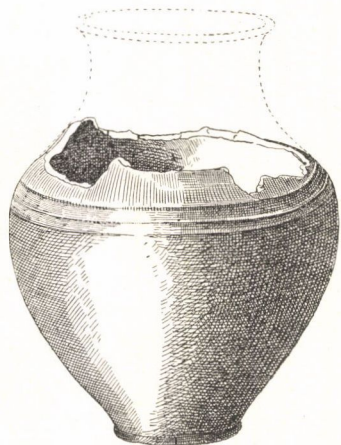
1. sz. $\frac{1}{8}$ nsg.

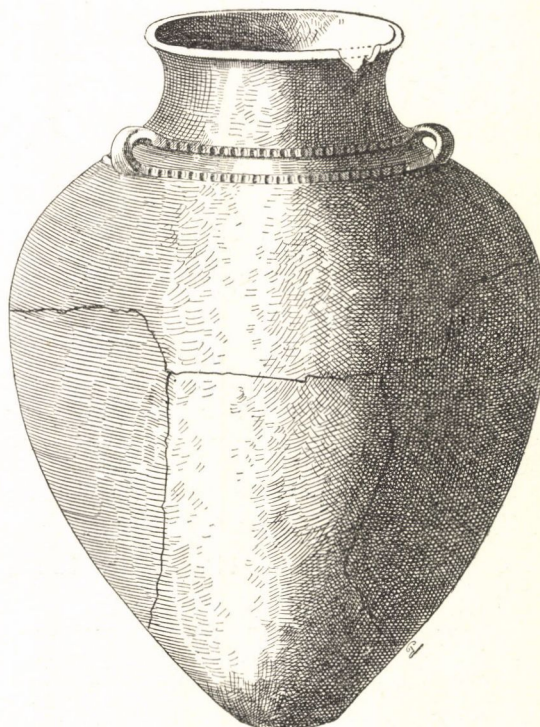
2. sz. $\frac{1}{8}$ nsg.

3. sz. $\frac{1}{8}$ nsg.

4. sz. $\frac{1}{8}$ nsg.

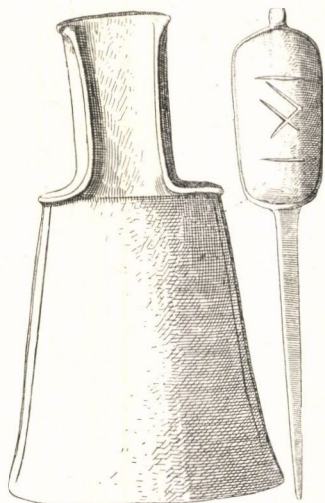
5. sz. $\frac{1}{12}$ nsg.

ítélve némi visszaesés látszik a neolith-kor után a bronzkorban. A gyér leletek nélkülözik a bronzkor fokozatos fejlődésének átmeneteit, némely időszak egyáltalán nem hagyott nyomot maga után. Így semmi adat nem áll rendelkezésemre, a spirálisok korából Kr. e. VII. századból épen azon időszakból, midőn hazánkban teljesen virágzott a bronzkor. Míg a későbbi századok, különösen az V. század Kr. e. érdekes leleteivel egy virágzó telepről tanuskodik, mely fokozatosan fejlődve a «La Tène»-kultura korában, IV-ik században, éri el tetőpontját.

A bronzkori temetkezés Somlyón kizárólag urnasírokban történt, mely temetkezési szokás uralkodik a hallstati korban is, csak a «La Tène»-korral lépnek fel ismét a csontváz-sírok.

Az urnasírok eltérőleg a csabrendeiaktól, nincsenek körül rakva kőkúpokkal, csak egy fekete bazalt kőlapra állítva. Épen ez a körülmény okozta, hogy az urnák csak apró töredékekben kerülnek felszínre. Az urnák vastag falu durva szemcsés fénytelen fekete graphitból készültek, fületlen bögre alakúak, korongnyom nélkül. Míg a hallstatti kor urnái, habár szintén fületlenek, de finom iszapolt agyagból készülve, pirosas-sárga színt mutatnak, a korongon való készítést szintén nélkülözik.

A bronzkor második fejlődési szakát jellemző szórványos lelet, egy szárnyas véső, alakja hasonló Hampel: Bronzkor I. rész VII. t. 5. ábrájához. Teljesen ép példány, patinája fényes zöld. Méretei 150×40 mm. Hasonló szárnyas vésők 6 példánya került elő a kisapáthi bronzkincs leletében.

6. sz. 1/2 nsg.

Ugyan e kor emléke egy tokos véső, melyen a fül helyét lyuk pótolja, s bordaszerű diszítése közel jár H. B. k. XI. t. 11-ik ábrájához. Hossza 120 mm., élszélessége 46 mm.

A bronzkori emlékek ritkább alakja az idegen típusu karimás véső (6. szám). Patináját a találók aranyának véelve, lecsiszolták. A lapát-szerű véső éle felé arányosan szélesedik. A nyél ráerősítésére a keskenyülő végén mindkét oldalon párosan felhornyolt perem szolgál. A perem oldalán készítőjének jegyeként egymás mellé röt és egymást keresztező vonalak látszanak. Egész hossza 130 mm., élének szélessége 70 mm.

A szórványos leletekhez sorakozik egy lilomlevélalakú kardcsúcs részlete (XX. t. 1. sz.) Hasonló kardpengetőredék hosszabb példánya a csabrendeki temetőből is került elő. (Lásd XII. t. 12 ábra.) A 2., 3., 4-ik számnak elgörbült karperecztöredékek, melyek közül a 3. számú vége kígyófejet ábrázol és bűtykökkel van ellátva, mely valószínűleg a hallstatti kor emlékeihez sorozandó volna.

Két példányba fordult elő a csabrendeki urnatemetőben XIII. t. 2. és 3. ábra az itt 5. szám alatt bemutatandó ismeretlen rendeltetésű kocsitengelyalakú bronzrúdtöredék, melyről hiányzik a szár tulsó végén, fej gyanánt elhelyezett korongpár. Hossza 85 mm.

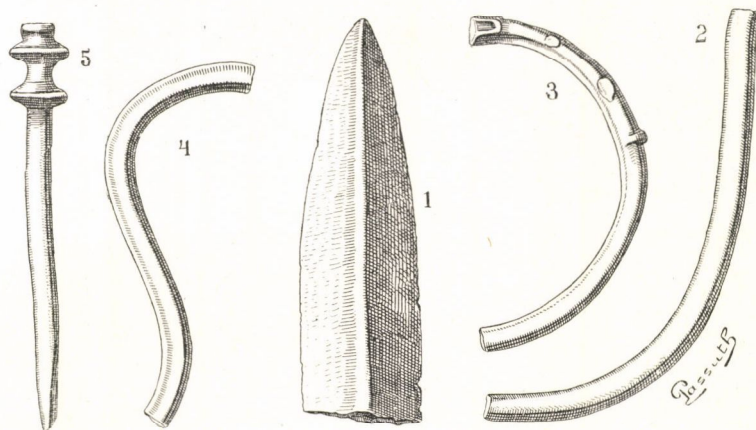
Hat darab tömör bronzkarperec tartalmazott egy apró töredékeiben előkerült urnasír, hamu és elégett csontmaradványokon kívül. A bronzkarperecek sima gömbölyű bronzrúdból vannak alakítva egymással közel szemben álló végekkel, XXI. t. 1—6. ábra. A bronzkarperecek a régibb bronzkor emlékei közé sorozandók és tekintettel az egymástól eltérő és folyton fokozatosan növekedő átmérőjükre, egymasmellé rakva a felsőkar ékesítésére szolgáltak. Diszítés egész kezdetleges alakja, az egymasmellé rakott rovátkolt vonalak csak az 5. és 6-ik számún mutatkozik. Patinájuk fényes sötét-zöld. A karperecek átmérője 90, 105, 114, 120 és 122 mm. A rúdvastagság 6 mm. Súlyuk 20, 58, 52, 55, 72, 76 gramm egyenkint.

A hallstatti kor a somlyói őstelepen. A világhírű hallstatti temető analog leletei teszik különösen becsessé a somlyói őstelepet és ha a «Séd» víz környéke, (Somlyó nyugoti része), a szőlőkulturát megelőzőleg, a hallstatti temetőhöz hasonló gondgal és figyelemmel, rendszeres kutatás alá vétetett volna, ma archæologiai irodalmunk egysorban említhetné Somlyót Hallstattal. Nemcsak azon körülménynél fogva, hogy a temető hasonló nagy kiterjedéssel birt egykor, de a véletlenség által, a maga eredetiségében megmentett egy-egy sírlelet a hallstattihoz hasonló gazdag és nagyszámú mellékletekkel is bír. És nagyon hiszem, ha e terület egyik szárnyát, mely még érintetlenül áll, a legközelebb tervbe vett ásatás folyamán felkutathatom, nagyon sok és érdekes adattal gyarapíthatom hazai hallstatti irodalmunkat.

A hallstatti temetkezések zömét urnasírok képezik, a szerint, hogy a kor mennyiben érintette a bronzkor utolsó phasisát és mily mérvben folyt be az idetelepedett Illyr-törzsek szokásaira a bronzkorban divó urnatemetkezés. Hasonlóképen a haladottabb hallstatti korban, a vassal elegyes sírlele-

teknél már a «La Tène»-korban divatozó csontvázsírokkal találkozunk, mely temetkezési modort viszont a kelta invasio befolyásának tudhatjuk be, az itt élt törzsekre, kik nekik részben meghódoltak, részben szövetségessé lettek.

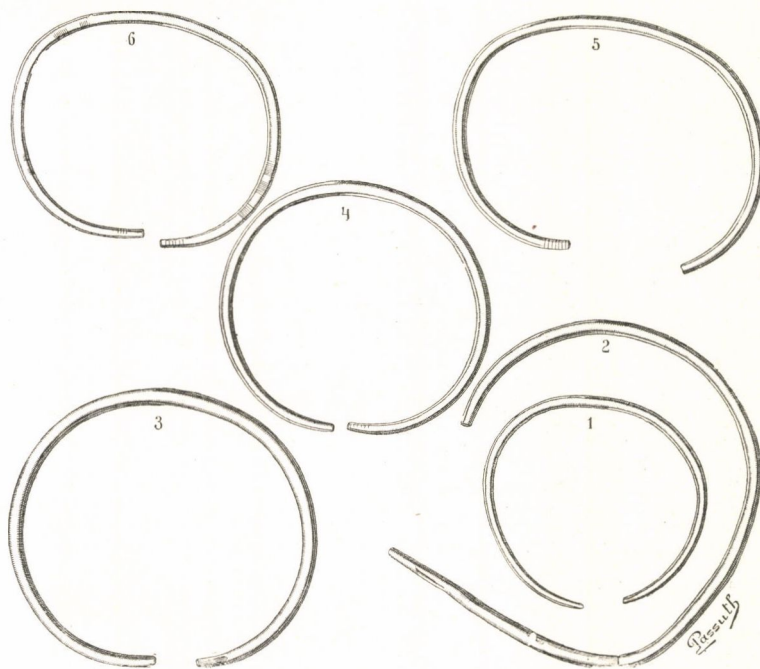
Épen ezen elegyes temetkezési modor is jellemzi a bronz és vas átmeneti korát, egyuttal nagy-

XX. tábla. Szórványos bronztöredékek Somlyóról. $\frac{2}{3}$ nsg.

ban hozzájárul a kormeghatározáshoz, mely szerint a Somlyó hallstatti leletei Kr. sz. előtti V—VI. század közé eső időszakra tehetők.

Ezen átmeneti időszak külön korbeosztása, habár újabb vívmánya tudományunknak és bár eddig nagyon gyéren jelentkeztek a hallstatti kor emlékei hazánkban, az a csekély felszínre került anyag is

XXI. tábla. Bronz karpereczek a somlyói urnasírból. $\frac{1}{2}$ nsg.

tisztán a Dunántúlra szorítkozva, kevés alkalmat szolgáltatott hazánk tudósainak a vele való tüzetes foglalkozásra, mindannak daczára napról-napra nagyobb tért hódít archæologusaink körében. Létezősúlyát beigazolja azon szembeötlő diszítésmodor, mely nemcsak a geometriai izlés magasabb fejlettségében, de a diszítés kivitele technikájában is eltér a virágzó bronzkor diszített emlékeitől, finomabb izlés tekintetében jóval túlszárnyalva azt.

A hallstatti diszítés technikai átalakulását, szemben a bronzkori műveltség diszítésmodorával, kétségtelenül a *vas ponczoló véső felléptével nyerte*, melynek edzés általi keményítését a «La Tène»-kor vasművészei már oly magas színvonalra emelték, hogy majdnem megközelítették a mai aczél műveket. Szép példányokat szolgáltatnak e tekintetben a csabrendeki sírleleteim, a rajzban is bemutatott remek diszítésű lándzsahegyeivel, melyek az edzés által nyert aczélkék színüket harmadfél ezredéven át megőrizték. Ha figyelemmel kísérjük a bronzművesség diszítésmodorának technikai fejlődését, megtaláljuk a haladás lépcsőnkénti fokozatosságát. Az első vastag bordaszerű diszítés nyilván az öntésipar fejleménye, mely a bronzkor haladottabb szakában mindinkább vékonyul, a vastag bordát a tetszetősen egymasmellé rakott vékony bordák pótolják. Később csak a főbb diszítési motívumok készítetnek öntés által, kiegészítve a bronzponczal bevert, apró, különböző irányban elhelyezett vonalakkal. Míg a bronzkor virágában a sima öntés divatozik és az összes diszítést tisztán a bronzponcz szolgáltatja.

A vasponcz technikai előnyét, a bronzponczoló vésővel szemben fölösleges fejtegetni. Elég, ha összehasonlítjuk a XIV. tábla 2. és 22. számú ékszerét a diszítés finomságának szempontjából és tapasztaljuk, hogy az utóbbi mennyivel felette áll a 2. szám bronzponczal diszített ékszernek.

A hallstatti műveltségnek kétségtelenül legnagyobb vívmánya, a bronz trébelése és sajtolása. A trébelés a hallstatti korban divatozó bronzedények készítésénél érvényesül leginkább, hasonlóképen bronzövek és diszített paizsdudorok és lemezekszereknél. A sajtolás inkább apróbb tárgyakra, különösen gombok és lemez diszítésekre szorítkozik. A bronzedények készítése kétféleképen történt. Az edény vagy egy darabból trébeltetett, mint a később bemutatandó diszített somlyói függő edénynél látjuk, vagy több darabból, mely aklázó szegekkel erősítettett egymáshoz, minők a VIII—IX. táblán bemutatott sümeghujhegyi bronzceziszták. Utóbbi módszer azonban leginkább nagyobb ürtartalommal bíró edényeknél alkalmaztatott.

Frh. v. Sacken a hallstatti sírokat jellemző, majdnem minden sírban százával előforduló kupos apró bronzgombokat sajtolgomboknak tartja, mely állítás majdnem minden kétséget ki is zár, ha figyelemmel vizsgáljuk azok alkotásait. Nem tételezhető fel, hogy a sajtolás, mint a mai korban, gépezettel történt volna, de a sajtolás nem is követeli föltétlenül a gépezetet. Magam is kísérleteztem ilyen gombok készítésével, olyan primitív eszközökkel, minővel a haladottabb őskor embere föltétlenül rendelkezett. Az eljárás a következő: Egy sima felületű rövid szálú puha falapra, minő p. o. a hársfa, vékony rézlemezre fektetünk, készítetünk hozzá egy keményített vasponczot kúpos felülettel (Buckel-eisen), melyet a rézlemezre fektetve egy kalapácsütéssel, a réz vagy bronzlemez nyulékony voltánál fogva bemélyedve a puha fába, felveszi a vaskúpos poncz (Buckel-eisen) alakját, az így sorba egymasmellé bemélyített kúpok a rézlemezről kimetélhetők. Ez eljárással minden gyakorolottság nélkül egy óra alatt több száz darabot készítettem, mely idő legnagyobb részét a kivágás foglalta el. De ha föltételezzük, hogy a hallstatti őskor embere már ismerte a karimás kúpos ponczot (Buckel-hauer), mely abban különbözik az előbbitől, hogy a kúp körül éles pereme van, mely egy ütésre ki is homorítja és ki is vágja a gombot, akkor megtaláltuk a nyitját, a közönséges és ezrével előforduló bronzgombok készítésének, mely utóbbi eljárással gyakorlott iparos egy óra alatt pár ezer darabot elkészíthet. A hallstatti és azok analogjai, a somlyói kúpos bronzgombok azonban csírral vannak ellátva, így ha elfogadjuk, hogy azok sajtolás útján készültek, fel kell tételeznünk, hogy ismerték a forrasztás technikáját is, miután a lyukra hajlított csír, vagy nittolás, vagy forrasztás által volt beleerősíthető. Miután a nittolás magával vonná a gomb átlyukasztását s így felismerhető nyomot hagyna maga után, mely körülményt azonban a több ezer darabból álló somlyói sorozatban nem észleltem, így több valószínűség szól a forrasztás mellett. Hogy a forrasztást magával, a bronzfémmel, vagy annak egyik alkotórészeivel, a mai korban is forrasztásra használt ónnal (zin) eszközölték e, azt a tárgyak apró voltánál fogva ezideig nem sikerült felderítenem, de legnagyobb valószínűség mégis amellet szól, miután a csír tövében több helyen karczolásokat tettem, hogy a forrasztás a bronznál olvadékonyabb tiszta vörös rézzel történt, amennyiben az ón karczolásnál ezüst-fehér színt mutat. A sajtolás mellett szól még azon körülmény is, hogy a gombok a kúptól lefelé vékonyulnak és a peremnél egész élesek, mi szintén a sajtolás és nem az öntés sajátsága.

Somlyó hallstatti korát jellemzik nemcsak a bronz és vas elegyes leletek, a trébelt diszített függő-edény, hanem az ezrével előforduló kúpos gombok, a sima öntésű vasponczczal ékített bronzékszerek, a fehér juramészből készült korongos alakú ékgyöngyök, a fényes fekete graphit mázú, kúpos bütyök körül futó köralakú bevájt diszítésű agyagedények, végül a keresztzsinórzat összetartására szolgáló görög kereszt, áttört csillag és kúpalakú nagy bronzgombok is. (Rajztábla A. 1—4. ábra), melyek analogjait, kivétel nélkül felleltem a hallstatti sírleletekben.

A *somlyói urnasírok*. A hallstatti kori somlyói urnasírok összes jellemzetes ékszermellékleteit egybefoglalja a bemutatandó leggazdagabb urnasír, mely 887 drb. bronz- és gyöngymellékletet tartalmazott. A többi urnasírok egyes ékszernemeinek mennyisége különbözik ugyan, de alakra új változattal nem igen találkoztam.

A fekete mázolt kölapra állított pirosas-színű bögre alakú nagy fületlen urna (XXII. t. 5. ábra) eredetileg lapos tányér alakú fődéllel volt ellátva, mely azonban apró darabokra omlott. A fülek hiányát négy kiálló téglalakú bütyök pótolja, melyet domború gyöngyös díszítés köt össze. Hasonló díszítés látszik az edény perem szélzetén is. Az urna ürtartalma mintegy 15 liter, magassága 470 mm., szélessége 230 mm. Az elégett csont és hamu maradvány kevés földdel keverve feléig töltötte meg az urnát. A hamurétegből kiszedett 887 darab melléklet következőkből állt: Egy bronztü, 3 bronzkarperecz, 12 bronzkarika, 285 csíros bronzgomb és 586 juramészgyöngyszem. A bronztü (6. ábra) hallstatti típusát jellemzi a gomb alakú fej felett alacsony hengerded lábon elhelyezett bronzkorong és a gömbalakú fej, vasponczczal bevert díszítése. A tü fején körbefutó párvonalok közötti ürt, haltüske alakjában elhelyezett apró vonalkák töltik be, míg a felső gömbszeletet e korbán divatozó háromszög alakok futják körül. A tüszár sima egyetlen díszítését a fej alatt látható lejjebb és fejjebb mozgatható kigyócsavarodást mutató spirális képezi. Tü hosszúsága 230 mm., súlya 50 gramm. A bronztü teljes analog példányát ismerem a hallstatti sírleletekből.¹⁾ A sírlelet nem kevésbé diszes ékszereit képezi a felsőkar ékesítésére szolgáló 3 darab a karvastagság arányában nagyobbodó karperecz. A közel szemben álló végekkel bíró karperecz lapos bronzrúdból van alakítva. A díszítésmodor hasonló a tügömbjének díszítéséhez. Az egyenes és háromszögbe futó négysoros vonaldísz mezőit, szintén haltüske alakjában elhelyezett vonalak töltik be. A karpereczek legnagyobbika (3. ábra) átmérője 117 mm., súlya 115 gr. A középső (1. ábra) 108 mm. átmérő és 70 gramm súlylyal bír, míg a legkisebbik súlya 52 gramm, átmérője 87 mm.

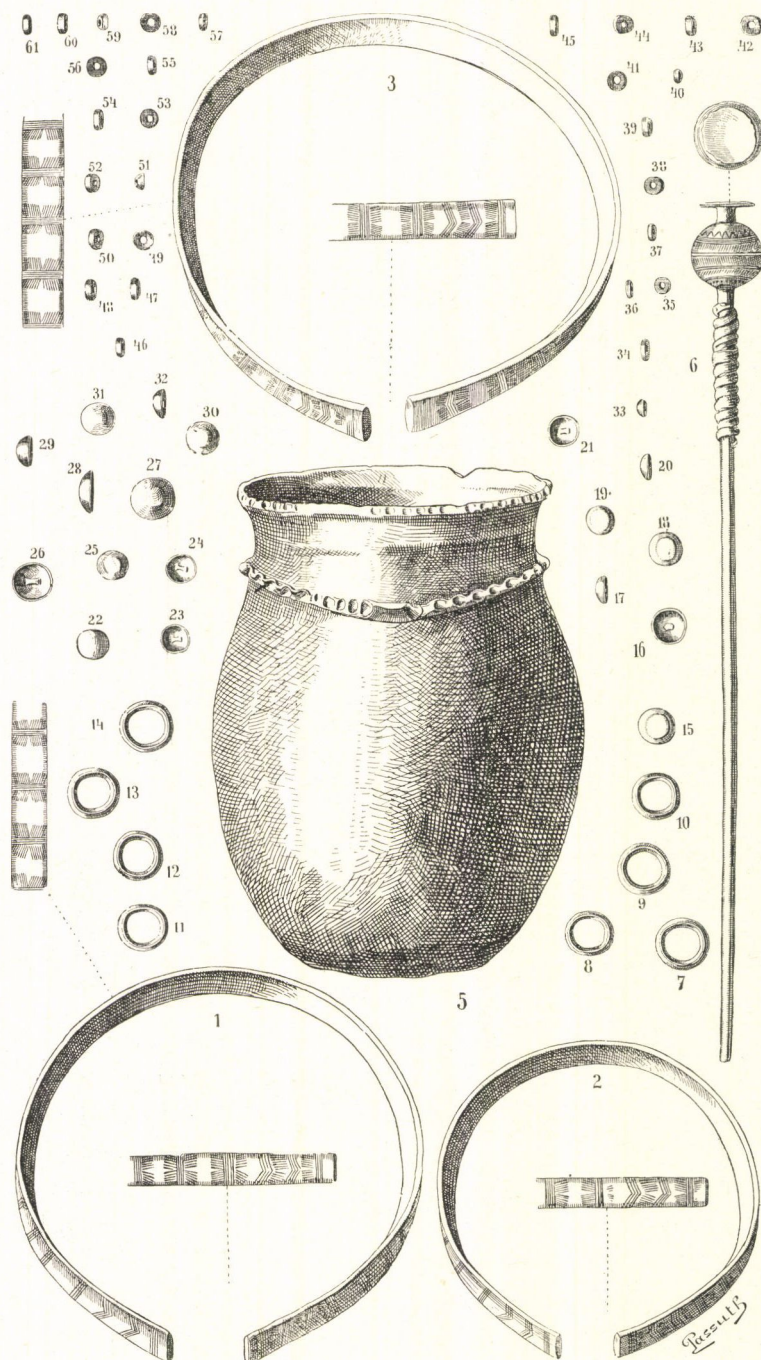
A hallstatti sírok elmaradhatatlan mellékletei a kúpos bronzgombocskák (16—32. ábra), melyek bronzlemezéből sajtolva, felvarrásra alkalmas karikára hajlított csírral vannak ellátva. A bronzgombocskák egyaránt előfordulnak csontváz és urnasírokban, egy-egy sírban 200—300 darab közt váltakozva. Ezen urnasírban 285 darabot leltem 7 és 9 mm. átmérővel. A bronzgombocskák ruha díszítésére szolgáltak, szélein több sorosan felvarrva. A hallstatti temető egyik gyermek urnasírjában 4000 bronzgombocskára volt, a légmentes urna megőrizte a ruhaszövetét is, melyen a gombok hétsorosan voltak felvarrva.²⁾ Több csontváz-sírban pedig, a gombocskák a nyak és a csípő közötti test részen feküdtek, a mi arról tanuskodik, hogy felsőtestet fedő ruha ékesítésére használtatott. A bronzgombocskák elmaradhatatlan társai az apró öntött bronzkarikák, melyek ezen urnasírban 12 példánnyal voltak képviselve (7—14. ábra.). Sacken ezen karikákat szintén ruhára felvarrt díszítésnek vallja. Megfigyelve azonban különösen a csontváz síroknál előforduló lelőkörményeket, én egykori rendeltetésüket másképen magyarázom. A bronzkarikák rendesen a csípő felett feküsznek és számuk alig haladja meg egy-egy sírban a 30-at, így több valószínűség szól a mellett, hogy a mai függönyhöz használt apró rézkarikákhoz hasonló bronzkarikákat a tunikaszzerű alsóruha felsőszéleibe varrták és valamely zsinor vagy vékonyra hasított szíj segítségével a karikákon át összehúzták, ezáltal a tunikaszzerű ruha a derékra erősítve, tetszetős redőkbe is volt szedve egyszersmind. A bronzkarikák átmérője 13 mm.

A hallstatti temető sírjainak sajátos alkotású ékszerei a juramészgyöngyök, melyek ezen

¹⁾ Dr. Ed. Frh. v. Sacken Grabfeld v. Hallstatt XV. t. 14. ábra.

²⁾ Sacken Grabfeld v. Hallstatt 81. lap.

urnasírban is 586 példánnyal vannak képviselve. A mészgyöngyök korong alakúak, a felső lapja szűkebb átmérővel bír az alsónál, középen lyukkal ellátva. Vastagsága 1 mm., átmérője 4 és 5 mm. A fehér juramészgöngyök készítése Sacken következőképpen képzei. A Blassen hegységben

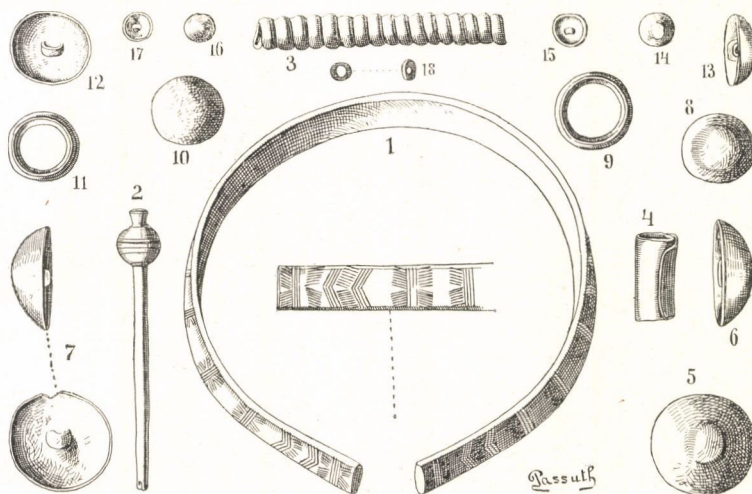
XXII. tábla. Hallstatti urnasír a somlyói őstelepről. (Urna $\frac{1}{10}$, ékszerek $\frac{1}{2}$ nsg.)

előforduló juramészből pép készítettett, mely két kőlap között, kevésbé vékonyuló rudacsákká gyuratott, mely megkeményedve, 1 mm. vastag korongocskákká fűrészeltetett és átfuratott. Hasonló eljárást követhettek az itteni őslakók is minden kétséget kizárólag, a gyöngyök anyagát a közelfekvő mészkő-hegyekből bányászták. Nincs kizárva, hogy összeköttetésben lévén a csabrendeki őstelep lakóival, azok-

tól épen az ős temető felett elnyúló sümeghi fehérekővek hegységéből nyerték a szükséges mészsanyagot, a jura gyöngyökhöz.

1896 április 3-án Somlyón a bobai részen egy szőlőbirtokos forgatásnál szintén egy urnasírra talált, mely 179 darab az előbb bemutatott 3 karpereczhez teljesen hasonló bronzkarpereczet tartalmazott. A leletet egy csendőr elkobozta, aranyinak véelve. A birói eljárás értéktelennek nyilvánította a bűnjeleket és elrendelte azok megsemmisítését. Több oldalról tett lépéseimnek talán meglesz az eredménye és megszerezhetem gyűjteményem számára az egész leletet.

A első bemutatott urnasírlelet teljes analógiáját mutatja egy másik urna sír, melyet Raák Gyula gyógyszerész úr mentett meg gyűjteményem számára. Az ajándékképen beküldött urnasír hiányos és így mellékleteink száma csak 89 darab. Áll pedig egy ép és két karperecz töredékből, egy spirális sodronycsavarból, egy lemez gyűrűből, 53 csiros gombból, 31 kis rézkarikából és jura gyöngyökből. Eltérést csak a csiros rézgombok mutatnak, melyek ha számra nézve kevesebb is, de nagyságra ötféle változatot mutatnak. A legnagyobb bronzgombok (XXIII. t. 7. ábra) 5 példánnyal vannak képviselve, alakjuk hasonló a kis csiros gombokhoz, átmérőjük 20 mm. 6 példány a második nagyság (5. ábra) 13 mm. átmérővel. A harmadik nagyság (12. ábra) két példány 11 mm. átmérővel, 15 példány 9 mm.

XXIII. tábla. Hallstatti urnasír a somlyói őstelepről. 2/3 nsg.

(13. ábra), 20 példány 7 mm. (14. ábra) átmérővel bir. A juramészkőből készült ékgyöngyök (18. ábra), valamint a kis bronzkarikák (9—10. ábra), semmi eltérést nem mutatnak. A bronzkarperecz és teljes analógiája az előbb bemutatottaknak. Átmérő 80 mm., súly 50 gramm (1. ábra). A 3. ábrán látható csavar-alakra hajlított sodrony pedig a sírleletből hiányzó nagy bronztű csavaros díszítését képezte egykor. A bronzhengerdedlemez szintén csak töredék, rendeltetése ismeretlen (4. ábra). Az urnának csak fenék részlete került gyűjteményembe, mely durva szemcsés, graphittal kevert, szürke agyagból készült.

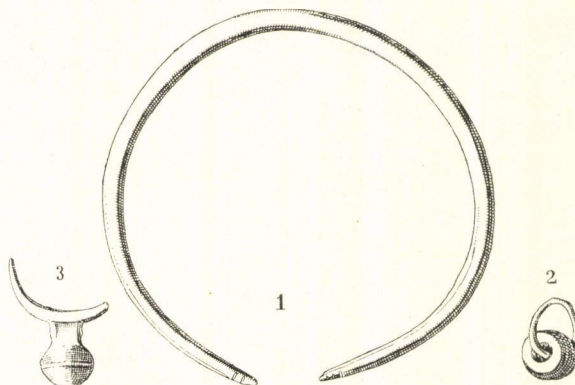
Egy másikat, egy leánygyermek urna-sírját, szintén e kor emlékei közé sorozom. Legérdekesebb melléklete az illusztrátor tévedéséből munkám XXIII. táblájára került kis bronz-tű (2. ábra), mely kicsinyített alakja a XXII. t. 6. számú hallstatti bronz-tűnek. A tű szára hiányos. Az alsó kar ékesítésére szolgáló karperecz (1. ábra) gömbölyű bronz-rúdból alakítva és közel szemből álló végei felé arányosan vékonyulva és két csoportban elhelyezett vonal-díszítést mutatva. Átmérője 67 mm, súlya 14 gramm. A 3-ik számú bronz-töredék gyűrű-alakra hajlított, száron elhelyezett gömböcske, valamely csüngő díszítés részlete lehet. Az urna egyetlen gyöngyszeme (2. ábra) vékony bronzkarikára van fel-fűzve, anyaga citrom-sárga színre festett agyag.

A somlyói csontváz-sírok. Az urna-sírokkal elegyesen, de szórványosan előkerülő csontváz-sírok becses mellékleteikkel vetekednek az urna-sírokkal. A csontvázak általában egyszerű verem-sírokban

feküdtek, a fej délnek, a láb északnak, az arcz rendszerint kelet felé nézett, azaz jobbra. A két legbecsesebb sírban lóval való együtt temetkezés is fordult elő, mi ritka ugyan e korban, de nem első eset. Kelta lovas-sírokat ismerünk Udvari és Tevelről is (Tolnamegye). A csontváz-sírok mellékleteiben három főváltozat mutatkozik: vagy tiszta bronz, vagy bronz és vas elegyes, vagy tiszta vas-tárgyakat tartalmaztak, a szerint, a hogy koruk mélyebben vagy kevésbé nyúlt be a La Tene-korba.

Egy halom fedte a legbecsesebb lovas csontváz-sírt, mely a tulajdonos által lehordatván, a munkások az érdekes lovas-sírt részben már szétrombolták, mit a későn vett értesülés miatt meg nem akadályozhattam.

Az érintetlenül hagyott csontmaradványokból mégis minden kétséget kizárólag meg lehetett állapítani, hogy a sírűregben, mely körül volt rakva lapos bazalt-kövekkel, együtt temették el a harczt lovával, akként, hogy a ló-csontváz felett keletnek feküdt a harczt teteme. A csontvázak nagyon korhadt állapotban voltak, csakis a férfi-koponya egyes részei és a felső lábszárcsontok voltak épek, míg a medenczecsont, bordák, csigolyák első érintésre szétmállottak. A lócsontváznál hasonlóan csak a felső vastag lábszárcsontok és a feltűnő nagy homlokcsont volt jó állapotban, a többi részeit megemésztette a nedves agyagos talaj.

Somlyói urnasírból. $\frac{2}{3}$ nsg.

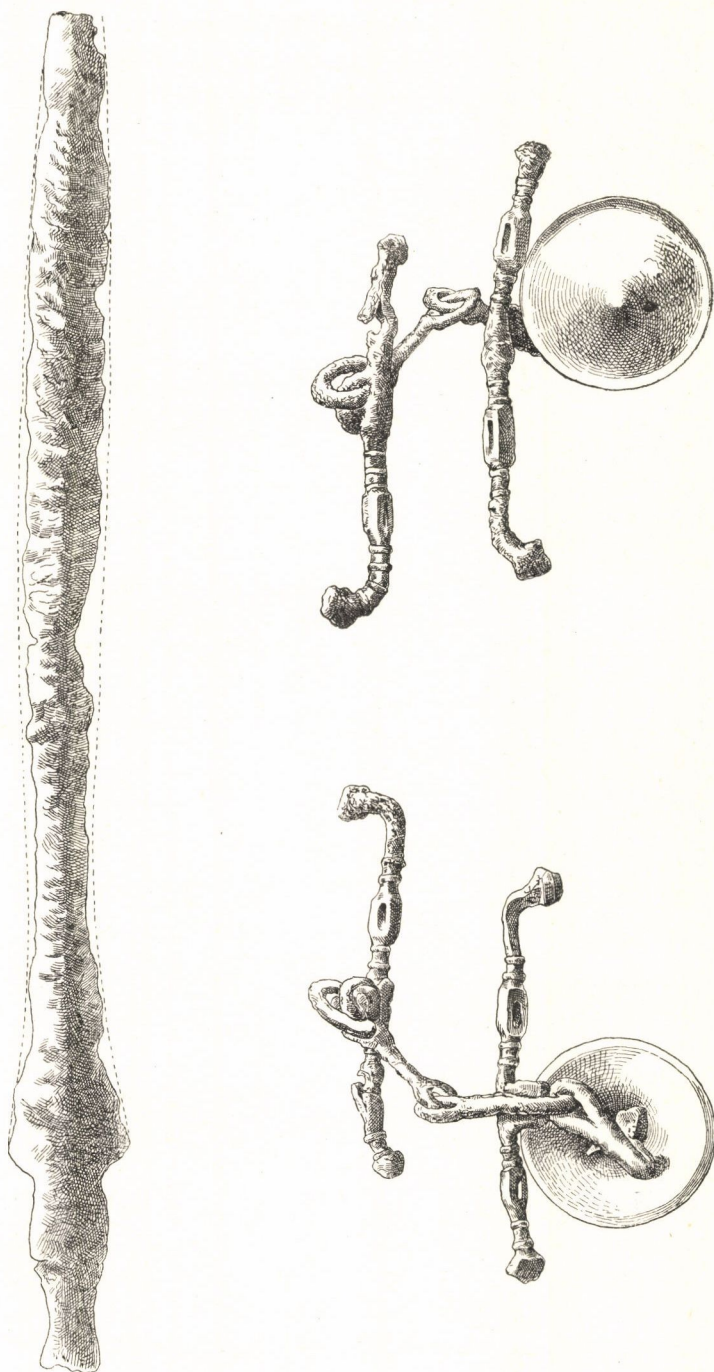
A hallstatti lovas-sír mellékletei a következők voltak: Egy kétélű vaskard, mely a nyújtott karokkal fekvő harczt csontvázától balra feküdt, míg a lókoponya mellett egy bronzkúpos vas-zabla volt elhelyezve.

A kétélű vaskard (XXIV. t.) a levél-alakú bronzkard utánzata, mint ilyen legrégibb vaskard, majdnem egyedül áll hazai leleteink között. A mintául szolgáló teljesen hasonló bronzkard több példányban ismeretes a hallstatti temető leletei között. Sacken munkájának V. táblázatán 1., 6., 7. sz. alatt három teljesen hasonló bronzkardot mutat be. Ugyanezen táblázat ismerteti hasonló korbéli hét vaskardot 2., 4., 5., 11., 12., 13., 14. szám alatt, melyek közül kettő ép, a többi csonka példány. Ezek legnagyobb része bronz-fogantyúval van ellátva, csak a 2-ik számú legszebb és legépebb példány fogantyúja betétes elefántcsont. A somlyói vaskard közepén lapos gerincez fut végig, mely azt két egyenlő részre osztja. A kardpenge töve felé arányosan szélesül, a penge nyújtványára szegecsekkel erősített rá a bronz-vagy csont-fogantyú. A kardpenge élét és hegyét erősen megrongálta az agyagos talaj, így mai hosszúságában csak 650 mm, de eredeti hossza megüthette az e korban divatozó 700—750 mm hosszúságot.

A lovas-sírlelet másik becses darabja a vas-zabla. A zabla hasonlít a mai lovaglő-zablához (Reit-trensen), azon eltéréssel, hogy itt a szíj nem a közepén levő karikára, hanem egy kapocshoz erősített. A lovaglő-zabla 210 mm, oldalszárai alól és felül dudorodványban végződnek, mely alatt egy átlukasztott, kisebb tojás-alakú dudorodvány látszik, mely nyilván az alsó láncz beakasztására szolgált. Az erős szájú ló könnyebb megfékezésére a szájba illesztendő zabla tengelye közepén karikába hajlítva meg

van törve, a jobb oldalkapocs diszítésére és annak befedésére egy 90 mm átmérőjű hegyes kúp-alakú bronzfedő szolgál. A XXIV. táblán bemutatott rajzunk a zablát mindkét oldalról ábrázolja.

A másik hallstatti lovas-sírleletet Gyömörey Vincze dr mentette meg 1881-ben, és ugyanez évben

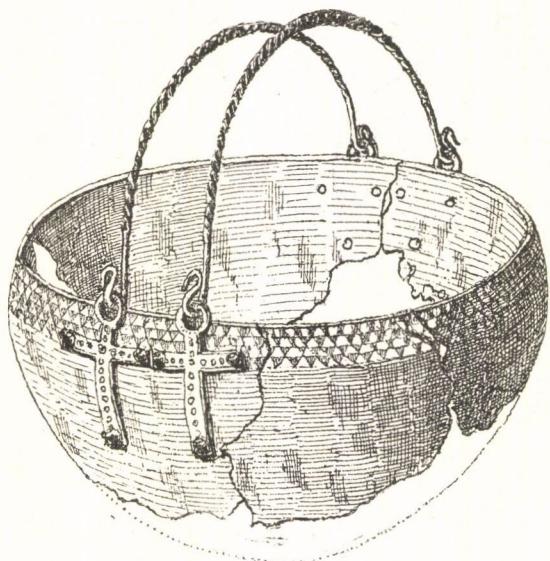
XXIV. tábla. Somlyói lovas sír mellékletei. $\frac{1}{4}$ nsg.

az Arch. Értesítőben Ádám Iván akkori sümeghi reáliskolai igazgató ismertette is, miután azonban e sírlelet egyike legbecsesebb hallstatti kori hazai sírleleteinknek, megérdemli a vele való tüzetesebb foglalkozást.

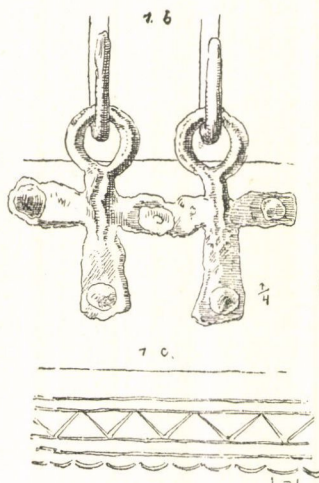
A Séd-víz környékén agyagos rétegben egy kőhalomtól egy méter távolságban találták a munkások a lovas-sírt, mely kőtuskókkal volt bekerítve. Mellékletei: egy hallstatti bronz-üst, egy bronz-csák-

kány, egy keresztzsinórzatot összetartó bronz-gomb és egy ismeretlen rendeltetésű bronz-tárgyon kívül két agyag-edény.

A hallstatti bronz-üst (1-ső ábra) a sirlelet legbecselesebb darabja, a hallstatti-kor trébelő-művéségének valódi remeke. Az üst fenékrésze hiányos, az agyagos talaj nedvességének behatása alatt rongálódott meg a már előbb is a tűz és hevítés következtében erősen használt fenék-részlet. A bronz-üst egy darabból van trébelve és függő edény gyanánt szerepelt, mint azt a páros kallantyúja mutatja. Az üst magán viseli korának összes jellegét. A sodrott kallantyúkat tartó kereszt-alakú füleket, a vas-

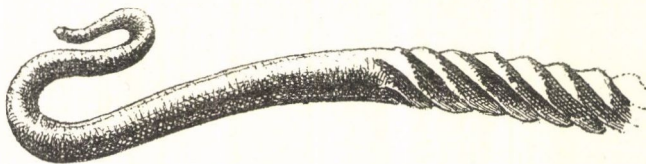

Somlyói bronz üst (1. ábra). $\frac{1}{3}$.

Hajdúböszörményi bronz üst (2. ábra). $\frac{1}{3}$.

ponczczal bevert háromszöges diszítésmodort. Az üst átmérője 215 mm, mélysége 115 mm, domborulata 14 mm-rel szélesebb a perem átmérőjénél. Súlya 675 gramm. A bronz-üst teljes analógiáját ismerem a hallstatti östemető kincsei között,*) azon csekély eltéréssel, hogy míg a somlyói üstnél háromsoros a háromszöges diszítés, addig a hallstattinál egysoros háromszögek felett meánder-szalag húzódik végig. Hazai leleteinkben párját ismerjük a nemzeti muzeum hajdúböszörményi üstjében (2. ábra), mely azonban diszítés szempontjából nem áll a somlyói üst magaslatán. Kallantyúi sima sod-

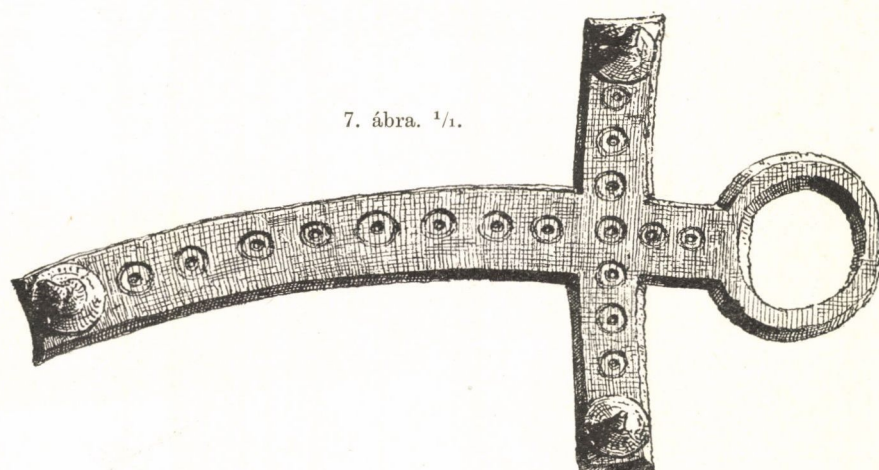

3. ábra. $\frac{1}{1}$.

ronyból valók és a háromszöges diszítés nincs sraffirozva, csak egysoros czik-czakba futó vonaldiszítést mutat, azonban alakja és a kort jellemző kereszt-alakú kallantyú-tartói teljesen hasonlóak egymáshoz. A bronz-üst két kallantyúja (3. ábra) egymáshoz teljesen hasonló, 8 mm vastag bronz-rúdból készült, mely vége felé arányosan vékonyul és hegye csúcsban végződik. A vékonyuló rész hattyúnyak-alakban vissza van görbítve. A sodrott szár akként készülhetett, hogy a sima bronz-rúd tűzben lágygyá hevítve, két végén egymással ellenkező irányba csavartatik, minél többször ismétlődik a csavarás, a csavarodás annál finomabbá válik. Hasonló eljárást követnek mai nap is műlakatosaink, hogy a vasrudak csavaros alakot nyernek.

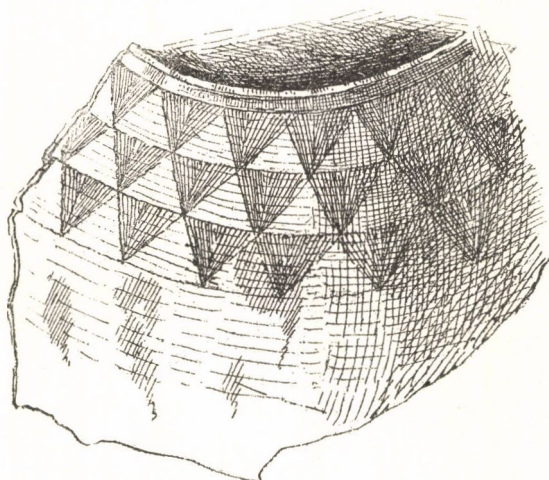
*) Sacken. Gfeld. v. H. XIII. t. 7. ábra.

A csavaros kallantyúkat egymással szemben párosan elhelyezett kereszt-alakú bronz-pántok tartják (4. ábra). A keresztszáraknál kétszerte hosszabb az ívalakban hajló alsó szár. Míg a felső szár a kallantyúk ki- és beakasztására gyűrű-alakban végződik. A kallantyú síma felületének közepén szintén kereszt-alakban bemélyítve pontok körül futó 18 köröcskével van díszítve. A kallantyú-pánt a kereszt szárainak végén egy-egy kúpos, stylizált aklaszeg segélyével erősített a bronz-üst oldalfalához.

A bronz-üst lemeze pereménél legerősebb, 1 mm vastagságát meghaladja, melyet a párosan haladó vonaldísz fut körül. Ez alatt háromsorosan vannak elhelyezve a háromszögek, akként, hogy az egymás mellett levők egyike síma, a másik saffirozott (5. ábra). Az üst domború és fenékrészén díszítés nem látszik.

A lovas sírlelet második becses melléklete egy bronz-csákány volt (6. ábra). A csákány négyszögű

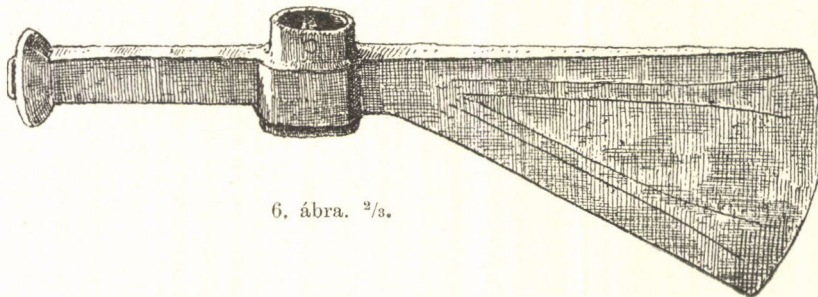
bronz-rúdból van alakítva, tompa fele korongos gombalakban végződik, míg éle arányosan szélesedő háromszög-alakban van kiverve, melyet páronként a széllal párhuzamosan futó pár vonal díszít. A nyéllyuk tojásdad-alak és kereszt-lyukkal van ellátva, melybe benn van még a bronz-szegecs. Hossza 160 mm, élének szélessége 55 mm. Analogját sem a hallstatti temetőből, sem a hazai leletekben nem ismerik.

Szintén e kort jellemzi a görög kereszt-alakot ábrázoló bronzgomb. A bronzgomb (7. ábra) széles kallantyúszerű csírral van ellátva, mely gombok rendeltetését Sacken akként magyarázza, hogy azok a

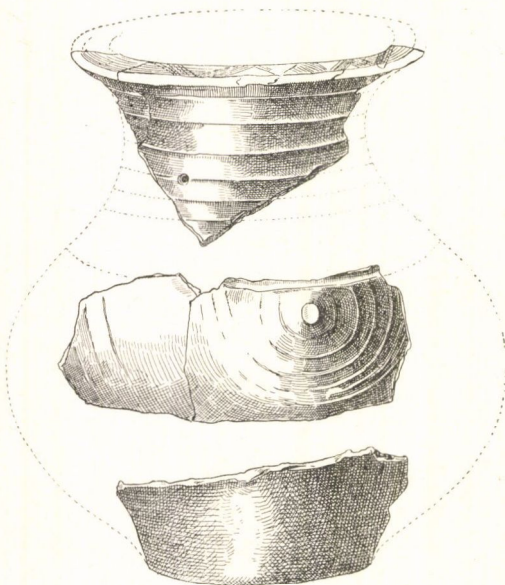
zsinórzat keresztezésénél azok összetartására szolgálhattak. Hasonló gombok különböző alakjait, ugyan-
csak somlyói szórványos leleteimből, később ismertetem. Hasonló kallantyús-csírral ellátott kúposfejű
zsinórzat-gombokat Sacken művének XVIII. t. 8—11. ábrája mutatja be.

A sírlelet legkisebb igényű bronztárgya egy kocsitengely-végtokhoz (stössel) hasonló kereszlyukkal
ellátott bronzhüvely (8. ábra), mely valamely nagyobb tárgy kiegészítő részét képezhette.

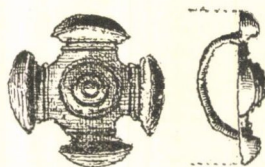
Két keramikus edény zárja be a sírmellékletek sorozatát, mely nem kevésbé fontos, mint a bronz-
tárgyak, mert mindegyikén felismerjük a kor izlését és ugyanazon diszítés-motivumokkal találkozunk,
mi a bronzüstön mutatkozik. Csak töredékeiben került felszínre egy igen díszes, fényes, fekete graphit-
mázos, fületlen bögre (9. ábra), mely domborulatának mind a négy oldalán négysoros félkörös diszítést

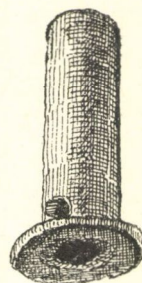
6. ábra. $\frac{2}{3}$.

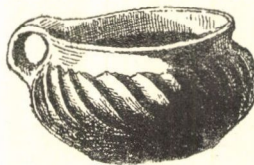
9. ábra. $\frac{1}{3}$.

7. ábra. $\frac{1}{1}$.

8. ábra. $\frac{1}{1}$.

10. ábra. $\frac{1}{3}$.

mutat, mely között egy-egy kiálló bütyök van elhelyezve. Nyakán újnyomással bemélyített körös diszi-
tés látszik, többszörösen egymás alá sorakozva. Míg a szájnylás széles peremén ugyanazon három-
szöges diszítés mutatkozik, minőt a bronzüstön is láttunk. Az edény magassága 310 mm, peremszéles-
sége 55 mm, fenékatmértője 173 mm. Hasonló edényt ismerünk a sopronvidéki leleteinkből.*) Az edény
durva szemcsés, szürkés agyagból készült, felülete a graphit-máztól sima, fényes. A másik díszes
edényke több szerencsével, egész épen került felszínre (10. ábra). A csupor-alakot mutató edényke fényes,
világos-szürke agyagból készült, melyben ezüstsínben csillogó szemecskék láthatók. Domborulatán a
bronzüst kallantyújához hasonló, újjal bemélyített csavaros diszítés mutatkozik. Magassága 80 mm,

*) Prof. Lud. Bella & dr Otto Müller. Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg in Ungarn.
VI. t. 8. ábra.

peremátmérője 115 mm. Hasonló diszítésmodorban tartott kisebb-nagyobb edények több példányát Somlyó keramikus anyagánál mutatom be.

Az elmúlt év őszén a várromok körüli területen a munkások egy érdekes csontváz-sírra akadtak, melyet teljes épségben sikerült megmentenem. A lelet 160 apró bronztárgyat és egy szokottnál nagyobb vaslándzsát tartalmazott. A váz nyújtott karokkal nyugotnak feküdt, arczczal jobbra fordulva. Edény-mellékletet nem tartalmazott. A vaslándzsa a jobb felső lábszárcsont mellett volt elhelyezve, míg a bronz-tárgyak elszóródva a fejtől a derékig. A sírleletet becsessé a mellékletek bronz és vas elegyes volta teszi, mely egyúttal az átalakulás korát is jellemzi. A csontváz egész hossza 164 cm, és egyszerű keretnélküli veremsírban feküdt.

A vaslándzsa La Tène-typus (XXVIII. t., 1. ábra), nagyságra kétszeresét teszi a gyakran előforduló lándzsáknak. Hossza fél méter, köpüs lyukjának átmérője 25 mm. A lándzsa közepén vastag borda vonul végig, mely a levélalakú szárnyat két egyenlő részre osztja. A szárnyak széleit a rozsdá erősen megmarta. A 160 darab apró bronztárgyak ugyanazok, mint a XXIII. táblán bemutatott hallstatti urna-sírok mellékletei. Új alakot csak a 11. számú kis karikához hasonló nagy karika mutat, mely egy példányban van képviselve, 32 mm átmérővel és 12 gramm súlylyal bír. Ezen kívül számra nézve a többi mellékletek a következő arányt mutatják: 11 darab kis karika (XXIII. t., 9. sz.), 2 db nagy kúpos gomb (7. ábra), 9 db ugyanaz, középnagy (5. ábra) és 137 db kicsiny (14. ábra).

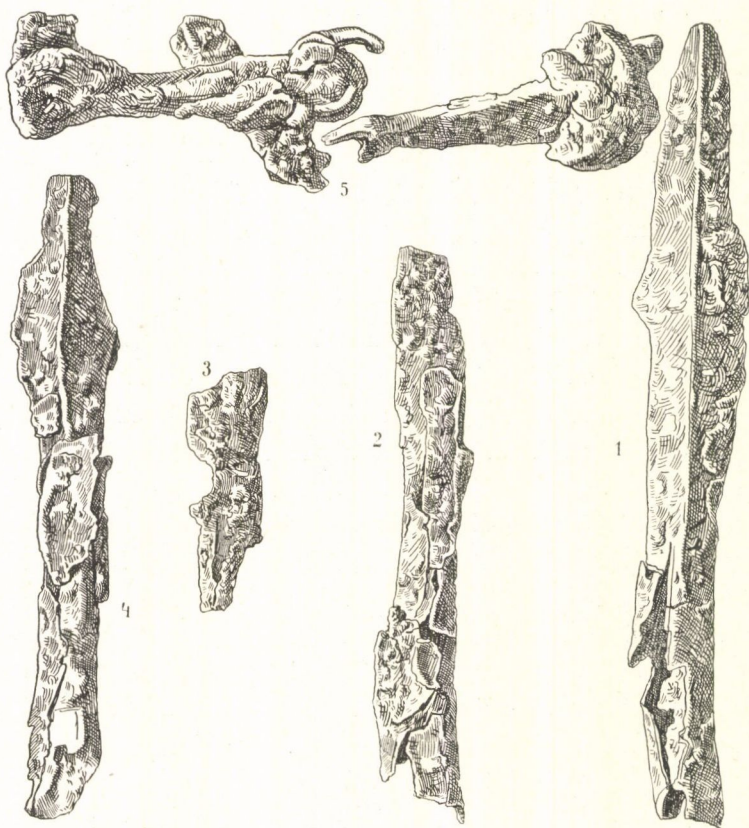
E helytől mintegy 200 méter távolságban két tiszta vasmellékletes La Tène csontváz-sír került felszínre. Az egyik mellékletét a derék körül csavart lánczos kardkötő képezte. A kardkötő (XXIX. tábla, 1. ábra) teljes ép példány, egyik felül karikában, másik felül a nyolczas alakra hajlított kardtasak-tartó (9. ábra) felakasztására gombos végű kapocszal van ellátva. A hét láncszemből álló kötő mindegyik szeme ötszörös csavarodást mutat. Egész hossza 405 mm, a karika átmérője 70 mm. Hasonló kardkötőt több példányban ismerek a tolnamegyei kelta sírokból.* A közvetlen szomszédságában fekvő La Tène sír érdekes keramikus anyagon kívül egy a bal lábszárcsontra húzott nagy vaskarikát tartalmazott 95 mm átmérővel. (XXIX. t., 8. ábra.) A jobbra néző arc mellett egy csoportban elhelyezett négy edényke rajzát a XXXI. tábla 4., 5., 10—11. ábrája mutatja. Az edények legérdekesebbike a legkisebb csupor (4. ábra), mely durva szemcsés, sárgás agyagból való és peremén gyöngyös diszítést mutat. Méretei 65×75 mm. Ennek társa egy füstön szárított dudorosabb bögre (5. ábra), mely szélességében és magasságában 87 mm. A két táblácska alakra közel hasonló egymáshoz (10—11. ábra), mindegyike füstön szárított sárgás agyagból, korongon készült 115 és 125 mm átmérő és 45 mm magassággal bírnak. A La Tène sírok sorozatát egy a dobai részen lelt halom csontváz-sír zárja be, mely három darab vaslándzsát és egy zabla töredékeit tartalmazta. A rozsdától erősen megmart tárgyakat csak gyors konzerválás útján menthettem meg a pusztulástól. A három vaslándzsa (1—4. ábra) legépebb példánya az 1-ső számú, szárnyain végig vonuló éles borda által két részre osztva, hosszú köpűje keresztlyukat nem mutat. Hossza 215 mm. A másik két lándzsa teljesen hasonló példány lehetett, méreteik mai állapotukban nem közelítik meg az 1-ső számút. Az 5. számú zabla tengelyrészlete egy lovagló zablának (Reit-tensen) alakja, megközelíti a XXIV. táblán bemutatott ép zablát.

A hallstatti kor emlékeinek egész sorozatát mutatom be a XXVI. és XXVII. táblán, melyek kétségtelenül szintén sírmellékletek voltak, de mert nem rendszeres ásatás eredményei, így a lelőköörülmények nem részesülhettek a kellő figyelemben. A tárgyak Somlyó dobai részén, a helységtől egy fél kilométernyire elterülő, köznyelven «hunhalmoknak» nevezett hallstatti halmok legnagyobbikából kerültek elő és Kleisl Károly mentette meg a leletet. Röviden le is írta az Arch. Ért. XV. k., 4. szám, 320 lapján, cikkét Száraz Antal látta el szakszerű kommentárral, melyet egyesítve a többi somlyói leletekkel, jelen alkalommal, hivatkozva az analógiákra, kibővíteni akarok. A leletek ez időben Kleisl Károly tulajdonát képezik, de bírom a tulajdonos szíves ígéretét, hogy Fuimicellóból hazatérve, egyesíteni fogja muzeumom somlyói leletével. A két táblán bemutatott tárgyak három csoportra oszthatók: bronz-edények, fegyverek és eszközök, végül ékszerek. A leletek egy része teljes analógiát mutatnak a

*) Wos., Tolnavármegye Tört. (I. rész, 545. lap, 1—2 ábra.)

XXIV. táblán bemutatott lovassír-síreletemhez, felleljük a kardot (XXVI. tábla, 5. ábra). A zabra (Reit-trensen) tengelyrészletet (8. ábra), annak oldalszárát (XXVII. t., 8/a ábra), a zablát diszító bronzkúp töredékét (XXVI. t. 9/a ábra). Kiegészíti lovas-síreletemet a XXVII. t., 5/a ábrán bemutatott kardfogantyú gombja, mely háromszöges diszítésével magán viseli a hallstatti izlés gyakori ornamentikáját. A négy vaseszköz (XXVI. t. 1—4. ábra) első utánzatai a bronzkor szárnyas és tokos vésőinek. Közel hasonló szárnyas házi eszközt találtam vasból csabrendeki leleteim között is (XV. t., 4. ábra), azon eltéréssel, hogy ott az élrésze csúcsban végződik, tehát inkább emelő, mint vágó eszköz gyanánt szerepelt. A XXVI t., 6—7. számú vaslándzsa nemcsak a XXV. tábla 3. lándzsahegyének, de később bemutatandó egész sorozat lándzsahegyek és a csabrendeki lándzsák analogiáját is képezik.

Az ékszerek kis csoportjában a kor jellegét leginkább magán viseli a XXVII. t. 7. számú bronz-

XXV. tábla. Mellékletek a somlyói halomsírből. 1/2 nsg.

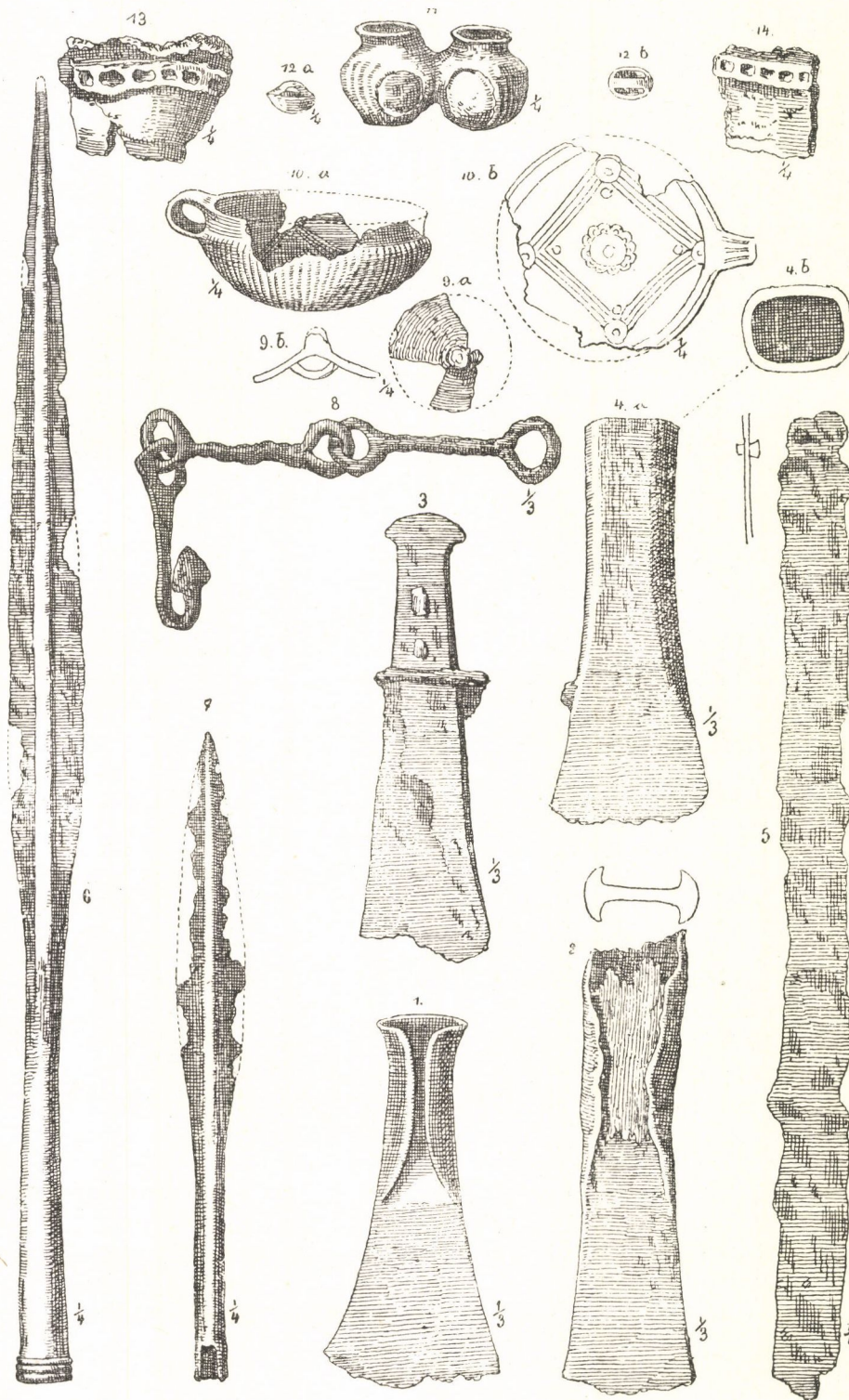
csörtetője, melynek kiegészítő részét képezi a 11. számú háromszögű csüngő, melyből egész sorozatot ismernek Sacken művében.¹⁾ Teljes analogiát mutat a csörtetőhöz Miske br. velem-szt-vidi lelete.²⁾ Hasonló háromszögű csüngő csörtetőkkal van ellátva a csabrendeki leletek kapcsán bemutatott fibulás ruhadisztis is. A gömböcskével ellátott karperecz két hasonló alakját mutattam be a csabrendeki síreletekből (XIV. t., 24—25. ábra). A sodrott szárú karperecz (7. sz.) alakításában szintén a hasonló sodrott szárral ellátott csabrendeki csiptetőre ismerünk (XIV. t., 29. ábra). A negyedik számú bronz-töredék analogiát talál a sopronvidéki leletek közötti sodrott szárú fibulában.³⁾ A XXVII. t. 2—3., 3/a bemutatott bronzedények közül a 3/a alatti töredék, domborúra trébelt gyöngyös diszítéseivel, analogiáját

¹⁾ Sacken Grabfeld. v. Hallstatt. XII., XIII., XIV., XV. tábla.

²⁾ B. Miske, Arch. ért.: U. f. XVIII. k., 2. sz., 143. l., 19. ábra.

³⁾ Bella & dr Müller, «Prähistorische Funde in der Umgebung von Ödenburg». (VII. t., 9. ábra.)

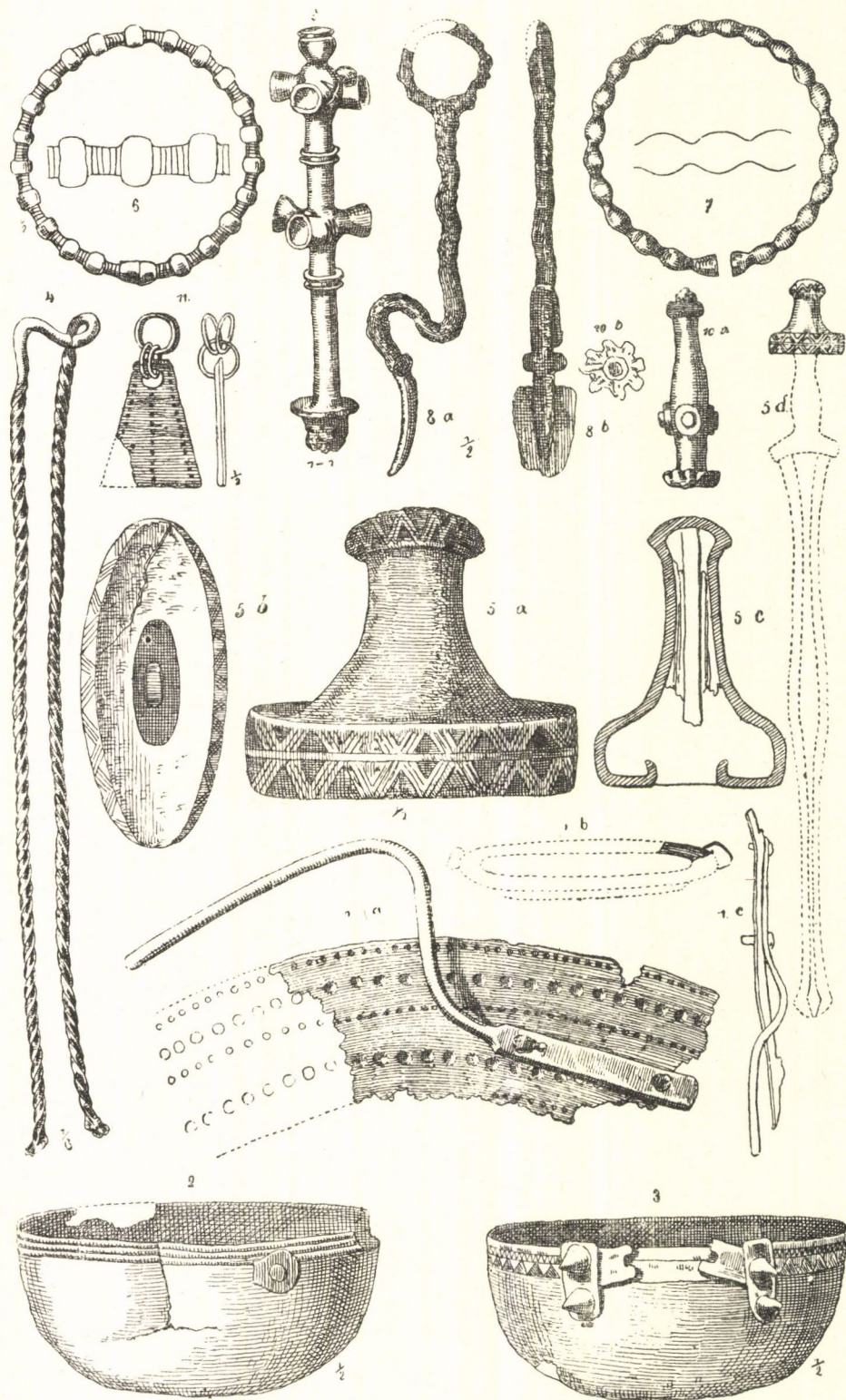
képezi a hallstatti bronzedények és övek hasonló díszítésmódorának. Ilyen gyöngyös díszítést mutat a kisapáti bronzkincsem egy lemezedény töredéke is (VI. t., 11. ábra).

XXVI. tábla. Somlyói hallstatti leletek.

A harmadik számú trébelt bronzedénykét szintén a vasponczczal bevert háromszöges díszítése teszi becsessé, mely nemcsak a hallstatti függő edény díszítéséhez, de az imént bemutatott somlyói díszes bronzüsttel is találkozunk. A hallstatti bronzüstön szintén egysoros a sraffirozott háromszöges dísz,

míg a somlyóin váltakozva, egymás alá helyezve három sor mutatkozik. A XXVI. tábla 12/a, 12/b alatt bemutatott csiros gombok egész sorozatát ismerjük Somlyóról. A keramikus anyag 14. számú páros

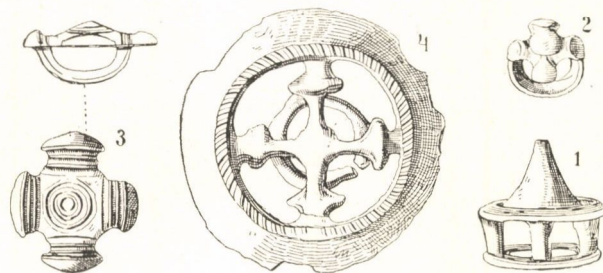
XXVII. tábla. Somlyói hallstatti leletek.

edényét szintén ismerjük a hallstatti és tolnamegyei leletekből. A 10. számú füles bögre közel hasonló díszítésmodorát felleljük a később, a Somlyó keramikáját bemutató táblázatomon.

A következő táblázatokon bemutatandó bronz- és vastárgyak legnagyobb része szintén sírleleteket képezett. Ezeket szőlőművelés közben a munkások lelték és a lelőköri körülmény figyelembevétele nélkül összegyűjtve, vagy kiszórva az árok szélére, és csak utánjárás után kerültek gyűjteményembe, legtöbbször a földmunkákat befejezte után.

Ilyenek a rajzban bemutatott, a mell táján egymást keresztező zsinórzat összetartására szolgáló gombok, melyek mindannyija ismert typusa a hallstatti temető sírleleteinek.

A keresztgombok legnagyobbika (4. ábra) négy küllővel ellátott kerek alakot mutat, minden küllő egy-egy lábaeskával ellátva, melyet köralakú gyűrű köt össze, a lábak között nyert elhelyezést az egymást keresztező zsinórzat. (Hasonló példányt ismertet Sacken műve. XVIII. tábla, 19. szám.) Átmérője 47 mm.

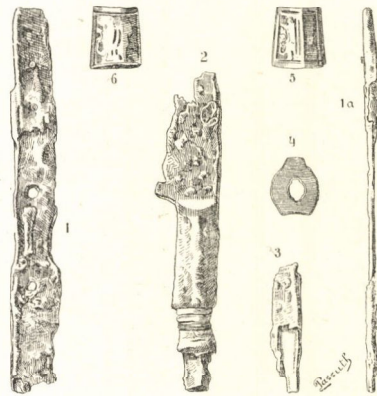

Hallstatti keresztgombok Somlyóról. $\frac{2}{3}$.

Hasonló négy lábbal van ellátva egy másik kúpos fejű keresztgomb (1. ábra), melyet szintén a felső lappal párhuzamosan futó körgyűrű köt össze. Átmérője 23 mm.

Kengyeles csírral vannak ellátva a görög keresztalakú gombok (2. és 3. ábra). A nagyobbik körvonalokkal diszített és teljesen hasonló példány a bemutatott második lovassírban találttal. A másik, mely felényi nagyságú, nem mutat semmi diszítést. Méreteik 23 és 14 mm.

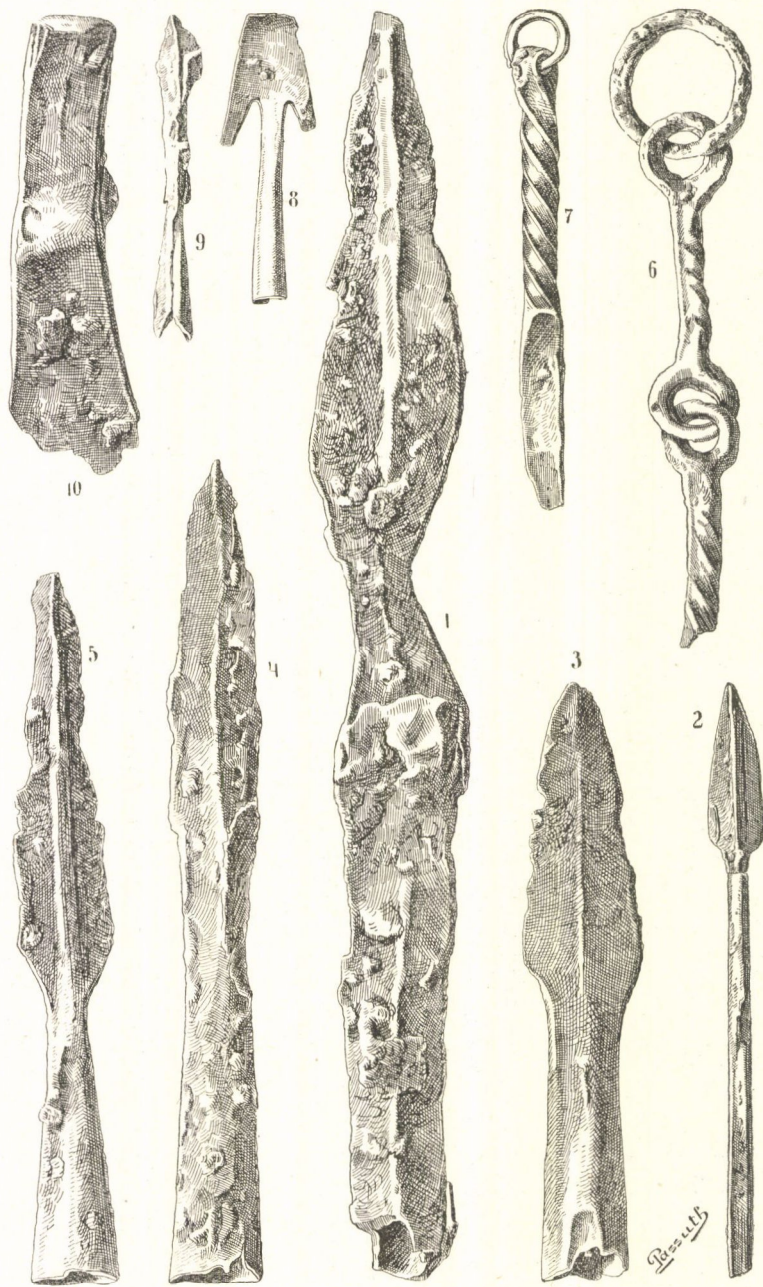
A három rajztáblázaton bemutatott vastárgyak: lándzsahegyek, kések, nyílhegyek, kardkötők, zablarészek és egy vascákányból állanak. A lándzsahegyek öt példányából négyet a XXVIII. t. 1., 3., 4., 5. ábrája, az ötödiket a XXIX. t. 7. ábrája mutatja be. Mindannyi levélalakú szárnyakkal bír, melyet a közepén végigvonuló borda két részre oszt. Mindannyi köpös és nélkülozi a keresztlyukat. Méreteik 500, 330, 220, 160 és 90 mm. A kések legjellemzőbb alakja a La Tène kés (XXVIII. t. 7. ábra), mely kelta csüngő-kés név alatt ismeretes, sodrott szára, kis lapított pengében végződik, míg másik fele szíjra való felfüggesztésre szolgáló karikával bír. Ismerek teljesen hasonló késeket, melyeknek mindkét vége pengealakra van lapítva. A kés hossza 135 mm, pengeszélessége 12 mm. Analogiáját több példányban feltalálhatjuk a tolnamegyei kelta sírokban Regölyről.* Ugyane kor typusa a XXIX. t. 5. számú kése, a penge folytatását egy vasnyújtvány képezi, melyen megerősítést nyert a fa- vagy csontburkolat. Több kételyt támaszt a 6-ik ábrán bemutatott kés, mely nagyon közeledik a középkori formákhoz, a háttal egyenközüen futó, a középkori kardok vérsatornáihoz hasonló bemélyedésével. A nyél burkolata három aklaszeggel nyert megerősítést. Hossza 350, szélessége 42 mm. Külön a szöveg közé nyomott rajzocskamég két kisebb kést mutat be, melyek bronzverettel vannak ellátva. Az 1-es számú pengéjének csak töve van meg, a nyélburkolat a három lyukon át, mint a harmadikban bent levő bronzszegecs mutatja, az által nyert megerősítést. Méretei 105 és 13 mm. A második számú tetszetősebb kés kiegészítő részét

Bronz-veretes kések Somlyóról. $\frac{1}{2}$ nsg.

*) Wos. Tolna vm. tört. I. rész, II. k., CXXIX. t.

képezi a 3. ábrán bemutatott pengerezszlet. Pengéje csúcsban fut össze, míg fogantyúja gömbölyű vasból kovácsolva, köralakot képező bronzpántokkal (5—6. ábra) ékítve, a fogantyú vége pedig egy kerületet mutató bronzoszloppal volt beborítva, mely a közepén levő lyukon keresztül aklazás útján nyert ráerősítést. Méretei 120 és 21 mm. A nyilhegyek öt példánya három változatot mutat. Legérdekesebb a

XXVIII. tábla. Somlyói leletek. $\frac{1}{3}$ nsg.

hosszú vasszárral ellátott nyilhegy (XXVIII. t. 2. ábra), mely egy csontváz-sír egyetlen melléklete volt. A nyilhegy háromszárnyú éllel bír, a szárnyak alakja fél ívet képezve, közepén nem törik meg szögben, mint a középkorban divatozó háromszárnyas nyilhegyek. A nyilhegy vasszára négyszögű lapított rúdból való. Egész hossza 160 mm, szárnyok 40 mm hosszúságot mutatnak 8 mm szélességben.

A kétszakállas nyilhegy (8—9. ábra) uralmát legtovább megtartotta, mely a legrégebb időktől kezdve még a középkorban is divatozott és alakját alig változtatta. Így koruk meghatározásánál leg-

inkább az szolgál támpontul, hogy minő rétegből és minő tárgyak kíséretében, melyek a kort jobban jellemzik, kerültek felszínre. A két nyílhegy közel hasonló példány egymáshoz, mindegyike kis köpűvel van ellátva, hosszúságuk 85 mm.

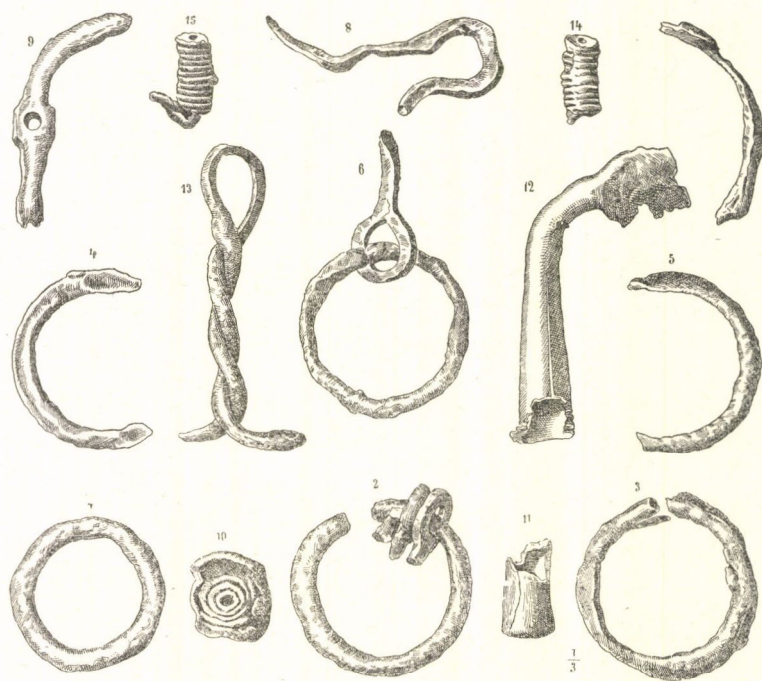
A skytha nyílhegyek alakjával közeli rokonságban áll a XXIX. tábla 3. és 4. számú lándzsaalakú nyílhegye. A nagyobbik (3. ábra) levélalakú, közepén mindkét oldalon gerinczet képező bordával. Köpűje

XXIX. tábla. Somlyói leletek. $\frac{1}{3}$.

egész hosszában egyforma átmérőt mutat, végén nem szélesülve ki a lándzsahegyek köpűjéhez hasonlóan. Hossza 90 mm, szélessége 20 mm. A 4. ábrán bemutatott nyílcsúcs rokonalak az előbbivel, azon eltéréssel, hogy szárnyai a hegye felé szögben megtörnek. Egész hossza 65 mm, szélessége 20 mm. Ezen nyílhegyek fejleményének tekinthetjük a középkorban divatozó egész négyszögű és csúcsban összefutó nyílhegyeket. A XXIX. tábla 1—2. számú kardkötőinek egyikét (1. szám) sírleletképen már bemutatam, úgy a 8. számú vaskarikát is.

Zabla és zablatöredékek legépebb darabja a XXVIII. tábla 6. ábráján látható. A sodrott tengelyű karikás zabla (Ringtensen) megtartotta alakját. Nemcsak a népvándorlás, honfoglalás és az Árpádok korában, de napjainkban is használt forma, négy karikával ellátva és négykarikás orosz zabla (Russische vierringtensen) néven ismeretes. A zabla tengelye két tagból áll, a sodrott szár lyukra hajlítva, közepén összekapcsolatott, míg a szélső lyukakba a kantárfékszár becsatolására nagyobb karika van beillesztve. Hasonló zablák töredékei a XXX. tábla 1—9-ik ábrákon bemutatott karikák és tengelyrészecskék, melyek a bronzüstöt tartalmazó lovas-sír közvetlen közelében fordultak elő. A vaskarikák átmérője 70 mm. A szórványos leletek egyik ritkább alakja a XXVIII. t. 10. sz. vascákánya, mely nagyjában utánozza a somlyói lovas-sírban lelt bronzcsákányt (6. ábra), némi eltérés csak a tompa felén mutatkozik, mert míg a bronzcsákány gombban végződik, addig ennél az egész tompa rész egyenlő vastag négyszögű vasrúdból készült. Nyéllyukja a bronzcsákányhoz hasonlóan, tojásdad alakot mutat. Egész

XXX. tábla. Somlyói leletek. $\frac{1}{3}$ nsg.

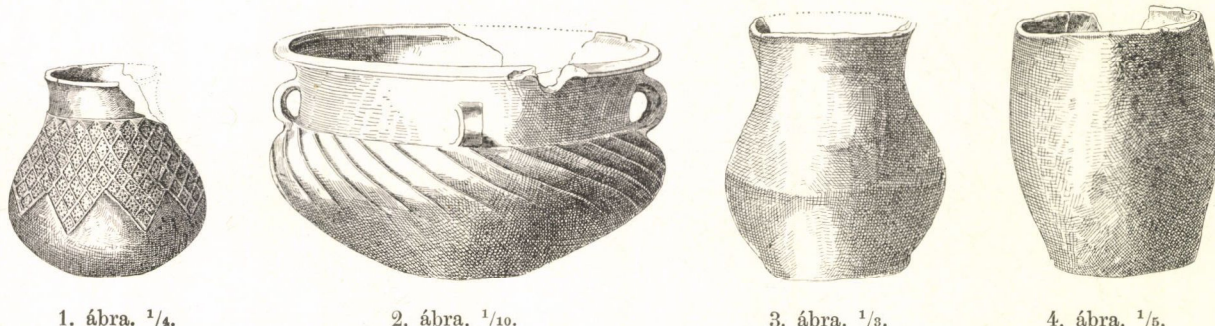
hossza 120 mm. Teljesen analógia nélkül áll egy köpös vaskampó (XXX. t. 12. sz.), melynek görbített része bárdszerűen ki van kalapálva. Nyilván boton használt védelmi eszközül szolgálhatott. Hossza 120 mm, köpűátmérője 20 mm. Fibula csavaros készleteinek látszik a 14—15. számú töredék és egy lándzsa köpű-részletét mutatja a 11. számú rajz.

Somlyó keramikája. Az őskori emlékek közül a keramikus anyag a mostoha gyermek, mely nemcsak legkevesebb figyelemben részesült, de legtöbbször esik áldozatául a munkások kezeinek. Így indokolható, hogy Somlyó gazdag agyagiparnak, mely képes lett volna egy muzeumot megtölteni, csak romjait mutathatom be egy kis edénysorozatban, holott a sok töredék, mely Somlyó mélyéből előkerült, elégséges a hegyi utak jókarban tartására.

Az edények általában, melyeket a hallstatti és La Tene-kor emlékeihez sorozok, korongon készültek, síma, finom szemcsés, szürke vagy barna iszapolt agyagból, nagy része fényes fekete graphit-mázzal átvonva. A nagyszámú töredékek után ítélve, a keramikus anyag e kort érintő részének zöme diszített volt. A diszítésmodor leggyakoribb motívuma az edény domborulatán újjal bemélyített csavaralakban egymás mellett huzódó vonalakban nyilvánul (2. ábra). Gyakori a domború gyöngyös koszorúdiszítés, mely az urnákon a fülek közeit futják be (XXII. t. 5. sz.), ritkábban a perem kihajló széléin mutatkozik (XXXI. t. 4. sz.).

Magasabb műizlésről tanuskodó diszítésmodorral találkozunk az 1-ső ábrán bemutatott préselt csupron, hol a peremtől lefelé a domborulatig, az apró pontozatok által betöltött egymás alá sorakozó négyyszögek, az edény kerületén, hét háromszögben csoportosulnak és az edény alsó részének sima mezejét czik-czak-alakban veszik körül. Az edény szürke agyagból készült, mely barnára mázolja, gondosan iszapolva, korongon simára kidolgozva lett. Magassága 120 mm, átm. 70 mm. A préselt diszítésű edények ritkák hazai leletünkben; hazájuk Francia és Németország merovingstylú temetői, melyek két századvéssel megelőzték Somlyó virágzó korát. Mégis bírunk a somlyói préselt edény néhány analógiájával hazai leleteink között is. Ilyen a szentesi muzeumban őrzött szentandrászi edény,¹⁾ hol a pontozott négyyszögek szintén háromszögű csoportokban vannak elhelyezve, és a tolnavármegyei muzeum murgói korsója. A somlyói edénnyel egykorú a csökmői sírlelet korsója,²⁾ melynek korát a mellette lelt ékszerek a VI. századra Kr. előtt határozzák meg. A háromszög-alakban elhelyezett diszítés szempontjából még analógiát találok a hallstatti sírleletek egy teljesen hasonló alakú edényében,³⁾ mely azonban nem préselt, hanem hegyes fácskával sraffirozott vonaldíszekkel tölti be az edény háromszögeit.

Az itt bemutatandó somlyói keramikus anyag legnagyobb példánya a 2-ik ábra graphitmázás edénye. Az edény diszítését részben a négy oldalon elhelyezett kis köralakú fülek és a domborulatán látható csavaros diszítés képezi. Anyaga durvább szemcsés graphittal kevert agyag, míg felülete tükörfénnyel bír a graphitmáztól. Magassága 170 mm, átmérője 305 mm.

1. ábra. 1/4.

2. ábra. 1/10.

3. ábra. 1/3.

4. ábra. 1/5.

A diszített edények csoportját még a XXXI. tábla 2. és 13. számú edénykéje egészíti ki. A 2. számú nagyobbik bögréhez hasonló diszítési motívumokkal bír, mint az imént bemutatott, csak hogy a négy kis fület egy nagyobb fül pótolja. Méretei 115 és 80 mm. A 13. számú közel hasonló kisebbített alakja az előbbinek, azon eltéréssel, hogy a csavaros diszítés nem újjal bemélyítve, hanem csak vonalakkal van kijelölve. Méretei 70 és 45 mm.

A diszített edények után Somlyó két legkezdetlegesebb edényét mutatom be, melyek nemcsak minden diszítést nélkülöznek, de a korong nyomait is, így kétségtelenül, a két durva szemcsés edény (3—4. ábra) a régibb bronzkor emlékei közé sorozandó. A kisebbik (3. ábra) urna-alak, füstön szárított, feketés-szürke agyagból készült. Méretei 150 és 100 mm.

A másik tejesköcsög-alakú edény, durva szemcsés, barnás-sárga agyagból készült, tele apró lyukaeszkákkal, mely nyilván a víz behatása alatt, az agyagból kiolvadt mészszerkeztől ered. Méretei 150 és 105 mm.

A XXXI. tábla edénysorozatának zömét a sárgásszínű agyagtálacsák, illetve tányérok képezik (6—11. szám), melyek közül a 6. és 10. szám urnafedél gyanánt szerepelt, mint azt a peremkörüli szög-alakú törés mutatja. Méreteik 125 és 52 mm. A tálak legnagyobb példánya az 1-ső számú. Méretei

¹⁾ Arch. Ért. XVIII. k., I. sz., 65. lap.

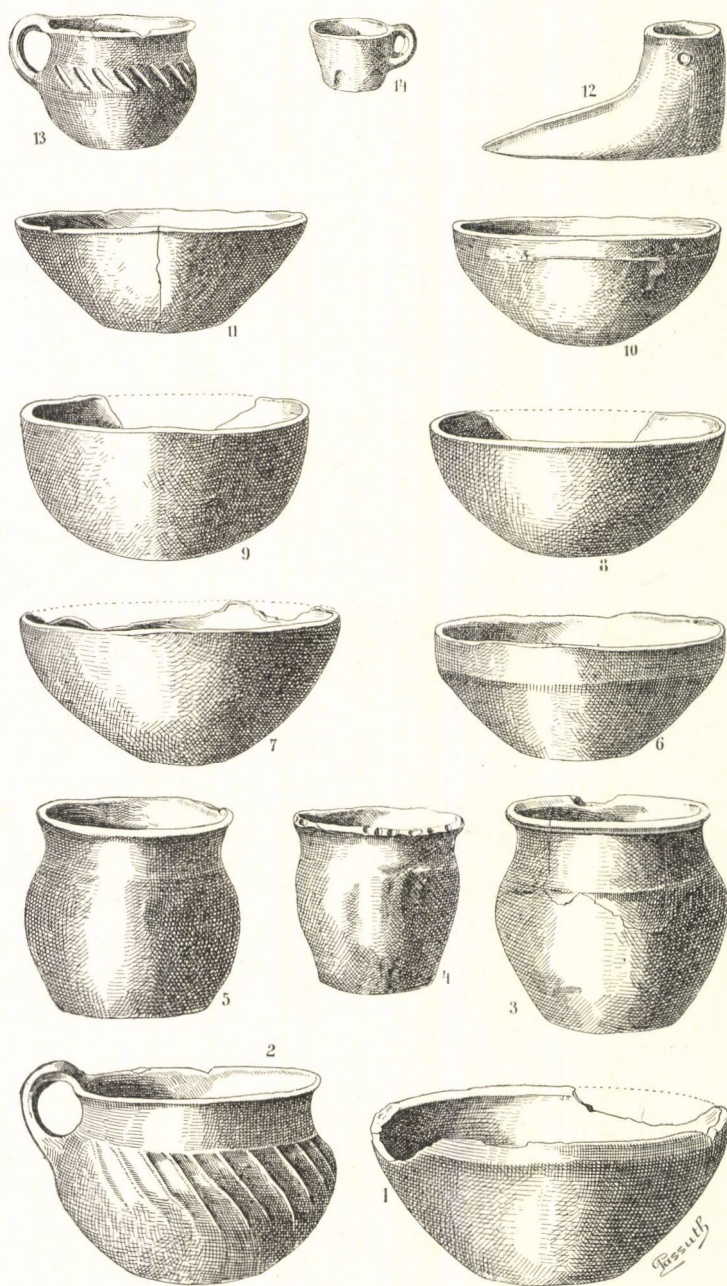
²⁾ Arch. Ért. XVII. k., 438. lap.

³⁾ Sacken: Grabfeld v. Hallstatt. XXV. t., 15. sz.

175 és 55 mm. A többi tálak 165, 160, 135, 125 mm átmérővel bírnak. Mindannyi korongon, iszapolt sárgás-barna agyagból készült.

A táblázat három bögréje (3., 4., 5. szám) a sírleletek között lett ismertetve.

Érdekes a 14-es számú játékedényke, mely egy gyermeksír mellékletét képezte és egyike a talán eddig ismert legkisebb edénykének. A durva szemcsés kis edényke színe sötét-barna és nem gyúrás

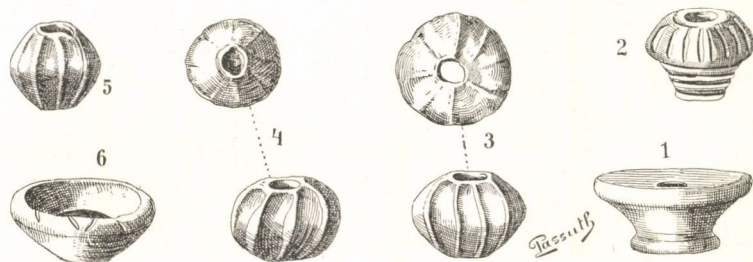
XXXI. tábla. Somlyó agyagedényei. $\frac{1}{4}$ nsg.

vagy korong által készült, hanem a kemény agyagból késsel lett kifaragva, mint azt az edénykén hagyott nyomok mutatják. Űrtartalma alig egy gyűszűnyi. Magassága 25 mm, átm. 17 mm.

Végül hagytam egy emberláb utánozó agyagművet (12. szám), mely nem annyira edény gyanánt, mint inkább valamely tartóként szerepelt. Erre mutat a lábfej tömörsége és a lábszár keresztlyukja. Színe fényes-szürke. Lábfejhossza 100, a szár magassága 50 mm.

Az agyagművek ismertetésének befejezéséül egy kis sorozat díszített, apró orsógombot és nagyobb agyagyöngyöket mutatok be, melyek az analógiák után ítélve szintén az átalakulási és a La Tene kor emlékei közé sorozandók.

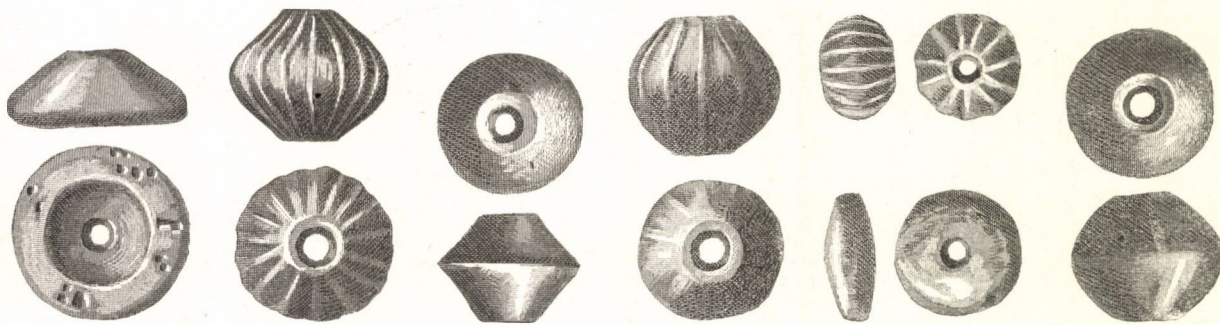
Az orsógombok három példánya közül legdíszesebb a 2. számú, melynek felső gömbszelet-része függélyes, alsó kúpos része körbe futó, bemélyített vonaldísz mutat. Színe fényes-fekete. Hasonló példányokat ismerünk a tolnamegyei leletek között. Az 1-ső számú csonka kúpalakú orsógomb csúcsos része dudoros peremmel bír, színe szinte fekete, de fénytelen. A tányéralakú (6. szám) orsógomb pere-
mén cik-czak vonalak láthatók, színe barnás-sárga. A dinnyealakú gerezdezett agyagyöngyök három

Agyagyöngyök és orsógombok Somlyóról. $\frac{2}{3}$.

példánya (3., 4., 5. szám) egymástól kevés eltérést mutat. Mindannyi barnás-sárga színű. Hasonlók gyakoriak hazai leleteink között. A hallstatti temető dinnyeal rovátkolt gyöngyeiből Sacken XVII. t., 24. ábráján láthatunk egy példányt.

Az itt bemutatott somlyói őseleteket egy római sorozat egészíti ki, e leletek állnak két-gombos római fibulák és egyéb ékszerek, több száz darab szórványosan és tömegesen lelt a római császárság minden századát képviselő ezüst- és bronz-érmekből és az élénkpiros színű terra sigillata-csészék

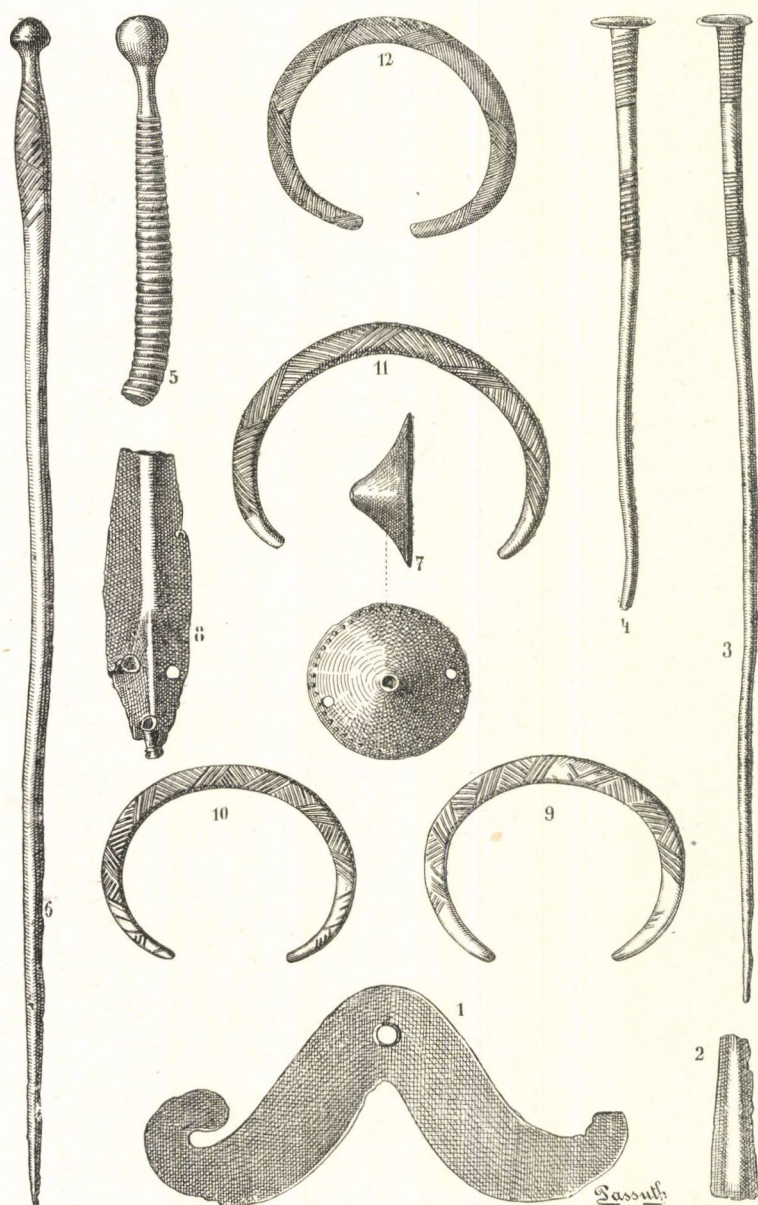
Somlyói díszített orsógombok és agyagyöngyök a hallstatti és La Tene területről. $\frac{2}{3}$ nsg.

és tányérok, bélyeges agyagmécsekből, peremes és mozaik-téglákból, melyek élénken tanúskodnak arról, hogy Somlyó lakottságának folytatóságossága nem szűnt meg az őskorral, hanem a kelta telep romanizálta, a történeti korban is mint számottevő hely szerepel. Némi visszaesés látszik a népvándorlás és honfoglalás korában, mely kornak emlékei gyéren jelentkeznek az elegyes leletek között.

Az Árpádok korában új életre kél Somlyó, és ítélve a nagyszámú hadtörténelmi emlékek után, virágzásának tetőpontját a középkor azon szakában éri el, midőn 1389-ben Zsigmond király kegyelméből Gara Miklós nádor érdemes fiai lesznek Somlyó urává. Később a vár elpusztulásával elveszíti az egykori őstelep a középkori erősség jellegét, és lassankint kizárólag kulturterületté alakul át és ma a hallstatti őssírok csendes hazája termi hazánk legkitünőbb borait.

Balatonvidéki leletek. Minél inkább közeledik a kutatás színhelye a Balaton felé, annál inkább gyérülnek az őskori leletek, mi természetes magyarázatát leli abban, hogy e területeket tovább hatal-

mában tartotta a Balaton vize és később váltak csak lakhatóvá. A középkori várromokkal ékeskedő Balaton parti magaslat, Szigliget, szolgáltatja a legrégibb adatokat a Balatonvidék őskorához. Ezekhez járulnak a Tapolca avarombi sírleletek, a csobánczi és kiseörsi és végül a Balatontól már távolabb eső galamboki szórványos sírleletek. A Balatonvidék tulajdonképeni őskulturájának alapját a nagy kelta invázió vethette meg. Erről tanuskodnak a Balaton közelében lelt sírok, melyek kora nem előzi meg a

XXXII. tábla. Szigligeti urnasír-mellékletek. $\frac{2}{3}$ nsg.

Kr. előtti ezredév közepét. Nem szolgálhat bizonyítékul egy régibb bronzkori kulturára nézve a Szigligeten szórványosan lelt bronztárgyak és az egyetlen rézvésző (I. t. 3. ábra). Sőt a Balaton vidékén eddig előfordult két nagy bronzkincsleleten is inkább érvül, mint ellenérvül szolgál állításom mellett. A kispáti bronzkincs nagyobb számú trébelt bronzedénytöredékeket tartalmazott, így feltétlenül a bronzkor utolsó phasisát érintő hallstatti kort, meg az ősember kezei között érte meg, csak azután a kelta invasio alatt kerülhetett a rejtek helyre. Nagyon valószínű, hogy Somlyóról vagy Csab-Rendekről a félelmes kelták elől épen egy ingoványos területre vagy lakatlan őserdőbe menekülő bronztelepes

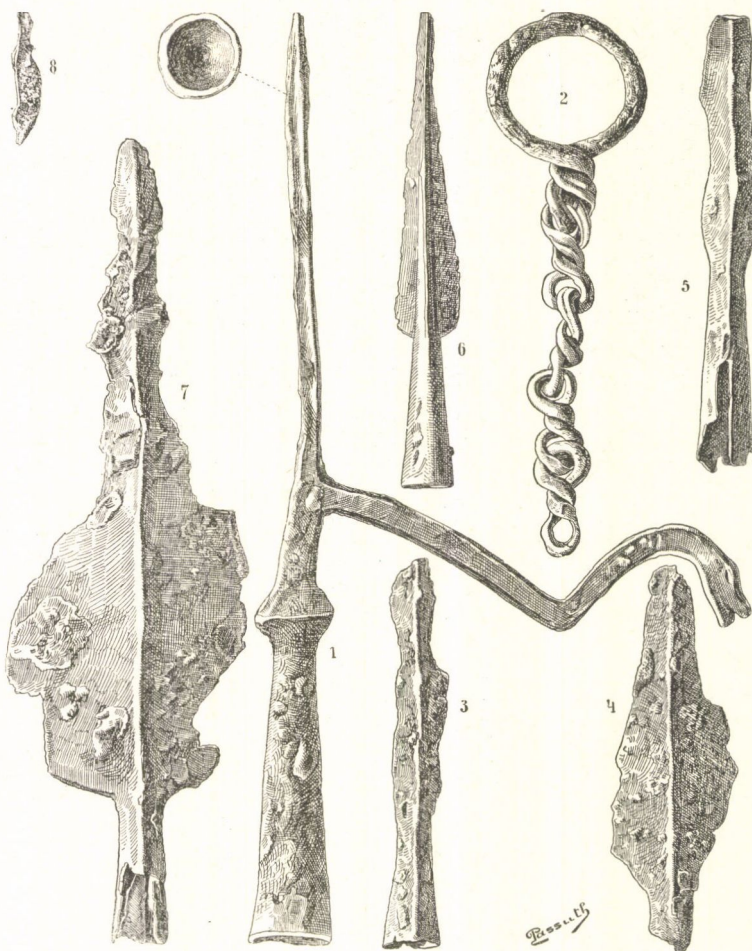
biztosítandó kincsét olyan helyen ásta el, hol az időben emberi kultúra nem létezett. Balatonhoz még közelebb eső pontok, p. o. Keszthely és vidékének már nincs is őskora, Archæológiája a történelmi korral, a rómaiak uradalmával kezdődik és nagyobb lendületet Galerius római császár alatt nyer, ki a Balatont lecsapolva szűkebb mederbe szorítja és ingoványos környékét lakhatóvá teszi. Virágzásának tetőpontját a második népvándorlás korában éri el, miről elég fényes tanúságot szolgáltatott dr. Lipp Vilmos Keszthely-dobogói nagy kiterjedésű sírtelepei.

Szigliget. Szigliget legrégibb őskori lelete a szigligeti bronzkincs (VII. tábla), mely azonban helyi őstörténeti szempontból, mert valamely véletlen körülmény következtében kerülhetett oda, kevésbé fontos, mint a földmunkálatok alkalmával felszínre került sírleletek. Jólehet, hogy a bronzkincs egy része a spirálisok korába, tehát Kr. e. VII. század tájára esik, mégsem tehető fel, hogy Szigliget őskora megelőzte volna a Kr. e. VI—V-ik századot, mint ezt a bemutatandó sírleletek, melyek a bronz és vas átalakulási korának idejére és a későbbiek a La Tène-korra vallanak. A régibb urnatemető az úgynevezett ciframajor közvetlen szomszédságában került felszínre, míg a La Tène csontváz temetkezések a tudományunk iránt kiváló előzékenységet és érdeklődést mutató Frisch László úr szigligeti szőlőbirtokán mutatkoztak. A ciframajori urnasírok mellékleteit Fogner István úr mentette meg és küldte be múzeumom számára. A beküldött anyag állt bronzékszerekből és edényekből. A XXXII. táblán bemutatandó ékszerek majdnem kivétel nélkül teljes analógiát mutatnak a csabrendeki urnasírok mellékleteihez, hasonlóképen a csücskös diszítésű keramikai edények is, melyek szintén az átalakulási kor emlékeinek tekintendők.

A XXXII. táblán bemutatott négy bronztű közül kettő korongos, kettő gombos fejjel bir. A korongos fejű tűk (3—4 szám) egymáshoz teljesen hasonlóak, csak hosszúságukban különböznek. Korongos fejük sima, mely alatt két csoportban elhelyezett körbe futó bemélyített vonaldiszítés látszik. Hosszúságuk 250 és 150 mm. Teljes hasonló példányt láthatunk a csabrendeki temető korongosfejű tűi között. (XIII. t. 30. szám). Újabb időben egy igen szép korongos fejű tű került ugyancsak Szigliget e területéről gyűjteményembe, mely szélesebb és szélein pontozott diszítésű korongos fejjel bir, szára négyszögűvé lapítva és hullámalakra hétszeresen meggörbítve van, hasonlóan a XIII. t. 17. számú gombosfejű tűéhez. A korongos fejű tű, eltekintve a diszítést, alakra legjobban megközelíti a csabrendeki 32-ik számú bronztűt. Hossza 165 mm., fej átm. 25 mm., súlya 23 gramm. A gömbösfejű tűk egyike (6. szám) teljesen ép példány. Sima gombos fej alatt a szár dúdoros részén egymást keresztező vonaldiszt mutatnak. Hossza 305 mm. Teljes analógiát a csabrendeki tűkön (XIII. t. 9., 11., 20-ik szám) látunk. Hiányos az 5-ös számú gombosfejű tű, hol a sima fej alatti dudoros szárrészleten erősen bemélyített körös diszítés látszik. Legközelebb jár hozzá a csabrendeki XIII. tábla 12., 14., 21. számú bronztűje. Az egymással szemben álló végekkel biró tömör diszített karpereczek négy példánya (9—12. szám) egymást keresztező és egymás alá futó, vonaldiszítéssel vannak ellátva. Vastagságuk 5—8 mm., átmérőjük 62—80 mm. között váltakoznak. Hasolók a csabrendeki XIV. tábla 8. számú karpereczhez Szigligeten szórványosan fordult elő 7. számú bronzlemez kúp, felvarrássra szolgáló két lyukacsosallal ellátva, széle körül pontozott diszítés látszik, hasonlóképen az 1. számú fecskefark idomú csüngő lemez, mely közepén felerősítésre szolgáló nagyobb lyukkal bir. A Frisch László úr területén felszínre került La Tène csontváz-sírok mellékleteinek zömét lándzsahegyek képezték, melyek legérdekesebb példánya XXXIII. t. 7. számú. Tekintettel, hogy a vaslándzsa szárnyainak szokatlan szélességével, nem áll arányban, rövid és gyenge falu köpűje azon feltevésre ad alkalmat, hogy nem szolgálhatott sem harczászati védő eszközül, sem vadászatnál hajító lándzsaként, inkább diszfegyver vagy harci jelvény lehetett egykor. A lándzsa szárnyainak hossz 270 mm., szélessége 110 mm. Mig köpűjének hossza 55 mm., lyukbősége 15 mm.

Hazai leleteink között egyedül áll egy harci jelvény (tropheum) (2. szám), mely egész szokatlan alak. A nagy és vastag köpű egy gombban végződik, melynek függőleges nyújtványa egy kettős hegyben kiesücsösödő négyszögű rúd, míg a gomb felett 50 mm. magasságban szög alatt egy másik négyszögű rúdból alakított ág hajlik ki, mely közepétől felfelé szögben megtörik és köralakban hajló kigyófejben végződik. Analog leletek hiányában ezen harci eszköz használati módja feltevésekre szorul. Kétségtelenül, mint azt a széles köpű is mutatja, hosszabb farúdra volt erősítve

és a függőlegesen felálló hegyes rész szurásra használtatott, így a tropheumot vivő harcos védelmi eszközüül szolgált. A szög alatt kihajló kigyófejes rész képezhetette a tulajdonképeni jelvényt, közepéről kétségtelenül ott, a hol szögbe meghajlik, valamely távolról feltűnő színes szövet vagy festett szőrcsomó, (mint a törököknél a lófark) csünghetett alá, mert az őskorban sem lehetett a harczi jelvénynek más rendeltetése, mint korunkban a zászlónak, hogy a harczi zajban az egybetartozó harcosokat lehetőleg összecsoportosítsa a jelvény körül. A jelvény egész hossza 380 mm., míg a szögbehajló ágon a kigyófej 180 mm. távolságban van. A köpű hossza a gombig 130 mm., a lyuk átmérője 35 mm. Súlya 530 gramm. A 4. számú lándzsacsúcs szokott alak, köpűs része hiányzik, a szárnyakon végig futó borda

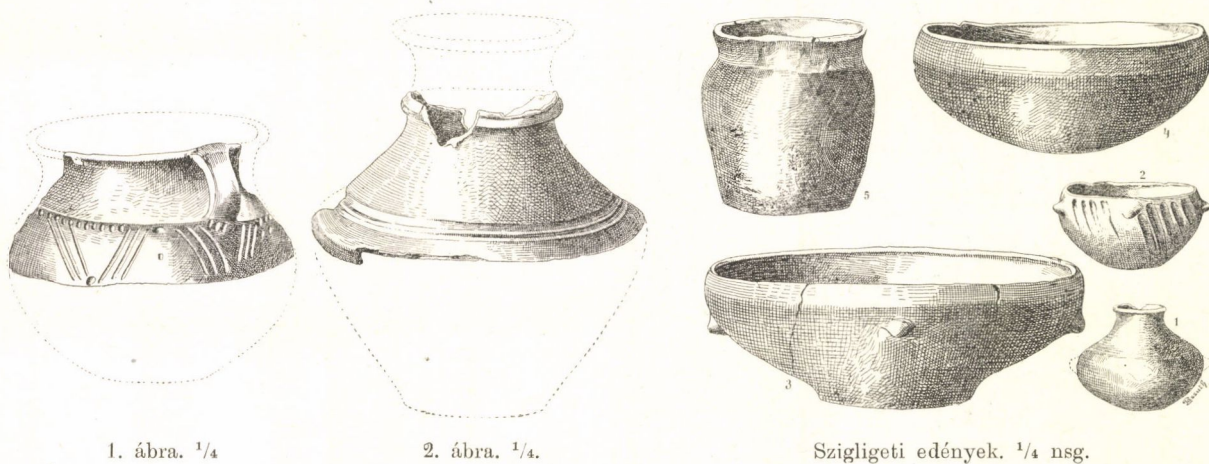
XXXIII. tábla. Szigligeti csontváz-sír-mellékletek. $\frac{1}{3}$.

azokat két egyenlő részre osztja. A szárnyak méretei 135×45 mm. Két teljesen egymáshoz hasonló levél alakú lándzsa a 3. és 5. számú. Mindkettőnek szárnyait a rozsdá erősen megrongálta, így pontos méretet nem adhatnak. Alakjuk teljesen megegyezik a somlyói és csabrendeki lándzsahegyekkel. Majdnem teljesen ép a 6. számú vaslándzsa, melynek köpűje keresztlyukkal van ellátva, levélalakú szárnyai hegye felé hirtelen vékonyulnak. Hossza 190 mm., szárny szélessége 30 mm. A szigligeti kelta emlékek csoportját a 2. számú kardkötő zárja be, mely hasonmása a somlyói XXIX. t. 1. számú teljesen ép kardkötőjének.

Az a kevés keramikus anyag, mit Szigliget őskorából megmentenem sikerült, mindannyi a La Tène-kor emlékei közé sorozandó és megtalálja analógiáját a Somlyó és csabrendeki hasonló korbeli edényekben. Az összes edények finomabb, iszapolt, barnás színű, szemcsés agyagból készültek. Egy diszített edény nagyobb perem részletét mutatja be az 1-ső ábra, melynek domborulata bemélyített

háromszögbe futó háromsoros vonaldísz körül pontozott díszítést mutat. Míg a 2. ábra egy fületlen fedeles urna középrészletét, melynek díszét a nyakrészen körbefutó dudor képezi, mutatja be. Teljes hasonló urnatöredéket mutat be Wossinski Tolna v. t. II. k. CXLV. tábláján a dunaföldvári kelta leletek között. A szöveg közé nyomott táblázaton öt edénykét látunk. Az 1-ső számú egy miniatűr urna, minőt hasonló alakú urnában mellékletül elhelyezni szoktak. A sima edények egykor négy kiálló bütyökkel volt díszítve, mely azonban letöredezett. Anyaga finom szemcsés, sötét-barna, helyenkint graphitmáz nyomaival. Méretei 80×55 mm. A 2-ik számú kis tálcaska magán viseli a csabrendeki edényeket jellemző bütykös, és a somlyói csavaros díszítésmodort, mely két díszítés egyesítve: gyűjteményem őskori edényei között egyik legértékesebbre teszi ezen kis tálcuskát. A finom iszapolt barnaagyagból készült edényke, tele van csillogó apró ezüst színű szemcsékkel. Méretei $80-40$ mm. A 3. számú bütykös tányér, urnafedél volt, fekete graphitmázzal átvonva. Átmérője 230 mm., magassága 75 mm.

Szintén urnafedél volt a 4. számú sima tál, füstön szárított barna agyagból. Méretei 165×65 mm. A szigligeti edények kis sorozatát egy korong nyom nélküli durva fületlen bögre zárja be, mely világos-

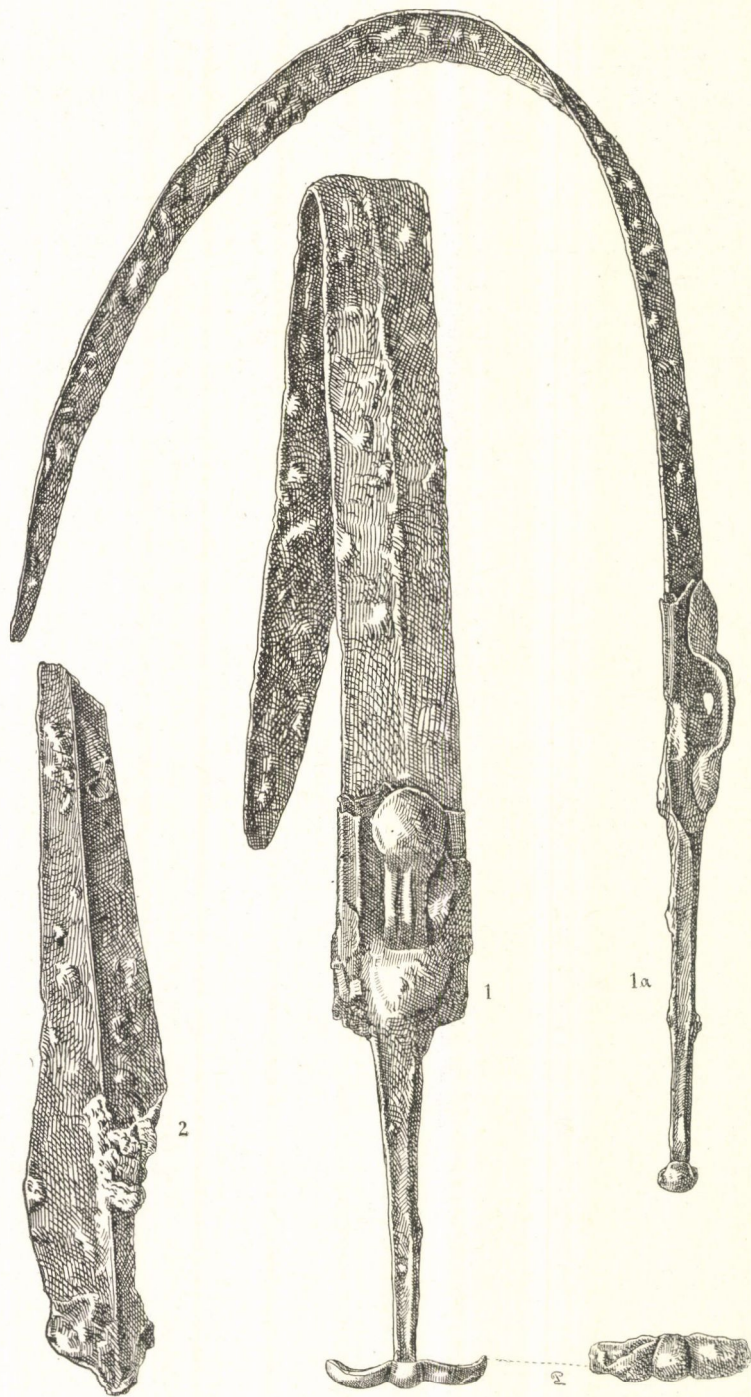

szürke agyagból készülve, kétségtelenül egy régibb kor emléke vagy kedvező agyagműves kísérletezése lehet.

A *tapolczai avarombi La Tène sírok*. Tapolczától Kis-Apáti irányában fekvő magaslatot az időközönként előforduló sírleltei miatt elkeresztelték «Avarombnak». Jólehet, hogy az ott eltemetett sírok egy ezred évvel megelőzik az avarok korát, mégis megőrződött az «avar» név a nép nyelvén. A mit ma Tapolcza őskoráról írhatok, azt szintén Frisch László úrnak köszönhetem, ki figyelmessé téve a birtokán lelt sírokra, azok mellékleteit megmentette a pusztulástól és gyűjteményemnek ajándékozta. A tapolczai avarombi kelta sírmezőnek megvan a maga eredetisége, amennyiben eltérőleg vidékünk többi temetőitől, tiszta La Tène sírokkal találkozunk, mely körülmény épen vidékünkön szokatlanságánál fogva nagyon fontos, mert arról tanuskodik, hogy a kelta invasio, Tapolczán nem talált bronzkori lakókat, mint Somlyón és Csab-Rendeken, hanem a Balatonhoz közel levő magaslaton nyilván a halbőség miatt új tanyát vert. A jellemző sírmellékletek után ítélve, a tapolczai avarombi sírleletek legrégebbike Kr. előtti IV. századra a La Tène cultura kezdetére vihető vissza. A temetkezések itt is egyszerű veremsírban történtek, elvértve fordult elő egy-egy urnasír, melyek szintén kizárólag vasmellékleteket tartalmaztak.

A csontváz-sírok legbecsesebb mellékleteit, a La Tène izlésű vaskardok (XXXIV. tábla) képezik. A kétélű vaskardok, a kelta kardok szokott típusa, a penge közepén végig futó bordával, mely azt két egyenlő részre osztja. A 3. számú teljes ép pengével bir, nyélnyújtványának hiányzik a burkolatszorító kis keresztvása, mi az 1-ső számú kardpenge nyújtványainak végén látható. Az 1-számú kard, a kelta temetkezési szokáshoz híven, meg van görbítve és használhatatlanná téve, a sírok hazáját

megbolygató ellenséggel szemben. Különben teljesen hasonló az 1. számúhoz, csak érdekesebbé azon körülmény teszi, hogy a penge tövéén rajt van a tasak vaspántja, a kardkötő-lánczhoz való megerősítésre szolgáló vasfűl, mely két aklaszeggel van a tasakpánthoz hozzá erősítve. Hosszuságuk

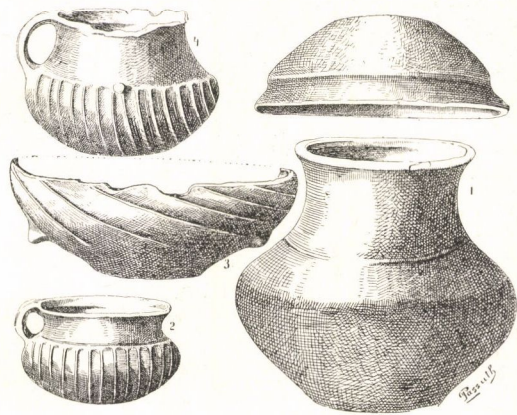
XXXIV. tábla. La Tène ízlésű sírmellékletek a Tapolca «avardombi» őstemetőből. $\frac{2}{5}$ nsg.

750 mm., penge szélessége 50 mm. A nyélburkolat tartó nyujtvány 120 mm. Súlyuk egyenkint 500 gramm. Tosakkal együtt összehajlított vaskardok több példányát ásattam ki csabrendeki urna-temetőből (XV. t. 2—3. szám).

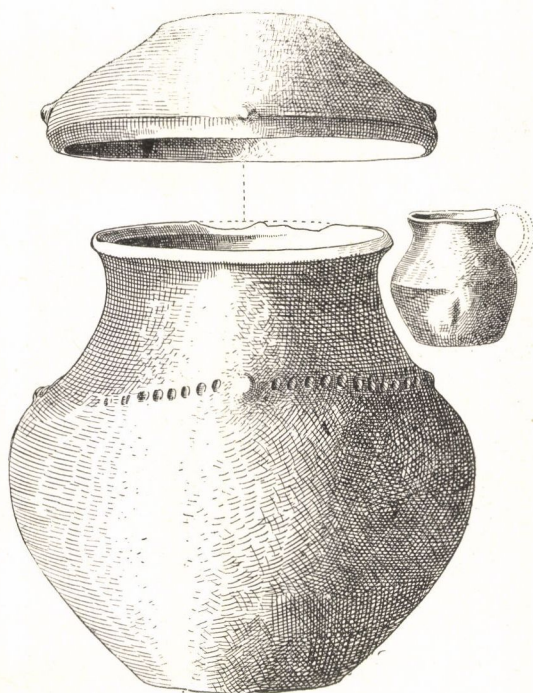
A kardokkal egyetemben fordult elő egy levél alakú nagyobb vaslándzsa 2. ábra. Kétélű penge-

részlete nemcsak alakját tartotta meg, de a gondos vasedzéstől nyert kék színét is, mi kétségtelenül a La Tène-kor vasiparának magasfokú fejlettségéről tanuskodik. A köpüs részlet azonban hiányzik. Penge hossza 255 mm. Legnagyobb szélessége 50 mm.

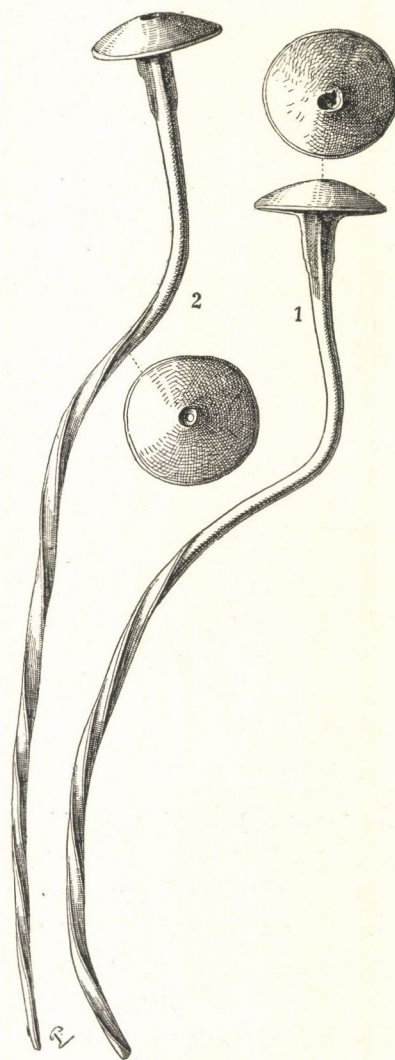
A tapolczai avardombi temető kevés, de érdekes diszítésű keramikus anyagot szolgáltatott. A szöveg közé nyomott kis táblázat három diszített edényt és egy fedeles urnasírt mutat be. Az 1-ső

Tapolcza avardombi La Tène ízlésű edények. $\frac{1}{4}$ nsg.

Csobáncezi urnasír. $\frac{1}{3}$ nsg.

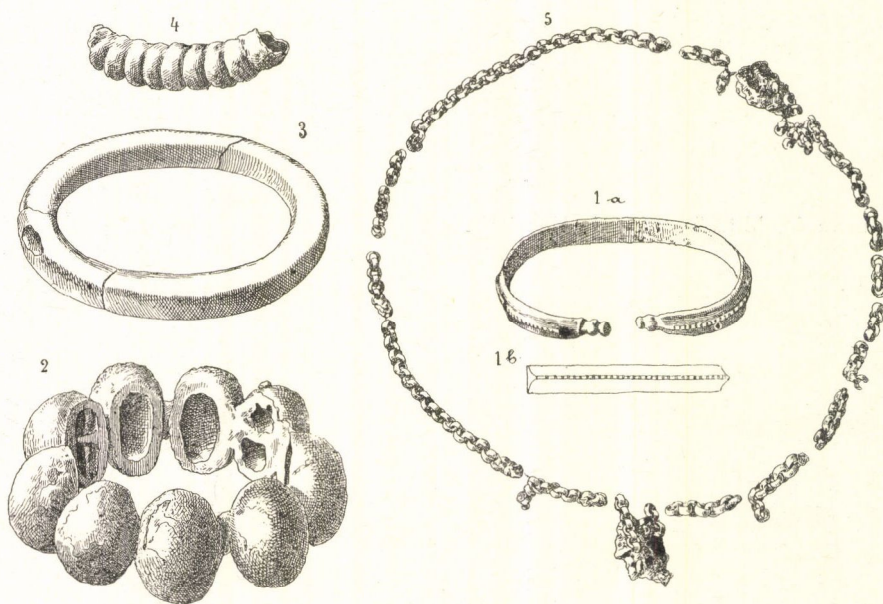

Kis-Eörsi csontváz-sírból. $\frac{1}{2}$ nsg.

számú fedeles urna csont és hamu maradványokon kívül három darab erősen megrongált vaskarikát 55 mm. átmérővel és egy hajlított késpengét tartalmazott. Penge szélessége 12 mm. A fedeles urna korongon készült iszapolt sárgás-vörös agyagból, minden diszítés nélkül, magassága 140 mm., átmérője 160 mm. A 2., 3., 4. számú edények újjal bemélyített diszítésmodora a Somlyó keramikájára emlékeztetnek. A két diszített csupor analógiát talál a XXVI. t. 10 a. számú edényében. A csavaros diszítésű tál, (3. sz.) mindegyik oldalán egy-egy bütyökkel van ellátva. Anyaga barna, helyenkint füstnyomokkal. Átmérője 175 mm. Magassága 55 mm. A csuprok magassága 60 és 85 mm. Átmérőjük 120 és 95 mm.

Csobáncz és Kis-Eörs. A Csobáncz-hegy lábánál, Balogh István gyulakeszii földbirtokos területén urnatemetőre találtak forgatás alkalmával. Az urnasírokat a munkások mellékleteikkel együtt megsemmisítették, csak egy urnát sikerült megmentenem és e területen lelt sima tömör fényes zöld patinával bíró 72 mm. átmérőjű bronzkarikát. Az urna szürkés durva szemcsés agyagból készült, korong nyom nélkül. Az urna nyakán elhelyezett négy kisebb bütyköt gyöngyös bemélyített diszítés köti össze, hasonló bütyökök vannak elhelyezve a tál alakú urna fedél 4 oldalán. Méretei 190×180 mm. A sír csont és hamuval kevert földrétegen kívül egy kis füles miniatúr urnáskát tartalmazott, melyen a graphit-máz nyomokat hagyott. Magassága 60, szélessége 55 mm.

Őskori leleteim sorozatát két szórványos csontváz-sírlelet zárja be, melyek egyike Kis-Eörsön, a másik Galambokon került felszínre. A kiseörsi csontvázverem sírmellékleteit két igen érdekes bronztű képezte, melyek a bordák között feküdtek. A gombaalakú korongos fejű tűk a szokottnál nagyobb alakok. A sima fej közepe át van lyukasztva, nyilván azon czélból, hogy azon át fonál huzatott a tű szárá-

Galamboki csontváz-sírlelet. $\frac{1}{2}$ nsg.

hoz, mely szövethozó nagyobb megerősítésére szolgált. Ezen eljárás fejleménye lett később a fibula. A bronztűk egyetlen díszét szárainak sodrott volta képezi. Az 1. számú tű rövidebb. Hossza 260 mm, fejtármérője 35 mm, súlya 65 gramm. A 2. szám méretei 320×35 mm, súlya 70 gramm. Hasonló alakú kisebb bronztűt a csabrendeki XIII. t. 27. számú ábrája mutat. Ugyancsak a milleniumi ásatás alkalmával a Szt-Gróth polgárvárosi urnasírban szintén két közel hasonlót találtam. Analogiát mutat még a ráczegresi bronzlelet két tűje is. *)

Galamboki sírlelet. A galamboki sírleletet az ottani plébános, Juk József úrnak köszönhetem, mely a község délkeleti részén fekvő új temetőben sírgödör-ásás alkalmával $1\frac{1}{2}$ méter mélységben találtatott. A kelet felé fekvő női csontváz alsó kézzsárcsontján volt három karperecz, és pedig a kézfejnél a 2. számú bütykös karperecz, felette két darab szépen díszített filigrán karperecz (1. sz. a), b)), a karpereczek között pedig egy fényes fekete színt mutató gagat karika (3. sz.) volt elhelyezve.

Egy nyakláncz finom bronzkarikákból áll, mely több részre szakadva, a nyakesigolyák körül feküdt (5. sz.). A leletet még egy trébelt lemez-karperecz egészítette ki, melynek azonban vékony lemeze több darabra zuzódott. (4. sz.)

E sírlelet vidékünk becses hallstatti leleteihez sorakozik, melynek egyes darabjaival, a 2. számú

*) Hampel, Bkor. II. rész, CLXI. t. 10/a. 11/a. sz.

bütykös és a 4. számú lemezből trébelt agyaggal kitöltött karperecczel találkozunk a hallstatti sírleletek között is.¹⁾ Az 1-ső számú gyöngyös diszítést mutató filigran karperecz közel hasonló példányát szintén az előbb említett mű 8-ik ábrája mutatja. Az apró bronzszemecskékből álló láncz a rajzban feltüntetett vastagodásnál vasrozsa-foltokat mutat s ez kétségtelenül valamely foszlásnak indult vastárgy fenmaradt nyoma. Hasonló lánczot ismerünk a tolnamegyei kelta sírokból.²⁾ A bütykös karperecz átmérője 74 mm, míg a filigrán karpereczeké 60 mm. A gagat karika 9 mm vastagságot és 78 mm átmérőt mutat.

Állítás szerint ugyan e területről több ízben urnasírok is kerültek elő, de ez időben azokról kezelebbi adatokkal nem rendelkezem.

Hallstatt és Sümegh vidéke. Midőn ezelőtt két évvel alkalmam volt a bécsi k. u. k. Naturhistorische Hofmuseum több termében elhelyezett világhírű hallstatti őstemető kincseit heteken át tanulmányozni, akkor tűnt fel elsőben a szembeötlő hasonlatosság a somlyói, csabrendeki, szigligeti temetők, a sümeghújhegyi, galamboki és több más vidékünkön szórványosan előkerült sírleletek mellékleteihez. A hasonlatosság oly meglepő, hogy vidékünk fentemlített leleteit besorozhatnók a hallstatti sírleletek kincsei közé, a nélkül, hogy azok korra és jellegre lényegesebb eltérést mutatnának. E hasonlatosság nemcsak e kort jellemző trébelt, aklázott bronzedények, sajátos ékszerformákban nyilvánul, de különösen e korral fellépő magasabb geometriai diszítésmodorban is, mely oly sok és oly meglepő változatait mutatja, a körös, czik-czak háromszöges és vonalos diszítések arányos elhelyezésében. Vidékünk leletei nélkülözik az állati és emberi alakok kezdetleges ábrázolásával való diszítési modort, mely már a vaskorszak vívmánya, s mely nagyon gyakori a hallstatti temető kincsei közt, mi arról tanúskodik, hogy vidékünk leletei mélyebben nyúltak be a bronzkorba, mint a hallstatti temető sírmellékletei.

A hallstatti temetőhöz legtöbb analogiát mutat Somlyó. Korát jellemzik a vas és bronzal elegyes sírleleteken, a bronzüstön és a kerámikus edényeken kívül az ezrével előfordult különböző nagyságú sajtolt csiros bronzgombocskák, jura mézsgyöngyök, a keresztzsinórzat összetartására szolgáló diszített gombok és több vasponcczal ékített karperecz, egy csörtető ékszer. Együttal Somlyó képezi az összekötő kapcsolatot Hallstatt és Sümegh vidékének leletei között. A somlyói bronzüst párját ismerjük Hallstattból, a csabrendeki trébelt öv vasponcczal bevert háromszöges diszítését viszont felleljük a somlyói és hallstatti üstön. A somlyói csörtető ékszer háromszögű csüngőjéhez teljes analogiát mutat a csabrendeki fibulás ruhás kapocs. A csabrendeki trébelt bronzkorongokon levő geometriai diszítés modorát megtaláljuk ugyancsak Csabrendek néhány korongos fejű bronztűjén, viszont a szigligeti bronztűkhöz teljes hasonlókval találkozunk a csabrendeki tűsorozatban. A sümeghújhegyi nagy bronzcisták teljesen hasonló csonka példányait ismerem a hallstatti leletek között. A cisták szomszédságában lett csontváz-sír trébelt lemezkarpereczein szimmetrikusan elhelyezett, poncczal bevert apró körökkel való diszítésmodort szintén felleljük a hallstatti öveken. Végül a galamboki bütykös és trébelt karperecz szintén megtalálja a hallstatti sírleletek között a maga analogiáját.

A hallstatti izlés ily nagymérvű befolyását vidékünk bronzkorának utolsó phasisára, természetadta körülményeinknek tudhatjuk be, különösen annak, hogy Sümegh vidéke szomszédságában fekszik az Alpeseeknek, a hallstatti műveltség gócpontjának. Az ott élt hegyes vidékhez szokott Illyr-törzsök az emberi ösztönben rejlő terjeszkedési hajlamnál fogva szívesen hatalmukba ejtették a közeli vidéket, hol feltalálták a nekik kedves magaslatokon, a Somlyón, Fehérköveken, Szigligeten kívül a dús legelőket, a vad- és halbőséget, melyek egyikét a Veszprém felé terjedő őserdő, másikat a Balaton szolgáltatta. Hova pedig nem hatott el az alpesi harcászok fegyvere, annak útját bizonyynal megtalálta a hallstatti fémművesség vándor-iparosa, eljuttatva gazdag iparának termékeit vidékünkre, hol az életfentartáshoz szükséges terményekben bő cserekereskedelmi anyag kínálkozott. Így képzelhető el, hogy ekként tört utat magának a hallstatti izlés, melynek hátrahagyott emlékeit ma, harmadfélezer év után is oly meglepően szépnek találjuk, és ha elmerülünk e kor diszítésmodorának szebbnél szebb változataiban, önkéntelen elménkbe ötlük egy tudós régész azon mondása: «A régiben keressük mindég az újat».

¹⁾ Sacken Gfeld. Hallst. XVI., 13—14. ábra.

²⁾ Wos., Tolna vm. tört., II. k., CXLIII. t., 5. ábra.

A Tabula Peutingeriana

hármias daciai útvonalából az Új-Palánkától Zsuppáig, vagyis a Bisztra Temes egyesülésénél fekvő Tibiscumig terjedő fő hadi útnak helyrajza, hadállásainak stratégiai és közgazdasági jelentősége.*)

TÉGLÁS GÁBOR-tól.

Ide-tova majdnem másfél évtized óta foglalkozom Dacia hadi szervezetével s vizsgálom a hivatali állásommal járó nagy elfoglaltság után rendelkezésemre jutó csekély szabad idő alatt azokat az útvonalakat, melyek a természet által éppen a dunai oldalról oly nehezen elérhetővé tett daciai földet annak idején az elválasztó hegységek tömkelegén keresztül a birodalom törzséhez, vagyis a dunai tartományokhoz fűztek. Hathatósan élesztették kutatási eredményeim rendszerbe foglalását azok a gyümölcsöző megfigyelések is, melyeket az aldunai szabályozásnál alkalmazott mérnöki kar legkivált pedig Wallandt Ernő miniszteri tanácsos, Gruber Jenő, Izsaky Ernő, Kherndl György, Rácskay Gyula kir. főmérnökök, Raksányi Gyula, Neudeck Gyula mérnökök, dr. Homoky Ferencz orvos, az osztrák-magyar államvasuti uradalom resiczai és oraviczai főtisztjei, valamint Palekucsewny Fedor nagybirtokos, Thelbis Károly, Temesvár főpolgármestere, Sebesztha Károly, kir. tanácsos, tanfelügyelő Deutsch Andor és mások támogatásával 1893. és 1895. folyamán végezheték, s melyeknek során nemcsak a dunaparti hadállások rendeltetéséről bizonyosodhattam meg; hanem lassankint rájutottam azokra a stratégiai és politikai motívumokra is, melyek Burivista első feltűnésétől kezdve a dákok elkeseredett szabadságharczait s a rómaiak hódításával oly nagyszerűleg befejezett támadási műveleteket időszámításunk kezdő századában irányították.

Ezen ismételt utazások közben nyerhettem biztosabb bepillantást a rómaiak telepítésénél és tartományi szervezeténél első sorban érvényesült topographiai viszonyokba is. Mert akármilyen egyszerűnek tessék is a felületesen bíráló előtt *Dacia* bekebelezésének és adminisztrációjának kérdése: a ki a tartomány sajátos domborzati configurációját jobban szemügyre veszi, szinte csodálattal kénytelen meghajolni a római hadvezénylet vaserélye és céltudatos intézkedései előtt. Hisz a délkeleti felföld a *Duna* felé néző erdős magaslataival, helyenkint alig járható s szirtes meredélyeivel s a Szemenik 1433 m. s a Plesuva 1143 m. csúcsaiból szétsugárzó rengetegekkel annyira izolálva van: hogy csakis egy pár rejtett völgyes szoros útvesztőjén át fűződik a felföldtől 150 kilométernyire visszamaradó Dunavölgyhöz.

Ez a sajátos geographiai alakulás rendkívül kedvezett a dákok másfélszázados önvédelmi harcainak, mert az erdélyi felföldet a szó szoros értelmében bevehetetlennek nevezhető fellegvárrá alakította; ép annyira hátrányosnak bizonyult azonban utóbb a rómaiak berendezkedésénél. A római telepítés tulajdonképi súlypontja ugyanis a közép Marosvölgyre nehezedhetett s a birodalom különféle népelemből jobbra a katonai állomások révén kínálkozó üzleti és iparágaknál szerencsét kereső népelemek és a táborhelyek őrsége oly messzire esett a latinság centrumaitól: hogy culturalis és ethno-

*) Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1896. évi márczius 9-dikén tartott ülésén.

graphiai assimilálódásról Daciában szó sem lehetett s az egészet a hadvezénylet és administratio formái tartották némileg össze. Dacia tömegesebb településeit tehát csakis Tibiscumtól, illetőleg Sarmizegetusától befelé találjuk s onnan visszafelé a moesi partokig, vagyis az Al-Dunáig 120—150 kilométernyi szélességben olyan erdős hegyvidék terül el, melyen még napjainkban sem sikerült a rómaiakénál több kapcsolatot teremteni. Csoda-e azután, ha e roppant terület vadonjaiban nagy nehezen megépített útvonalak megszálló és katonai állomásain kívül csupán ott találjuk még a rómaiság emlékeit, a hol a hadviselés céljaira nélkülözhetetlen *ásványtermények* értékesítésére is alkalom kínálkozott?

A római mérnökök tehát e zordon vidék labyrinthusában az útvonalak irányításánál Dacia belvidékeinek megközelíthetése mellett itt is főfigyelemmel voltak arra nézve: hogy a fegyvergyárakban soha sem felesleges *vas-*, és *rézérczek* mellett az útba ejthető *aranytelepeket* is a katonai állomások és stratégiai útvonalak védszárnyai alá foglalhassák, különösen az ilyen félelmes erdő- és hegyövön keresztül haladólag.

Ezt az irányelvet nemcsak Dacia belsejében találjuk érvényesítve, a hol az aranyhegyeket a Maros, Aranyos és Nagy-Szamos völgyein sorakozó várakkal a szó szoros értelmében körülzárták; hanem méginkább igazolva vala eme törekvésük itt a délvidéken, hol a hadi uton kívül a római élet a természeti viszonyok miatt lehetetlenné vált. Ezt az irányelvet érvényesítették különösen a nyugati főtnál, melynek minden fordulatánál *Krassó-Szörénymegye* hírneves Érczhegységével találандjuk magunkat szemben. Nem lesz tehát nehéz a részletes bejárás közben minduntalan szemünkbe ötlő szoros kapcsolatról teljesebben megbizonyosodnunk s legyen elég itt csak vagy általánosságban előrebocsátanom, hogy a *Lederata-tibiscunis* útvonal sajátos irányzatát csakis ennek az érczvidéknek bejárása után valék képes behatódobban megfejtteni.

Szerencsénkre a *Tabula Peutingeriana*¹⁾ néven emlegetett s a legújabb kutatásokból kitetszőleg Kr. u. 365. szeptember 366. május, a vagyis Procopiusnak Nacocleanál vesztett csatájáig bizonyára régibb források felhasználásával Castorius által szerkesztett *Itinerarium* (1. rajz) Dacia főbb útvonalainak nemcsak állomásait, de távolsági méreteit is megőrizte, sőt az érintett nagyobb folyókkal rajzilag szemlélteti. Ilyen módon tévedései daczára megbecsülhetetlen adalék legrégibb földirátunkhoz. A szóban forgó tabula VII. segmentuma azonban Daciába három útkapcsolatot jelöl.

Az *első* útvonal állomásai. *Viminacium*tól: *Lederata*, *Apo. Arcidava*, *Centu-Putea*, *Bersovia*, *Ahihis Caput bubali*, *Tivisco*. A *második* *Tierna*, *Ad media*, *Prætorio*, *Ad Pannonias*, *Gaganis*, *Maselliana*, *Tivisco*. S ez utóbbi útvonal *Agnavis* *Ponte Augusti* állomásaival a fővároshoz *Sarmizegetusa*hoz csatlakozik. A *harmadik* kapcsolat ismét a Duna mellől indul ki *Drobeta*val (a mai *Turnu Severin*) és *Apulum*nál egyesült *Tibiscum*tól a Maros terére tovább vezetett hadiúthoz.

E fontos földrajzi forrásmunka kiegészítéséhez sokban hozzájárul *Claudius Ptolemæus* *Geographiája*.²⁾ *Ptolemæus* Kr. u. 150-ben Dacia virágzási időszakában az alexandriai könyvtár valamelyik régibb iratából meríthetvé Dacia földrajzára vonatkozó értesüléseit, miután a dák törzsek, egymásutánját már *Traianus* foglalási háborúja sem találta többé az ő feljegyzései szerint. Művének harmadik könyvét kiváló becsessé tesz azonban a kétségen kívül saját korának hivatalos adataira utaló helynevek és földrajzi meghatározások. Így a negyedik szelvényben *Lizis Αἰξίσις* az éjszaki szélesség $45^{\circ}40'$ a hossza $46^{\circ}15'$ *Argidava Αργιδάβα* É. sz. $45^{\circ}15'$ hossza $48^{\circ}30'$, a királyi *Sarmizegethusa Ζαρμιζεγεθούσα βασιλειον* É. sz. $45^{\circ}15'$ hossza $47^{\circ}50'$. Az ötödik szelvényben *Tibiskon Τιβίσκον* É. sz. $44^{\circ}50'$ hossza $46^{\circ}40'$.

A vidékünket érdeklő ókori írókból nem mellőzhetjük *Priscus Rhetornak*³⁾ Kr. u. 448-ki követségi naplójából azt sem: hogy ő, a ki szintén Rámánál szállott a Duna balpartjára már egészen más folyó

¹⁾ Dr. Konrad Miller: *Weltkarte des Castorius*, genannt die *Peutingerische Tafel*. Ravensburg 1888. La table de *Peutinger* conserve a Vienne par Ernst Desjardins Paris. Még folyamatban.

²⁾ *Claudii Ptolemæi Geographia*. Edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe Editio stereotypa. Lipsiæ 177. I. § 1.

³⁾ *Prisci rhetoris et sophistæ excerpta de legationibus gentium ad Romanos*. Corpus *Scriptorum historię Byzantinæ*. B. G. Niebuhr 182. I.

nevekkel találkozott. A Drekonban Salamon Ferencz¹⁾ t. i. Karast, a Tigasban a Berzavat, mely a rómaiaknál még Berzobis vala, a Typhesasban a Temest látja. Jornandesnél a Tysia=Tigas, a Tibisia= a Typhesa= a Drica- a Drecon.

Ptolemæus és a Peutinger tábla értelmezésénél azonban a ravennai Anonymus²⁾ feljegyzései jönnek még segítségünkre, a ki sok tekintetben kiegészíti, majd helyreigazítja *Castorius* itinerariumát s nem egy helyen amannál hasznavehetőbb forrásokat használhatott. Dacia útait egyébként ő is a Peutinger tábla szellemében örökíti meg. In quas Dacorum patrias antiquitus plurimas fuisse civitates legimus; quibus aliquantes designare volumus, id est Drubetis, Medilas, Prætorio, Panonin, Gazanam, Masculinis, Tibis, qui coniungitur cum civitate Agmonia patriæ *Mysiae*; Item ad aliam partem sunt civitates in ipsis Daciis, id est *Tiviscum*, *Gubali*, *Zizis*, *Bersovia*, *Artidaba*, *Canonis*, *Pocula*, *Bacaucis*. Feltűnő, hogy a mai Karánsebes-Zsuppától keletre a Bisztra mentén Hunyadmegyének eső területet ő *Mysianak* tudja s csakis *Krassó-Szörény* területére szorítja Daciat.

Teljesség kedvéért meg kell említenünk azt is: hogy *Traianus* naplójának Priscianusnál³⁾ fennmaradt eme töredékből: «inde Berzobim, deinde Aizi (alias Azi) processimus» kitetszőleg szintén a lederata-tibiscumi út szolgált a daciai hadművelet stratégiai főútjául.

Összevetve már most a legrégebb feljegyzések adatait, következőleg sorakoznak a Dunától felfelé osztható legrégebb helyneveink:

Tabula Peutingeriana Segmentum VII.	Anonymus Ravennatus IV. könyv 14. c.	Claudii Ptolemæi Geographia.	Priscianus.
Lederata Apo m. p. XII.	—	—	—
Arcidava m. p. XII.	Artidaba	IV. Ἀρχιδάνα ⁴⁾	—
Centum Putea m. p. XII.	—	—	—
Bersovia m. p. XII.	Bersovia	—	Berzobis
Ahihis m. p. XII.	Zizis	IV. Λικίζις (Likizis) ⁵⁾	Aizi [Azi]
Caput Bubali m. p. III.	Gubali	—	—
Tivisco m. p. X.	Tiviscum	V. Τιβίσκον ⁶⁾	—

Hova tartoznak ezen helynevek s merre közelítették meg a velük megjelölt utak, Dacia belsejét s épen a fővárost Sarmizegetusát? ez vala a kérdések kérdése hosszú időn át.

Lederata és Tibiscum körül forgott kiválóképen a vita, mert ezzel vélték eldönthetőnek az útvonal megállapítását is. Lederatat a hatvanas évekig téves irányban, majd a Duna jobb, majd bal partján keresték. Még 1858-ban Aschbach⁷⁾ és a Turnu Severinnél láthatóvá vált. Trajan hidoszlopok kapcsán Új-Palánkához, a balpartra osztotta Lederatat. D'Anville⁸⁾ mult századi francia író egyenesen Viminaciumtól volt hajlandó a daciai út kiindulását feltételezni, Rössler⁹⁾ Aschbach védelmére azt is hajlandó volt megkockáztatni: hogy ezen a ponton a Tabulat tévesnek nyilvánítsa. *Franke*¹⁰⁾ D'Anville ellenében Viminacium helyett *Pincumhoz* tűzte ki az átkelő állomást. Ezekkel szemben tisztán térképtanul-

¹⁾ Salamon Ferencz: Hol volt Attila főszállása. Századok 1881. évf. 1. füz. 17. lap.

²⁾ Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia. Ex libris Mrs. ediderunt M. Pinder et G. Parthey Berolini 1860 XVIII. és 674. l. tárgymutatóval és térképpel.

³⁾ Prisciani Institutionem grammaticorum Liber. VI. 13. Edidit Hertz. p. 205. Traianus I. Daciorum, inde Berzobim deinde Aizi processimus.

⁴⁾ Szélesség 45° 15', hosszúság 47° 31'.

⁵⁾ Szélesség 45° 40', hosszúság 46° 15'.

⁶⁾ Szélesség 44° 50', hosszúság 46° 40'.

⁷⁾ Prof. Dr. Aschbach: Ueber Trajan's steinerne Donaubrücke. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. 8. füzet.

⁸⁾ D'Anville: Atlas Antiquus Noremburgæ 1782. Orbis Romani pars orientalis.

⁹⁾ Rössler: Zeitschrift für österreichische Gymnasien. 1868. 679. lapján.

¹⁰⁾ Franke Zur Geschichte Kaiser Trajan's p. 155.

mányok alapján mindjárt Mannert¹⁾ eltalálta azt a helyes pontot Rámánál, melyet Kanitz²⁾ az ismert balkáni utazó a helyi viszonyok megfigyelése alapján legelőször okolt meg alaposabban. Kanitz nézetét Kiepert³⁾ is magáévá tette a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetéhez mellékelte térképen s ugyan-
ezt fejtette ki tovább Dragasevic⁴⁾ szerb tábornoki főnök ezredes. Ezt a felfogást valamivel előbb Oriov-
canin⁵⁾ azzal egészítette ki; hogy Lederata Rámától az új-palánkai partokra terjeszté ki, mint az tény-
leg Margum az átellenes Kubin közt Contra Margum alakjában Ortway Tivadar⁶⁾ fejtegetése szerint be
is van igazolva.

A lederata-tibiscumi útvonal másik kérdéses állomását Tibiscum képezte. S jóllehet, még gróf
Masigli Lajos Ferdinándnak⁷⁾ sikerült a hunyadmegyei Vaskaputól eredő Bistrának a Temesbe szakadá-
sánál feljegyezni azt a feliratos követ, melyet Tibiscum valódi documentumául vehetünk, a mult századi
nyomozás részint a Maros, Tisza egyesülésénél tapogatózott, a Tiszára vonatkoztatván a Tibiscum
nevet; részint az újabb idők forgalmi irányzatát az ókori nyomok fejleményének tekintve, a délvidék
forgalmi- és közéleti metropolisában: Temesváron szerették volna Tibiscumot felfedezni. Ennek a fel-
tevésnek még a Peutinger-tábla távolsági mérete is felettébb kedvezett, mert Új-Palánka, Temesvár
120 km. távolsága majdnem összevág a tabula miliarival. Tibiscum monographusa: Ortway Tivadar⁸⁾
ritka ügyszeretettel és hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a Tibiscumra vonatkozó újabb s régiebb
feljegyzések és adatok egész tárházát, s azok alapján Bisztra-Temes egyesülés mellett döntött.

Jelen értekezésemmel ezen irodalmi forrásokra ki nem terjeszkedhetem; de a kérdés genesisét itt
a lederata-tibiscumi útvonal megállapításánál sem mellőzhetjük egészen, sőt azt is kötelességem
kiemelni, hogy épen 100 esztendő előtt nyertük Tibiscumra az első helyes ujmutatást Mannert⁹⁾ Res
Trajani Imperatoris ad Danubium gestæ című s a göttingai tud. Akadémia pályadíjával méltán meg-
koszorozott munkájában.

S habár Ackner Mihály és Müller Frigyes¹⁰⁾ (a jelenlegi szász ev. püspök) 1863-ban a helyszínén
szerzett észleleteikkel szintén megerősítették Tibiscumnak a Bisztra-torkolathoz tartozóságát, sőt épen
Ortway Tivadar már említett becses monographiájában ritka elmeéllel és kritikai apparatussal Tibis-
cum holléte felett döntő ítéletet is mondott: mégis a Peutinger-tábla két útvonalának záradékául két-
szer felemlített Tibiscum azonosságát képes vala kétségbe vonni. S miután, ő a nyugati útvonalat
fel nem találhatta, arra sem érezte feljogosítottnak magát, hogy a két Tibiscumot egynek vegye s a
Peutinger-táblának párhuzamosan jelzett két útvonalát csak feltételesen csatlakoztatja.

¹⁾ Mannert: Geographie der Griechen und Römer, Landshut 1812. VII. p. 76.

²⁾ F. Kanitz: Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
1867 Bd. XII. Bövebben Serbien von I. Kanitz 1868. Leipzig, 418/19. lap.

³⁾ Kiepert: Corpus Inscriptionum Latinarum III. Tabula II.

⁴⁾ Dragasevič Glasnik XLV. p. 22.

⁵⁾ Oriovcanin: Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.
Bd. X. 31. lap.

⁶⁾ Ortway: Margum és Contra Margum.

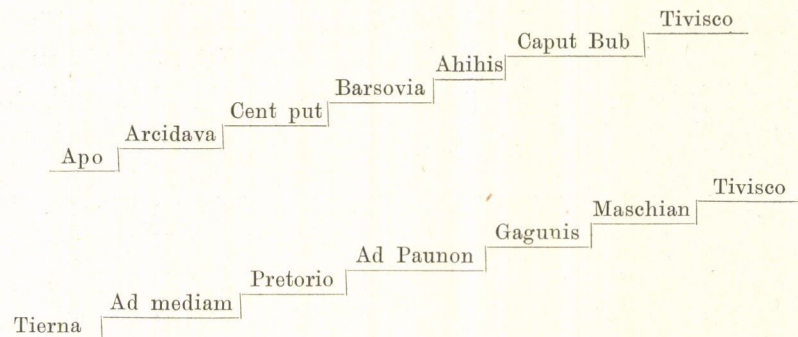
⁷⁾ Marsigli Danubius: Pannonico Mysius, Tom. II. Tab. LVI.

⁸⁾ Ortway Tivadar: Tibiscum helyfekvése. Archæologiai Közlemények 1876. X. évf. (Új folyam VII.) III. füzet.
1—48. lap.

⁹⁾ Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestæ, Libellus a Societate Scientiorum Regia quæ Göttingæ
splendet prænuo donatus. Addita est dissertatio de Tabulæ Peutingerianæ ætate auctore Conrad Maunert. Norim-
bergæ apud Joannem Fridericum Frauenholz 1793. pag. 24., 25., 28., 34., 84. S a könyvhöz mellékelte térkép Dacia
Trajana.

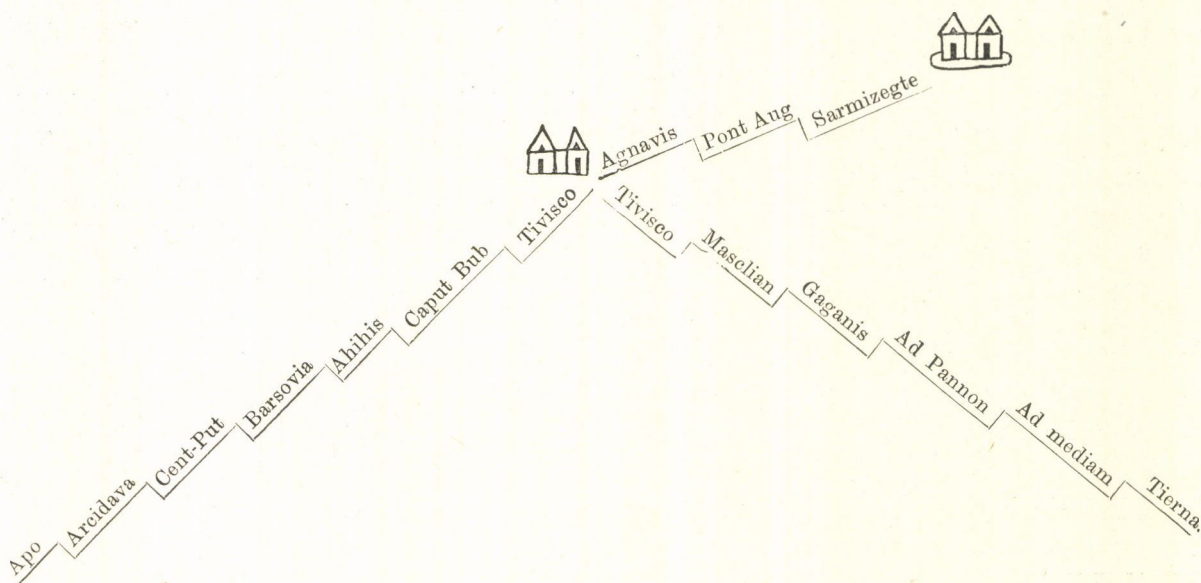
¹⁰⁾ Ackner und Müller: Die römischen Inschriften in Dacien. Wien 1865, 13. lap. 51. pont.

A Peut. tabula ugyanis, mint első rajzunkból kitetszik, a két utvonal csatlakozását így adja:

1. rajz. A Peutinger táblán Daciaba irányított két hadi-út állomás sorozata.

holott azt, a mint Ortway vázlatilag szintén feltünteti — csúcs alatt — kell vala egymáshoz irányíttatni.

Ortway u. is így folytatja töprengéseit: «Még Goosnak a ravennai Anonymussal támogatott nézete sem ingathatá meg ebbeli kételyeit. A ravennai Névtelen e tekintetben épen mit sem bizonyít — szerrinte — Forbiger Katanesich és egyáltalán a két Tibiscumot vitatók ellen. Hiszen a Névtelen szerint Tibis össze van kötve Agmonióval, Tibiscum pedig Temával, holott ha a peutingeri tábla két Tiviscoját egynek kellene vennünk, akkor ezen Temával csakugyan nem tudunk mit kezdeni ?¹⁾ Most, hogy a régi Tibiscum területén a peutingeri tábla nyugati útvonalának nyomaira nem akadhattam, még inkább be kell vallanom, hogy ez a kérdés a komoly tudományos kritika terén még mindig függő kérdés». Bizonyos, dönthetetlenül bizonyos csak az, hogy a municipium *Tibisci a Bisztra-Temes* egyesület felett állott; ellenben *Temesvár* helyén, ha csakugyan volt egy második *Tibiscum* nem a municipium, hanem egy kisebb rendű telepedés létezett. Tehát ép ellenkezője áll annak itt, a mit Katanchich,²⁾ Forbiger és követőik állítanak.

Temesvárt azonban a szóban forgó lederata tibiscumi útvonallal összeköttetésbe hozni fájdalom,

¹⁾ P. Math. Katanesich: *Orbis Antiquus et Tabula Itineraria quæ Theodosii Imp. et Peutingeri audit ad Systema Geographiæ redactus et Commentario illustratus opera*. Par I. Budæ MDCCCXXIV. p. 374. Kavaránhoz Zsuppan alul helyezi Tibiscumot. Később Istri Adcolarum Geographia vetus Budæ 1827. Pars II. pag. 293. Karánsebes mellett nyilatkozik utalva Marsigli felirati leletére.

²⁾ Albert Forbiger: *Handbuch der alten Geographie aus den Quellen bearbeitet*. Leipzig 1848 in Bd. pag. 1107. Tibiscum beim Ge. Rav. Tibis, jetzt Riunen bei Kavarán an der Vereinigung der Flüsse Temes und Bistra.

nem s egészen külön megvitatandó és még kikutatandó feladatot képez, az a másik kérdés: ha volt-e egyáltalán része és szerepe a hadi útakon kívül fekvő Temesvárnak Dacia szervezetében?»

Pedig Ortwaynak az általa megállapított Tibiscumtól csak nyugatra, Valyea Brul felé kell vala tekintenie: hogy a keresett útvonalat alig pár száz méterre, az vasuton, és országuton túl, a bokros legelőn megpillanthassa. Hisz már Goos Károly¹⁾ is, a ki ugyan idáig nem utazhatott — bő forrás-tanulmányaival s főleg Ptolemæus geographiai tévedéseinek, correctiójával segítségünkre jött vala akkor e kérdésben és Ormos Zsigmond²⁾ is irányt adott, Berzovianak Zsidovinnál történt megállapításával. Sőt Tomascheknek az a nem egészen rosszul hangzó, habár alaptalannak bizonyult, feltevése: hogy *Ezeres*, (melyet azonban a régiek Egeresnek neveztek) a Peutinger-tábla Azizisét jelenti s a *Caput Bubalit* a Karán-Sebessel szomszédos Valyea Boul örökölte, szintén támpontot nyújthatott volna a helyszini eligazodásra, Tomascheknek emez erőltetett nyelvészeti fejtegetései, a tudományos kritikával és történelmi alapossággal keveset törődő nemzetiségi íróknak, azóta előszeretettel használgatott fegyverül szolgálnak.³⁾

A vonatkozó irodalom roppant adathalmazából, minthogy a Tibiscumra vonatkozó forrásokat Ortway ugyanis hangyaszorgalommal összegyűjtötte volt, tárgyunkra nézve elégséges annak kimutatására szorítkoznunk: hogy miután nemcsak *Tibiscum*, mint végállomás és *Lederata* a kiinduló pont, hanem a közbeeső *Berzovia* is meg valának a hetvenes években határozva: az útvonal felső Tibiscum felé haladó s alsó, *Lederatától* Daciába közeledő szakaszának kitűzése várta még a szakemberek vállalkozását.

Az éjszaki szakaszt Goos Károly⁴⁾ nagybecsű tanulmánya 1874-re megközelítőleg helyes irányba vezette, épen Tomascheknek másként a kritikát erősen kihívó fejtegetései segélyével. *Ezeres* révén u. is *Ahihist* mégis közel juttatá a valósághoz s a *Poganissal*, ha bár azt a kérdéssel legtávolabb összefüggésben sem álló és Karán-Sebessel szomszédos, újabb eredetű Valyea Boul nevű kis oláh község nevéből vette is az impulsust, szintén a helyes kerékvágásba zökkentette a kérdést. S Goostól, a ki ezt a vidéket be sem utazhatta, többet várni joggal alig is lehetett!

Berzoviatól felfelé tehát nagyjában megtaláltuk a kiigazodást s délfelé *Versecznek* Goos előtt szintén ismeretessé vált két római felirata kínálkozott irányítóul. Hisz a *Morava* vízerei Zsidovintól pár kilométerrel délebbre már Moricföldnél szűrődnek össze s onnan DNy a *Százforrásnak* feltételezett *Centum putea Temes-Buttyin* és *Stamora-Moraviča* közé minden nagy nehézség nélkül beillett. Innen Verseczig, vagyis a Goos által képzelt *Arcidavaig* a Peutinger-tábla mérete épen összevágott. *Apora* nézve pedig Tomaschekkel a *Karas* duplaji átjáróját már lefoglalták volt úgy, hogy *Új-Palánkához* s onnan a szerbparti Rama (*Lederatahoz*) tetszetősebb útirányt keresni sem lehetett volna. Itt csupán a ravennai névtelen okozott Goosnak egy kis fejtörést, mint a ki a szóban forgó útvonalat *Arcidavan* kívül *Canonia*, *Potula* és *Bacauis* állomásokkal is megtoldotta. Goos *Canoniat* *Verseczről É-ra* a feliratával már a múlt századtól ismeretes *Dentara* osztotta, *Potulaval Temesvárt* tüntette ki és *Bacauist* a Duna mentén szintén római emlékekkel szereplő *Szerb Posesenára* ruházva, a kérdést joggal megoldottnak tekinthet.

Ha a derék Goost túlfeszített munkássága oly idő előtt (1878) sirba nem viszi, kétségenkívül ő is hamar reá jön vala elméletének tarthatatlanságára. Mert a ki a helyi viszonyokról némi tájékozottságot szerezhetett: azt ez a megoldás ki nem elégithette. Így szánta el magát *Torma Károly* is a kérdéses terület bejárására s miután 1881-ben czélt nem érhetett, 1882 és 1883 nyarán megismételte utazásait. Torma is Verseczet vette kutatásainak kiindulási állomásául, és már első körútjában sikerült

¹⁾ Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens von Carl Goos 33. és 40. l. térképpel. Programm des evang. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/4 Hermannstadt 1874.

²⁾ Ormos Zsigmond: Régészeti Közlemények I. Bersovia (Zsidovin) Archæol. Közlemények. VIII. k. (Új f. VI. köt.) 1871. 142., 153. lapjain térképvázlattal.

³⁾ Tomaschek: Miscellen zur alten Geographie. Zeitschrift für österr. Gymnasien 1867. 110. lapján.

⁴⁾ Carl Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/74. 1—77. lap. 1 térképpel. Ueber die Innenverhältnisse des trajanischen Daciens. Archiv des Vereins für Landeskunde XII.

Versecztől K-re *Váradja* mellett *Arcidava* helyfekvését megállapítani. Ezzel azután a további vizsgálatok iránytűjét is pontosan kitűzte úgy, hogy *Centum Puetára* azután önkényt rájutottak. *Apot* illetőleg ő sem bírt végleg eligazodni s a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1884 közgyűlésén térképekkel s Fröhnernek Trian oszlopképeivel kísért, de fájdalom sehol meg nem jelent tanulságos szóbeli előadásában még *Greben* mellett a *Cetatyé* földvárát minősíté *Aponak*.

Torma Károlynak három évi fáradságos kutatásaiból azonban idáig csupán a felirati részt kaphattuk meg,¹⁾ s a Dunától Dacia legéjszakibb pontjáig terjesztett bűvárlatainak igazi gyümölcseit: a topographiai észleleteket hasztalan várta tőle irodalmunk. De *Torma* utazásainak maradandó s tán nem is utolsó jelentőségű eredményeül üdvözölhetjük azt a régészeti kis iskolát, melynek anyagi gondokkal küzdő s nehéz hivatali teendők alatt görnyedező lelkes tagjai legtöbbször saját szűkös jövedelmükből kutatva, gyűjtve *Torma* példáján s tanításain annyira felbuzdultak: hogy a délmagyarországi és hunyadmegyei történelmi régészeti társulat kiadványait azóta Dacia igazi adattárává avathatták.

Ime Milleker Bódog, *Torma Károly* egyik buzgó utitársa gyűjtési buzgalmával előbb Fejértemplomon, most Verseczen egymaga számottevő muzeumot létesített s a délmagyarországi Történelmi és régészeti Értesítőben,²⁾ valamint a budapesti *Archaeologiai Értesítő* hasábjain neki és az őt támogató verseczi közönségnek egyaránt becsületére szolgáló irodalmi munkásságot fejt ki. *Arcidavaról*, *Centum puetáról* a *Torma* felfedezéseit ő vezette be az irodalomba s prähistorikus felfedezéseivel is nagyban előmozdítja a délvidék ismeretét.

Böhm Lenart,³⁾ a ki már előbb *Geschichte des temescher Banats* cz. magyarul is kiadott munkájában igaz, hogy *Griselini* tévedésektől hemzsegő adatai alapján, foglalkozott úthálózatunkkal és s a dunaparti feliratokat *Ilić* ⁴⁾ adatainak felhasználásával összegelte, *Torma Károly* utitársaként gyűjtött észleleteiről a temesvári történelmi régészeti társulatnak beszámolva, a *Lederata-Tibiscum* útvonalról először adott kimerítőbb tájékoztatást: Fejértemplom környékéről így *Palánka* s a *Báziáson* alul eső partvidékről eredeti megfigyelésekkel gyarapítá Dacia irodalmát. *Pontelly István*⁵⁾ temesvári gymnasiumi tanár korábban főleg a római sánczok kérdését karolta fel s azok avar voltát a természetvizsgálók buziási nagy gyűlése alkalmával fejtette ki. Még *Halaváts Gyula* is *Torma* iskolához számít, hisz saját bevallása szerint *Torma Károly* biztatására fogott, mint *Kubintól* felfelé az erdélyi részeknek munkálkodó országos geologus a régészeti adatok gyűjtésébe, míg nem épen 1896. évi januárban bejárása eredményeül a *lederata tibiscumi* római út vonaláról az országos ősrégészeti és embertani társulatnak be is számolhatott.⁶⁾

Jó magam is *Torma Károly* biztatására szegődtem ehhez a lelkes kis csapathoz s elébb *Király Pállal* ⁷⁾ *Várhelyen* és *Dacia* belsejében, majd az ő előléptetése után egymagamra taposom azt az irányt, a melyben akárhányan fáradozzunk is: mindig marad bőven tarlózni való az utánunk vállalkozóknak.

Részemről azonban a *helyrajzi pusztá meghatározásokon* túlterjeszkedve, a *lederata tibiscumi*

¹⁾ *Torma Károly* a földrajzi adatokkal már ide és nevezetesen *Tibiscumra* is vonatkozik. Adalék északnyugati *Dacia* föld- és helyiratához. A M. Tud. Akadémia 1864. Évkönyvei XI. kötet 2. füzet. Revidierte und neue Inschriften etc. Archæol.-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn 1882. VI. pag. 97—145.

²⁾ Délmagyarország őskori régiségleletei. Temesvár, 1891. Ezt megelőzőleg. Újabb délmagyarországi őstelepek. Temesvár, 1883. Délmagyarország régiségleletei. Temesvár, 1892. Különlenyomat. U. az. Délmagyarország a rómaiak alatt. *Centum putea*. Tört. régész. Értesítő. Új folyam VI. 1890. 214—217. l.

³⁾ *Böhm Lénárt*: A *Lederata Tibiscum* római út. Tört. régész. Értesítő 1883. IX. évf. Alterthümer längs der Donau Archæol. epigr. Mittheil. 1880. IV. Heft 2. *Uj-Palánka* multja és jelene. Tört. régész. Ért. 1879. IV. füz. 153—183.

⁴⁾ *Ilić Luca*: Archæol. Funde im Banat. Mittheilungen der k. k. Central-Commission X. Jahrg. 1865. pag. XXXV.

⁵⁾ *Pontelly István*. A természetvizsgálók buziás nagy gyűlésen tartott felolvasása.

⁶⁾ *Halaváts Gyula*: A *Lederata tibiscum* hadi út. Archæol. Értesítő. 1896. évf. 1. füzet.

⁷⁾ *Király Pál* három nagyobb művében dolgozta fel a *Daciára* vonatkozó összes topographiai adatokat, ú. m. 1. *Ulpia Traiano Augusta Colonia dacica Sarmizetusa metropolis*. Budapest, 1891. Athenæum kiadás. — 2. *Gyulafehérvár története*. I. kötet. 1892. — 3. *Dacia provincia Augusti I. és II. kötet*. Nagy-Beeskerek, 1893. Szabó Ferencz n.-elleméri plébános. Történeti nép- és földrajz könyvtára. XLVII. és XLVIII. köteteivel.

útvonal bejárásánál és felvételénél főleg arra fordítam kiválóképen figyelmemet: *hogyan ezen útvonal kitűzésénél és megépítésénél fenforgott katonai, közgazdasági és politikai okokat is megfejthessem.* E végből tehát az alább bemutatandó útvonal irányánál s az egyes hadállások ismertetésénél ez elődeim részéről kevésre méltatott eme momentumokat is igyekszem az idevágó irodalmi adatokkal tanulmányom körébe vonni s az egyes castrumok alaprajzával az útvonal által érintett egész vidéknek fejtegetéseim érthetőségéhez a domborzati alakulásban annyi felvilágosítással szolgáló térképet is bátor vagyok a Tekintetes Akadémiának bemutatni.

I. A Dunától, illetőleg Új-Palánkától Váradjáig vagyis Arcidaváig.

Aporg. XII m. Arcidavaig XII miliare.

(Apo állomás holléte még kérdéses. A római út Új-Palánkától nem a Karas jobb partján, hanem a Nera közelebből kiindulva a két folyó között vezetett Vracsevgaj, Vöröstemplom, Csehfalva-Jám — Csorda — Vrány-Mercsina érintésével Váradjáig.)

A Tabula Peutingeriana nyugati útvonalát a Tabulával foglalkozó buvárok csaknem mindenike Új-Palánkánál vezeti hazánk földjére. A vámkirendeltség házait a durván kinagyolt chloritos palából kővér mészsadalékkal készült hídőre építették. Itt végződött tehát a túlparton jól látható Ramától s akkori Lederatától a daciai első hadjárat előtt megépített s a Forum romanumon díszlő Traian-oszlop ^{31/33} táblacsoportján is felismerhető hajóhid, mely Traianus hadi szemléjét is illusztrálja.¹⁾ Az utolsó sorok még mindig özönlenek Lederata porta principalison, az egész hajóhid roskadásig megtelt a menekülő hadsoroktól, az előcsapat már a daciai partokon vonul kitűzött iránya felé, míg Traianus vezérkarától környékezve egyszerű szolgálati pectoraleban panyókára vetett köpenyegében gyönyörködni látszik harczosai bátor, önérzetes magatartásában.

A hídővel szemben a Szapaja (Schanzl) szigetről 1871-ben két márványszobor került ki.²⁾ 1880-ban egy 0.95 m Hercules-szobor,³⁾ egy felül alul tarajos fejű, fogas száját harapásra nyíló kigyószobrocska híresztelte el ezt a pontot.

Római edényekkel több bélyeges téglát is találtak itt már. Böhm Lenárt az A(la)II P(annoniorum) a COH(ors) IIHISP(anorum) és a LEGVIIC(laudia) P(ia) F(idelis) bélyegeit gyűjtötte. Utóbbit Torma Károly is felsorolta feliratlajstromában s magam is találtam.

Csekély vízállásnál az egész partot téglafedéleserép épületörmelék borítja mindenféle eszerép-neművel, olykor érmekkel, melyek főleg a hajósok és a halászok révén szóródnak innen szét itthon és a külföldön egyaránt.

Valamivel bennebb a báró Loppesti emlékoszlop mögött egy esőzésekör a Nera egyik ágától körül fogott szigetforma emelkedést «*Sztari czerkva*» (régi templom) néven emleget a nép.⁴⁾ Ott valóban ismét jellegzetes téglákat, fedőcserepeket találni, sőt olyan oszloptéglákat is találtak már, a minőket a légfűtés berendezésénél, főleg a fürdőkben alkalmaztak a rómaiak. Más nagyobb épületrom nem mutatkozik a parton s a homok sem temethette el, mert ime a legkisebb épületrész is dacolni tud az itt időnkint Samum gyanánt megújuló *Kossova* szélvész fergetegeivel.

Az Új-Palánkánál felmerült bélyegek segítségével megállapíthatjuk tovább indulásunk előtt az

¹⁾ W. Frohner: La colone Trajane (kis kiadás 1865) a nagykiadás tábláira utalok.

²⁾ Milleker B.: Délmagyarország régiséglelei. 1892. 26. l. Egyik a fejrtemplomi, másik a temesvári museumban látható.

³⁾ Tört. régész. Értesítő VII. 164. l. rajzban III. t. 1. rajz. Böhm Lénárt Szuk Lipót, budapesti zenetanárnak ajándékozta,

⁴⁾ Böhm Lénárt: Új-Palánka múltja és jelene. Tört. régész. Értesítő, 1879. évf. IV. füz. 165—183. l.

idevaló helyőrséget is. A LEG VII C(laudia) P(ia) F(idelis) Dacia belterületein nem is hagyta működése nyomait. A Chors II Hispanorum az occupatio idején Kr. u. 108-ban Versecz körül teljesítette a szolgálatot s utóbb felkerült Kolozsvártól nyugatra Sebesváraljához. Az Ala II Pannoniorum azonban épen Traianus hódítása után Dacia különböző pontjain állomásozott. Így Apulumban a Corp. Incript. Latin. III. 1100 feliratán egy vet(eran)us ex dec(urione) al(æ) II. Pann(oniorum) mint decurito Kannabensium leg XIII geminæ. Miciából (Veczel) a Corp. 1. tr. III. 1375 Traianus alatt. Septimius Severus korából eq(ues) al(æ) II Pannoniorum a provincia fővárosából Sarmizegethusából (Corp. I. L. III. 1483). Állandó őrséget Szamos-Ujváron teljesített ezen ala, hol téglabélyegeit¹⁾ régóta találják s honnan legutóbb Ohrnstein József nyugalmazott császári és királyi őrnagy újabb feliratokkal gyarapította Dacia adattárát.²⁾ Így M. AN(tonio ?) DEC(urio) A(læ) IPA[nn(oniorum) ius Secun] DINVS DEC(urio) A(læ) eiusdem]. Az Ala praefektusai közül T. VARIVS CLEMENS Alsó-Dacia Celeia állomásáról (Recka az Olt torkolat közelében) ismeretes.³⁾ Egy névleg ismeretlen praefectus a daciai háborúban tüntette ki magát.⁴⁾ Szamos-Ujvárról T. Petronius T. f. Anien(sis) Priscus nevét örököltük még át, a ki előbb tribunus legionis VII geminæ felicis in Hispania citerior⁵⁾ szolgált. Mindezzel hamarosan tisztába jöve az a kérdés állja még utunkat: hogy a Tomaschek⁶⁾ által a Karas folyóra alkalmazott és Goos Károly⁷⁾ hivatolt értekezéseiben elfogadott meghatározásai szerint *Apo fl.*, melynek nevét Goos még *Palánka* egészen újabb keletű s a török világig használt *Horom* helyett a palánkerősségről felvett nevében is visszhangoztatva képzelte, valósággal itt létezett-e, vagy a mint Böhm Lenárt vitatja, Fejértemplom EN. határcsüskén a Missich-árok melletti Fünfguldenfelderén keresendő az?

Első sorban kettőt constatalhatok itt és pedig 1-ször: *hogy a Lederatától hajóhíddal eszközölt átszállítás után a Karast nem érinthette a Daciába vezető út*; és 2-ször: *hogy a kérdéses Missich árok melletti Fünfguldenfelder épületmaradványai, ha kifogástalan római eredetűeknek bizonyulnának is, a mihez még sok kívánnivalónk volna s a mit nagyon is kérdésesnek tartok ez idő szerint: még akkor is 5-5 klm távolságban esik Udvarszállás felé is a Karastól, úgy hogy e nagy távolság semmi jogcímet nem szolgáltathat arra nézve: hogy a Karas viselhesse a kiindulási állomás nevét. Hisz akkor Uj-Palánkánál már sokkal közelebb találjuk a Nera-torkolatot s ha már csakugyan a Karas igényelhetné az Aponak minősített pentingeri nevet: akkor itt vonatkozhatott volna ez a név legilletékesebben reá.*

Szerintem Tomascheket és utána Goos Károlyt is Böhm⁸⁾ abbéli közlései téveszthették meg: hogy a római út Uj-Palánkától ÉNY indulva s Ó-Palánkát érintve körülbelül a mai Ördöghid (Teufelsbrücke) táján Gajtától Gereben felé haladt volna a Duplajig. Ott a Karast áthidalták s Böhm szerint e hid darabjai a községbe láthatók is valának. Ez a combinatio aztán csakugyan lehetővé tenné azt is: hogy a Karasra az *Apo* elnevezést jogosan alkalmazhassuk. Még Torma is annyira befolyásoltatta magát ezen elmélettel: hogy a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1884-iki közgyűlésén a Tabula Traiana geographiai vonatkozásairól tartott szóbeli előadásában a főutat Palánka, Gajtától érintésével É-ra szintén Gerebennek (Grebenač) vezette, ott a Cetate mareban (nagy vár) feltételezvé *Apo* állomást. Így a szomszédos *Karast*, vagyis már jogosult *Apot* áthidalva, a Tabula Pentingerivaa keregett állomásával készen volnánk. Csakhogy részemről sem a gerebeni, sem a szomszédos duplaji várakban a római jelleget és emlegetett római téglákat nem találtam, mely olyan mértékben, a mint azt a

¹⁾ Corp. I. L. III. 1633, 3. Supplementum 8074, 5.

²⁾ Archæol. epigr. Mittheilungen XIV. 1891. Heft. 2. 168. Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár.

³⁾ Willmann Exempla Inscriptionum 1260.

⁴⁾ Bull. Hell. IV. 507.

⁵⁾ Ephem. epigr. VII. 1212. = Dessau 1442. (ostia) Ennek a fia lehetett tribunus laticlavus Petronius Priscus Corp. J. III. 5657.

⁶⁾ W. Tomaschek: Zeitschrift für Oesterreichische Gymnasien. 1872. p. 150.

⁷⁾ Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des traianischen Daciens. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/74.

⁸⁾ Böhm Lénárt: Új-Palánka múltja és jelene. Tört. és régész. Értesítő, 1879. V. évf. IV. füzet. 168. lapon.

római építkezésnél megszoktuk, sőt e magukban igen érdekes erődítményeket sem minősíthetem római alkotásnak.

Aponak tehát egyik magyarázatát sem tehetem magamévá s ezzel szemben igenis megerősíthetem saját megfigyeléseim és bejárásaim eredményeiből is azt az útirányt, melyet utóbb Böhm L.¹⁾ is felvett s mely szerint Halaváts Gyula²⁾ barátom is velem párhuzamosan, de egymás fáradozásairól csakis a befejezés stadiumában értesülve, vezet *Arcidavához*.

S habár az úttestet nagy közökben elegyengette a szántóvas, vagy felszedte a nép építkezési buzgalma: *Irene császárné*³⁾ útjáról (a mint a nép nevezi) a szájhagyomány majdnem mindenütt él s legfennebb Mária Teréziával cserélődik ki. Azokon a helyeken pedig, a hol a tradíciót is eltörölte a hosszú idő, bizonyára még a török betelepedés és pusztítás ideje előtt megsemmisült a római utat úgy, hogy a mult századi idegen telepesek elődei hiányában még annak emlékezetét sem örökölhették át.

A kutatási feladatok tehát legkevésbé sem tekinthetők itt befejezettnek s a midőn Lederata Tibiscum között a felvonulási irányt teljesen tisztázottnak jelenthetem tanulmányommal: épen magára a kezdő állomásra Apora nézve az eddigi magyarázatok és megfigyelések elégtelenségét sajnosan kénytelen vagyok bevallani úgy, hogy ez irányban még tovább kell fűznünk a kutatási munkálatokat az elejtett fonalat s a mint időm és elfoglaltságom lehetővé teszi: specialiter *Apo* kedvéért fel fogom venni ismét.

Az uj-palánkai Dunaparttól tehát ÉK-re a «Sztari czrkvanak» nevezett törmelékhalom irányában már Böhm Lenárt által megállapított római út a Karast nemcsak át nem lépi, de attól mind jobban távozólag a Karas és Nera között keresi a legegyenesebb irányt. Előbb a Nera malomárkához s onnan a Fejértemplomra vezető utat átvágva Vracsevgaj Ny széléhez vonul. A szántókon alig észrevehetőleg elboronálták, de a vracsevgaji szőlők alján még észrevehetőleg kidomborul az úttest. Verestemplom mellett a Verseczre vezető országutat a 6 km oszlopnál s a vasutat az őrháznál átszelve É-ra Csehfalvának vezet a szántókon s a *Valea Ablian* át. Csehfalvától É-ra a Sucha határrészen a Valea Missinek irányult. Innen ÉK-re az ú. n. Fünfguldenfelden, a köhid és jami határkereszt közelében mutatkozó téglá- és cserépdarabokban vélte Böhm L. megállapíthatónak *Apo* castrumát is annak falait 150 × 130 méterre számítván. Azonban ezen téglatörmelék rómaisága nagyon is kérdéses és minden hihetőség szerint a törökök által 1738-ban elpusztított Saalhausen romjaiból keletkezhetett, hisz néhány érem leszámításával biztos római lelet Fejértemplom területéről nem mutatkozott még.⁴⁾

Bármennyire ide illjék is tehát a Lederatától számított XII római mfd (=17.7 km), azért *Apo* idehelyezését nem tehetjük magunkévá s a Tabula Pentingeriana egyik nem is oly szokatlan tévedésével kell egyelőre magunkat vigasztalni a névre és távolságra nézve egyaránt.

A jámi határban eltűnnek a római út nyomai. Halavátsnak azt beszélte az odavaló gör. kel. lelkész: hogy a fejértemplomi határszáron fekvő földjében még létezett évek előtt az út, de a kőanyagot kiszedték az emberek. E kevés hitelű adat is éjszakkelet felé Jám és Mirkovác közé igazít s a vasuton felül a *Vrany* Mercsina felé vezető járási út helyén vagyok hajlandó a római utat feltételezni. Fennebb is több helyen, így Komoristye Forotik körül használják azt. Jámtól, Vrany, Mercsinának alig is követhetett más irányt a mai uténál s ezen az agyagos talajon egészen természetesnek találhatjuk: ha az utókor is előnyére használta a céljaival teljesen egyező régi út kőágyazatát. Különben a rómaiak előtt is erre vezethetett a forgalom s Mirkovácznál a hetvenes években egy gazda szántás közben egy Nagy Sándorféle aranyat találván, az a fehértemplomi museumba került. Egyébként Jámtól Csordának s onnan Vranyon át Mercsinának is vezethetett az út s Mercsinán kívül a diluviális terrasseról a Karas bal partján egyenes a váradjai Rovina pusztára lejtő mezei úttal azonosíthatjuk a

¹⁾ Böhm Lénárt. A Lederata Tibiscum közötti hadi útvonal az egykori Daciában. Tört. régész. Értesítő. Temesvár, IX.

²⁾ Halaváts Gyula: A Lederata Tibiscum római út. Arch. Értesítő, 1896. I. füzet.

³⁾ Irene császárnénak tulajdonítja a délvidéki nép a legtöbb vár építését is. Így Temesvárt Szemendriából építtette volna a császárné. László vára Moldova mellett, valamint a verseczi vár szintén az ő műve stb.

⁴⁾ Böhm Lénárt: A Lederata Tibiscum közötti hadi út. Tört. régész. Értesítő. IX. 57. l.

római utat. Ezzel az Apotól XII miliarenyre (17·7 km) jelzett Arcidavához érkezünk s az *Apot* illető XII miliareval 35·4 kilom. tevő távolsága körülbelül meg is felel a vázolt útvonal hosszúságának.¹⁾

II. Arcidava (Artidaba, **Αργιδάβα*) helyrajza, leletei és rendeltetése.

(A Tabula Peutingerianában. *Arcidava*, Ptolameusnál IV. **Αργιδάβα*. Anonymus Ravenn. *Artidaba*.

A Temesmegye keleti szélén egészen Krassó-Szörénymegye területébe beékelte *Váradja*, vagy a mint oláhosan közigazgatásilag is írják, *Váradia* nevű kis község nevét kétségen kívül a rómaiak várától, vagyis Arcidavától nyerte. Egészen ez volt az eset a Gyulafejérvár melletti *Váradja* elnevezésénél is, mely *Apulumra*, vagyis a mai Gyulafejérvár helyén állott római várra utal. A Karas jobbparti terraszet elfoglaló *Váradja* mögött a verseczi szigethegység keleti párkányzatául szolgáló Kiliahegység is része lehetett ugyan az elnevezésben, mivel ott is őskori, sőt római település maradványait észlelhetjük a mostani község elnevezői. A tulajdonképi római vár azonban a *Karason* túl s annak hidjától DK mintegy 400 lépésnyire s a hidtól *Greova*nak vezető úttól 70 lépésnyire a báró Baich Milos tulajdonát képező «Rovina» (rom) nevű s következőleg épen e vár romjaitól elnevezett réten emelkedett.¹⁾

A *Karas* áradásaitól látogatott réten napjainkban már igen elmosódó négyszöget mutat a castrum; melyet a Kiliahegyről a vízkiöntések után visszamaradó iszaplerakódás különösen észrevehetővé tesz. Ptolemæus²⁾ valószínűleg az alexandriai könyvtár régibb itinerariumai egyikéből Argidavia **Αργιδάβα* néven ismeri s térképének negyedik szelvényében a hosszúság 47° 30', a szélesség 45° 15' alatt adja. Tényleg a hosszúság 39° 13' (eltérés 6° 2'), a szélesség 45° 5' (eltérés csak 10') alá esik *Váradja*. Már Goos Károly is ide képzelte a *Tabula Peutingeriana*³⁾ Arcidaváját, melyet a ravennai névtelen⁴⁾ Arcidabanak emleget. Szabatos meghatározását Tormának köszönhetjük s Milleker B.⁵⁾ Böhm Lenárt,⁶⁾ is az ő ujjmutatásai nyomán adták az első biztos hiradást Arcidava hollétéről.

Nevének *dava* végzete dák eredetre utal. Dacia területéről valami 25 *dava*, *deva* végzetű telepet ismerünk, sőt túl a Balkánon szintén ismétlődnek ezen elnevezések. Így Philippolist Jordannes szerint a bessusok is *Pulpu-Devanak* nevezték s ebből alakult a régi bulgárok Plowdinnja s a jelenlegiek Plowdiwje is.⁷⁾

1. Arcidava castruma (2. rajz).

A Karas balparti árterén egészen szabadon megépített castrum a világtájak szerint nyerte elhelyezését és teljesen ép négyzetet képez. Mind négy falán megtaláljuk a kapunyílásokat is, t. i. a porta decuma, p. praetoria, p. principalis dextra es p. pr. sinistrat. A falazat felső részét rég elhordták s a közelben látható uradalmi tanyaépületek anyagának java része is innen telhetett ki. Egyes töredékekből megítélhetőleg a *Váradja* felett emelkedő Kiliahegy jól idomítható durva mesze szolgáltat építőanyagul. Téglát, fedélserepet elvéve találhatunk, miután a kaszálás alatt álló területről minden szilárdabb

¹⁾ Milleker B. Délmagyarország őskori régiséglelete. 1891. Temesvár, 35. lap. A Tört. régész. Értesítőben tévesen *Mercsena* szerepel.

²⁾ C., Ptolemæi Geographia edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe Editio stereotypa.

³⁾ Dr. Conrad Miller: Weltkarte des Castorius genannt die Pent. Tafel Ravensburg 1888.

⁴⁾ Ravennatis Anonymus Cosmographia et guidonis Geographia. Editio M. Pinder et G. Parthey Berolini 1860.

⁵⁾ Milleker: (Délmagyarországi) Tört. régész. Értesítő, 1889. V. évf. II/III. füzet. 781. *Váradja* története. U. az. Versecz történetében is utal ide.

⁶⁾ Böhm Lénárt: A Lederata tibiscumi ut. Tört. régész. Ért. IX. évf. 2. füz.

⁷⁾ Wilhelm Tomaschek: Die alten Thraker Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien Bd. CXXXI. Wien, 1894. II. Die Sprachreste. 70. lapján.

épülettörmeléket gondosan eltávolítanak. Még a hetvenes években is sok kő- és téglanyagot hordhattak az emberek innen el. Perjessy László verseczi tanártársam szíves közreműködésével 160 m. mértem a vár alapzat egyes oldalait. A 10 m. kapunyílásokat nem szabták szorosan a középre, hanem részaránytalanul 65 és 85 cm. jutott azoktól oldalt. Középen a forum alapfalai is kivehetők. A fossa (árok) és külső vallum (sáncz) nyomai a déli fal nyugati szárnyán épebbek. Ott a castrum fala 7 m. lejt ki a fossaba, melynek 1 m. széles alapjából még külső mellvédő vallum is emelkedett.

A terjedelmes castrum körül jelentékeny polgári elem lakozhatott, mert egészen a Kilia hegyig vezetnek az épületek nyomai.

2. A dákok váradjai telepe a Kilia hegytetőn.

A dákok azonban nem itt az áradványi térségen, hanem az egész vidékre kilátást nyitó s a verseczi szigethegység keleti záródásául szolgáló 160 m. Kiliatetőn találhatták otthonukat. A 100 m. mélyen fekvő Karas hidtól, 60 m. magasabbra emelkedő mészmagaslatot nyugatra a helység «Valea» nevű s a hasonnevű patak partjain sorakozó házaktól jó messzi benépesített völgyület vágja el; míg keleten a Karasra néző meredek egészen hozzáférhetlenné teszi, úgy hogy emez átlag 100—150 cm. széles és a báró Baich-család sírboltjáig 700 méterre, sőt egészen Csobenya nevű falurészletig terjedő fennsík valóságos természetes erődöt képez. Nem is nagyon szorult további erősítésre s ha egyszerű karózzal a lejtősebb párkányzatot ellátták: teljes biztonságban érezhették magukat az őslakók. És annnyival előnyösebb védőhelyül szolgálhatott a Kiliatető, mert tőle éjszakra a Purcariu nevű erdőig (honnan a váradjai patak = Valea Varadile is ered) s onnan nyugatra a 463 m. Vresiotetőn át az Alföld szélén oly messzire ellátászólal élesen kimagasló szigethegységgerinczen a 641 m. Kudriczi csúcsra s onnan az 590 m. verseczi hegyre könnyen eljuthattak a telepese, a kik a közbeeső erdős területeken marhaállományukkal kényelmesen megtalálhatták életfeltételüket.

Váradja keleti végéről a Kiliára haladólag a gör. keleti temető árkában fogadnak az őslakók fazekas készítményeinek jellemző töredékei. Ennek a településnek felfedezését is Torma Károlynak köszönhetjük, a ki 1881-ben Böhm Lenárt kíséretében Arcidavat nyomozgatva bukkant a prähistorikus maradványokra. Ezen újmutatást követte Milleker B. 1883 július 2-án kirándulva két napi kutatásáról a délmagyarországi történelmi régészeti Társulatnak terjedelmesen beszámolt.¹⁾

Az agyagmivesség primitív képviselői alakra s rendeltetésre igen különbözök. Köcsög-, fazék-, palaczk-, tál-, csésze-urnaféleségeket állapított meg Milleker. A diszítést ujjbenyomással, csontárral, körömmel vont czirádázat képviseli. A rosszul iszapolt agyagból kézzel idomított durva falu edények némelyikén röthel-, sőt graphitmázt is észlelhetünk.

Cserépnemükön kívül bronzok is jöttek már elő. Torma Károly egy alakjából kiforgatott torquest szerzett egy durva edénnyel együtt a n. muzeumnak. Fülöp tetradrachmájának barbar utánzatai is mutatkoztak itt.²⁾ Besan Miklós áll. iskolai tanító két bronz törfélet talált; de azok elkallódtak. Milleker³⁾ szerint 1883-ban római-téglákat és peremes házfedőcserepeket találtak idefenn, melyek attól a teleptől származhatnak, melynek feladatát a báró Baich-család jelenlegi sziklasírboltjának helyén általam konstalt kőbányászat képezheté. Maga a Kilia név is ezzel a kőbányászattal hozható viszonyba, bár a «házlak» jelentésű szót a néphagyomány egy jámbor remetére vonatkoztatja, a ki valamikor a sziklamélyedésben ájítatoskodott.

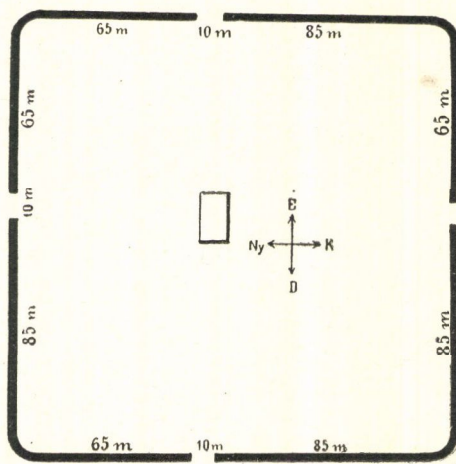
¹⁾ Milleker B.: Délmagyarország őskori régiségleletei. Temesvár, 1891. Különlenyom. 50—53. l. U. az 1883. Újabb délmagyarországi őstelepek. Temesvár, 1883. 7—10. lap. U. ő Versecz története. I. köt. 17. lapján Váradja története. 7. lap.

²⁾ Milleker: Délmagyarország őskori telepei. 1891. Tört. régész. Ért. 53. l. és 1883. Újabb délmagyarországi őstelepek. 70. l.

³⁾ Délmagyarország római régiségleletei. Temesvár. Különlenyomat, 1892. 55. l.

3. Építkezések és leletek Arcidava mellett.

A Kiliától keletre a *Karason* túl eső térség római castruma körül is többféle építkezés lehetett. Fényes Elek ¹⁾ értesülése szerint az Oraviczára vezető mezei út mellett Nero arany-, ezüst- és rézérmeit találták volna, a mint egy három szobás épület alapfalait, s egyméteres dór oszlopot kiástak. 1847-ben pásztor gyerekek Nerónak egy aranyát s két ezüst érmét találták.²⁾ Éremleletek újabban is fordultak volna elő s a temesvári muzeumban egy korongon készült római edényt is láttam. Értesülésem szerint a helységből a Karas hidjához kivezető utcában is találtak volna márványpadlós épületmaradványt. Torma Károly 1881-ben, Baich Milos ajándékából *Vespasianus*, *Nero*, *Domitianus* és *Traianus*-érme-
ket juttatott innen a n. muzeumba. Feliratot vagy bélyeges téglát, habár Perjessy László verseczi tanár barátommal minden darab téglát és követ megforgattunk, nem találhattunk. Ezer szerencse tehát, hogy legalább nevében Ptolemæus és a Pentinger-tábla, meg a ravennai Anonymus névtára fentartották e castrumot számunkra.

2. rajz. Arcidava alaprajza. Váradjától keletre a Karas bal partján.

A castrumon kívül elterült Kannabet, vagyis a polgári elem, a katonai élelmezéssel, ruházati kellékekkel üzérkedő szatócsok, iparosok, csárdások apró házsorait kijelölni az említett rombolások miatt lehetetlenség. De a Kilia hegy éjszaki részén a Baich-család sirboltjától a Csobeny falurészig vivő út kijavításakor 1880-ban megtalálták a római temetőt is. Az arczczal keletnek fektetett csontvázak mellett találták e sirmellékleteket s ha igen: mik voltak s hova jutottak azok: ezt kinyomoznom nem sikerült.

4. Arcidava hadászati rendeltetése. (3. rajz.)

A mint a castrum helyzetét jobban szemügyre vesszük, legott szemünkbe ötlik, hogy éjszakkeletre a *Karas* völgynyílásához, keleten pedig Oravicza és Csiklova felé vezető átjárókhoz szabták. Alig egy km. éjszakra a Karas vize keletről az oraviczai, majdani völgyekről összeszűrődő *Lissava* patakát veszi fel. Valamivel fennebb Váradjától két km.-re a Kilia sziklafalának egyik behajlásában meghuzódó s az egykori juhpásztortanyára emlékeztető *Csobeny* falurész házacskái előtt az éjszokról elécsörge-

¹⁾ Fényes Elek: Magyarország leírása. 1847. II. 342. s Bárány: Temes vármegye Emléke. Nagy-Becskerek. 1848. I. 140.

²⁾ Saidl Fundchronik. II. 31.

dező Cernovec patakkal egyesül a Karas, melynek északkeletre folyvást keskenyülő völgyén *Kakova*, *Nagy-Tikvány* gyorsan következő községeken át *Székásra* érkezhetünk, hogy onnan egyenesen éjszakra *Dognácska* ezüst- és vastelepeihez a Dognácska völgyén kinálkozó legegyenesebb utat használhassuk. S ha délnyugat felé tekintünk, Rakasdián át *Szászskabánya* felé szintén egyenes összeköttetést találunk, sőt az innen keletre kimagasló oravicai Érczhegység egész arczata a castrum lakóinak állandó látókörébe esett.

A táborhely megválasztásánál tehát az Alföld felől a verseczi szigethegység déli lábánál Jabuka felől Váradjának nyíló öblözet elzárása mellett az innen keletre éjszak- és délnyugatra az Érczhegységbe sugárzó útvonalak biztonsága lebeghetett a tervezők szemei előtt.

3. rajz. Arcidava castrum védkerülete a Karas és Nera közti bányavidék vázlatával.

Amott Dognácskánál, ha mindjárt nem rendelkezünk is teljesen beható történelmi archaéologiai kutatásokkal, az általam is többször megtekintett salakgorczok, valamint a felmerült érmek után biztosan megállapíthatjuk, hogy a rómaiak a *vas* mellett *nemes* fémhányászatot is űztek.¹⁾

Alább Majdannál szintén be van igazolva a rómaiak bányászati tevékenysége.

Hasonló észleletekkel rendelkezünk Oraviczáról,²⁾ melynek ma már kimerült aranytelléireit a rómaiak sikerrel hajtották. A szomszéd Csiklova rézérczét, de különösen Szászskabánya³⁾ ólomezüstjét és malachitját szorgalmasan értékesítették. A török kiűzetése után itt munkába vett mult századi berendezések alkalmából, ki a legmagasabb tetőkig régi ólom- és rézsalakhalmozódásokra bukkantak.

¹⁾ A temesvári kereskedelmi- és iparkamara jelentése 1879/81-ről 141. l. szintén megemlékezik erről.

²⁾ A hajdani bányászatra utaló gorczokról az oravicai polgári finiskola 1882/83. évi Értesítője további utalás nélkül nagy általánosságban szintén megemlékezik.

³⁾ Grisellini: Versuche einer Geschichte des Temescher Banats I. 294. II. köt. 93/4. l.

Az itt röviden érintett bányavidék biztonsága tehát egészen *Arcivadától* függött, s mert a táborhely őrszemélyzetének élelmezésével és apró ipari szükségleteivel üzérkedő polgári elemre is nagy vonzó erőt gyakorolt a bányászat, sőt a nemes fémbányászat, t. i. az *aranylefejtés* és *aranymosás* termékeinek fényűzési feldolgozása is feltételezhető itt, a zalatnai és más erdélyrészi példákból következtethetőleg aranymivességgel foglalatосkodó polgári elem is lakhatta a táborkörnyéket. A váradjai fő uteza márványpadlós épületeit ilyen családok lakhatták s a moesia-partok közelsége talán más elemeket is ide bátorított, hogy a *Kilia* regényes környékének szőlőlugasaiban keressenek enyhülést a hivatali élet vagy katonáskodás fáradałmai után.

Arcidava helyrajzi viszonyából következik, hogy a Tisza-Dunaközén megtűrt, de a markomann háborukhoz hasonló népmozgalmak idején ellenséges áramlatokba sodort *metanasta jazygokkal* szemben is fontos biztonsági hivatással bírt, sőt éppen ezekre való tekintetből választhaták az oraviczavidéki fémbányászat utainak s a Daciába szolgáló hadiut czentrumául.

III. A római út Arcidavától Centum puteaig.

M. P. XII. (= 1771 km. valósággal 24 km.)

(Előbb Mária Terézia [Drumu Mária Teresia], majd Irene császárné útja [Drumu Irene]).

S a ki még kételkedni tud az Arcidava elhelyezéséhez fűződő stratégiai célzatok s különösen *Dognácska*, *Oravicza* és *Csiklova* bányászatához kifejtett védelmi kapcsolat valódisága felett: azt a római út tovább irányítása s a következő castrumok elosztásában annyira szembetűnő célzatosság kimutatásával azt hiszem sikerül teljesen meggyőznünk az utépítők eme tervei felől.

A római út egyenesen éjszakkal haladól a Lisava patakot átvágva, a *Lunka* berkes rétjén Váradjának épen *Csobeny* nevű külső házcsoportjával átellenben érte el a Karast. Ezt áthidalva a mai közlekedéstől mellőzött *Cernovec* patak balparti téres völgyébe fordul s a kákovai szőlők alatt a patakkal párhuzamosan dülő útnak is szolgál. Majd a Kákova-Markovec járási útból Komoristyére vezető elágazásnál az útszéli kút mellett a marhák által letiport kőagyazatát szemlélhetjük. Komoristyéig a mai út mellett vonul, az ide való elnevezés szerinti Drumu Mária Terézia (a kitől a verseczi vázat is származtatják). Benn a községi iskola mellett a falu egyik utcájául szolgál. A közel *Forotikig* a járási út nagy részben római alapon halad, óvatosan kerülve a patak szűkülő völgyének vizenyős terét. Minthogy pedig a *Cernovec* völgye *Brezonfalván* felül járhatatlanná szűkül, mindjárt *Forotikon* kívül ÉK a magaslatra kapaszkodik ki s 248 méterig emelkedve lejt le *Nagy-Szurdukhöz*. Ezt a csuszamlós magaslatot a járási út nem követi, úgy hogy az oraviczai és bogsáni szolgabíróság határszélén alig járható mellék uttal hatolhatunk át úgy szólva. A Karas 100 m. váradjai hidjától *Forotikig* 34 métert s onnan a szurduki hágóra 114 métert emelkedik a «Drumu Irene», a mint *Forotikon* felül a római útá már nevezik.

Nagy-Szurduk délkeleti szélén a kertek és telkeken át kísérhetjük a római utat. A helységtől Doklinnak haladó, a járási úton alig két km. távolságra a Cernovec pataktól keletre elterülő lankás fennsíkön kevéssel a pataknak délre kanyarulása alatt a nép által *Cimpinynek* (Mező) emlegetett, határ-részen találjuk a Torma Károly kísérői: u. m. Böhm¹⁾ L. és Milleker Bodog²⁾ által szintén «*Rovínak*» nevezett castrumot, melynek meglepő, szépen megtartott kettős földvárát az út ketté vágja. Szerencse, hogy a Pentinger-tábla fentartotta nevét, mert sem Ptolmenæus, sem a ravennai Anonymus nem említi Centum Putæit.

¹⁾ Böhm L.: Tört. régész. Értesítő IX. évf. 2. füzet, 58—59.

²⁾ Milleker Bodog: Centum putea. Ugyanazon Értesítő. Új folyam VI. évf. 1890. 214—217. lapján.

IV. Centum putea castruma és katonai fürdője.

(Pogradje) Tabula Peutingeriana Centum putea. (4., 5., 6. rajz.)

A Peutinger-tábla Centum puetáját Torma Károly fedezte fel 1881. s utitársa Böhm L.¹⁾ és Milleker B.²⁾ vezették be irodalmunkba.

A kitünően megtartott castrum sarkaival a négy fővilágtájnak irányul. DNy-ról ÉK, Nagy-Szurdukról Doklinra vezet a járási út; 15 méter szélességben DK-ről, ÉNy, a Keul-féle volt Csiky-uradalom tanyaútja 10 m. szélességben szeli át. A járási út átmetszése a porta decumana és p. praetoria nyílását jelölheti. Más kapurést sehol sem találunk. E bemetszések egyúttal azt is szemléltetik, hogy minden kő vagy téglá nélkül csupán földből készült ez a tábor, melyet kettős földtöltés (vallum) és ugyanannyi árok (fossa) védelmezett. (5. rajz.)

A hosszánegyszögben megépített tábor két hosszabb oldala 120, két rövidebb éppen 100 m. mutat.

Szerkezete igen szabatos. Így *C—D* (6. rajz) irányban vett átmetszet szerint Nagy-Szurdukról jövet 1 métert lejt a 2 m. széles árokba, onnan 2·8 m. a vallum meredekje, 3·2 m. széles a foka, 2·6 m. lejt a belső árokba, mely 3·5 m. széles. Innen 6·5 m. a belső és magasabb vallum meredekje, 3·5 m. a háta, 5·5 m. lejtés a várudvarra, melyből az ellenkező oldalon csekély különbséggel éppen ilyen kettős vallum és sánczrészletek következnek.

Némi eltérést mutat a két rövidebb oldal. A lejtősödés miatt is a Cernovec felé néző Ny fal vizenyősebb területre jutott és mállékonyabbá vált a külső vallum. Ott az *A—B* átmetszetről kitetszőleg (5. rajz) a külső védősánczba 1·5 m. lejtünk. A sáncz sokkal jelentékenyebb s egész 5 méterig szélesedik. Abból 2·5 m. védfallal emelkedik a külső vallum, melynek koronája ismét aránytalanul széles, mert 9 méter. Ebből 1 m. lejtés a belső sánczba, mely 5 m. széles. Onnan 6 m. a belső vallum védő fala, míg koronája 6 m. és 6 m. lejt a vár belterületre. Az ellenkező oldal méretei lényegtelen eltéréssel ugyanily módon ismétlődnek. 6 m. a várterületről az emelkedés, 4 m. a töltéshát, 6 m. a védőoldal, 5 m. a sáncz szélessége, 1 m. a vizenyősség miatt lesüllyedt külső töltés emelkedése, de 9 m. a foka, éppen a lesüllyedés miatt. 2·5 m. a védő oldal, 5 m. a sáncz alapszélessége, 1·5 m. a külső mélység. Castrumunk szabályossága és kitünő megtartottsága tehát méltán tűnhetett fel, mindjárt Torma Károlynak is, ki azt Böhm L.³⁾ kíséretében 1881-ben látogatta meg, 8 m. széles és 4 m. magas kettős falsánczot jegyezvén fel innen. Mint a méretekből kitetszik, a külső vallum jóval törpébb; de ezt szélességi méreteivel pótolja.

Kitünő megtartottságát annak köszönhetjük, hogy nem került egy kis keleti rész kivételével szántás alá s legelőként nem szenved mástól, csakis a kincskeresőkötől, a kik a DNy falazatban, de egyebütt is hálátlan munkát végeztek. Szilárd szerkezetével azonban s főleg, mert a kincésások vállalkozási buzgalmát izgató falrészletek sehol sem mutatkoznak, a kincésásokat sem csábította olyan alapos felforgatásra, a minővel annyi más régi védművünket megsemmisítették már. Minthogy a vallum földtöltése ütésre kong, feneketlen kutról, rejtett kincsüregről regél a nép s ezek a regék indítják munkára a hiszékenyebbeket is. Leletekben igen szegény ez a castrum.

Tégla és fedőcseréptöredéket is alig szolgáltat s a Csiky Mihály volt szurduki földbirtokos által a hetvenes években a LEG IIII bélyegeivel állítólag itt talált téglák beigazolva még nincsenek. Az 1865-ben kiszántott 0·1 m. átmérőjű s 0·015 m. vastagságu átlukasztott bronzkorong, valamint az ugyanakkor talált érmek és cserepek hollétét sem birtam kinyomozni. Ilyenformán a tábor őrségéről teljes tájékoztatlanságban élünk.

¹⁾ Böhm L.: A Lederata tibiscumi hadi út stb. Tört. és régész. Értesítő IX. évf. 2. füz.

²⁾ Milleker Bódog: Centum putei. Tört. régész. Értesítő. Új folyam W. 214—217. l.

³⁾ Böhm L.: Tört. Régész. Értesítő, Temesvár. IX. évf. 2. füzet 58—59. lapjain.

De a 210 méternyi magasságu lejtős terraseon álló castrumtól a patak felé a ma már Keul bécsi csipkegyáros tulajdonát képező, volt Csiky-tanyához vezető út irányában tovább nyomozva 90 méterrel DNy. éppen a hegylejtő utolsó párkányán «*Po gradje*» (= sánczolat) név alatt egy erős, szétduzsolt daczára fürdők minősíthető épületmaradványt láthatunk. Ennek alapfalaiból csakis három körfal élte túl a rombolók pusztítását s egy közönséges tükörfürdő (frigidarium), egy caldarium létezését véljük megállapíthatónak. Utóbbinál a leöblítésre szükséges hidegvizes kád félköríves labruma is felismerhető. E kettő között még a légfürdő tepidariumot is feltételezhetjük.

Centum putea rendeltetése.

Centum putæi megépítésénél semmi kizárólagos katonai ok nem foroghatott fenn. A mögötte elmaradó Arcidavától s a következő Zsidovin = Berzoviától majdnem egyenlően 17 kilométernyire a csapatok átvonulására e közbeeső állomásnak szükségét nem érezhették. Völgyelágazásai, úthálózatai és csúcsosodásai nincsenek s még távol vidékre szánt megfigyelő állomást sem képezhetett e völgy-mélyedésben, honnan csak a hátrahagyott kudricz-verseczi szigethegység őrállomása jöhetett optikai összeköttetésbe; de sem nyugatra a birodalmi úton kívül hagyott területekre, sem előfelé az elkövetkező útszakaszra áttekintést az őrség nem nyerhetett. Tisztán helyi rendeltetéssel készült tehát ez a castrum s ezt a rendeltetést csakhamar meg is értjük, a mint a Cernovec patak forrásvidékére fordítjuk vizsgálódásunkat.

A megnevezett patak ugyanis Centum putæi irányában vesz déli irányt s forrásai felé kelet-nyugati folyást mutat. Alig egy kilométerrel castrumunkon túl a Valea Salasilor és Ogasu Cobanuluj nevű kis hegyi vizekből szűrődik össze a Cernovec s e vizek erdős völgyei bármelyikén a dognácskai Érczhegyek gerinczére jutunk. A Cernovec patak 217 m. kialakulásától alig 8 kilométernyire az 505 m. La Punt magaslaton már a Ferdinánd-bányához lejtünk s a gerincez bármelyik pontja a dognácskai bányákhoz vezet.*)

Ime tehát Centum putæi castruma épen nyugatra nyilván azért helyezkedett a Cernovec kis völgyébe, hogy onnan a dognácskai bányavidék biztonsági szolgálatát teljesítve, egyúttal biztos fedezetet is nyújtson a rómaiak által megszállatlanul hagyott Alföld felől nagyobb ellenséges betörések idején nem egyszer felmerült meglepetések és vagyonbiztonsági merényletek ellen.

V. Centum putaeitől Berzoviáig.

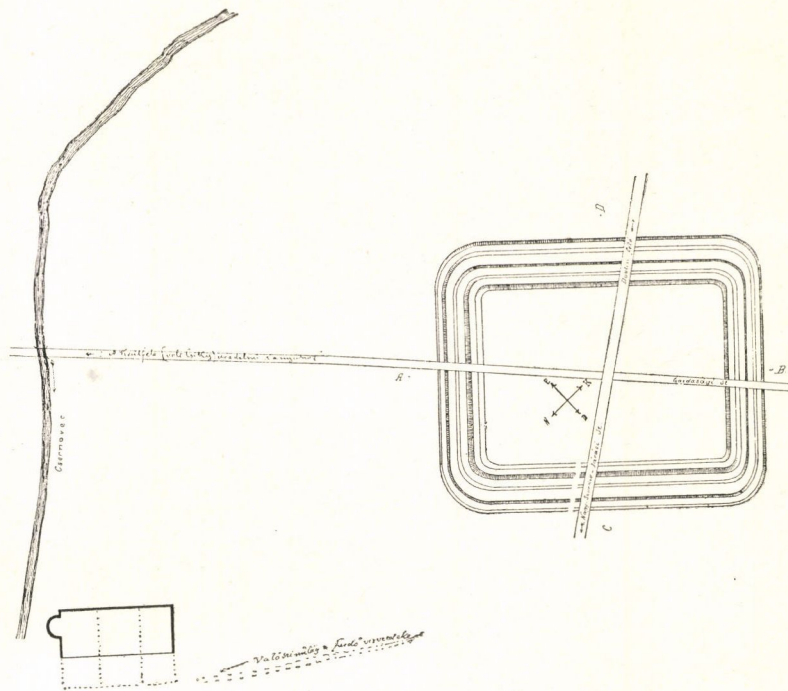
M. P. XII. (17-71 km.)

(A nagy szurduki határtól Zsidovinig = 19 km.)

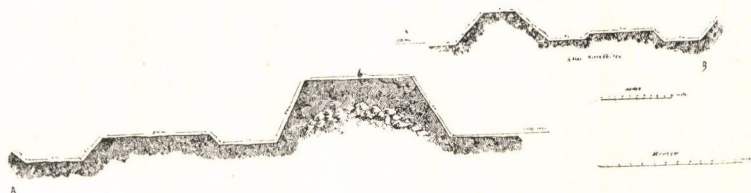
A főútból Doklin, Binis-Bogsán felé kiágazás Nagy-Szurduk Rovinájától a Cernovec patakon át, a hol az D-felé kezd KNy irányából kanyarodni, ÉKÉ kikapaszkodik a szurduki magaslatra. Ott ÉK egy mellékág válik ki, melyet alább kísérünk el Bogsán felé.

A főút a Keul-féle (volt Csiky) tanya felett egyenesen É-nak *Királyhegy* felé irányul s a 241 m. magas Dealu Paulat elkerülve a helységtől Ny a régi temető és a káposztáskerteknél elvonulva a falu alsó végénél leereszkedik a Füzes-patakhoz. Azt átlépve, a jobbparti oldalon haladva *Füzesről* K-re a *Dealu Cruci* (321 m.) gödrös mélyedéseit óvatosan megkerülve, Blazsuti bogsáni birtokos tanyája közelében határútként vonul a zsidovini állomás és temető mellett a falu derekán fekvő Berzovia állomáshoz.

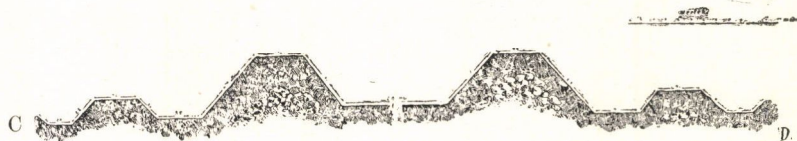
*) E sorok napfényre jutása alatt újabb vizsgálatokat végeztem Dognácskán és sikerült megállapítanom, hogy *Centum putei* elnevezése a dognácskai ezüst és rézakna fejtésből származott.

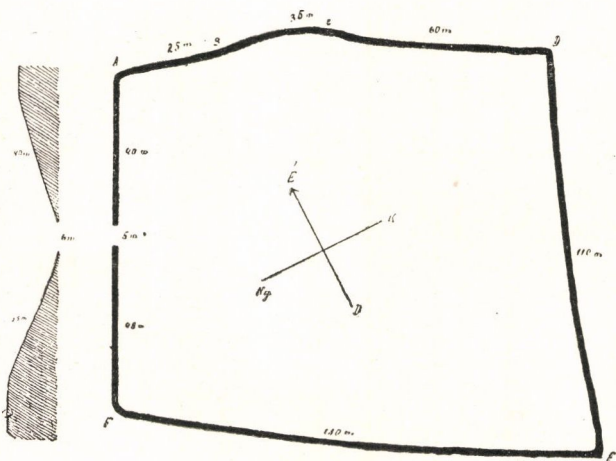
4. rajz. Centum putei. Nagy-Szurduk és Doklin között.

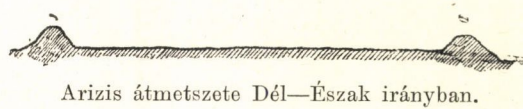
5. rajz. Centum putei castrumanak átmetszete A—B irányban.

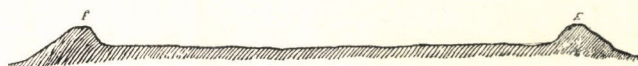
6. rajz. Centum putei castrum átmetszete C—D irányban. A kettős sáncz és töltés s közepén a töltésudvar.

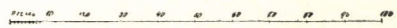
7. rajz. Arizis castrum Fuolug közelében.

Arizis átmetszete Dél—Észak irányban.

Mérték 1 1000

Arizis átmetszete Ny—K irányban.

Elágazás *Doklin Binis-Bogsán* felé.

Míg a hadi út ily módon a legrövidebb irányt követve szembetűnőleg a *Berzovia* terének alsóbb és téresebb szakaszához hajlik s épen Bogsántól Ny-ra tartja állomását: a már említett mellékút a bogsáni hegyekhez közelítőleg Zsidovin kikerülésére számítottnak látszik.

Ez útvonalat *Doklin Binis* mellett Bogsánig sikerült kinyomoznom s azért a *szurduk-doklin-binis-bogsáni* mellékútelágazásnak nevezhetjük.

A már említett Keul-féle tanyától ÉK a szurduki kaszálókról Dameskin Petru kaszálóján Doklin határába érkezik. Ez is kövel kirakott út olyannyira, hogy az emberek a fedőköveket kénytelenek a mívelés érdekében kiszedegetni s a kaszálókon halmokban látjuk a patakok hömpölyeiből annak idején felhasznált kőzeteket. *Doklin* DNy sarkán hatol be s a falu nyugati utcáiban jól ismerik az emberek. Itt is *Drumu Irenenek* nevezik.

Messzi vezetne az út bővebb részletezése, melylyel különben is önállólag szándékoztam foglalkozni. Elég legyen itt vázlatosan említeni, hogy a *gerlistyei patakon* (Paren Gerlistye) áthatolva Binis nyugati szélén hatol s egyenesen a bogsáni Podgol nevű határnak vágva, ott «római sáncz» néven átvágja a füzes-bogsáni utat. E pontról talán épen az említett füzes-bogsáni út irányában felcsapott Bogsánra a Moravica patak-völgyére, hol római bányász-gyarmat létezett. Az út csatlakozását Rafnánál alább adjuk.

VI. Bersovia. Berzobis.

(Anonymus paveunatusval. Bersovia Traianus naplójában Priscianusnál Berzobis.)

Bersovia helyfekvése, castruma és leletei.

A Krassó-Szörény megye Zsidovén nevű bogsáni járásába eső községe nyugati házai helyén elterült, Berzovia a Peutinger táblán és a ravennai Anonymusnál azonosan van megörökítve. Traianus naplótöredéke ellenben a Priscianusnál¹⁾ fenmaradt rövid idézet szerint Berzobisnek ismerte. Nevét a Szemenikből eredő s itt az Alföldre kijutó Berzava nevű kis vízben máig átörököltük. Tomaschek²⁾ szerint «Nyirpatak»-ot jelenthet a Berzava, mert a litván *berzas*, a szláv *brěza*, ost. *bärzä* «nyír»-t «fejéren tarkállót» jelent.

A vallásalapítvány uradalmához tartozó csinos község az ismert *Bogsán* bányavárostól Ny-ra alig 12 km. épen ott fekszik, a hol bogsán-vaskői (moraviczai) Érczhegyek hirtelen elhanyaglanak s szelíd dombnyulványaik között a Berzava folyvást szélesedő völgye már az Alföld rónájához csatlakozik. Századunk elején cserélte át a kincstártól a csakovai és kövéresi (Buziás mellett) uradalmak tartozékaival a közalapítványi javak igazgatósága s akkor mindjárt a főtéri töltés mentén ásatásokat is rendeztek. A kiásott épületek beosztása e század közepéig felismerhető vala s Ormos Zsigmond 1870 májusában a praetoriumot is felismerhetőnek vélte. A mai görög keleti templom táján a futó és vízvezető csövekből ítélve a fürdő létezhetett.

1803-ban a jelenlegi templomtól K-re eső romhalom az alapítványi ispánlakástól Ny-ra eső területtel még építésre alkalmatlan (Altes Gemauer und Schutt) törmelékhalmazként szerepelt a Petrovics Milos megyei főmérnök által elkészített térképen. A templom mögötti utca romjait (Ormos térképén G jelöli) csakhamar megvásárolta egy élelmes földműves s a sziklakemény, ölnyi magas, durván nagyolt terméskövekből épített római falra toldotta saját faházát, úgy hogy a római falazat most boltozat nélküli pinczét képez.

¹⁾ Prisciani institutionum grammaticorum. Lib. VI. 13. Edidit Hertz. p. 205. Traianus I. Dacicorum inde Berzobius deinde Acri processimus.

²⁾ Tomaschek: Die alten Thraker II. Die Sprachreste. II. Hälfte. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe. Band CXXXI. Wien. 1894. 59. lapján.

A mai helység Ny székeül szolgáló castrum törmelékeinek is csakhamar akadt vállalkozója. 1863-ban a helység birája és kovácsa 120 frtért megvették a délkeleti fal középrészletét, melyet Ormos térképe *D*-vel jelöl. Itt áll a kovácsműhely vállalkozója s a 37 hold 1146 □ölre számított négyszögű területet a hatvanas években Blasuty kereskedő tanyaépületeihez rendre kiszedegették. Ez a négyszög, melynek ÉD fala csak 46, KNy más két fala pedig 56 méter lenne, alig képezhette az egykori castrum egészét. A mint 1895 nyarán két ízben is végig jártam a lakosság jobb ügyhöz méltó buzgalmával aknázott castrum területét, sajnálattal meggyőződtem arról is, hogy ma már csakis aprólékos és hosszadalmas mérések segítségével deríthetnők ki a castrum egykori alakját. Annyit azonban konstatálhatok, hogy Ormos ¹⁾ 1870-iki értekezésének mellékletét és illusztrációját képező 1803-iki térkép után megállapított méreteket a castrum eredetileg messzi túlhaladta.

Itt közbevetőleg sietek azt is kifejtetni, hogy a község *Zsidovin* nevét ép a romoktól nyerhette.

A román zidu = falból, zidovin falomladékos helyet jelent, holott közönségesen a zsidókra szeretik ez elnevezést vonatkoztatni Daia belsejében is a hány Zsidovint ismerék, mindenik váromladékot jelöl.

Berzoviát már Grisellini,²⁾ a Berzava folyó mellett gyanította. Ő azonban kutatásokat itt nem végezett. A Neues Ungarisches Magazin ³⁾ 1792. évfolyamában Hoffinger az 1783-ban Schidovinnál felfedezett romokat a *Braun* kamarai mérnök rajza kíséretében ismertette először.

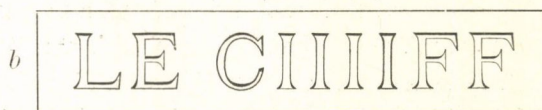
1855-ben az absolut kormány a mindenfelé tervszerűleg megindított régészeti felvételekre Joanesku István járási segédet bizta meg, mint a ki Zsidovinon laktában már azelőtt gyűjtéssel foglalkozott, Joanesku időközben Lippára helyeztetvén, 1856 február 28-án a főtisztartósághoz küldött jelentése bevezetésül történeti fejtegetésekkel áradozik s csakis a második részben terjeszkedik ki a zsidovai leletekre. Ezekből említést érdemel egy sast ábrázoló bronzszobrocska, melynek talapzatán ez állott volna: CAES·ANTONINO P·P·L III (inkább tán IIII?) Ezen nagyon is problematikus leleten kívül mozaikokról, kardtöredékekről, ércsaskörmökről(?) Vespasianus, Traianus, Commodus, Severus érmeiről emlékezik meg. Jelentése szerint vízvezető csövekkel együtt főleg az idősebb és ifjabb Philippus érmeit találták volna. 12 év alatt számos ezüst érmet vásárolt össze (elég drágán darabját 3 huszasával), sőt egy 2 arany, mely aranyéremért 22 frtot is fizetett. Gyors áthelyeztetése következtében azonban beteg neje ápolásával elfoglalt veje kezén a gyűjtemény elveszett.

Tudományos szempontból tehát kevés megbízható és használható adalékot szolgáltatott Joanesku nagyon is laikus ízű s kritikai ellenőrzésre nem számító jelentése. Annál becsesebbek Ormos Zsigmond adatai. Ő 113 érmet gyűjtött apránként Zsidovinból. A sorozatot megnyitó thasosi tetradrachmától 111-ig terjedő családi és consularis érmet sorol innen fel; de csak két császári érmet szerezhett, úgy-mint egy Nero és egy Hadrianust. Utóbbi bronzérem, a többi ezüst.

Utóbbi időben Borlea Zsigmond a bukaresti tud. Akadémia megbízásából ásatott itt és Diaconovich Adrian bogsáni építésmérnök fáradozott legtöbbet e megbízás sikeresítésében. Borlea küldeményéről értesülésünk nincs. Diaconovich mérnök bogsáni házában sok téglacserépnemű pompéji piros vakolat-töredék között legbecsebb egy lámpabélyeg és a LEGIIIFFF több bélyeg variációja.

A lámpán az ismert FORTIS bélyeg mutatja.

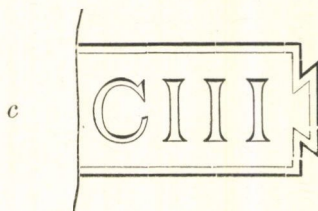
A téglabélyegek közt háromféle változatot észlelünk ú. m. :

¹⁾ Ormos Zsigmond: Régészeti Közlemények Berzovia. Arhaeologiai Közlemények. VIII. 1872. 3. füzet 145—154. lap.

²⁾ Franz Grisellini: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temescher Banats in Briefen an Standpersonen und Gelehrte. Wien. 1780. I. Theil 5. lapján.

³⁾ Neues Ungarisches Magazin. 1792. évf. 2. füzet. 97—100. l. A Braun mérnök rajzának leírása 101—107. l.

Ormos Zsigmond is bemutat egy keret nélküli vázlatot egy 26 cm. széles, 8 cm. vastag. 40 cm. hosszú tégláról, mely valószínűleg épen a fürdő légfűtését biztosító hipocaustumban szerepelt.

Ennek bélyegváltozata a következő:

LE CIIIIFF

Várhelyen a *b* és *c* változatot észleljük.

A legio IIII Flavia felix *Singidunum*-ról, a főhadi szállásról vett részt az első daciai hadjáratban s parancsnoka *L. Aconius Flatura* Borghesi szerint dona militariakat nyert¹⁾! Ez a legio tekinthető a táborhely megépítőjének s csak azt sajnálhatjuk, hogy feliratait megsemmisítette a telepések gondatlansága.

De, hogy már a dákok idejében is jelentékeny őrhelyet képezhetett, azt Ormos Zsigmond családi és consularis 111 éremgyűjteménye mellett neve is bizonyítja, hogy mely már Traianus átvonulása idejében akkora tekintélynek örvendett, hogy a nagy hódító sem tartotta szükségesnek mással kicseréltetni.

Hogy mennyire jómódú lakosság lakhatta Berzoviát, azta Budintian János bogsáni ügyvéd tulajdonában látható csinos Venus bronzszobrocska is igazolja. Pár év előtt a falusi gyermekek kezén egy terracotta szobrocskát is találtuk. Rossz gyermekek ijesztgetésére használták eleinte s utóbb az utca porában játszadoztak vele, a míg elkallódott. Bronz és terracotta régiségek többször kerülnek itt felszínre; csak hogy a műkedvelő régészek kezén el is tűnnek azonnal. A falusiak alapfal kiásásai közben előforduló régiségekből teltek ki Borlea bukaresti küldeményei is. Budintian János ügyvédnél még egy bronz harci sisakot is láttam.²⁾

A gertyenyési határból emlegetett romok mibenlétét nem állapíthattam meg. A jerszegi úton a Berzova hídjától É-ra *Sub padure la cruci* (a kereszt melletti erdő alatt) látható romok inkább török eredetre vallanak. Diaconovich Adrian bogsáni építész-mérnöknel egy téglán ezt a karczólást láttam: Rafna felé a balparti Koliba nevű halmosodásokat aranymosásnak nézem.

1. Bersovia hadászati jelentősége.

Ha Berzovia castrumának kiterjedésével nem lehetünk is teljesen tisztában, s ha a polgári elemet befogadó Kannaberól sem remélhetünk a castrumra történt építkezések miatt bővebb felvilágosítást: annyit a castrum elhelyezéséből is biztosan megállapíthatunk, hogy ezt egyenesen a bogsánvidéki bányászat védelmére építhették ide az Alföld szélére.

A hadi út ezen a ponton egészen Ny-ra csúcsosodik s így Berzovia a szó szoros értelmében az Alföld testébe ékelődik. A mint láttuk a nagy-szurduki tábortól Doklin, Binis felé még egy keletibb s Bogsánhoz mindenesetre rövidebb utat is vezettek, mely Bogsán érintésével Berzovia mögött egyenesen Rafnának irányult s ott csatlakozott a birodalmi úthoz. A Bogsánnál érdekelt közönség tehát nem is volt kénytelen ezt az előrúgó állomást Zsidovinnál érinteni, hanem egyenesen folytathatta Dacianak, vagy onnan útját. Maga Berzovia pedig elhelyezésével világosan arra utal, hogy a mögéje eső Bogsán vidék Érczhegységének biztonságát vala hivatva biztosítani.

¹⁾ L. Orelli: 3949. Herzen Volumen III. p. 265. a Legio IIII Flavinról.

²⁾ E sorok sajtó alá jutásáig Berzoviai emlékek című cikkben külön is foglalkoztam Berzoviával. Archæol. Értesítő 1897. 1. sz. 28—32. lap.

2. A bogsani aranybányászat a Cracu cu Aur hegyben.

A arra utaló régi tárnák aknaüregék, aranymosási nyomok.

S mi féltetni valójuk lehetett a rómaiaknak Bogsánnál: ha nem az arany? Bogsántól DNy-ra Bogsán és Vaskő között a *Cracu cu aur* nevű hegyben több egymással párhuzamos vasrozsda aranytartalmu quarczittelére folyt akkor a bányászat. A beomlott tárnanyílás előtti górczok kívülről is rögtön elárulják ezt a bányászatot. A hetvenes évek elején a külföldi vállalkozók egyike ide is kiterjeszté figyelmét s pár régi tárna kitisztítása közben jellegzetes római mécesre és telérfejtő vésőre akadtak, mely nagybecsű régiségleleteket dr. Gvadl Gusztáv orvos gondossága a temesvári muzeumba juttatott. A méceses vörös agyagból készült, jól ki van égetve s egészen párja a Verespatakról, Zalatnáról általam ismerttetett méceseknek. Ezekről szerencsém volt külön is megemlékezni az Archæologiai Értesítő XI. évf. 62. lapján. Torma Károly szintén tudott a bogsáni aranybányászatról s legutóbb Halaváts Gyula Dognácska-Vaskő bányászatáról írva a *Cracu cu aur* éjszaki lábánál folydogáló patak mentén a régiek aranymosásai után fenmaradt halmosodásokat is leirta. 1875 őszén ugyanezen hegyen bukkantak arra a régi bányauregre, melyből a fennemlített eszközök és méceses napfényre jutottak.

3. Bersovia szereplési végkorára utaló szomszédos leletek.

Bersovia lehanyatlásának bizonyítékait a közelben felmerült éremleletekben kereshetjük. Így a szomszédos Rafnánál 1851-ben útépítés alkalmával 119 római éremre akadtak a Kr. u. 70—251. évekből. Vespasianus Hadrianus, Antonius Pius, Diva Faustina, Marcus Aurelius, ifjabb Faustina, Commodus, Septimius Severus, Elagabalus, Gordianus III., M. J. Philippus pater, Otacilia Severa, Traianus Decius és Herennia Etrucilla vereteit tartalmazta a lelet, melyet a bécsi csász. régiségtár, mintán ilyen érmei már többszörösen voltak, visszautasított!

Nekünk pedig milyen becses történeti adalék épen itt, a hol feliratok úgy sem segítik a történeti homály elenyésztetését. A gótok akkortájt már végveszélylyel fenyegették Daciat. 253-ban még a potaisai (Torda) altiszti iskola áldozatot mutat s az Apulumtól (Gyulafejevárvár) lefelé vezetett marosmenti hadiútát mérföldmutatóval szerelte fel a miciai helyőrség (M.-Németi és Veczel között) Déva mellett. De azon túl elnémulnak feliratos emlékeink, mert a gótok áradata kiszorítja innen a rómaiságot. Ezt a kétségbeejtő időszakot jelzi a Rafnánál valamelyik menekülő római által sebtiben elrejtett s nem rég napfényre került kincslelet is.

4. A piatra albai = fehérhegyi éremlelet Szekul határából.

Ezt a zivataros időszakot s a végveszélybe jutott rómaiak helyzetének kétségbeejtő voltát illusztrálja Bogsántól K-re s Szekulon felül Szekul hegyi község felett kimagasló *Piatra alba* (Fehér-Kő) nevű mészsík alján 1880 júliusában kőfejtő munkások által talált gazdag éremlelet is, mely Ormos Zsigmond közbenjárására Bonnáz Sándor néhai püspök ajándékából a temesvári muzeumba került. A 466 darab érem 17 császártól és császárnétól 172 változatban ered s Kr. u. 161-től vagyis Marcus Aureliustól Philippus Feleusig (244—249) vagyis 249-ig terjedő időszakot képviseli 1. Marcus Aurelius (161—180) 1 drb 2. Faustina minor Marc Aurel neje (140—175) 2 drb 3. Commodus (166—192) 3 drb 4. Septimius Severus Pertinax (193—211) 18 drb 14 változatban. Köztudomás szerint idáig tiszta színezüstből verték az érmekeket s innen kezdve vegyítették az ólmot és czint azokba. 5. Julia Damna Septimius Severus második neje, Caracalla anyja (173—217) 14 drb 11 változatban. 6. Caracalla, ki Marcus Aurelius Antoninus nevet használta (196—217) arczképe körül, 18 drb 17 változatban. 7. Septimius Geta, Caracalla fivére, kit fivére anyja karjaiban ölt le (198—212) 4 drb. 8. Elagabalus (218—222). ki Avitus neve helyett, mint a napisten papjelöltje Elagabalus nevet vett fel, de ő is a jeles Antoninus Pius nevet bitorolta s császár M. Aurelius Antonius címmel élt, míg szertelen kicsapongásai miatt 222-ben anyjára

val Julia Sœmiassal saját megundorodott zsoldosai meg nem ölték. 32 drb érme 24 változatban fordult elő. 9. *Julia Soemias* Elogabalus anyja 2 drb. 10. *Julia Mæsa* Elogabalus nagyanyja, *Julia Domna* nővére, meghalt 223-ban 15 érme 5 féle változatban. *Alexander Severus* (221—235) kit anyja *Julia Mammæa* miatt *Mainia* (*Mogentia*) alatt katonái megölték 35 drb érme 23 változatban. 12. A Severussal együtt legyilkolt anyja *Julia Mammæa* (+235) 5 érme. 13. *C. Jul. Verus Maximinus Pius* (235—238) 2 érem. 14. *M. Antonius Gordianus Pius*, vagyis *III. Gordianus* (238—244) 256 darabbal képviselve. 15. *Philippus pater Gordianus* orgyilkosa és utóda (243—249), ki alatt 247-ben Róma ezredéves ünnepét ülte s ki utóbb *Decius* ellen a veronai csatában vérzett el, 45 darab éremmel 15 változatban. 16. *Maria Otacilla Severa* (134—249) *Philippus* pater nejétől 6 érem 2 változatban. 17 *Philippus filius* kit atyja eleste után Rómában a prætorianusok megölték (244—249) 8 drb érme közül 2 darabon I mp. *Philippus Aug.* s a reves *Romæ Aeternæ* valószínűleg Róma ezeréves emlékérméi közé tartoznak.¹⁾

E 249-ig terjedő s épen az utóbbi császárok egyikétől *M. Antonius Gordianus* Piustól feltűnő nagy (256) számban képviselt éremlelet nem néma tanujele annak a rettenetes catastrophának, mely *Dacia* pusztulását épen *Decius* idejében annyira sietteté?

Decius a polgárháború befejeztével Rómában alig néhány hetet töltve, *Pannonián* át siet *Daciába*, melyet az egyenetlenség alatt a barbárok már-már elárasztottak. Alkalmasint *Pannonia* földjéről kelle már a nekibátorodott dákokat²⁾ üldöznie s akkora vala a veszedelem *Daciában*, hogy még a katonai főparancsnokság székhelye, *Apulum*³⁾ a felprédált három *Dacia* ujjáteremtőjeként (*Restitutor Daciarum*) ünnepli. Sőt maga a főhadszállás is annyit szenvedett, hogy *Colonia Nova Apulensisként* meg kell újítani az elpusztult *Apulumot* (*Gyfejevárvár*.)

Hogy mennyire megcsappant a római birodalom tekintélye s mennyire fajultak az aldunai tartományokban a viszonyok, azt *Kniva* góth királynak csakhamar bekövetkezett mœsiai támadásából ítéltetjük meg leginkább. Mialatt *Decius* *Dacia* füstölgő romjait javitgatta, *Kniva* 70 ezer emberrel az *Al-Dunánál* *Novæt* (*Steklen*) a *Jatrusnak* (*Jantra*) a *Dunába* ömlésénél vette ostrom alá. *Trebenius Gallus*, a későbbi császár onnan elűzvé, *Nicapolis* ellen fordul s a midőn annak kemény falaival és bátor őrségével nem boldogul, *Decius* érkeztének hírére *Philippipolis* kirablására sietnek. *Decius* erőltetett menekkel elzárni akarván a vakmerő góthok visszavonulási útját *Beroeig* (*Philippipolistól* 60 római mfdre (88·65 km.) hatolt már, a midőn a ravasz barbár király kémei által erről értesülvén, *Philippipolis* ostromát félbeszakítja s hirtelen úgy meglepi az érkezéséről nem is álmodó rómaiakat, hogy maga *Decius* is csak nehezen menekülhet a csatából *Oescusba* a *Duna* mellé. E közben *L. Priscus* helytartó árulása a gótok kezére játsza a gazdag *Philippipolist* s miután azt *Macedonia* és *Thracia* virágzó gyarmataival mindenéből kifosztották, valószínűleg a velük nagyravágyásból összejátszó *L. Priscus* helytartó váltságdíjáért visszakészültek vonulni. *Decius* hírt kapva megpróbálja szerencsáját; de *Abrittusnál*⁴⁾ a mai *Dobrudsában* *Trebonianus Gallus* árulása következtében ismét csatát vesz s ő maga is *Herennius Eltruscus* nevű fiával hősi halált szenved, úgy hogy még holttestüket sem találták meg (251.).

A mœsiai hadsereg nem sejtve *Trebonianus Gallus* árulását, azt kiáltja császárrá. Az pedig a gyanut még inkább elhárítandó *Decius* ifjabb fiát *Hostilianust* Auguskent kormánytársul veszi s leányát *Volusianussal*, örökösével, (*Cæsar*) feleségül véteti. *Hostilianus* 251-ben az egész birodalomban kitört ragály áldozatául esett, ha ugyan meg nem mérgezték s *Volusianus* lépett helyébe, a kinek első gondja vala a góthoktól adófizetés biztosításával a békét megvenni. Csakhogy *Kniva* már annyira telhetetlenné vált, hogy a béke megszegésével is képes volt *Mœsiába* törni. Szerencsére *M. Aemilius Aemilianus* visszaverte. Nem szükséges tovább fejtegetnünk azokat a zürzavaros állapotokat, melyeknek nehéz

¹⁾ Ormos Zsigmond: A fehérhegyi (peiatra albai) római ezüst éremlelet *Krassó-Szörény* megyében. Történelmi régészeti Értesítő. 1881. Temesvár. VII. évf. 3. füzet, 105—120. lapjain.

²⁾ Aur. Viet. Decii barbaros trans Danubium persectantes . . .

³⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III. 1176. Imperatori Cæsari Caco Messio Quinto Traiano Decio Pio Felcis Augusto Pontifici Maximo tribunicia, potestate II. consulari II. Patri Patriæ Restitutori Daciarum colonia Nova Apulensis. Kr. u. 250-ból.

⁴⁾ Jordannis Get. 18., 103: ad Abritto Mœsiæ civitatem.

tusáiba a piatra albai éremlelet is halvány világot vet. A Deciust Daciába szőlítő s egész Pannoniának kiterjedt dák-géta támadás egyik üldözöttje talán épen Berzoviából, vagy a szomszédos Bogsán bányászai közül rejthetné el féltett kincsét, itt a Szemenik havas rengetegje felé futtában, a Piatra alba jellegzetes és messziről is felismerhető sziklája alá. A jámbor római reménysége azonban meghiúsult; ő többé nem térhetett vissza elhagyott otthonába s a barbár támadók sem juthattak gondosan elrejtett kincséhez szintúgy, mint a verespataki bányákba, a markomann háborúk kitörése idején 167-ben elfalazott féltettebb holmik és viasztábla okmányok rejtve maradának korunkbeli véletlen felfedeztetésükig.

Bogsánnál azonban az arany mellett a vas is épen olyan becses ásványkincset képezett a hadi felszerelések miatt a rómaiakra s így azt hiszem kellőképen sikerült kimutatnom Berzovia elhelyezéseinek és a bányászattal szemben fennállott rendeltetését és viszonyát.

VII. Berzoviától Aizisig.

(Furlug) M. P. XII. (= 17·71 km. valósággal 20 km.) A Tabula Peutinger. Ahihis, Anonymus Ravenn. Zizes, Ptolæmeus Geographia Αἰζίσις = Lizizis, Traianus naplója Priscianusnál Aizi (Azi).

Zsidovinnál éri el a lederata-tibiscunis hadi út (Drumu Irene) ÉNy legszélső hajlását. Innen kezdve hirtelen ÉK fordulva a Berzava balpartját követi, mígnem a *Mora Denibor* táján átesap a vizen s *Rafnától* nyugatra az erdős oldalra kapaszkodva az *osztrák-magyar államvaspályatársulat Grinda* erdejében áthatol s a 226 m. magasságon belül egy darabig párhuzamosan követi a járási utat, majd a 23 km. útjelzőnél átszeli azt s *Barbosz* és *Valeapaj* községek határán, 1 km. az út mellett észlelhető a 22 km. ozlopig. Az Ogradu hegynyulványon éppen ott lejt Valeapajtól 1 km. keletebbre a Lunka Diakul rétre, hol a *Poganis* nagy W alaku könyökhajlásával eddigi ÉD irányát KNy változtatja.

Rafna alatt egyesülhetett az a mellékút is, a melyiknek kiágazását *Centum puteától* láttuk s mely Bogsán alatt a *Podgol* határreszen «római sáncz» néven, 1 km. hosszú töltésként ismeretes s a Berzava völgyére szállva, a *Moskodin* malom közelében ÉNy fordulva a Mora popi táján léphetett át a vizen. A két út egyesülésénél feltételezhető őrhelyre utal az 1851-ben *Rafnánál* *) felmerült s fenn már kellően méltatott éremlelet is.

1. Újabb elágazás Valea Paj és Duleo között.

A Poganis kanyargós völgyszorosa áradások idején nem lévén járható, Valea Pajáról Duleora ma is jókora hágóval foly a közlekedés. Ezen hágót úgy látszik kikerülni igyekeztek s azért Valea Paja, Duleo között ismét két utat észlelhetünk, t. i. egy hegyi és egy völgyi utat.

Mielőtt a Lunca Diaculujról a Poganis utolsó nagy kanyarulatát átszelné a római út, elébb egy nyilván csakis árvízmentes, száraz időszakra számított oldalágat bocsát jobbra (K.) a Poganis völgy-szorosába, mely a következő két nagy görbületnél a folyót kétszer is áthidalva a balpartot követi az urasági malomig (Mora Rusaguluj). Ott a Halászkok mezeje (*Ritu Pescaruluj*) nevű réten *Atanasievic Marcel* földbirtokos mészégetője alatt, a Tyeja (szirtszoros) vonúl, hol a szűk rést a Poganis annyira kitölti, hogy csakis töltéssel mehettek tovább. Minthogy a Halászkok rétyét a legkisebb árvíz is járja, ez az út nem biztosítható a közlekedést. De hogy tört mészkővel volt ez is kirakva, azt a réten még látható részletekkel igazolhatjuk. A falusiak még itt is olesóbbnak találják az út kőanyagából pótolni közsükségletüket s a hól csak hozzáférhetnek, gondosan kiszedegetik.

*) Miletz János: Chronol. adatok. Adattár II. 1872. 144. lap.

2. A nagy hegyi (Dealu mare) főút Valea Pajtól Duleoig.

Valea Pajától keletre, hol a Lunca Diaculujnál a Poganis szűk völgyesatornáját követő mellékút kiágazott, a főút a Poganisnak épen Valea Paj községhez forduló utolsó nagy ívét átvágva, a völgyből rögtön a Dealu marénak = Nagy-hegy, a Poganis ívébe nyomuló «Furesugán» nevű déli hegynyulványára kapaszkodik. Onnan a *Dealu mare cuprunu* = «Szilvás nagy hegy» nevű szilvások között igen jól megtartva hatol ki a tetőre, hol a *Furlogtól* számított 16 km. oszlopnál a *Gyepes* nevű tisztáson járnak is rajta. Innen a «*La Cseret*» (a Csere) erdőn belejt Duleora. Ott a völgymenti kényelmesebb elágazással egyesülve átesap a Poganis balpartjára. Mindkét út tervszerűleg erős kőágyazattal készült. A kőanyagot a *Nagy-hegy* (Dealu mare) mésztuskóiból törték. A hegyi utat a 16 kilométer oszlopnál, a tetőn 8 m. szélesnek mértem s annak ágyazata igen gondosan elő volt készítve.

Duleo alatt tehát a Poganis balpartjára került a római út s Luca Péter, Simeon Margita, Gyorgye Lugsicse területein a visági út átmetszésével a Lunca mare határrészen a *Ruenre* vagyis Forlug alá érkezik.

E közben azonban, mint látni fogjuk az áradványi területéről délre csapva Azizist érinti.

VIII. Ahihis. Azizis. Aizis. Aizizis. Lizisis.

(Anonymus Rav. Ahihis, Traianus naplójában Aizi, Ptolemæus Αἰζις).

1. A Furlog és Remete Poganis közti maradványok nem a tulajdonképeni Ahihist képezik, hanem útszéli őrháztól vagy meszei laktól származnak.

Furlog községet éjszakra megkerüli a *Poganis* folyó olyaténképen, hogy a *Ruen* nevű határrész lankásan arra dülhet s ily módon a túlparti Remete Poganis, melyen át az országút Lugosra halad, jut a folyóhoz közelebb. A Tomaschek nyomán Goos által *Ahizis* névvel rokonhangzású és *Furlogtól* délkeletre eső szomszédos Ezreshez, (a melynek ősi neve azonban Egeres) helyezett, *Ahihist* legutóbb már ezen a területen keresték a kutatók. Pesty Frigyes, Krassó megye monographusa értesült először arról, hogy «*Duleotól* délkeletre, Furlog közelében rommaradványok láthatók, nem tudom mily korból, a romok között római és magyar ezüst pénzek kerültek elő».

A szomszédos Duleoról Joannovits György nyugalmazott kultuszminiszteri államtitkár és akadémiai tiszteleti tagja 1877 márcziusában saját szőlőjében kiásott *Nero* aranyat ajándékozott a nemzeti muzeumnak. Az előjelek tehát mindenképen biztatók valának itt a kutatásra s Torma Károly is erre vette útját. De sem ő, sem kísérői és legutóbb Halaváts Gyula nem jutottak végleges eredményhez s beérték azzal, hogy Remete Poganis felé «*Furlogtól* É-ra a falu kapuja közelében van Ahibis». Magából az állomáshelyből, mint a legutóbbi kutató Halaváts Gyula 1895. év nyarán végzett recapituláló utazása eredményéül írja, ma már kevés látható, elegyengette azt az eke; de a föld tulajdonosának állítása szerint e helyről sok követ és téglát szedett ki.

Jó magam is erre irányítám 1895 augusztusában vizsgálódásaimat s Palekucse vny Fedor furlogi nagybirtokos és nyugalmazott miniszterelnökségi titkár szíves kalauzolása mellett minden irányban bejártam a kérdéses területet.

Először is a *Ruen* keleti szélére tekintettünk ki, hol Palekucse vny béresei is római téglát szántottak ki az Apa Teuhy felé néző magaslaton. Fájdalom e téglák azóta ismét elkallódtak; de nagyobb terjedelmű vagy épen várszerű építkezést ott, a hol állítólag eléjtek, nem konstatálhattam.

Onnan visszafelé nyugatra a falun kívül, a lugosi úthoz szolgáló düllőút mentén *Bauholzer Julianna* volt tulajdonos területén a 60-as években akadtak téglákra és épületmaradványokra. Állítólag

bélyeges téglát is láttak volna akkor, de senki sem gondoskodott ilyenek megőrzéséről. Pesty Frigyes ¹⁾ értesülése is ide vonatkozik s Böhm L. ²⁾ és Halaváts ³⁾ is itt állapítottak meg Ahihist. Pesty Frigyes így emlegeti: «Duleotól DK Furlog közelében rommaradványok láthatók, nem tudni mily korból; a romok között római és magyar arany és ezüst pénzek kerültek elő».

E két ponton tehát feltételeesen konstatálva volna a római település; azonban egyiknél sem öltött akkora terjedelmet annak idején az építkezés, hogy — a többi helyek módjára — nagyszámú fedélszerép, vagy egyéb anyag hirdetné most is az egykori térfoglalás határait.

Részemről a legszorgosabb bejárás után sem tétélezhetek fel többet ezen a területen, a veleranások szokásos mezei telepénél és a szokásos útszéli őrháznál.

Palekucsevny Fedor földbirtokos, a ki szívesen vele a bejárás fáradalmaiban osztozni s a *Drumu Irene* kinyomozásában is fáradhatatlanul kalauzolt, maga is kellemetlen csalódással vette ezt a féleredményt, mert itt már teljesen beleélte magát mindenki, hogy Remete Poganis felé tudja a római táborhelyeket. Torma Károly is arra kereste az ő kalauzolása mellett s Pesty Frigyes szintén ide vonatkozik. Azonban magának az útvonalnak bejárása közben is sajnosan tapasztaltuk a népies hiedelmek és hagyományok megbízhatatlanságát. Mihelyt kételkedni próbáltunk a követelt irány lehetősége felett, vagy a kihallgatottak ellenmondását akartuk konstatálni, rögtön eléállottak az út kőanyagának kiszédetésével. Útkészítésre, házépítésre pusztult el az általunk kifogásolt úttest s bizony nagyon bajos a falusi gazdák bevallásainak kellő ellenőrizése és azok megbízhatóságának elbírálása.

2. Ahihis castrumának megállapítása Palekucsevny «Gruiu cu creminye» nevű erdejében. (7. rajz.)

Mikor már mindenből kifogytunk, végre házi gazdám, a vállalatom iránt melegen érdeklődő nejével együtt a Gruiu cu creminye (Köves föld) nevű urasági erdőre utasítottak, Furlugtól Ny a szilvafákkal beültetett községi legelő magaslatán áthaladva a Poganist D-ről az Aranyos hegységből gyarapító Valea mare nevű patak völgyébe lejtünk. Épen az erdő kezdeténél, a túlparti oldal sűrű bokrai között meredek ösvény vezet a keresett hegylépcsőre. A fák miatt előzetesen áttekintést nem nyerhetünk a terep konfigurációjára felől s csak midőn a tölgy- és bükkből álló vegyes erdőállab fái között a négyszögű sánczra reábukkanunk, akkor vesszük közvetlen közelből azt észre. A kiegyengetett és körülsánczolt területet erdőkerülő kalauzom «*La platz cu Gruiu kreminye*» néven mutatta be nekem s odáig a furlogi gör. kel. templomtól egy órányi gyalogsétát számíthatunk. Nevét az Aranyos hegység trachyt málladékától s kemény köves voltától nyerte. Az ördög szántotta volna fel ezt a területet s annak barázdái a sánczok s ő vetette be kőmaggal is.

A fák és a hegyoldal egyenetlensége nagy mértékben megnehezíték a bejárást és a pontos helyi tájékozódást; de a mint először sikerült a sánczolatokkal beszegett töltés négyszögét bejárnom, azonnal tisztába jövök azzal is, hogy a sokak által eredménytelenül keresett és találgatott *Aizis* előtt állok.⁴⁾

Az Aranyos (551 m.) csúcsból éjszakkal terjedő hegylejtőnek előfokán, a patak felett 50 méternyi magasságban épült a szabálytalan négyszögű földvár. Az éjszokról délre emelkedő hegynyulvány leegyengetésével nem nagyon fárasztották magukat. A bejáró a nyugati vízer felőli horpadásból történt. Legépebb a keleti és déli töltés és sánczvonala, jóllehet a kincskeresők itt is jobb ügyhöz méltó buzgósággal siettek minden talpalatnyi helyet felforgatni. Ez a barbár beavatkozás s a fák gyökérzete erősen megrongálta az éjszaki és nyugati földtöltést és sánczot; de azért az egésznek formáját tisztábban kivehetjük, mint akár a váradiját. Az éjszaki sánczfal a hegylejtő miatt nem egyenes vonalban épült, hanem erősen kihajlik (7. rajz).

¹⁾ Pesty Frigyes: Krassó megye. II. kötet 173. lap.

²⁾ Böhm L.: Történelmi régészeti Értesítő. IX. 55.

³⁾ Halaváts Gy.: Archæol. Értesítő. 1896. 1. füzet.

⁴⁾ Lásd bővebben az időközben közzétett Lederata libiseumi hadi ut. *Aizis* állomásának helyrajza Archæol. Értesítő 1898. évf. 1. füzet. 1—7. l.

Méretei nyugaton 100 méter, melyből közepén 5 m. kapunyílás. Éjszakra 120 m. hosszú. Belső építménynek semmi nyoma, s a mi lehetett, azt a szerencsevadászok kincskereső buzgalma megsemmisítette.

Pedig, hogy egykor a nagy hódító imperatort is falai között fogadhatta s itt az occupáló hadsereg tábornoka pihenőt tarthatott: azt Priscianusnál Traianus naplójából olvasható helyi vonatkozás igazolja.

A peutingeri tábla *Ahihis*nek hollétéről ily módon beszámolva azt igazolhatom, hogyha a ravennai Anonymusnál ¹⁾ *Zizis*, Traianus naplójában *Aizi* ²⁾ (vel *Azi*), Ptolemæusnál ³⁾ $\Lambda\iota\zeta\iota\varsigma$ jelentkező névváltozatok valósággal «kecsketanya», «kecskeösvény», «kecskecsapás» ⁴⁾ jelentéssel bírtak, akkor ez a hely teljesen rá is szolgált elnevezésére, mert ha a fatenyészet a kopár trachytsziklákról elpusztult s emberi művelés alá kerül valaha ismét ez a hely, ott bizony ismét csak kecsketenyésztésre lehetne számítani s a jó furlogiak ma is kiváló előszeretettel üzik, épen a sok sziklás kopárság miatt a kecsketenyésztést.

Ptolemæus azonban $\Lambda\iota\zeta\iota\varsigma$ földrajzi helyzetét is megörököltette. A $45^{\circ}28'$ északi szélesség mutatkozván, ez a $45^{\circ}24'$ -től valóban alig tér el. A hosszúságot azonban Ptolemæus $46^{\circ}15'$ helyett $39^{\circ}29'$ mutatja a valóság.

3. Ahihis Aizis castrumának katonai rendeltetése és mellékösszeköttetései Dacia felé.

Ahihis elhelyezése első sorban önkényt érthetőleg ismét a bogsáni bányászat körülfárasztása érdekében történt. A Temes ívhajlás, ÉNy az ú. n. Temesina nyílása Szinérszeg felől, úgyszintén a Béga völgye Lugos felől, mind innen nyerték a szükséges járőröket és ellenőrizést. Délre az 551 m. Aranyos trachytkúpja felé hegyi ösvények kapcsolták Bogsán felé. É-ra a mai út irányában Remete Poganesten át indulhatott meg az összeköttetés; de azután Szinérszegen át Buziás irányában képzelhetjük az első összeköttetést le az Alföldnek. A másodikat Lugostól számíthatjuk s ez Belincz-Kiszető körül csatlakozott a Béga mellé, hogy Temesvár irányában vezessen.

Mindezeknél fontosabb a Daciába irányított mellékút, mely ÉK-re a nadrági völgyön egyenesen a Ruszka Pojanának vezethetett, hogy annak 1359 m. magas és könnyen járható magaslatán át a gyalár-vajdahunyadi vasvidéket gyorsabban elérhesse. ⁵⁾ Lóháton s gyalogszerrel, nyáron két nap alatt könnyen elérhették a gyalári gazdag vastelepét, melynek a rómaiak által történt bányászásáról biztos tudomás van. Ezen hegyi átjáró Kricsovánál mélyedt a Nadrag víz mellé, hol szintén volt aknázni való vastelepük. A bejáró előtt Cseres Temesnél ⁶⁾ és Tinkovánál ⁷⁾ észlelhetjük vasbányászatuk nyomait. Tinkovától a Temes jobb partján Tibiscumnak s úgy be Dacia belsejébe Sarmizegetusának vezetett az összeköttetés.

Még ezeknél is becsesebb nyomát és emlékét bírjuk a szóban forgó összeköttetésnek a nadrági völgy bejárata előtt a Zsidovvárral szomszédos Zsénáról. A Lugos-Orsovának vezető vasút munkásai 1876-ban egy római fogadalmi kezet találtak itt, melyet Szende Béla ajándékából a nemzeti muzeumban láthatunk. A bronzból készült kéz három felemelt ujjá s alsó, a felállítást lehetségesítő karimája azonnal

¹⁾ Gronovics kiadása 1722. Anonymus Ravenn. IV. könyv 14. cap. 777. lap.

²⁾ Priscianus VI. 13.

³⁾ Claudii Ptolemæi Geographia. Edidit Car. Frid. Aug. Nobbe Editio stereotypia. III. 8.

⁴⁾ Wilhelm Tomaschek: I. Die alten Thraker II. Die Sprachreste. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der W. in Wien 1894. 53. lapján.

⁵⁾ Téglás Gábor: Földtani Közlöny 1895. évf. A rómaiak vasbányászata Vajda-Hunyad vidékén.

⁶⁾ Cserestemezről szerzett észleleteimet és adataimat még nem volt alkalmam közölni.

⁷⁾ Torma Károly egy Szende Béla néhai honvédelmi miniszter által innen saját lakására, Szendelakra vitetett ülőpadot sarmizegetusai eredetűnek nyilvánított. Archæol. epigr. Mittheil. VI. 113. Ennek dacára ott a bányászatot konstatálhatom.

elárulja rendeltetését is. A gestus voventist igazolja a hüvelyk végén kidudorodó toboz vagy czirbolya¹⁾ magon kívül a tenyér és kézfélén körbe vonuló többi alakzattal együtt. A tenyér felső részén kosfej, alatta balra néző sas, kiterjesztett balszárnya alatt teknősbéka. Ettől a hüvelyk újj felé a kéztővéről előkúszó kigyó, a mutató újj felé caduceus és tessera. E felett ugró béka, a kézfejen öblös urna forma, melyet felismerhetetlen alakzat fed. Azon túl a kis újj felé kúszó gyík. A kigyó, gyík, béka, teknősbéka, a caduceus veszedelemelhárító s mind e maig szerepelnek varázslatainknál. A sas Jupiter madara, a kosfej, Jupiternek szentelt áldozást jelent. A tessera érmeken az imperator gabonát osztó parancsait s mint új évi lámpákon a kalász az élet szükségletét, sőt a jólétet és életet is symbolisálja. Ovidius a Fastiban, az új évek alkalmával egymásnak osztogatott mécseseken, méztartó edényekkel jelképezett, mézes vagy boldog új esztendőt emlegeti. Itt is ilyen méztartó edényt láthatunk s az érdekes lelet durva, kezdetleges kivitelben is igen érdekesen illusztrálja, hogy e távol barbar vidéken sem feledkeztek meg a jobb módú rómaiak egymásról. Nemzeti muzeumunk még csupán egy ilyen fogadalmi kezdet tartalmaz s a harmadikat Ráth György magángyűjteményében láthatjuk. Karlsruheban, Koppenhágában még 1—1 kiadatlan, úgy hogy Hampel tanulmánya 39 votiv kézről számol be.²⁾

Kricsovától és Cseres Temestől egyébként egyenesen É-ra a Béga völgyére, Drina, Zsureszt, Birva községeken át a Száraz patak völgye nyitja a legrövidebb utat Zsupány felé, honnan ÉK Facséten át Kossova felé Dobrára s úgy a Déván alul fekvő Micia (Maros-Németi és Veczel között) castrumához vezetett a közlekedés.

Ily módon Ahihis a Temes és Béga vidék éber felügyelete mellett, a Marosig kiterjedő katonai rendeltetéssel bírhatott s nemcsak Tibiscumnak, hanem éjszakra is közvetíté a közlekedést és a biztonsági szolgálatot.

IX. Ahihistől Caput Bubaliig.

M. P. III. (= 447 km. valósággal 20—22 km.)

Azizis castrumától a római út a Ruen határrészen átvágja K irányban a lugosi utat s megfigyelésem szerint Popa Simeon telkénél a mezei út táján lejtett az Apa Teuluj vízerhez s a Poganist itt hidalhatta át. Halaváts Gyula³⁾ a remete poganisi hidhoz helyezi az átkelőt s ott a forlugi malomhoz vezető út határkeresztjénél akadt volna reá, melyen túl a lugosi út építéséhez a skeusiak kiszédték a követ. E miatt tűnt volna el az út tovább folytatása olyannyira, hogy a fiatalabb nemzedék nem is tudt itt római útról.

Részemről a falusiak bevallását mindenben irányadónak venni nem tudom s a Halaváts által említettek daczára a jelzett irányt követem. Utunk a Poganist nagy kerülőre és szűk szorulatra kényszerítő Clisora mare (250) és Cl. mika (241) előrúgó kettős hegyfok mögött É-ra a Nedesa hegynyakon Dezeszt kikerülésével a Mora Gregelascan felül érkezik ismét a Poganishoz. Csakhogy a Poganis vize-nyős, áradásos medrétől lehetőleg a verőfényes hegyaljára vonulva érinti Nagy Zorlencz külső szélét. Így halad el a Dealu Glodu alján. átmegy a Valea Glodu árkán épen a Latoreni rét felett. Majd a Dealu Minai nyúlványát érintve a prebuli nagy rét (Ritu mare 208 m) felett a Valea Calului medrét szeli s a Dealu Calului peremjén a kanyargós Poganistól mindinkább távozólag a Valea Matului jobb parti erdős oldalán ÉK fordulva kapaszkodik a Poganis és Toplicza (a Temes mellékvize) vízválasztójára. Itt, a hol a Prebulról Karánsebesre vezető régi Coslar út a Poganist áthidalja, a Matuluj kis vízerén tüt az útszéli kúttól É-ra néhány perc alatt az érdeklődők elérhetik a hegyalji tanyaházaknál elhaladó

¹⁾ Dülthen: Drei Votivhände aus Brenz. Archæol. epigr. Mitth. aus Oesterreich. II. 44—64.

²⁾ Hampel József: Archæologiai Közlemények. XIII. 2. füz. 27—75.

³⁾ A Lederata tibiscumi római út. Halaváts Gyulától. Archæol. Értesítő. 1896. 1. füzet 4—12. lapjain. Idevonatkozó idézet a 8. lapon.

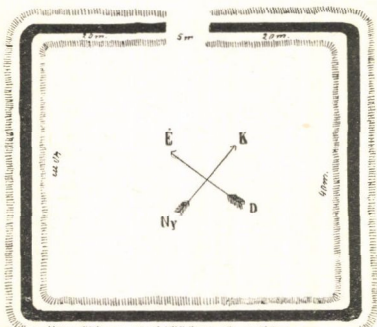
római utat. A járási út a Valea Matulujtól délre forduló kanyargásaival vezet a 356 m Coslariu nyeregére. Ott a Toplita patak mentén *Valea Boul*, illetőleg *Zsuppára* irányuló út első kanyarulatainak É pontjától 1 km ÉNy *Valea Deny* és *Delenyest* poganismenti községek északi határkiesúcsosodásánál, az osztrák-magyar államvasutttársulat erdejében épen a hegnyergen találjuk a Tabula Pentingeriana *Caput Babaliját*. A római út t. i. a Matuluj jobb parti erdőben a legrövidebb irányt követve a völgytől a táborhelyig meredeken haladt; a mint azt *Husztly Guszláv* O. A. V. társulati erdész kíséremmel megállapíthattuk.

A Peutinger tábla III miliarenyi távolsági méretétől azonban a Furlogtól idáig számítható 20—22 km távolság oly feltűnőleg eltér, hogy itt a tábla másolójának sok egyebekben is tudvalevő tévedése önkényt beigazolódik. Semmi kétség, hogy az eredeti XII hibásan-t III-nak nézte a másoló, hisz a tévesen adott ($5\frac{1}{4}$ mfd) távolságnak is körülbelől négyszeresét képviseli a 20—22 klmtnyi valóság.

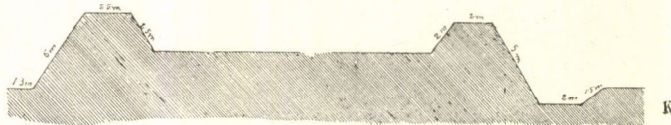
X. Caput Bubali castruma.

(8., 9. és 10. rajz.)

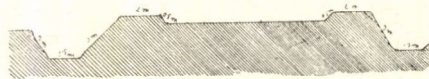
A nép által váracska (Ceteculia) néven emlegetett castrum területe. *Valeadeny* poganismenti község határába esik s délkeleti fala Valeadeny és Delinyest határvonalául szolgál; míg ÉNy sarkán Ohába

8. rajz. *Caput Bubali* a Poganis és Temes közti vízválasztón.

9. rajz. *Caput Bubali* átmetszete ÉNy—DK irányban.

10. rajz. *Caput Bubali* átmetszete DNy és ÉK irányban.

Mutink, túl a Temesvidékhez tartozó község határjelét látjuk. A 300 m magasságban az osztrák-magyar államvasutttársulat bükkerdejében rejtőző földvár-hossznégyszöget a kincskeresők kegyetlenül összeforgatták. Ennek daczára alakját és szerkezetét biztosan megállapíthatjuk. A földből és chlorit pala terméskövekből felhányt vallumot kívülről egyszerű sáncz védte. Egyetlen bejáratát 5 m szélességben az ÉNy falban ott találjuk, a hol az út a *V. Matulujtól* felérkezett. A két hosszabb ÉNy és DK fal 45—45 m (9. rajz); a más kettő 40—40 m. (10. rajz.) Átmetszete ÉNy-ról kívül a sáncz széle 2 m a sáncz alapszélessége 1.5 m, a vallum meredekje 5 m, korona szélessége 2.5 m, lejtése a várterületre 2.5 m. Az ellenkező DNy védő sáncz mélyedése kívülről 2 m sánczszerűség 1.5 m. A vallum meredekje 3 m, a várfok 2 m befelé lejtés 1 m (8. rajz.)

Tisztán katonai átkelő állomásul szolgálhatott s Kannabejában igen felületes, ideiglenes jellegű hevenyészett üzleti bódék szolgálhattak a helyőrség üdítésére, mert téglát, fedécserepet alig találni. Annál kevésbbé rendelkezünk innen felirattal vagy más útbaigazító lelettel. Nevét is a Pentinger tábla őrizte meg s a ravennai Anonymus *Caput bubalit Gubali* alakban emlegeti (IV. 44.).

Caput Bubali rendeltetése.

Caput Bubali helyőrségét Tibiscumból nyerhette s annak aggerjébe tartozhatott. Elhelyezéséből a Temes és Poganis átjárójaként ismét arra következtethetünk, hogy az innen délre eső *Érczvidéket* nevezetesen a *Bogsán*, Vaskő (Moravica) Dognácska felé szolgáló hegyi átjárók biztosítására épülhetett. Erre pedig annyival nagyobb szükség lehetett, mert a Poganistól délre nemcsak a Szemenik vadonjai, hanem az előhegyek terjedelmes erdőségei még napjainkban is útját állják a civilisatio terjedésének. Az egész nagy vidéket rengeteg erdőségek borítják, hol a bányászaton kívül igen kezdetleges marhatenyésztés és erdei munka képezi a gyérszámú lakosság életfeltételeit. A személy- és vagyonbiztonság önkényt érthetőleg akkoriban az egymástól nagy távolságban elszórt s jóformán csakis a hadi út laza kötelékével összeillesztett római telepek szempontjából sem nélkülözhetette ezen az erdős, hegyes tájkon tehát a katonai őrzőjáratokat. Hátha a szóban forgó szirtes hegyvidék nehezen megközelíthető völgyzugaiban folytatott bányászat alkalmazottaira gondolunk: nem természetesnek találjuk-e, hogy Furlogtól a Temesig, épen a vízválasztón őrhelyet és megfigyelő állomást rendeztek be?

Hisz a Poganis felső vidéke le Furlorig még a középkorban is közös gyűnév alá foglalt területet képezett, melyet *Komjatszég* néven bírt Hunyadi János.

XI. Caput Bubalitól Tibiscumig.

M. P. X. (= 147 km.; valósággal 10 km.)

Visszatérve Caput Bubali castrumához, onnan a római utat a Padura Cormulujnak DK-re irányuló árok mentén követhetjük. A 271 m magassági ponton alul, hol a hegyi vizek a *Toplicza* patakká egyesülnek, a *Cozlariu* tetőről beereszkedő vicinalis úttal azonosul. Lenn a völgyben, hol a Deală Stupilor (274 m) megkerülésével, délre Valea Boul községhez fordul a mai út: a római út e falutól éjszakkal lejtő Macsikás patakához szegődik s a zsupai szilvásból a cserjes legelőn K-re fordulva Zupától É-ra elébb a vasutat, majd az országutat szeli s a *Zavoj* nevű malomhoz szolgáló mezei úttal párhuzamosan a Temeshez lejt, hogy a malomároknál a Bisztrának a Temesbe szakadásával átellenben Ortway Tivadar által 1875-ben szerencsésen meghatározott Tibiscumhoz csatlakozzék. *)

XII. Zárszó.

Dáciát Mœsiához kapcsoló fő hadi útvonal ily módon a Halaváts Gyulával egyidejűleg eszközölt felvételeink szerint csaknem mindenben egyezőleg megvan állapítva s az elődeim által tévesen puhatolgatott *Azisis* állomás (7 rajz) kérdését fejtegetéseim szintén megoldáshoz juttatták, sőt az útvonal megválasztásánál és az őrállomások elhelyezésénél fenforgott irányelvekről katonai, közgazdasági és political érdekről is sikerült hitem szerint némi felvilágosítással szolgálnom előadott fejtegetéseim során. (L. 2. rajz.)

A szóban forgó útvonalnak a *Tabula Peutingeriana* megörökített távolsági méreteit az *Azisis*; Caput Bubali közti téves másolásra vezethető III m XII-re igazításával 73 helyett 82 milliarera összeítve, mai hosszmértékünk szerint az 1472·5 méterrel számított milliarek végösszegéül 120·7 km kapunk. De ha nem kísérelhetjük is lépésről-lépésre útvonalunkat s annak kitűzését a földmívesek egyengetési buzgalma, az útmunkákhoz, építkezésekhez előszeretettel innen eszközölt anyagfejtés s a vizek járásától szenvedett sérülések mathematicai pontossággal nem is engedik meg, annyit bátran kijelent-

*) Archæologiai Közlemények. 1876. X. kötet, 3. füzet. Tibiscum helyfekvése Ortway Tivadar.

hetünk: hogy útvonalunk, eltekintve a nagyszurduki *Centum puteat*ól *Bogsánnak*, valamint a *Valepaji Poganis* szorosban *Duleoig* kimutatható párhuzamos kiágazásoktól, bátran 135—140 kilom. hosszúságra becsülhető.

Első tekintetre is feltűnő ezen útvonal irányításában az a körülmény, hogy az Alföld párkányzatának sokkal kedvezőbb terepviszonyait mellőzve *Váradjától* mindjárt a jelenkorbeli forgalom sodrától alig érintett *Cernoveč* mellékvölgyéhez szegődik s a *Berzava* nyílásának keresztezése után ismét a *Poganis* ívalakú folyását követi, annak majdnem forrásvidékéig s csakis a *Temesvízválasztója* kényszeríti mintegy arra: hogy *Karán-Sebes* alatt Zsuppához a kijutást és az orsova-zsuppai keleti párhuzamos útvonalhoz csatlakozást keressen.

A kutatók legtöbbje előtt is sokkal természetesebbnek látszik vala, ha a *Karas* nyílásból a verseczi szigethegység Ny szélén vonul fel a római út s legfennebb a *Moravica* víz téres csatornájának járhatóbb Ny párkányán keresi *Zsidovinnak* a csatlakozást. Onnan Buziásnak a hegynyúlványok kikerülésével ismét alkalmasabb útirány kínálkozik vala a mai közélet egyik csomópontjává szolgáló *Lugoshoz*, sőt *Furlugról* is szinte érthetőbbnek találnók, ha a kiöntésektől sokszor látogatott s épen azért nehezen járható felső *Poganis* völgy helyett *Lugosnak* a *Tempes* tág terére fordul vala a hadi út.

Azt hiszem azonban fejtegetéseim során elég meggyőző érvekkel sikerült beigazolnom, hogy *Dacia* megközelítésének érdeke mellett ezen útvonal s annak állomásai, őrségei első sorban és legfőbbképpen ismét a bányászathoz alkalmazkodtak. Hisz elég az egyes állomások összefüződéséből kialakuló térképi alakzatra pillantanunk, hogy az útvonal és a *Szemenik-Plesuna* hegység nyugati párkányzatául kialakult temes-dunaközi *Érczhegység* szoros kapcsolatáról, s az útvonal megépülőire, tervezőire gyakorolt irányadó befolyásáról megbizonyodhassunk.

Egészen helyesen sejtette tehát *Goos* is, a ki ugyan a *Caput Bubalin* túl a *Temes* völgyére eső *Valea Boul* községet vette helyi tájékozatlanságában irányadóul, hogy a *Poganisban* birjuk a *Bubalus* egykori tulajdonosát. Pedig a *Poganist* mai napság nem is a *Kozla* nyergéből, hanem ellenkezőleg az innen jó távol *D-re* eső *Tirnava* havasvidéki községnél a 836 m *Groposa* és a 813 m *Trei Mohiliről* számítjuk. A két főág 483 m *Apa Poganisi* néven egyesülve *Ohabiczáig* É-ra halad s onnan *Delinyest-nek* Ny fordulva *Apadia*, *Valeadény* községek határain át érkezik *Prebulhoz*, a hol épen a *Poganis* hidjánál a *Caput Bubali* castrumától lefutó *Valea Matahui*, s ezzel szemben balról az *Igaden*, egyszerre nagyobb vízzé duzzasztják az addig jelentéktelen hegyi csermelyt.

Ebből következtethetőleg a rómaiak a mai a *V. Matulujt* nevezték inkább *Bubalusnak*, azt tekintvén az itt egyesülő három ág legfőbbikének is. Ilyenformán egész találólag ráillik castrumokra is a *Caput Bubali* elnevezés, minthogy az valóban a *Bubalusnak* feltételezett *V. Matuluj* forrásai fejéhez helyezkedett.

Az egész útvonal irányításából és alakzatából önkényt kiderül tehát, hogy az *Uj-Palánkától* *Váradjáig* eső szakasz szászkai csiklova-oraviczai *Érczhegyek* fedezésére és megközelítésre épült első sorban. Ime *Váradjánál*, *Arcidava* mindjárt az első castruma az oraviczavidéki érczvidékből kisugárzó völgyek és utak focusába helyezkedett. Onnan *N.-Szurdukig*, vagyis *Centum puteaig* a *dognácskai ércztermő* hegyekkel párhuzamosan vonul az út. *Berzovia* a *Berzava* nyílásában előretolt hadállásával az egész stratégiai elhelyezkedésnek központja és alapállomása csakis *Bogsánra* való tekintetből épülhetett oda, a hol találjuk. Innen *Azizisig* *Furlugnál* ismét *Bogsán* érczhegyeit ÉNY óhajtották körülfogni s míg *Azizis-Caput Bubali* vonala É zárta körül ugyanezt az *Érczhegységet*. *Centum putei*, *Azizis* és *Caput Bubali* állomások elosztása egyébként azt is feltételezteti, hogy a téli rövid napok csapatátvonulásainál egy-egy napi állomásul szolgáltak s útszéli megpihenőül készültek az utazók számára is ott, hol más telephely nagy vidéken nem kínálkozott.

Katonailag *Arcidava*, *Berzovia*, *Tiviscum*, mint a szolgálattételre ide osztott *cohorsok*, *ala-k* székhelye az egész vonal biztonsága felett őrködhettek. Innen oszthatták el a segédesapatokat a külső őrhelyekre, valamint a hegységen át keletnek feltételezhető apró őrállomásokra és a bányatelepekre. Hogy azonban az itt szóba hozott külső őrhelyek merre léteztek s az Alföld belsőjében egyes leletekből feltételezhető expositurákkal állandó, vagy csakis belvillongások kényszerítő alkalmából hevenyészett

kapcsolatot tartottak-e, minderre felirataink gyér volta miatt ez idő szerint kimerítő felvilágosítást nem adhatunk. Ez irányban tehát a helyrajzi felvételek és szigorú kritikával folytatandó összehasonlító buvárlatok számára még igen hálás munkatérül kínálkozik délvidékünk.

Minderre és sok egyéb ide fűződő kérdésre, sőt Domasewsky Alfrednek *) ez egész vidéket be Dacia szivéig Moesiába kebelező tanulmányát illetőleg jelen alkalommal kiterjeszkedni nem óhajtottam, elégnek tartva egyszerre a vitás útvonal keletkezésének és rendeltetésének lehető teljes megvilágítását. Addig is tehát, míg ez irányban tovább vihetjük tudásunk határmesgyéit, legyen elég a Dacia katonai és hadi szervezetére valóságos életéről bizonyult fő útvonal monographiájával beszámolnom a Tekintetes Akadémiának.

*) A v. Domaszewski: Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Archæol. epigr. Mittheil. XIII. köt. II. füzet. 142 l.

A Vértes vidékének történelmi műemlékei.

NÁCZ JÓZSEF-től.

I. A Vértes szónyomozati, vallási és harcászati jelentősége.

Azt a hegyláncot, a mely az Esztergom, Fejérvár és Pannonhalma által határolt háromszögben a Duna jobb-partjától délnyugati irányban a moór-bodajki vagy Tárnok völgyig félkörben trejed, Vértes (Wertus, Werthes) néven említik a középfeljegyzések, bár Anonymus, Kézai, Turóczy szerint Vértesnek szorosan csak a Bicskétől Csákvár és Bodajk irányába nyuló kiágazás vagyis pontosan ezen kiágazásnak Ondód (Pusztavám) Moór, Bodajk és Csákvár közti nyulványa tekintendő.

Anonymus szerint¹⁾ Árpád hódító serege Elciburgból (Etelvár) Turobag, Sósut (putei putri salsi) Bodoct irányában vonult Pannonhalmára. A Bodoctól (Bodajk) keletre fekvő nagy erdőséget, Zols (Zobols) atyjának adományozta Árpád. Sac, (Isac, Csák) Zobols unokája, ezen adományozás után sok időre a kapott erdőség tövében bizonyos ferteu mocsár (stagnum ferteu) mellett várat emelt, mely mint Sac udvarhelye (Sac-dvór) Csákvárnak neveztetett, magát az erdőséget pedig, melynek töve a ferteu mocsárig kinyult, a fentnevezett történetírók szerint Vertusnak vagyis Vérteshegyének (Schildberg) hívták a sok vértről (Schild), melyeket az András királyunk által ott 1051-ben megvert III. Henrik császár katonái rémülve elhántak, vagy Révay szerint²⁾ a sok vér- és testről, mely akkor a csatatért borította, de szerintünk magáról a helyrajzi fekvésről.

Anonymus Sácvára közelében a Vertus erdőség tövében ferteu mocsárt említ, melynek fenékvize a beleszakadó hegyipatakok vizével növekedve, a Csákvár, Forna, Zámoly, Pátka, Fejérvár körüli lapályban ágyazkodott s ez a Velencei tó egykori árterületének tekinthető. Okmányaink szerint Agárd³⁾ szintűgy, mint Csákvár ferteu mellett feküdt. Fejérvárat mocsarai mentették meg a csatangoló tatárok dúlása elől.⁴⁾ Zámoly és Pátka között még a XV. században tó említetik a Rozgonyiak birtoklásában, valamint Moór és Orond között Kenderthw, Csorgónál is egy tó.⁵⁾ Ennélfogva az Anonymus által a Vertus erdőség tövében talált ferteu mocsár nyomai történelmileg is igazolvák, sőt vannak, kik Bodoct (Bodajk) s Moór helyneveket is a szláv voda (víz) s more (marais) szókkal akarják értelmezni.⁶⁾

A ferteu név nem is annyira tulajdonnév (proprium), mint inkább faji (genericum) elnevezés, mert fertő név alatt ismerjük a Sopron-Moson megyék határain fekvő tavat (Neusiedlersee) is. A németek a

¹⁾ Gesta Hung. c. 49—50. Turóczy, Chron. II. 43.

²⁾ De monarch. et s. corona Reg. Hung. (Schwandtner) Cent. I. 613.

³⁾ Knauz, Mon. eccl. Strig. 145.

⁴⁾ Rogerius, Carm. Miserabl. Szabó K. Rogerius mest. Siralmas Éneke, 48.

⁵⁾ Orsz. Levélt. Dl. 24583; 15421; «Pátka cum magna piscina». Ezen keresztül folyt le a csákvári ferteunek a Forna pusztán levő fölös vize. Mult évtizedekben lecsapolták.

⁶⁾ Magyar. Sion. II. 115.

fer-teu elnevezésnek megfelelő egyértelmű jelentéssel úgy a Nezsider, mint a Klagenfurth melletti tavat is Wertsének nevezték,¹⁾ s ilyen Wertse vagy fer-teu volt a csákvár-fejérvári, valamint a velencei mocsár (stagnum) is. Ilyen Wertse vagy Wörtsjärve = Wirzjärw nevű tó van Livlandban is. A fert, verth, werth, virt, Hunfalvy²⁾ szerint, eszt törzs, mely tavat, mocsarat jelent s ennek elnevezése átragadt a körötte fekvő hegysége, erdősége is, és lett a vert- vagy werthből Vertus = Werthes, Vértes nem a vértől, sem a vér- és testről, hanem a vidéknek helyrajzi fekvéséről csak éppen úgy, mint a hogy ugyanazon hegység a tövében fekvő Bodóctól Bodóhátnak³⁾ is neveztetett, vagy a hogy ennek a hegyláncnak keleti része «vulgo Ples»-nek,⁴⁾ ma Pilis hegységnek neveztetik egykori nagy erdejéről (slav. poles). Senki sem bizonyíthatja, hogy Anonymus teutonjai másutt is elszórták volna vértjeiket, ellenben mindenkinek el kell ismernie, hogy a természet szerteszét hányta tavait, mocsarait s így az a sok Werth, Wirth, Vértes helység, melyeket az országban ismerünk, nem nyerhette nevét az ott el nem hányt vértékről, hanem legelőbb mocsaras vidékének virt, vert nevű fertőjéről.

A nemzeti kegyeletnek nehezére eshetnék a név helyrajzi magyarázatával a név történeti dicsőségéről lemondani, ha nem tudnók, hogy az összehasonlító nyelvészet Anonymus helynévmagyarázatait annyira megingatá, hogy Pesty Frigyes⁵⁾ nem átalította kimondani, miszerint Anonymus névmagyarázatainak nincs történeti alapjuk, legfőlebb hagyományokon alakulnak, de azok is többnyire úgy lesznek bele magyarázva. Leghelyesebbeknek tartja azokat a helynévi magyarázatokat, melyeket a helyrajzi fekvés indokol. Hunfalvy⁶⁾ pedig egyenesen elveti Anonymust, mint a magyar őstörténet megbízhatlan forrását, szintűgy az ő helynévmagyarázatait is. És valóban, hogyha a németek vértjeiket elhanyagva, oly eszeveszett futásban menekültek volna, mint azt Turóczy írja,⁷⁾ akkor a Répeze hidjánál utjukat álló magyar seregen alig tudták volna magukat keresztül vágni, mint ezt Herimannus Augiensis,⁸⁾ a kortanu feljegyezte. A történetnek ezen ingadozása, kételye egy okkal több, a miért mi a Vértes név történeti magyarázata helyett annak helyrajzi magyarázatát elfogadhatónak, helyesnek tartjuk.

A Vértesről, az ott lefolyt csatán kívül, Bél Mátyással⁹⁾ legfőlebb annyit tudtunk, hogy az Magyarország legnevezetesebb erdősége volt, mely régi földrajzi leírások szerint Esztergomtól kezdve Pannónhalmáig és a Balaton északi csúcsáig terjedt és Esztergom, Pilis, Komárom, Fejér, Győr, Veszprém megyék területeit elláthatlan rengetegbe bújtatá, mely a Bakony nyál, mint két óriási kar, Pannónhalmára támaszkodva, évezredekkel daczolt, habár koronkint a fejszecsapások rendkívül megviselték. Éppen ezért a királyi ügyész 1453-ban pörbe fogta Rozgonyi Jánost, mivel a Vértes erdőt «kihágólag» pusztítá.¹⁰⁾

A Vértes erdő sűrűje nemcsak egyes szegény legényeknek, menekülő cigány karavánoknak¹¹⁾ szolgált csábító buvhelyül, hanem szinterül szolgált az a XVI. század elején rablólovagoknak, a Podmanic testvérek és More László betyárainak,¹²⁾ továbbá a Duna hajóiról megszökött hajóslegények martalózkodásainak.¹³⁾ S a hol I. Ferdinánd alatt az országgyűlés hatástvesztett törvényei nem tudtak rendet teremteni, ott Salm Miklós győztes seregének fegyverrel kellett kiirtania a rablóvilágot. A fejlődő kultúra az erdőség rengetegével annak rémességét is kiirtotta, s ma ott, hol egykor az erdő védelme alatt

¹⁾ Katona, Hist. crit. VII. 634. Lazius, De Gentium aliq. migratione. VI. 170.

²⁾ Magyarorsz. Ethnograph. 401.

³⁾ Turóczy, Chron. 134. Montes Bodohát.

⁴⁾ Fejér, CD. VII. 5. l. 121.

⁵⁾ Akadém. Értesítő 1878. XII. 111—113.

⁶⁾ I. m. 292. és 302. jegyz. 24.

⁷⁾ Chron. 135.

⁸⁾ Chronic. 1051.

⁹⁾ Appar. ad Hist. Hung. VII. 14.

¹⁰⁾ Orsz. levélt. DL. 14658.

¹¹⁾ Tört. Tár, 1884. 570—578.

¹²⁾ Istvánfi, Hist. XII. 118. XV. 158.

¹³⁾ Martin Fumée, Histoire Gen. des Troubles de Hongrie I. livr. IX. 271.

megriasztott harci mének vadul száguldoztak, századunk gőzparipái prűszkölve robognak Szőnyről Fejérvárig, Szőnyről Bicskéig, Füzitőről Esztergomig a Vértes kincseivel, fa, kő, mész, szén és egyéb gazdasági és élelmi anyaggal hasznát hajtva a nagy világnak. Pásztorélet, földművelés, ipar és kereskedelem gyarapszik ma békességben és biztonságban ott, hol a régi idők borzalmasságaira legfőleg a gyakori helyi elnevezések az akasztófadombról s az utak mentén itt ott ilyen akasztófák helyeinek nyomai emlékeztetnek még.

Szerémy György¹⁾ óriási kigyóról emlékezik, mely a Vértesen keresztül vonuló törökök tevéit megrohanta s ezért azt a janicsárok lelőtték, fejét levágták. Később Szapolyai fogságába került egyik török tarisznyájában megtalálták a fejet, mely két arasznyi hosszú volt. Ennek látásától maga Szerémy is borzadt. Úgy látszik, a néphagyomány mondái még mindig táplálkoznak ennek emlékéből. Ambrosius Traversari, pápai követ, 1435-ben Tatáról Fejérvárnak tartva, Taddeus nevű társával a Vértesen eltévedt, itt összevissza barangolt, minek folytán a Vértes vadonával behatóbban megismerkedett. Elbeszélése, hogy itt töménytelen sok szarvast látott,²⁾ bebizonyul azzal, mit később Bonfin írt e kiterjedt erdőségnek «a közepszerűnél sokkal nagyobb vadállományáról».³⁾

A gazdag vadállomány, hozzá a Vértes erdőségnek közelsége Fejérvárhoz, a királyi székhelyhez, fejti meg azt, hogy mért nevezetik a Vértes több kir. okmányban majdnem állandóvá lett kifejezéssel: «locus venationis nostre», a mi vadásztanyánknak. Királyaink a Vértes rengetegét előszeretettel keresték fel és itt nem csak vadászattal, hanem fontos diplomáciai ügyekkel is foglalkoztak. Megfordult itt IV. László 1276,⁴⁾ Nagy Lajos 1364 július 1-én, 1366 december 6. és 7-én, 1372 október 22-én, Zsigmond és Mária királyné 1388 október 30-án s november 4-én.⁵⁾ Ulászló 1495-ben, midőn Budán pestis dühöngött, ez elől Zsámbék mögött a Vértes erdőségbe huzódott s ott, mint több elődje, vadászattal, halászáttal és madarászattal foglalkozott.⁶⁾ 1510-ben a fejérvári országgyűlés rendi hasonlóképpen a Vértes erdőségbe menekültek a pestis ragálya elől.⁷⁾

A Vértes erdőséget Árpád adományozása folytán Előd ivadéki, a Csákok, jó részben birták, miként ezt Csák Miklósnak 1231-ben készült végrendelete⁸⁾ mutatja, de azért a Csákok és Wigmann- vagy Ogmánok birtoklása⁹⁾ mellett a királyoknak még maradt itt erdejök, melyből másoknak is, nevezetesen az idegenből betelepülteknek (hospites), Gúthkelednek, Sumbuknak juttattak részt. Így II. Géza 1261-ben a saját erdejéből az úgynevezett Pilis erdőt adta a szent Istvánról címzett hospitalis rendnek.¹⁰⁾ Sanseverinói Theodat és Forcos¹¹⁾ hospiteseknek szintén voltak itt birtokaik, valamint több általuk alapított vagy javadalmazott kolostornak is. De Róbert Károly uralkodásától kezdve a királyi birtoklás a Vértesen mindig jobban kidomborodik. A Vértes királyi vadásztanyává, az ott emelt várak királyi várakká lettek. A királyok itt tartózkodnak, itt vadásznak, a várakat magukéinak vallják, azokba kapitányokat neveznek, a várakhoz jószágokat csatolnak, vagy ezeket elzálogosítják, hűbérül adományozzák.

Ezen jelenségből is látható, hogy a Vértes nagy erdősége dacára nem volt lakatlan, néptelen vidék, sőt ellenkezőleg a ma ismert Vértes helységek, egynéhánynak kivételével, már az Árpádház korában mind fennálltak, neveik az okmányokban előfordulnak, sőt az okmányok még több helységet is említene, mint a mennyi ma a Vértes vidéken létezik.

¹⁾ Kéziratban cs. és kir. könyvtár Bécsben. 37. — Jászay, A magy. nemzet napjai a mohácsi vész után. 110.

²⁾ Wenzel, Tata fénykora. 41.

³⁾ Decades Rer. Ung. IV. 7. l. 633.

⁴⁾ Haz. Oklevélt. 74.

⁵⁾ Ráth K., A magy. királyok hadjáratai, tartózkodási helyei.

⁶⁾ Istvánfi, i. m. III. 27.

⁷⁾ Fraknoi, Magyarországi és a cambrayi liga. 36.

⁸⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227—230. Hazai Okmt. V. 4.

⁹⁾ Árpádk. okmt. XXII. 10. V. 10.

¹⁰⁾ Fejér, CD. VII. 5. l. 121.

¹¹⁾ Árpádk. okmt. I. 58. v. ö. CD. III. 2. l. 227. sk. Alighanem heimprouki Wolfer=Wolfgang volt Forco=Forcos.

Ezen helységek népei jó részt királyi jobbágyok voltak. Így Chanukon a királyné hirnökei és lovászhai,¹⁾ ezeken kívül itt és Mochán nyilasai laktak,²⁾ ezek között pohárnokok és egyéb udvari népek is voltak. A szőnyi lakosok királyt fogadó (hospitales regales) népek voltak, kik kötelességük megváltására zulusmát (zolazina) vagyis szállásadót fizettek.³⁾ Vas, komárommegyei helység, királyi szekeresek, kolnuchariusok faluja volt, melyet a wóz = szekértől vasnak, lakóit pedig kolnuchariusoknak hívták,⁴⁾ mivel úgy, mint a kocsi lakosok, szekérrel (kola), kocsiival szolgálták király urukat. Gönyön szintén királyi udvarnokok laktak.⁵⁾ A Vértes vidéknek ezen körületekintő berendezése pohárnokok (pincernæ), szállítók (hospitales), szekeresek (kolnucharii), lovások (agazones), hirnökök vagy végrehajtók (precones), nyilasok, örök s egyéb szolgálatra köteles udvari néppel, mégis annyit enged következtetni, hogy a királyi udvar e vidéken időzni szokott. És csakugyan, IV. Béla sokat és huzamosan tartózkodott Füzehtewn.⁶⁾

Hogy műveltség tekintetében sem volt e vidék elhanyagolva, azt tanúsítja a sok kolostor, melyekben benézések, premontreiek, pálosok, johanniták, ferenczrendűek, domonkosiak ágostoniak, ciszterciták már korán valláserköcsre és az anyaföld művelésére tanították a népet. Számos templomaik közül az a néhány is, melyeket a mostoha idő ránk hagyott, bámulatos nem csak az épület felsége, az építészet tökélye, hanem főleg az áldozat készsége miatt, mely időt, vagyont, ész- akarat- és munkaerőt szentelt a vallás szolgálatában Istennek dicsőségére, a lélek üdvösségére s az emberiség művelődésére. E templomok majd kivétel nélkül emlékszerűek voltak, mint ezt a kor vallásosságának jellegéből a fennmaradt romok következtetni engedik. Ilyenek voltak a vértes-szt-kereszt, zsámbéki és majki templomok, mint ezt romjaik tanúsítják, ilyenek lehettek a katapáni, tatai benezés, a csúthi pálos, a péliföldi jóhannita templomok is. Istvánfi említi a sz. Vitalis templomot Csókánál,⁷⁾ a néphagyomány szintén említi elpusztult templomokat, így Bajnál az úgynevezett Peterskirchet, Körtvélyesnél Csákány egyházát (Öde Kirche). Csabdinál s az elpusztult Kerekinél, Gánth mellett, állítólag szintén templomromok láthatók.

A templomok felépítése után a munkának fele még hátra volt, mert azokat beruházni, felszerelni is kellett, s a vallásos szellem ebben sem hagyott alább, hanem a felszerelést az építéssel arányban gazdagon, művészi esz közölte. Régi egyházi tárgyaitknak becsük van, nem csak mert régiek, hanem mert többnyire művészi esz és mindenesetre hamisítatlanok. A kolostorok népei saját erejükből akartak megélni, vágta utakat, raktak töltéseket, rekesztettek tavakat, állítottak malmokat, irtották a vadont, szegtek a harasztot, ültették a szőlőt, foglalkoztak kertészettel, halászáttal, állattenyésztéssel, s ebben kétszeres munkát végeztek, a mennyiben nemcsak maguknak, hanem mint a környék oktatói, ösztönzői, ennek is szolgáltak. Mind ehhez szerek, eszközök kellett, melyeknek beszerzése ipart, üzletet, forgalmat élesztett, fejlesztett, munkát táplált s a kort jellemző művészet kifejlését biztosította.

Hogy a templomok, kolostorok a vidék vallásosságára kihatással voltak, azt legjobban helynevei mutatják, melyek valóságos szentek litániáját képezik, mint: Kerék-Sz.-Kereszt, (Vértes-Keresztur), Keresztes, Boldogazzon-Kápolna (Celum), Apostagh (Apostol), Sz.-András, Sz.-Tamás, Sz.-Bertalan, Zenth-Péter, Sz.-Jakab, Sz.-Márton, Sz.-Gewrgh, Sz.-Miklós, Sz.-Mihál, Zent-Iván, Sz.-Vid, Sz.-Albert, Sz.-Király, Zen-László, Zenth-Imre, Sz.-Erzsébeth, Sz.-Margit, Sz.-Borbálya, Mindszenth. Így van egy sereg helynevünk az egyházaktól kölcsönözve, mint: Zenth-Tamás-egyháza, Zenth-Király-Egházy, Egházás-Sárcán, Egházás-Vámma, Egházás-Tabajd, Némethégház, Chákánégház, Vereseégház stb.

A templomok, kolostorok mellett szépen megfértek a várak, milyenek a tatárjárás előtt e tájon csak Esztergomban, Fejérvárott és Pannonhalmán álltak, mert Árpád hódító útjában Banán talált

¹⁾ Árpádk. okmt. XIV. 355. Orsz. levélt. NRA. fasc. 955. Nr. 25. §. 2.

²⁾ Pauler, A magy. nemzet tört. II. 558.

³⁾ Árpádk. okmt. XVII. Nr. 430.

⁴⁾ Árpádk. okmt. IX. 380. «Wos, villa kolnuchariorum regiorum in comitatu de Kamarum existens.»

⁵⁾ Fejér, CD. VII. 4.

⁶⁾ Ráth K., i. m.

⁷⁾ Istvánfi, i. m. XXXIII. 302. — Győri tört. és rég. füz. III. 190.

ugyan várat, de Ipolyi azt Bányának tartva a Vág mellé helyezi Anonymusnak felsorolása következtében, mely Sempthe, Galgócz, Trenchén, Bolondócz után említi Banát.¹⁾ Pesty ennek dacára a komárommegyei Bana falut tartja a banai várispánság helyéül.²⁾ Sac vára tatárjáráskor nem szerepelhetett, mivel már 1046-ban «országos határozat folytán»³⁾ szétdulatott. Azok a várak, melyeknek romjai a Vértesen még ma láthatók, mind a tatárjárás után keletkeztek, mint a neszmélyi, vitáni, gesztesi, oroszlánkői, gerencséri, csókakői, legkésőbbben a tatai. Marsigli mappáján⁴⁾ Füzítő és Duna-Almás között egy ér mellett szintén jelez egy várat, melynek helyét ma bozóttal takart kőrakás jelöli. Ezeken kívül említetnek a thekei, aposthagi és sz.-györgyi várak, melyekből romot látni nem lehet, ugyancsak Vas, Gönyő és Lábatlan helységek közelében egy-egy várkastély, valamint Csabdi környékén valami «Vasztíl» nevű vár.

A várak között őrszemekül tornyok álltak Bajnán, Csákányegyházánál, Tarjánánál, a fornai forrásnál, Kerekinél (Redlstein) Sz.-Györgyvárnál s talán a csákvári vadászkapolnánál, sőt valószínűleg még több helyen is. Több ilyen, jobbra köralakú, 6—7 méter átméretes rommaradványt elneveztek egyháznak: Peterskirche, Ödekirche, Csákányegyház, Kerekegyház, a nélkül, hogy érthető volna, hogy ugyan mit csináltak volna a vadonban annyi apró egyházzal, holott mint az itteni várak közti láncszemeknek jelentősége a magyar-török határvonalon könnyen érthető azon jelenséggel együtt, hogy a vonal előtt mintegy előőrsekül Örs, Kémlő (Kömlöd) helységeket és Les-, Látóhegyeket ismerünk e vidéken.

A várak sorozatában említhetjük még a Szelimluka nevű sziklabarlangot Bánhidánál. Ezt a természet nyitotta, de a véső még jobban kitágította, már nem annyira, hogy buvhelyül szolgáljon, mint talán inkább, hogy könnyebb szerivel kőanyagot adjon.

Ha a Vértes-várak során végig tekintünk, lehetetlen, hogy benne a védelemnek rendszerét fel ne ismerjük, melynél fogva a Vértes szószerinti értelemben valóságos Vértet képezett a német, cseh berohanások ellen úgy Esztergom-Buda, mint a pannonhalmi oldalvéddel Fejérvár felé. A moór-bodajki vagyis Tárnok völgyet Csókakő uralta, a tata-bicskei országotat Tata és Vitán várak, a dunamenti utat Tata és Neszmély várak őrizték, a Csákvár felé vezető völgytorkolatokat pedig Gesztes, Oroszlánkő és Gerencsér várak zárták el, mely célra a toronyhálózat úgy itt, mint Vitán és Tata körül igen alkalmas volt annál inkább, mert a várak sem feküdtek egymástól nagyon messze. A légvonal

Neszmély és Tata között	---	---	---	---	11 kilométer
Tata és Vitán között	---	---	---	---	14 "
Vitán és Gesztes között	---	---	---	---	4 "
Gesztes és Oroszlánkő között	---	---	---	---	4 "
Oroszlánkő és Gerencsér között	---	---	---	---	5 "
Gerencsér és Csókakő között	---	---	---	---	12 "

Ezek mögött Lábatlan (Bikol), Tarján, (Vasztíl) Csabdi, Vaál, Zsámbék, Érd tájékán volt a második védvonal, melynek erősségei több a hegyek közt rejlő védművel Esztergom, Visegrád s Buda felé központosultak a hegy- és erdőség természetes védelme alatt. Mikor Salm Miklós 1566-ban ezeket a várakat visszafoglalta a törököktől, nagy volt az öröm győzelme fölött, mert szabaddá lett az út Esztergom felé.

Az első sorbeli várak, a tatáinak kivételével, mind hegységen s ugyan vagy természetes, vagy, mint a neszmélyi, kiásott, vagy, mint a csókakői, oroszlánkői, a sziklából kivágott, elkülönített hegykúpon fekszenek, csak a tatai fészkelte magát mocsaras lapályba, hatalmas tó partjára, míg a gerencséri Szép viz nevű patak mellett sikon emelkedik.

¹⁾ Pauler, i. m. I. 620. jegyz. 448.

²⁾ Várspánságok. — Bana. 159—170.

³⁾ Bonfin, Decad. I. lib. IX. 134.

⁴⁾ Danubius Pannonico Mysicus II. 3—1.

II. A védrendszer fejlődése a Vértesen.

A rómaiak a quadok, markomanok ellen Pannonia határán a Duna vonalát erősítették Aquincum, Bregetium castrumaival s az ezek között fekvő tetraburgok és statiókkal. Mikor ez a birodalom darabokra tört, s a darabok külön országokká alakultak, a védelem a veszedelmes szomszédok ellenében a határok szerén felhasználta a természetes előnyöket, a magyaroknál elejénte a lapályos, mocsaras tájakat, később a tatárjárás után a sziklás, erdős hegyeket. Ekkor lett a Vértes hegység, a kárpát-lajta hegységi határvonal után, az ország szívének vértje a németek és csehek ellen, kik a Vértes alatt többször megfordultak. Árpád a Bánhida felé tartó Rákos patak mellett, a Vértes alatti völgyben, verte meg az ott táborozó Svatopluk seregét.¹⁾ A németek Konrád (907)²⁾ s Henrik (1051) császár alatt a Vértesig, a csehek II. Ottokár (1273) alatt Pannonhalmáig³⁾ törtek elő.

A tatárok is előzölöttek ezt a vidéket, s habár, Rogerius szerint, Esztergomot, Fejérvárt, Pannonhalmát nem vették be, azért mégis sokat szenvedhettek, legalább IV. Incze pápának egyik brevije Béla királyhoz felemlíti, hogy a sz.-mártoni monostort pusztították.⁴⁾ A király IV. Inczének panaszolja, hogy a nemzet váraknak s erősségeknek majdnem teljes hiányában tiz hónapig ellenállott a tatároknak.⁵⁾ Tehát az ország védelmére várak és erősségek hiányoztak. Hogy ezen segítve legyen, Incze pápa 1247 február 4-én meghagyja a főpapoknak, érsekeknek, püspököknek, hogy a királylyal egyetértve, annak akaratja és kívánsága szerint alkalmas helyek után nézzenek, hol a népnek szükség idején menedéke legyen.⁶⁾

A keserű tapasztalat után ez a pápai sürgetés hatalmasan támogatta a király igyekezetét, melylyel már a tatárdulás előtt a zilált várügyek rendezésébe fogott. Ugyanis már régóta, de főleg II. András alatt a várispánságok tartozékai rendeltetésöktől elvonva, kolostoroknak, templomoknak javadalmasására, vagy királyi kegyenczeknek hűbérül adattak az ország kárára.⁷⁾ Már 1232 előtt Béla herczeg sürgetésére országos bizottság alakult, mely a jószágok birtoklási jogát megvizsgálja. Ez megvizsgálta Csák birtokjogát is, ki ennek folytán néhány jószágot elvesztett, de azokat András királytól megint visszakapta.⁸⁾ 1233-ban rendezte Urias pannonhalmi apát jobbágyainak ügyét, megállapította a kormányzók, udvarnagyok, udvarnokok, lovászok és egyéb udvari népnek kötelességeit, tartozásait.⁹⁾ Végre midőn Béla trónra jutott ez égető ügynek hatályosabb elintézésére tizenkét tagból álló tanácsot alakított, hogy kikutassa az elajándékozott, eltulajdonított koronajavakat (perpetuitates) s azokat eredeti rendeltetésöknök visszaadja.¹⁰⁾ E tanácsnak működéséről számolt be Csák István tárnokmester 1257-ben,¹¹⁾ 1267-ben törvény hozatott, mely rendelé, hogy az eltulajdonított javak a várak és udvarnokok birtoklásába visszabocsátandók,¹²⁾ s ez sz. István decretumának értelmében történt, mely szerint a javak, katonák, udvarnokok vagy egyéb, a mi a királyi méltósághoz tartozik, elidegeníthetlenek.¹³⁾

A törekvés komoly, a mozgalom országos volt, ezt tanúsítja a várjobbágyak panaszainak elintézése, kötelességeiknek szabályozása, a várjószágoknak visszaszerzése, új váraknak építtetése király,

¹⁾ Kéza, Gest. Hung. I. cap. 4. § 7.

²⁾ Pauler, i. m. I. 61 és 514. jegyz. 100.

³⁾ U. o. II. 403.

⁴⁾ Árpádk. okmt. II. 157. Czinár, Monast. I. 78.

⁵⁾ Pesty, Várispánságok. 141.

⁶⁾ Schmidt. Episc. Agri. I. 164. — Virág. m. Századok II. 130.

⁷⁾ Mag. Rogerius Carm. Miserab. c. X. Virág, i. m. I. 66.

⁸⁾ Fejér, CD. III., 2. l. 205. — Hazai Okmt. I. 16.

⁹⁾ Győri tört. és rég. füz. II. 291.

¹⁰⁾ Fejér, CD. VII. 4. l. 118.

¹¹⁾ Árpádk. okmt. VII. 463.

¹²⁾ Virág, i. m. II. 150. § 2.

¹³⁾ Libr. Dectr. II. cap. 6.

királyné és alattvalók részéről. A király az országot kívül-belül erősítteté szász, cseh, horvát telepések által. Így 1255 július 25-én írja: «Egyéb várak között, melyek az ország védelmére vannak, a pesti hegyen emeltünk egyet egészen teli néppel».¹⁾ A királyné eladott ékszereinek árán a pilisi erdő egyik alkalmas hegyén szintén emeltetett várat a király engedelmével, a ki már alattvalóinak is engedett helyet várak építésére.²⁾ Az 1298 : X. t.-cz. értelmében, várakat építtetni a királynak kizárólagos joga volt. Olyan várakat, melyek királyi engedelem nélkül épültek, a nádor köteles volt szétbontani. Ebből a törvényből, a váraknak kizárólagos királyi birtoklásából értjük, hogy a tatárjárás előtt az egyes alattvalók mért nem birtak várakkal, vagy ha emeltek is, mért lettek azok szétbontva, mint Sac vára.

A tatárjárás után a szükség követelte, hogy a várak szaporíttassanak, s mint láttuk, a király, királyné, de a nemesség és főpapság is vetekedve emeltek várakat az országban. Az ország beható állami szervezésének, a várjóságok és várjobbágyok ügyei rendezésének, újabb váraknak a pápa sürgetése s a király törekvéséhez képest való emelésének ezen korszakában keletkeztek a Vértes várai.

A dentumogi, lebediai (livadii) atilkuzi lapályokhoz szokott nép Pannoniában is leginkább csak lapályokra települt. Nomádéletű nép inkább választhatta a lapályt, mint a hegyet, mely oltalmat adhatott a tanyának, de a lábas jószágnak nem nyújtott olyan könnyen eleséget, mint a lapály mocsarai, ingoványai, nádasai, melyeknek rejtekeiben a nyilak nem találhattak biztos célra, a megközelítésök pedig tájékozatlanra nézve veszedelmes lehetett. S hogy a hozzáférhetés mindenkor nehezebb legyen, körülvették a tanyát árokkal, a-var-arc-kal. Árkot hamarabb, könnyebben hánytak, mintsem hogy ilyen helyen kőanyaggal falakat raktak volna, mihez kevésbé értettek. A körülárokolt helyet nevezték udvarnak vagy várnak vagy az avararcról vagy talán inkább az udvar (slav. dvor,) helyéről, melynek szolgáncái udvornikok voltak. A magyarral rokon finn nép a hegyet vuornak nevezi, a mi a magyar vár elnevezéséhez hasonlít ugyan, csak hogy sem a finn, sem a magyar nem rakta eredetileg várait hegyekre.³⁾ A német a hegyre menekült saját kifejezése «sich bergen» (rejtőzködni) szerint. Az ott választott, megerősített helyet vagy a «Berg» hegyről vagy a görög πύργος-ról Burgnak nevezte.

A fejérvári lapályba telepíté udvarát Árpád vezér meg Zobols unokája, Sac is. Az a Noe nevű dombon Garum hegy közelében,⁴⁾ emez a ferteu mellett a Vertus erdő tövében. A Vertus és a Duna közti mélyedésben lett volna a banai vár, melyet a magyarok állítólag itt találtak.

Hogy mikép készültek ezek a föld- vagy sárvárak, azt Aventinus így írja: «Az avarok jószágukat védelem okáért kilencz osztályban körökkel, melyeket Ringe vagy Landwerenek nevezünk, köríték. Ezek a védművek körülbelül ezernegyven lépésre feküdtek egymástól s mindegyik úgy ezerötven lépésnyi volt, bekerítve katonai tötéssel avagy árokkal, melyet avararcnak, a németek pedig Haga, Heccanak (Hag, Hecke) hínak».⁵⁾ Anonymus szerint Zobols ugyanígy készíté várát, mert azt írja: «Zobols széles árkot hányatott s igen erős várat építtetett földből, melyet most Zobolsnak neveznek».⁶⁾ Több ilyen várat lehet találni a Fertő vidéken a Lajtahegység oldalán, hol bessenyők tanyáztak. Magam is találtam Fekete város mellett.⁷⁾ Ilyen várakat nomád nép vándorlásában mindenütt, főleg lapályokban készíthetett hosszabb tartózkodásra. Ha pedig hosszabb ideig tartózkodni nem akart, vagy ha vonulásában az ellenség szorította, akkor ideiglenes vagy rögtönös védelmére körülállítá szekereit s kész volt a szekér- vagyis Wózvár, (vasvár). Ilyen várat rögtönöztek a Maróthnál megszorult menekülő magyarok, midőn 1526-ban a törökök rajtok ütöttek.⁸⁾

Ilyen váraknak berendezett mozgó tanyák megjárták a nomád életnek, míg nyárs, bárd, kard,

¹⁾ Virág, i. m. II. 137.

²⁾ Theiner, Vetera Monum. Hist. Hung. s. illustrantia. I. 252. Nr. 469. «in sylva Pelys».

³⁾ Pesty, i. m. 137.

⁴⁾ Podhráczky, Chron. Bud. 40. — Umrest-Mittheilungen des Institutes für öster. Geschichte. I. 390.

⁵⁾ Annales Boior. Basil, 1580. 250.

⁶⁾ C. XXI.

⁷⁾ „Sopron“ hetilap 1878 évf. 19. sz. «Emlékezzünk Régiokről.» Győri tört. és rég. füz. III. IV. 99. M. tud. társaság Évk. V. 150.

⁸⁾ Bonfin Appendix, Brodarich. 774. «cum nullo modo castra nostrorum, quæ curribus circumduxerant, expugnari ab hoste possent».

buzogány, parittyá, íj s egyéb hamar kéznél levő szerszámok voltak a szokásos harci eszközök, de tömeges támadás ellen mégis csak gyarlóknak bizonyultak a tatárjárás alatt, mikor, a király bevallása szerint, a tulajdonképi várak hiányoztak. Csak ritka helyeken, hol a nép korán tömegekben vagy a hol szerzetes rendek települtek, voltak védhető várak, melyek, mint az esztergomi és pannonhalmi, hegyormon épültek. A fejevárit csak a hó és jégolvadás folytán megáradt mocsarai védték, Rogerius szerint.

A tatárjárás után biztosabb menhelyek után néztek. A lapályból, a hol csak lehetett, hegyekre helyezkedtek a várak, melyekhez csak nagy kerülőn lehetett férni. Az árok megmaradt, csak mélyebb, szélesebb lett s ezt felvonható híddal hidalták át. A Hag vagy sáncz fa- vagy kőkerítésé, bástyává változott. E mögé lakásnak még egy kerítést csináltak gerendákból, melyek fölé tetőzetnek földet, gyeget hordtak s ezek favarak, palánkok voltak, vagy palánkok helyett kőből építettek egy, két vagy sok tornyu kerítést s készen álltak a várak, melyeket a szokás soká castrumoknak, táborhelyeknek nevezett, habár már nagyobb gondnal, művészettel erősített nem csak védelemre, de kényelemre is berendezett várak (arces) voltak, melyek a katonáknak lakást, de a várurnak is, legalább a nagyobb várak, külön palotát (palatium) nyújtottak.

Ezeket a várakat bajosabb volt bevenni, mert míg az ellenség a hegyre felért, addig a közép felét is lesodorta, s ha felért, a várak még mindig tisztas távolban tartotta nyilait. Ha a vár árkan keresztül jutott, a bástyafalak alatt nem tudott megállani, mert azokat rendesen úgy építették, hogy a hegyormon egész sík felületét bekerítették velök. A vár homloka hosszában, az árkon belül, maradt keskeny feljáró a kapuhoz, de míg az ellenség odajutott, a bástyáról emberenkint agyonkövezhették. A várba erőszakosan többnyire csak létrákon mászhatott, mire kis sereg nem vállalkozhatott. S ha a bástyákat bevették is, a belső, a fellegrvár még képes volt ellentállni. Daczára annak, hogy a gesztesi bástyákat csellel bevették, a fellegrvárban 60 török vagy másfél ezer ember ellen védekezett s megmentette katonai becsületét tisztességes kapitulációval.¹⁾

A pyrotechnika ezeket a várakat is legyőzte és elűzte a hegyekről, hogy most már a harmadik korszakban egyenesen a föld mélyébe furakodjanak Ács-, Igmándnál és Szőnynél. A golyó létra nélkül is elérte a várat s faltörő kosok helyett morzsolta a bástyákat, melyeknek omladékai a védőket eltemetéssel vagy a rájuk gyújtott tetők eléggéssel fenyegették. A várak megadták magukat a haladó kornak, hogy magukra maradjanak szegény legények, kincsesók, babonáshitűek, no meg turisták és régészek időnkinti foglalkoztatására.

A vértesi várak, hogy feladatuknak megfelelhessenek, szintúgy mint a régi várispánságok sok tartozékkal, kiterjedt várjobbágysággal bírtak több megyében. Ha háború idején esetleg egyik-másik megyében elveszett a jobbágyság szolgálománya, a vár még fenállhatott, mert életgyökerei több megyére kiágaztak. A várispánságot nem határolta a vármegye.

Hogy a törvényhozás a legrégibb időktől fogva a várakkal foglalkozott, az olyan országban, mely vármegyék s várispánságokra volt felosztva, természetes. Sz. István dekretumainál fogva a várak egyedül a királyéi voltak, a ki velök érdemes jobbágyságokat (comites) szolgálat végett (ad officia officialatus) hűbérkép megjutalmazhatott, de tulajdonul örökre (perpetuitas) nem adhatott. Így jutalmazta meg Nagy Lajos király Miklós vitánvári várnagyot Thopla és Dublafew nevű hűbérjóságokkal.²⁾ Zsigmond király megengedte Ozorai Piponak, hogy birtokain bárhol fa- vagy kővárakat építhessen.³⁾ Ezen királyi engedély később országossá lett, midőn az 1514. évi XV. t.-cz. minden nemes embernek megengedte, hogy vagyona és személyi biztonságára tornyokat és erősségeket bástyákkal (propugnacula) s várárkokkal építhessen.

A várjóságok a várak fentartására s a várnépnek, a katonák (milites castrenses), udvarnokok, a jobbágyones Castrensium eltartására szolgáltak. Hogyha a jóságok erre nem voltak elégségesek,

¹⁾ Istvánfi, Histor. XXVI. 328.

²⁾ Árpádk. okmt. V. 218. Nicolaus «et officialis de Twr et Wossyan».

³⁾ Tört. Tár, 1884. 417. sk.

vagy ha valamely vár inkább ártott, semmint használt, akkor azt egy 1298. évi törvény szerint szétromtani vagy az 1468. III. t.-cz. szerint egyszerűen odahagyni kellett, vagy ha a vár szegény, de mégis szükséges volt, akkor az 1542. VII. és az 1563. XVI. t.-cz. szerint a király tartozott annak ellátásáról gondoskodni.

Az a várbirtokos, a ki várának fentartásáról, felszereléséről, őrzéséről és védelméről nem gondoskodott, az 1458. LVI. t.-cz. szerint a várral együtt annak minden tartozékát elveszté. Az 1514. IV. t.-cz. szerint, a ki várát hanyag őrzés folytán elvesztette, nem tarthatott igényt kártérítésre.

Elv volt, hogy a várak saját jövedelmeikből állhassanak fenn. Ennek alapján az 1445. IV. t.-cz. szigorúan tiltotta, hogy a várakból rablást, fosztogatást üzzenek, vagy másnak alattvalóit szolgálatra fogjanak. Éppen ezért emelt panaszt Török Bálintné, sz. Pemflinger Katalin asszony, János fiával Zrinyi Miklós ellen, mivel ennek csapatjai Csurgó, Pápa és Gesztes várbirtokait és népeit fosztogatták, rabolták, mi által 3000 frtnyi kárt szenvedtek.¹⁾

Ha a várkapitányok, várnagyok, tisztek valakinek kárt okoztak, azt az 1435. VI. és az 1492. XXIV. t.-cz. értelmében a vár ura volt köteles megtéríteni, de kárát a tiszteken megvehette. Éppen így az 1447. XIX. s az 1458. LVIII. t.-cz. szerint jogosítva volt a vár ura, hogy hűtelen várnagyát brevi manu elfoghassa s esetleg ennek birtokait elfoglalhassa, hogy ha a várat bűnös módon elveszté.

Az 1439. XXV. t.-cz. követelte, hogy a király, királyné, a Czillej grófok s az ország bárói csak magyarokat tegyenek kapitányoknak, várnagyoknak, tiszteknek váraikba. Ugyanezt követelte az 1617. országgyűlés főképp a tatai várra nézve. Hasonlót sürgetett Esterházy József a pozsonyi országgyűlésen, «mert a magyar történet — mondá — nem nyújt példát vér elárulására magyarok által, ellenben folyton megemlékezik a Szondyokról, Zrinyiekről, Légrádiakról, Dobókról és Nádasdyakról».²⁾

III. A banai várispánság.

Ha Pestyvel elfogadnók is, hogy a banai várispánság a komárommegyei Bana faluban birta várát, még akkor is bajos volna ma e várnak nyomaira akadni, ha kőből épült volna is, mert azóta, hogy e várispánság a XIV. század közepén megszűnt,³⁾ rég széthordhatták úgy barát mint ellenség. Hozzá, miután ezen felfogás szerint, a banai vár már Árpád ideje óta állott, alig lehetett kővár, mert ilyeneket csak a XI. századdal kezdtek jobban építeni,⁴⁾ de azelőtt valamint azután is soká többnyire csak olyan Zobols- vagy Sac-féle avarárki várakat hánytak, milyeneket a Kálmán és II. Béla királyok által a Lajtha hegységre telepített bessenyők ástak, gyűrűztek Széleskut, Fehéregyháza, Kismarton, Pecsényéd, Lajtha-Szt.-Miklós környékén.⁵⁾ A mostani sánczokat Banánál, a hadak örökös útjában, ősi várhelynek nézni, nagy merészség volna, mert azok ép úgy lehetnek szláv, német, vagy török, mint magyar sánczok, minek kétségét csak határozott jellegű lelet tudná eloszlatni.

Fényes e 30—35 ölnyi töltéseket török sánczoknak tartotta,⁶⁾ s valószínűleg a Kethelyi földvár⁷⁾ is csak ilyen természetű a tárnok-völgyi út védelmére.

Különben van egy fontos körülmény, mely Ipolyi felfogása mellett szól. Ugyanis a banai várispánság tartozékai voltak Komárom megyében: Anyala, Hetény, Vért, Örs, Keszi; Nyitra megyében: Koczuricza, Krakován, Pechsán; Fejér megyében: Inér, talán Kued is, és az ismeretlen fekvésű Zobodycha. Ezek a vártartozékok, egy-kettőnek kivételével, majdnem mind a Vág mentére, tehát a komárommegyei Banától távol esnek, a mi a védelem érdekével ellenkezik.

¹⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 8. Nr. 15.

²⁾ Kolinovics, Nova Hungariæ Periodus. 344.

³⁾ Pesty, Várisp. 159—170.

⁴⁾ Hardegg, Vorlesungen über Kriegesgeschichte I. 309.

⁵⁾ Győri tört. és rég. füz. III. IV. M. tudós társaság Évk. V. 150.

⁶⁾ Magyarország mostani állapota 1837. I. 161.

⁷⁾ Gyulai R., Török világ Komárom megyében. 58.

Pesty 1247-től 1323-ig körülbelül 15 banai várispánt, köztük nádorokat, országbírákat, tárnokmestereket sorol fel. 1323-ban Alexander de Wagna (Bana) banai várispán volt egyszersmind Castellanus de Sancto Martino.

Banát Zulgageurnek¹⁾ is hiták és zulgageurök (udvarnokok) több megyében voltak.²⁾

IV. Csákvár és Csákyvár vagy Oroszlánkő.

Csákvár és Csákyvár vagy Oroszlánkő két különböző vár, melyek közül az egyik a tatárjárás előtt, a másik utána, egymástól távol, de mind a kettő a Vértes hegységnél épült. Csáky várat tartották és tartják újabb időben Sac várának, melynek nyoma veszett. Az egyedüli várdomb elnevezés Csákvárnál³⁾ semmit sem bizonyít Sac vára mellett, melyet kilencz század választ el a mai kortól. Az 1720-ban végleg birtokvesztésre ítélt Esterházy Antalnak gesztes uradalmi birtokai között Berenchér (Gerencsér) mellett említetik⁴⁾ Csáky-Pétervár. Csáky Péter tatái várkapitánynak nemzetsége a gesztesi és tatái uradalmakat 1632-től a század végeig bírta, de azért ezt a várat még sem építhette, mert a vidéket a zsitvatorki béke a törököknek hagyta.

Régi történetíróink megegyeznek abban, hogy Csákvár vagy Sac vára a Vertus erdőség tövében, mint Anonymus írja, ferteu mellett épült, vagy mint Kézai még határozottabban mondja «ott, a hol most Csákvár fekszik».⁵⁾ Azonban eltérnek egymástól abban, hogy Anonymus Sacot (Isák), Zobols unokáját, Kézai és Turóczi ellenben Zobolst tartják e vár építőjének, habár Anonymus világosan írja, hogy Sac, Zobols unokája, sok időre a honfoglalás után építette e várat, melyet róla neveztek el. Minthogy a telepet az alapítóról szokták elnevezni, azért Anonymus felfogása valószínűbb, mint Kézaié, kinek állítása szerint Zobols vára később Sac várrá vedlett volna át, mert Turóczi szerint, Sac meghagyta, hogy halála után rokonai és családja a várat az ő nevével nevezzék el.⁶⁾

Azt a várat, melyről Anonymus írja, hogy Zobols építette, azt róla Zobolsnak s nem Sácvárnak nevezték s az meg is maradt Zabolesnak nem a Vértes, hanem a Tisza bal partján, Tokaj alatt, Szaboles megyében.

Sac váráról írja tovább Kézai, hogy «most elhagyottan hever», s pedig alighanem azon időtől fogva, mióta országos határozat folytán szétbontatott, vagy azért, mivel azt Sac törvény ellenére királyi engedély nélkül építette, vagy mivel e vár Fejérvárt, a közeli királyi székhelyet fenyegette, vagy azért, mivel Sac a Vatha lázadókkal tartva,⁷⁾ a pogányságnak fészket nyithatott várában. Mivel e lázadásban sok templom és kolostor elpusztult, azért talán annak megtorlására a várnak is pusztulnia kellett. Az ország rendjeinek közmegegyezésével 1046-ban szétromboltatott. Ezután többé föl nem épült, mert Kézai idejében elhagyottan hevert.

Akár Zobols, akár Sac építette e várat, az nem volt kővár, legalább Zobols váráról biztosan tudjuk, hogy mikép épült. Sac elődjének vármintájára hasonlóképp földvárat csináltatott, mert ilyenek voltak akkor még szokásban. De még ha felteszszük is, hogy kőből épült, akkor sem állhatna ma sem e vár, sem Károly kanonoknak állítása, «hogy a krónikásokat Szaboles vezér által épített s később az ő utódai, a Csákok által Csáknak elnevezett vár helye iránt, a mai Csákvár mezőváros, mely a krónikások korában már fennállott, vezette tévedésbe, hogy a helyismeret hiányában a két különböző geográfiai

¹⁾ Bartal, Commentarii I. 28. «item partem terre ad Castra Bana Zulgageur pertinentem». Fejér, CD. VI. 2. l. 384 sk. X. 3. l. 253. sk.

²⁾ Fejér, CD. IV. 1. l. 445. X. 2. l. 44. Tört. Tár, 1887. 694.

³⁾ A luth. templom áll rajta.

⁴⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 1180. Nr. 8.

⁵⁾ Gest. Hung. (Podhrásky) II. cap. 1. § 6.

⁶⁾ Chron. Hung. (Brünni kiad.) II. Dec. 3.

⁷⁾ Poor A., Magy. tört. életrajz. Trencsényi Csák Máté. 8.

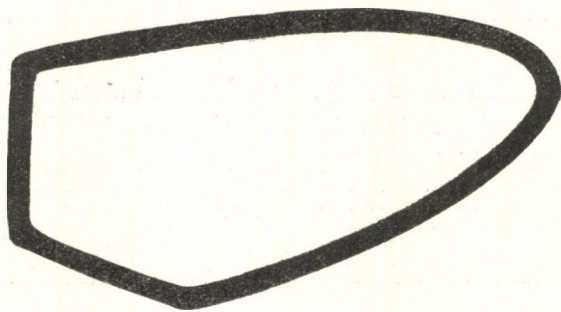
helyet azonosítván, a Szabolcs által épített és kezdetben Szabolcsnak, később Csákok nevére elnevezett Csák várat a későbbi eredetű Csákvár község helyére helyezték, holott az nem a mai Csákvár község helyén állott, hanem fent a Vértesen, Kőhányás és Vértes-Szent-Kereszti apátság között, épen a megye szélén, s nem csak a katonai térképeken van mint Csáki vár megjelölve, hanem alapzatai is kidomborodnak a földből.¹⁾

Ez az állítás, mely semmivel sincs igazolva, nem birhat minket arra, hogy krónikásaink leírásától eltérjünk, annál kevésbé, mert ellene mond a történet, a régészet, meg a helyi ismeret is. Igaz, hogy a Vértes tövében fekvő ferteu mellékéről csak Anonymus tesz említést, de valamennyien egyhangúlag várról szólnak, mely azon a téren 'in campo et loco' (Turóczi) feküdt, a hol most Chákvára lerombolva, szétdúlva hever (Kézai, Turóczi, Bonfin), mivel Zaar László fiának, András, Béla és Levente idejében leromboltattott. (Turóczi.) Annak a várnak, mely közel kilencszáz esztendő előtt pusztult, nem állhatnak ma falai, mint a Csákyvárnak, mikor templomnak, kolostornak, melyek ezen időben sűrűbben épültek, országos határozattal le nem romboltattak, hirmondója is alig maradt. A vár nem domborodik ki a földből, hanem 207 méternyire a tenger színe fölött sziklán meredezik körbástyájával, mely főerőssége volt, mert mögötte legfőlebb csak palánk-erődítmény lehetett még. Ez a bástya is, mint a többi Vértesvárak, jobbra csak 1734 óta rongálódott meg, midőn Esterházy József telepeseinek, nevezetesen az oroszlaníjaknak megengedte, hogy innen vihessék építőanyagukat.²⁾

Ezen állítólagos Csákyvár nem épült a ferteu mellett az erdő tövében, hanem a Vértes hegység hátán, hol ferteu nincs, nem volt, nem is lehetett. Ha Anonymus ebben helyrajzilag tévedett, akkor kérdés, hogy miről nevezték a várost Csákvárnak, mely a hegység déli, a vár pedig ennek az északi oldalán feküdt. Valamely város csak azért örökölte várnak a nevét, mert annak közelében keletkezett.

Pauler ferteu mellé helyezi ugyan Sacvárát, de minthogy Agárd ferteu mellett említettik, ezt a várat is a Velencei tó mellett képzei, hol szerinte III. Henrik császár rontatta le.³⁾

A Csákyvár a Rozgonyi és Török nemzetségek kezén, mint a gesztesi vár tartozéka, Oroszlánkő volt. Így fordul elő 1440-ben Rozgonyi Jánosnak gesztesi zálogjóságai közt⁴⁾; 1473-ban Török Ambrus adománylevelében.⁵⁾ Ennek semmiféle cs. és kir. törzskari térkép jelzése nem praedikálható.

Oroszlánkővár alaprajza.

A vár mérsékelt emelkedésű hegyormon fekszik torlaszul egy alája nyíló völgynek, melyet ketté hasít úgy, hogy a várhegy keskeny háta csak délfelül támaszkodik a hegytestre, melytől sziklába vágott széles, mély körárok, főleg észak- és délről (7—9 m.), választja. A várhoz ennek nyugati hosszoldalán a déli oldalhoz csavarodó keskeny sik vezetett. A vár alakja tompaélű ék, mely élével északra néz és csak déli fokán gerendás hídon nyújthatott nehézkes bejárást. A bejuthatást e részen az itt körülfalazott

sziklaszirt mint valami torony akadályozta. A várnak élefelé lejtős udvara volt, hol esetleg palánk-kerítés állhatott.

A vár hossza 40·50, szélessége 14·50, bástyafalának vastagsága 2·0, magassága 5—7 méteres volt. A fal a vár körárából kifejtett apró, faragatlan mészkövekből vakolattal épült, melyek közt téglák nem látható. Ez a bástya volt a várnak fő- s talán egyedüli védműve, mely a várnak keleti hosszoldalán alapjával együtt elmosódott. A déli szélességi oldal erősen meg van viselve, csak a nyugati oldal áll

¹⁾ Fejér megyei és fejér városi tört. és rég. Évk. 1893. 8—9.

²⁾ Nedeczky, Posthuma Memoria Jos. Esterházi IV. 242.

³⁾ A magyar Nemzet tört. I. 128. sk. jegyz. 204.

⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 13900.

⁵⁾ Orsz. levélt. Dl. 17443. — Esterházy levélt. Pápán fasc. A. Nr. 3.

aránylag még legjobban, ez egyik helyen még 0·50 méternyire a várudvar színe fölé emelkedik. Lőréseket, ha voltak is, már látni nem lehet.

Nem volt erős, nagy vár, hanem csak vártartozék. Alakja-, építési módjánál fogva a többi Vértes várakkal egyidős, melyeknek védelmi hálózatában láncszem volt a vonalban.

Az a körülmény, hogy ezen vár Vitán, Gesztes és Csókakő mellett első tekintetre gyengének, gyarlónak tűnik fel, valószínűvé teszi, hogy Oroszlánkő előbb épült, mint ama várak. Arra e vár elégséges volt, hogy szükség esetén, első meglepetésre, hamaros menedéket nyújtson a közeli lakosoknak, talán a premontreieknek, kiknek már 1250 előtt kolostoruk volt Majkon. Ezek a tatárjárás szomorú tapasztalatain okulva, miután a pápa és a király is sürgette, a szomszédos erdő mélyében védelmezhető menedékhelyet állíthattak. Régi okiratainkban a zárdák, így a tihanyi is,¹⁾ rendszeren uruzkunak nevezetnek a ruska pečera = remetezárkáról,²⁾ miből az uruzka vagy uruzku elnevezés származott. E következtetést támogatni látszik azon régi réz kereszt, mely 1852-ben Tata vidékén ásatott ki. A kereszt két 0 13 m. hosszú összeilleszthető üreges lemezből áll, melyekre sz. képekkel együtt Cyrill és Metód betűs feliratok vannak vésve, melyeket Sassinek a Matica 1872. évfolyamában rajz és magyarázat kíséretében bemutatott, ki is e lelet alapján arra következtetett, hogy az Oroszlánynyal szomszédos majki kolostorban Cyrill és Metód szabályait követő szerzetesek laktak.³⁾ Nem lehetetlen, hogy a Majk körüli falu, meg a vár is, a majki premontrei uruzkuról idővel Oroszlán és Oroszlánkőnek neveztetett. Különben az Wruz helynév a Vértesen már 1269-ben említették Árki-, Szent-Kereszt, Sárkánál együtt.⁴⁾

Hogy Oroszlánkő nevű várak más megyékben, Trencsén-⁵⁾ és H evesben⁶⁾ is voltak, s hogy Wruz, Wrwzlán⁷⁾ és magyar nemzetség létezett, az ismeretes, de hogy a hasonhangzású helynevek ettől erednek-e, az megoldandó kérdés.

V. Gerencsértvár vagy Wdvorhel.

Oroszlánkőtől nyugoti irányban öt kilométerre erdős síkon fekszik Gerencsértvár, mely homlokával keletnek néz a közvetlenül alatta csörgedező Szépvíz patakra. Inkább torony, mintsem vár, vagy kastély volt. A szokásos várakok itt sem hiányzott, mely víz alatt állhatott, hogy ha a torony előtti tómeder árját feldagasztotta a töltés, melynek nyomai a patakon keresztül tisztán kivehetők. Gerencsért tehát nemcsak vadász-, hanem halásztanyául is kínálkozott királyainknak, kik itt tartózkodni szerettek.

A 13·0 m. hosszú, 8·70 m. széles négyszögű épületnek fala, mint az itteni váraknál rendszeren, 2·20 m., de a déli szélességi oldalon 4·0 m., tehát majdnem kétszer olyan vastag volt. Faragatlan mészkövekből és vakolattal épült, közben itt-ott elvétve téglák is látható.

Mint hogy a torony két vagy három emeletes vagyis 18—24 m. magas volt, valószínű, hogy a toronynak ezen feltűnő vastag falába alkalmazták az emeletekre vezető rejtett lépcsőket, melyeket alkalmasint emeletenkint lezárhattak, gerendákkal leszoríthattak, ha a szükség kívánta. Így volt ez Csák Máté trencsényi donjonjánál is.⁸⁾ Ezen biztonsági berendezés talán azért volt itt szükséges, mivel a torony és sánczárók közti, a tornyot övező keskeny kiterjedésű sikátorban nem akadunk körbástyának nyomaira.

¹⁾ Árpádk. okmt. III. 140. «locum ipsum Tihany, in quo prefatum Monasterium situm, cum omnibus pertinentiis suis, cellam Monachorum, que Uruzku vulgariter nominatur». Vesd ő. Fejér CD. VI. 2. l. 88.

²⁾ Tört. Tár. 1893. 11. Glossarium (Sassinek) ruska (ѡрос) = petra russica = orosz barlang; ruská pečera = remete barlang. Ebből lett ruska = uruska — uruzku kolostor neve. Péterfy, Concilia II. 359.

³⁾ Századok, 1873, 341.

⁴⁾ Fejér, CD. V. 1. l. 185.

⁵⁾ Török-magy. okmt. I. 468. A várrom képe megjelent Látogatók Lapja = Gazette d'Etrangers 1894. évf. VII. 8. sz. 30. l. — Könyöki, Magyarország nyugati határának védőrendszere a középkorban. 176. (Régész Évk.)

⁶⁾ Esterh. levélt. Pápán. Caps. 8. fasc. 3. Nr. 7., 8. Kivonat az eszterg. káptalani levéltárból.

⁷⁾ Fejér, CD. X. 2. l. 611. «Wruzlan e comitibus de Zalad.»

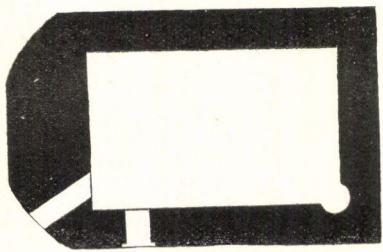
⁸⁾ Archæol. Értesítő, Könyöki, Trencsén vára. 300.

A körülbelül 1·50 m. széles ajtó a homlokoldalnak délkeleti sarkán vezetett a toronyba. Ugyan-
csak a homlokoldal északkeleti szögletében köríves falmélyedést mutat, melynek czélja nem lehetett
lépcsőnek, hanem talán kandallófélének alkalmazása.

Az ablakok, a mennyeiben a homlokoldalon ilyeneknek nyomai még némileg kivehetők, félkör-
ívesek, kisebbek, nagyobbak voltak, nem a szépművészeti összhang, hanem a védelmi szempont szerint
ide-oda elhelyezve.

Egyebet e majdnem teljesen elhordott romból meghatározni nem lehet.

A gerencséri tornyot a Vértesen fenmaradt épületek legrégibbjének tartjuk, nem építési modorá-
nál fogva, mely az itteni várakéval egyezik, hanem történeti adatoknál fogva. Csák Miklós, Ugrin eszter-
gomi érsek testvére, 1231-ben birtokairól végrendekezett. E végrendeletben, melyben egyéb Vértes-
birtokokról is intézkedett, többi között így szól: «Továbbá vannak birtokaim, melyeket Ugrin érsek, ki
fiának tekintett, hagyott nekem, s ezeknek nevei: az első prædium Szt.-Kereszt mellett (ad sanctam
crucem), a hol házat építtetett, melynek földjét valamennyi fiam, a ki most él vagy ezután születik,
közösén birja: mivel ez kiváló hely, locus specialis, mely közönségesen Wdvorhelnek neveztetik, de az
épületek vagy egyéb ottani ingóságok, magyar szokás szerint, öregebb fiamé (Lőrinczé) legyenek». ¹⁾ E sze-

Gerencsérvár alaprajza.

rint Ugrin érsek Szt.-Kereszt mellett Wdvorhel nevezetű helyen házat építtetett. Miután Ugrin mint
esztergomi érsek 1204-ben meghalt, ²⁾ a házat mégis néhány évvel előbb a XII. században építtette.

Szent-Kereszt és Gerencsér egymás mellett két kilométerre fekszenek. Hogy Csák Miklós ezt a
Szent-Keresztet értette, azt egy 1270-ben Csák Lőrincz és Jánosnak ügyében s elhalt testvérük birtoká-
nak osztozkodásáról kelt okmány tanúsítja, mely így szól: «Ezen kívül három ház egy tető alatt, tres
domus sub uno tecto, a Vértesen a szt.-kereszt monostor mellett fundusával együtt Lőrincz comesnek
jutottak». ³⁾ A három ház egy tető alatt csak az egy tető alatt álló háznak hármass osztályozását, leg-
jobban emeleiteit jelentheti, s mint ilyen két vagy három emeletes ház Wdvorhel vagy a mai Gerencsér
azon időben csakugyan ritkaság, locus specialis volt, mely egy századdal később királyaink számára
,locus venationis nostre' lett az okmányok stereotyp kifejezése szerint, s vagy kétszáz év múlva a királyi
vadászatok után lett, locus terminalis' a török-magyar határon a sorsnak különös játékaul.

Vértesi vadásztanyáján fogadta Nagy Lajos király 1366. decz. 6-án a velencei köztársaság követ-
ségét, midőn vele a törökök ellen indítandó hadjáratról tárgyalt. ⁴⁾ Zsigmond király alatt már nem Vértes,
hanem Gerencer említetik királyi vadásztanyául. Ezt a gerencséri vadásztanyát zálogban birta

¹⁾ Fejér, CD. III. 2. I. 227 sk.

²⁾ Knauz, Mon. Eccl. Strig. I. 175.

³⁾ Tudom. Gyűjtem. 1833. VI. 97—99.

⁴⁾ Copia dei Commemoriali VII. 277. Tört. Tár. 1861. IX. 41. «Datum in Werthus, loco venacionis nostre,
sub annulo nostro secreto 6° Dec. 1366.»

Hohenzollerni Frigyes, nürnbergi gróf is,¹⁾ midőn éppen a Vértes vidéknek birtoklásából a brandenburgi választófejedelemség birtokába jutott, melyből a mostani uralkodó porosz királyi ház sarjadzott.

1495-ben Gerencsértúr, Keresztúr és Besseneu nevű tartozékaival Ujlaky Lőrincztől Bakócz Tamásra ment át.²⁾ Felső-, Kis-, Alsó-Besnyő puszták Fejér megye adonyi járásában.

Wdvorhel vagy 'curialis' hely valószínűleg akkor kezdett lassankint Gerencsérre (Berencsér)³⁾ átváltozni, mikor a Csákokról királyi kézre került, a mikor a várak körül várnépnek talán göröncserek is ide települtek.

Gerencsér felváltva majd mint kuria,⁴⁾ majd mint falu (possessio)⁵⁾ említették, melyből ma csak ez a rom, meg talán a nánai pusztá maradt. A török hódoltság alatt a falu még fennállott s a Bokod melletti Szt.-Erzsébetfalú lakói is birtak ott bérben földeket.⁶⁾ Ma Szt.-Erzsébet sem áll már.

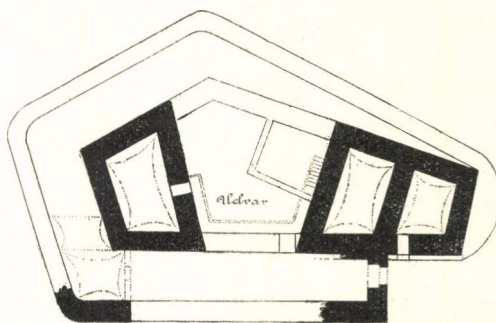
VI. Vytan vára.

Gerencsértúr után legelőbb épülhetett Vítan vára a Vértes hegység északi lejtőjén, hogy az alatta elterülő síkot uralja és a hegység közé kigyózó, a várhegy alatt ketté szakadó völgyet elrekeszsze. A várhegy lejtőjére északról nehéz felkapaszkodni, de a hegy alját megkerülve, a déli oldal hosszában a nyugati völgyágba leereszkedő szoroson fáradság nélkül feljuthatunk a keskeny gerinczre, melynek emelkedő végén a vár 377 méternyire a tenger színe felett meredezett. Miután a várak ezt a gerinczet is átvágta, a hegyszírtén magasló várat köröskörül tátongó völgy, ezen felül a hegy lejtőjén még két árokgyűrű, 10—17 méternyi közökkel védelmezte.

A várnak alakja ötszögű, melynek egyik oldala sem egyenközű. Ezen alak Oroszlánkőre emlékeztet, csak hogy ennél az ék éle félkörben, Vítánál pedig majdnem derékszög alatt vágódik; ez homlokával, Oroszlánkő ellenben élével fordul északnak, miként ezt a helynek kihasználása kívánta.

A várudvar kapuja a nyugati sarokról, a hegyoldal legmeredekebb részén nyílt, hová a homlokoldali bástya hosszában tekerődött fel a keskeny járda, melyen veszedelmes volt közeledni, mert a bástyáról, kő, nyíl, golyó közélről érte a védtelen ellenséget. A kapufő le van rontva, sőt a bontásnál meglazított alap földje is lecsúszott s így ma a bástyafal rövidebbnek látszik, mint a várnak homlokfala, minélfogva a vár itt szabályellenesen Achilles sarkaként sebezhető lett volna. Ez azonban csak látszat. Mikor

a várnak ezen oldalán a tornyot még egy torony hozzátoldásával erősítésül bővítették, akkor a bástyafalat is egy új és erősebb kapufővel kellett meghosszabbítani. A fal kötése azonban nem volt kellő, mert nem vágta a régi falba kötéseket (Schmotzen), mint ezt a fennálló bástyafal vastagsági síma lapja mutatja, minélfogva a kapu lebontását az idő viszontagsága annál könnyebben végezhetette. Hogy a torony később lett odatoldva, azt mutatja a beépített sikátor a nyugati oldalon, az itteni bástya- és vár-

Vítánvárnak alaprajza.

¹⁾ Monum. Jollerana VI. 618. Nr. 561. Minutoli, Friedrich I. köt. I. 58. Nr. 7. Wenzel, Magy. Akad. Ért. 1851. 337. Az eredeti a bambergi kir. levéltárban. Az eredetinek fényképi mását bírom.

²⁾ Dr. Csanki D. orsz. levéltárnok értesítése 1896. Nov. 4.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 1051. § 2°.

⁴⁾ Orsz. levélt. NRA. fasc. 570. Nr. 7 és 564. Nr. 43.

⁵⁾ Orsz. levélt. Dl. 14040.

⁶⁾ Fejérmegyei tört. és rég. Évk. 1893. 91.

falnak három méter fölüli vastagsága s a homlokon a két torony összeillesztésének varrata. A bástyafal 6—8 méter magas, egy méter vastag, de alapjában mindenesetre vastagabb volt.

Az eltűnt kapufőnél embermagasságu félköríves fülke van, hol az őrtálló meghuzhatta magát. A kapu védelmére szolgált a torony első emeleti ablakánál egyenesen föléje hajló erkély, melynek egyik gerendafája még a helyén áll.

A várnak nem volt előudvara. A várudvar vagy inkább sikátor, mely a várat eredetileg egészen övezé, a homlokoldal előtt 4·60 méter széles s a kapu sarkától az átellenes sarokig 6 métert emelkedik, itt ismét hirtelen vagy 2 méterrel magasabb s e magasságot a keleti oldalon megtartja, a hirtelen emelkedést itt a törmelék alól kilátszó bolthajtásos helyiség okozza, mely bizonyára tanyául szolgált a kapu őrségének. A sikátor további folytatásának minőségét nem lehet megállapítani, mert részint lebontva, részint törmelék alá van temetve.

Hogy az őrség a sikátornak hirtelen kezdő magasságáról le ne essék, korlátot alkalmaztak ott, melynek karfája még a bástyafal sarkából kiáll. Ugyancsak ezen bástyasarok gyilokvédő (propugnaculum) nyomát is mutatja, mely különben a tornyok ormozatán és a tornyok közti homlok falán még tisztán felismerhető.

A lapos (flach) ivezetű várkapu nyílása az udvar sarkán két méteres négyszögben éppen akkora mint az ablakoké, melyek szintén lapos ivezetűek, béli s egyéb építészeti dísz nélküliek, mind egyforma nagyságúak, de az emeletek felszínén nem egy vonalban egymás fölé, hanem egyenkint a vonaltól félretolva vannak elhelyezve, hogy a védelem a falszin minden részére elérhessen. Az ablaknyílások mind a két oldalon peremések s főleg az alsó sarkok betömve voltak, mely földözet mögül a harczos bátran lövöldözhetette nyilait, golyóit.

A várat belső udvara két egyenlőtlen részre osztá, melyeknek mindegyike torony volt, csak-hogy a nyugati rész, mint kettőstorony, szélesebb s a keletinél látszatra alacsonyabb volt, mit az alap lejtőssége okozott, mert különben mindegyik torony bolthajtásos földszinnel és két mennyezetes emelettel bírt, s így az emeleteken fölülmagasló ormozatos párkány 18 méter magasságban összesen kilencz lakhelyiséget koronázott.

A keleti torony földszinjének dongás keresztboltozata volt, de mivel nem rendes négyzetben feszült, teherképességének emelésére gerendás padolatot borítottak föléje. E pinczehelyiséget a homlokfalon kívül alig gyanítható lyuk szellőztette. Itt esetleg istálló lehetett, míg az átelleni bolthajtásos helyiségek egyike szertár, a kisebbik pedig, a legmélyebben fekvő toronyosztályban, börtön lehetett, hol Kálnai Péter várnagy 1449-ben fogva tartotta Novák Pál tatai polgárt, miután Bethil (Beresely) mellett, midőn Héregről Tatába bort szállított, elfogta s borával, ökreivel, szekerével együtt Vitán várába hurcolta.

A börtönfalakon ajtónak nyoma nem látszik s így csak valamelyes nyíláson juthattak abba felülről. Azt a lyukat, mely a két pinczehelyiség közfalán most látható, szomjas kincésások törték vagy legalább kibővítették. A fal rakása itt nem mutat nyílásra.

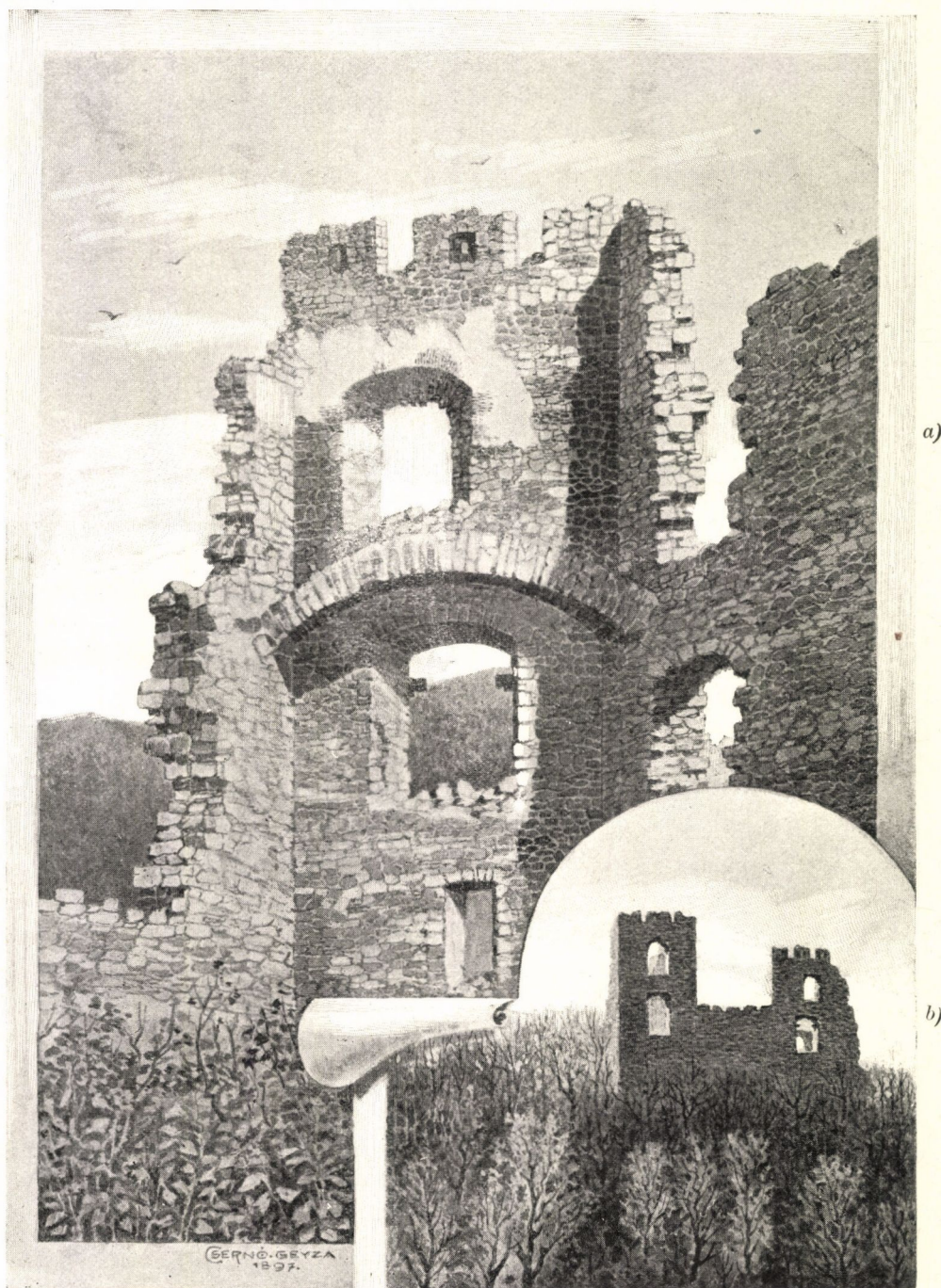
Az első emeleti gerendás karzatra csak egy kőlépcsőzet vezetett, melyet az udvar sarkán levő szoba, mint valami lépcsőház védelmezett. E szobának a toronyfalára merőlegesen álló oldalába voltak a lépcsőfokok illesztve. A karzat az udvar négy oldalát körülfonta. A tornyok közti összekötőfalak az első emeletre érve, ott felényire megvékonyultak s gyilokvédősekké váltak, melyeknek járdája a közlekedésnek és a védelemnek szolgált.

Az első emeletről belül létrákon kellett külön-külön a két torony második emeletére és tetejére hágni. A második emeletnek udvar felőli falán szintén látható gerendalyuksor s így lehetett vagy volt is itt karzat, bár a tetőnek gyilokvédője mögül az udvar is, meg az átelleni torony is védhető volt.

A várnak azon oldalán, hol az istálló feküdt, lakhattak a katonák, míg a várnagy eselédnépével a kettős tornyot foglalta el. A nagyméretű ablakokat béke idején bizonyára berekesztették, mert másképp alig lakhattak ott állandóan.

A vár háromféle anyagból, u. m. mészkő-, tufkő- s téglából vakolattal épült, úgy azonban, hogy a tufkő és téglát csak időnkinti foltozásokra, javításokra lett felhasználva. Az első javítás akkor történt,

mikor a tornyot megtoldották, a bástyafalat meghosszabbították, kapufővel ellátták, később a bolthajtásokat rakták tufkőből, mikor egyúttal az ablakokat részint ilyen kőzettel, részint téglával javították, szűkítették. A tufkő Tata vidékéről való, mészkő pedig a Vértesen mindenütt fejthető.

a) Vitanvár északi homloka, b) ablakelhelyezésének rendszere.

A vár csak két kapuval bírt, kisebbrendű volt, sem kürtőnek, sem kútnak nyomát nem találtuk benne. Különös formája érdekes, de építészeti beceje nincs.

A vár méretei pontos alaprajzunkról körzővel leolvashatók, azért azoknak egyenkinti felsorolását

mellőzhetőnek tartottuk. A várnak valamelyes régi metszetű képére semmiféle hungarikában nem akadunk.

Vitán várát a népszáj ma Vidámvárnak nevezi, miből a szlávofil felületesség, Vitam' (Willkommen—Istenhozott,) tetszetős összhangzásából a várnak szláv eredetére akar következtetni, mintha bizony a vár a Sans-Souci, Mon-Bijou, Trianon s egyéb ilyen kéjhelyek korszakában s nem a vaskényszer korában született volna, mely nem jó kedvből a kényelemnek, hanem szükségből a védelemnek épített.

Wythwn, Vitan, Vitány és Vidány helynevek gyanánt vagy, de Vytan' előnévként szerepeltek. Vitan, Vitány, Vidány nevű helység említetik Zemplén megyében.¹⁾ Vidám falvát Pestmegyében Mátyás király 1465-ben Perényi Péter, Miklós és Istvánnak adományozta.²⁾ Ez utóbbi ellen Szilágyi Erzsébet pört indított, mivel Vidám falvát eltulajdonította.³⁾ Wythwn nevű vár volt Zágráb megyében. 1544-ben Frangepán István birta.⁴⁾ Vituni nevű helység most is létezik az ogulini kerületben Horvátországban.

Perényi Imre fiai, István és János, Zsigmond király uralkodása alatt birtokot cseréltek Jánossal, István fiával és Mátyással, a másik vitani Aryus Istvánnak (Aryus de Vitan) fiával.⁵⁾ Még ennél is régebb a, de Vitan' előnév. Velence 1252-ben Ragusa városával szerződést kötött, melynek egyik aláíró polgára Cerne de Vitana volt.⁶⁾ Vytan ősi magyar nemes családnak neve Zala megyében.⁷⁾ 1249-ben Vytani Jakabnak (de Vytan) pörében az ügyvédje privilegialis okmányt mutat fel, melyet fele 1240-ben IV. Bélától nyert.⁸⁾

Hogy ősi időben a személyről nevezték el a helyet, a hol az lakott, vagy melyet az alapított, azt, mint láttuk, Turóczy, Kézai, Anonymus is állítja. Így lett Zobolsról Szabolcsvár, Isakról Sac- vagy Csákvár, Theodátról Thodas vagy Tata. A törzshelyről később az onnan származók előneveiket kölcsönözték. Így a Vitán helynév eredetileg szintén személynév volt. A bakonybéli kolostornak 1086-ból származó regisztrumában Fonsol (Francel), Pesceta (Pista) Anglis (Engelbert=Angyal) nevű három szakácsa után egy Witan vagyis Vitus, Vida is említetik.⁹⁾

A mint Achillesből lett Achilleon,¹⁰⁾ épen úgy lett Vitusból Wythwn vagy Vytan, valószínűleg mivel az alapítója Vitus, Vida volt, mely név leginkább a horvátok között kelendő.

Hogy Vitán várát ki építtette, erre határozott feleletet adni nem tudunk. A nyom, a nevet tekintve, délre mutat, de a birtokviszonyok jobban északra vezetnek.

Kereszturi János (de Kereszthwr) és Vidaföldi László (de Vidafelde) közt a vidaföldi jóság felett pör folyt s jogaik érvényesítésére mindketten a chori nemzetség kiváltságleveleire hivatkoztak, s ugyan Vidaföldi chori Nagy Tamásnak adott levelére,¹¹⁾ Kereszturi pedig Donchnak (Dominic), Tamás fiának adott levelére.¹²⁾ Vidafölde Liptó megyében Thopla és Latnia (Zlatna) falvak mellett feküdt.¹³⁾ 1348-ban Nagy Lajos király Miklósnak, Donch fiának, Vitán várnagyjának adományozta Thopla és Dublafewi falvakat a dublafewi erdőben a lengyel határon.¹⁴⁾ Miklós várnagy egyszersmind Twr és Wossyan tisztjének (officialis) is nevezetik. 1270-ben IV. László Ossian fejevári vártartozékot a nyulszigeti apácának adományozta.¹⁵⁾ Ossian vagy Wossyan nevű falu Fejér megyében nincs, de van Varsány vagy a nép által ma Vásárnak nevezett erdő rész a csákvári határban.

¹⁾ Orsz. levélt. NRA. Elench Tom. XIV. 238.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 818. Nr. 11.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 16210; Dl. 16236.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 314. és fasc. 33. Nr. 14. Elench Tom. XVII. 15, 30, 90, 107, 123.

⁵⁾ Orsz. levélt. 461. Nr. 12.

⁶⁾ Árpádk. okmt. XI. 386.

⁷⁾ Hazai okmt. II. 411.

⁸⁾ Hazai okmt. VIII. 54.

⁹⁾ Árpádk. okmt. I. 35.

¹⁰⁾ Erzsébet királyné korfui kastélya.

¹¹⁾ M. Tört. Tár, IV. 32.

¹²⁾ M. Tört. Tár, IV. 18.

¹³⁾ M. Tört. Tár, IV. 17, 32.

¹⁴⁾ Árpádk. okmt. V. 218. Orsz. levélt. Dl. 4000. Fasc. 1537. Nr. 18. megjegyzi: «fortassis Bubek-Bebek».

¹⁵⁾ Pesty, Várisp, 212.

Már most, ha Twr alatt Kereszturt (Vértesszt.-Kereszt), Wossyan vagy Varsány alatt pedig a ma Vásár nevű csákvári erdőrészt ismerjük: akkor Miklós, Donch fia és chori Nagy Tamás unokája által, mint vitánvári várnagy, Twr és Wossyan tisztje, a Vidafölde melletti Thopla és Dublafew falvak adományosa által a Choriak viszonya Vitánhoz bár nem tisztán, de homályos vonatkozásban mégis érezhetővé lesz. Chori Nagy Tamás okmányi nyomaink szerint 1323—1355 között majd három évtizeden át volt Csókakő és Gesztes várnagyja; mindamellett még sem őt, hanem legjobb esetben valamelyik őseit tarthatjuk Vitánvár alapítójául, mert ő fiatalon került Róbert Károly udvarába, akkor pedig, véleményünk szerint, Vitán vára már állott.

Vitán várnak, majd több majd kevesebb, de mindig elég tartozékai voltak Pest megyében: Gubach, Gödölye, Bikehe vámostul és Zenthmal, Werth pusztákkal, Chapol, Zentlázló, Németegház, Sosmál (Sewczthelek), Kwrth;

Fejér megyében: Demsed, Zaar Zenththamás és Chaplár pusztákkal, Chakanegház, Baroczülése, Garda és két Wene;

Komárom megyében: Nagy-Banhyda vámostul, Kys-Banhyda, Nagy-Gallya Mindzenth pusztával, Kys-Gallya, Thona, Bana vámostul, Árpafeulde, Kys-Wygman, Zent-Mihál;

Esztergom megyében: Tharyán, Zalancha pusztával, Sáros, Sacska, Swlyan (Sewczlan, Szüzlán), Mur.

E szerint Vitán bár kisebb, de mégis jelentékeny birtoku vár volt, melyhez összesen 35 helység tartozott.¹⁾

Várnagyjai közül ismeretesek:

Maróthi Mihály 1324,
Chori Miklós 1348—1352,
Bubek v. Bebek,
Silstrangh 1417,
Gergelaki Sándor 1442,

Bedege Benedek,
Kálnai Péter 1450,
Aczél András 1478,
Csep Benedek, «
Nagy László 1547.

Hogy Vitán vára a vidéket uralta, zsarolta is, az Kálnai Péter várnagy eljárásán kívül, még más két esetből is kiviláglik. Silstrangh Gesztes és Vitán várnagyja Zsigmond király parancsára 1417-ben hajszt tartott a Vértessen rablókra, kik Pozsonyban garázdálkodtak s a Vértésre huzódtak.²⁾ Bazthe János pedig 1478-ban pörbe fogta Aczél Andrást és Csep Benedeket, özvegy Rozgonyi Dorottya-nak vitánvári várnagyjait, mivel 200 holdas szántóföldjét Hoziwelgieben s 60 kaszás Kapathó rétjét Kapa, esztergommegyei faluban jogtalanul elfoglalták.³⁾

VII. Gesztes vára.

Miként Komárom megyének, úgy sok más megyének is, meg volt a maga Gesztes, Geztete, Gezt vagy Gezthele. Így Pozsony, Bihar, Bodrog megyékben van Gezt, Borsód megyében Gezt, Zemplénben Geztete, Gömörben Geztete vagy Gesztes, Trencsinben Gesztes, Zalában Gezthel⁴⁾ vagy Kezthel és így még másutt is.

Hogy helységeket a fekvésök- vagy vidékekről neveztek el, azt a Vértesszt. és Pilis helyneveken kimutattuk. De hogy a Gezt, Gezthel, Gesztes gyakori elnevezések a helységek ágbogos, erdős vidékéről a német Geäst, geästich származásából mentek volna át a helységek, ezt az állítást nem merjük

¹⁾ Orsz. levélt. Dl. 13604., 14616., 14601., 15421., 24732., 15492.

²⁾ Hazai okmt. I. 312.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 18094.

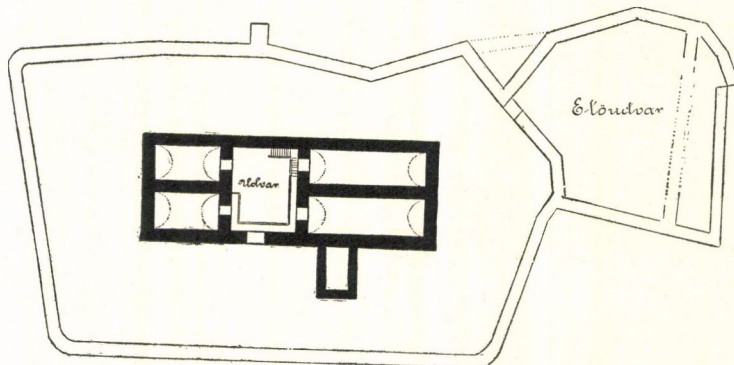
⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 19865.

kockáztatni, bár a szláv pilis szó hasonértelmű elnevezés, valamint hogy német ős telepesek csak úgy laktak az országban mint a szlávok.

Gesztes vár tudtunkkal kettő volt, Komárom és Trencsin¹⁾ s állítólag egy harmadik Gömör megyében.

A komárommegyei Gesztes helynevét régi okmányainkban a legtarkább változatban, mint Geztch, Geztus, Geztws, Gesthes, Kezthes,²⁾ német íróknál mint Göstesch fordul elő. Csák 1231 és 1237-ről fenmaradt végrendeleteiben Guedus vagy Guedeck helységet említ,³⁾ melyet testvére Ugrin Forcos comes özvegyétől vett. Miután Forcos That (Dad) és Vamma (Pusztavám) helységeket is birta, nem állítjuk alaptalanul, hogy Guedus vagy Guedeck a mai komárommegyei Gesztes, hol azonban a vár Csák végrendelete után jóval később épült, mivel várnagyjáról, csóri Nagy Tamásról, ki egy személyben Csókakőnek is várnagyja, éppen egy század múlva van szó.

Gesztes komor, ránczos homlokával, szintűgy mint Vitán, északra néz. A heglánczból kitolt, a Kathócz (gadócz) és Nagy-Somló gerincei által képezett hosszú csap, elválasztja Vitántól. Két hegyszoros közé ékelt 404 méter magas kúpon erdőben lappang, honnan a völgykatlanban szerénykedő hasonnevű falucsát váraljával annyi század óta őrzi s a Kozma és Csákvár felé hasadó szorosokat védi. A feljárás hozzá épp oly csigavonalu, mint Vitánnál. Ezt a várat is egészen meg kell kerülni, hogy hozzá lehessen férni.

A gesztesi vár alaprajza.

sen férni. Gesztes faluvégétől jobbra tartva, a vár alját nyugatról szegélyező szorosból a várhegy déli hosszoldalán fel s a keleti oldalt is megkerülve, az északi hosszoldal alá érünk, hol a várbástya homloka előtt kell elhaladnunk, hogy az előudvar kapujához jussunk. Ezt az utat, melyet a soha sem hiányzó várárok szintén megnehezített, a vár aljától egészen a kapuig a várból védhették.

A várhegy kúpja majdnem félhektár síkfelület. Ezen helyezkedett el az előudvar, a várudvar s a vár.

Ma a várhegy keleti oldaláról kényelmes út vezet a várudvarra a vár homloka elé. A felületet látogató ezt fogja eredeti bejáratnak tartani, mert az előudvar nyomait ma csak gondos körültekintés és tapasztalati ismeret fogja megtalálni. A keleti oldalról bejárás nem volt, mert ellenkezik a szabályszerű várfeljárásokkal, hogy az ellenséget olyan könnyen, a várnak megkerülése nélkül engedjék a kapuhoz férni. Szabályellenes lett volna továbbá, hogy a hegykúpon üresen maradjon az a síkfelület, melyen az előudvar a várudvarhoz támaszkodott. A síkfelületet a vár körül felhasználták, körülbástyázták, hogy az ellenség ott sehol meg ne állhasson.

A kúp síkfelülete nyugati szélén lejtős térségbe végződik. Ezen állt az előudvar, melynek bástya-alapzata a lejtős térség szélén, a zárfa! sarkán s a kapuhoz közeli részen még látható. Ezen zárfa!on

¹⁾ Fejér, CD. IV. 1. l. 132.

²⁾ Fejér, CD. VIII. 4. l. 482. IV. 1. és 132. Anjouk. Okmt. II. 541. és 581. III. 6. és 174.

³⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227—230. Hazai okmt. I. 16.

belül egy másik párhuzamos falnak alapzata látszik. Ebben a sikátorban tanyászott az előudvar őrsege. A sikátort a várudvarral összekötő falakról csak az alapzatuk kiszedése után támadt árok tanuskodik a kapunál, míg a kapunak átelleni oldalán a kiszedés által fellazított talaj a lehengetett kőanyaggal együtt lecsúszván, előtűnt a szikla, mely csak annyiban irányít, hogy az összekötő fal ennél kisebb esett.

A sikátor és várbástya közti udvar térségét most hosszában 6—7 méter széles árok felezi, melyen keresztül, körülbelül ennek közepén, az útnak meghagyott 5 méter széles anyaszikla visz a vár bástyája alá. Ez az árok alighanem csak 1652 után vágatott, mikor a várnak nagy tatározásához szükséges kőanyagot innen fejtették akár építésre, akár mészégetésre.

A bejárás az előudvarból a várudvarba nem egészen világos. Az előudvar kapujától a sziklahidon keresztül a bástya aljáig, odáig, hol a két udvar egymással vízszintes, legalább 6 métert emelkedik. Első tekintetre itt gyaníthatnók a várudvar kapunyílását. De az előudvar vízszintesét kétségkívül törmelék teszi s ezen törmeléken fölül a bástyafalnak folytatása még látszik, mely itt is úgy mint a további folytatásánál egyforma vastag. Ez az egyik körülmény, hozzá a várudvar bástyafalának nem ok nélküli szögletes, az előudvar összekötő falával való párhuzamos megtörése, s hogy ezen megtörési sarkon a torony-szerű fal vastagabb s hogy az összekötő fal felé nyílással bírt, mindez valószínűvé teszi, hogy a vastagabb fallal védelmezett, bevonható híddal megnehezített bejárás a bástyafal ezen sarkán, s ugyancsak ennek a földszintől 6 méter magasságnyra eső nyílásán volt.

Hogy, az előudvarba betérve s itt a sziklahidon át a kapu fala felé visszakanyarodva, miként juthattak a hidra, azt tervezgetni lehet, de a rekonstruálásra nincs tényleges adat. A bástyasaroknak másik oldalán az előudvarra nyíló ablakából a hidra való feljárást akadályozhatták. A mint az ellenség a hídon keresztül a várudvarra belépett, mindjárt szemközt a várból 2 méter négyszögű tátongó ablak fenyegette.

Az előudvar térfogata	---	---	---	---	1050	méter
A várudvar	"	---	---	---	2379.00	"
A vár	"	---	---	---	995.784	"
Összesen	---	---	---	---	4424.784	"

A várudvarnak 11—16—24 méter közt váltakozó szélessége elég helyet hagyott katonai gyakorlatokra, középkorban szokásos tornajátékokra.

A bástyafal 7—8 méter magas, 2 méter vastag s gyilokvedős volt, minek nyomát a várudvarnak déli oldala hosszán a várnak keleti sarka körül látni lehet.

A várudvarnak négyszögű térségén emelkedik szabályos egyenközényben a vár, melynek hossza 51.76, szélessége 18.40, magassága 18 méter volt. Az északi hosszoldalon nyíló várkapu mellett egy 6.20×7.00 négyszögméteres torony őrködött kapuvédkép.

Úgy Gesztes, mint Vitán várának homloka 21°, 5—8' elhajlási szög alatt áll a délkörhöz.

A vár homlokvonalat tagolta:

a belső udvar	---	---	---	---	---	11.48 méter
a baloldali torony	---	---	---	---	---	11.48 "
a jobboldali torony	---	---	---	---	---	20.00 "
két zár-, két közfal	---	---	---	---	---	8.80 "
Az egész hosszúság	---	---	---	---	---	51.76 "

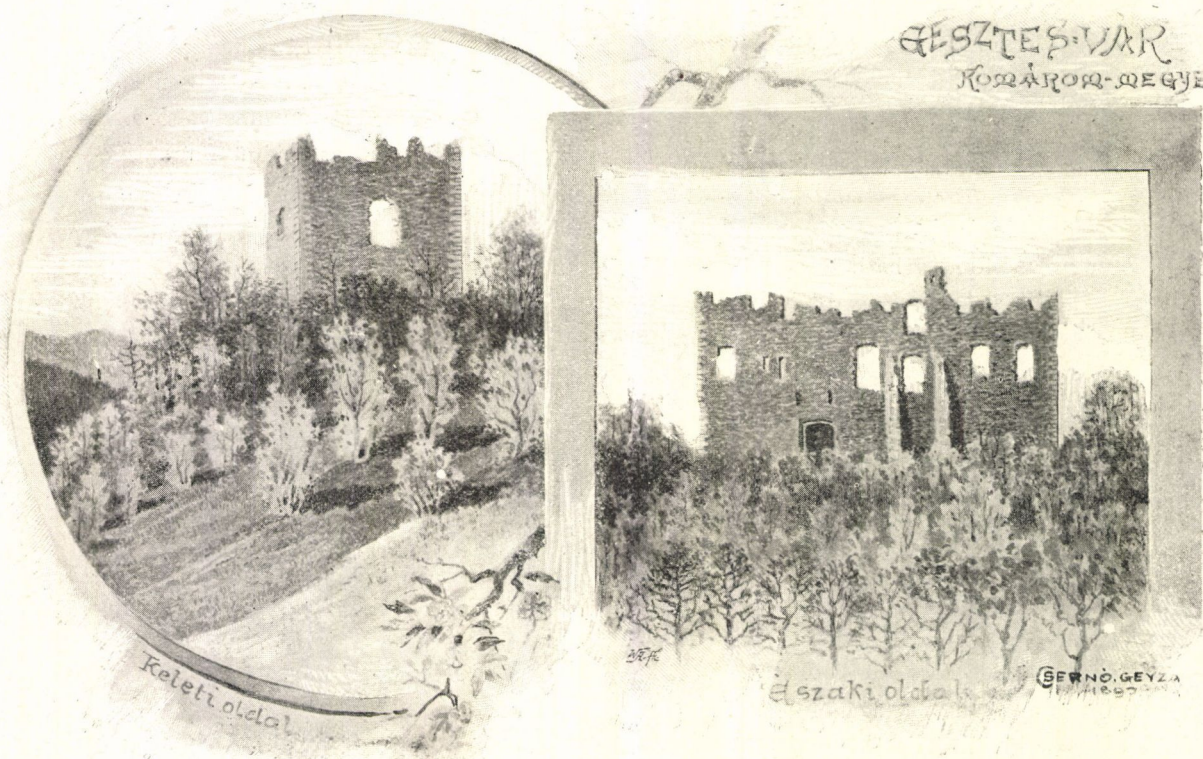
A 14 méter hosszú belső udvar a várat két egyenlőtlen részre osztá, melyek közül a nyugati, éppen úgy mint Vitánnál, majdnem kétszer akkora volt, mint a keleti. Különben mind a kettő kétemeletes torony volt, melyeket az egyenközénynyel párhuzamos közfal ketté szelt, s ez által az egész vár tulajdonképpen négy osztályra fel volt négyelve.

Az udvar hosszúsági vonala felosztott két negyedes osztályra s a közfalra vagyis $5.90 \times 2 + 2.20 = 14$ méter.

A milyen széles, olyan magas volt a vár t. i. a bolthajtásos pinczehelyiségek 6.40 , a két mennyezetes emelet egyenkint 5.0 , s az ormozat 2.0 összesen 18.40 méter.

A várkapu nagy homokkő koczkákból épült, lapos ívezetű nyílása 3.30 méter széles, kívül mélyedésses, belül fülkés volt. A mélyedésbe kívülről sarkonforduló vaspántos kapu illeszkedett, melyet összekapcsolva a belső tölgyfakapuvál, se kiemelni, se betörni nem lehetett a falnyílásnak vastag közép- vagy gáttagozata miatt.

Az udvarról a vele vízszintes pinczehelyiségek mindegyikébe majd két méter magas 1.80 — 1.50 méteres befelé szűkülő tetőirányos ajtó s ugyanolyan 0.85×60 négyszögletes ablak volt. A gyönyörű

Gesztes várának északi homloka és keleti szélessége.

boltozatok vékonyabb fajú téglából, kettős sorozattal, igen ellenállósak voltak. Egyik pinczének két harmadát most is borítja a boltozata.

A pinczék istállók, eleség- és éléskamrák, szertárak voltak.

Az udvarról a nyugati torony elsőemeleti karzatára, úgy mint Vitánnál, kőlépcsőzet vezetett a közfalnak az udvarra kiszögellő sarkán. A karzatot szögletesen faragott hatalmas gyámkövek tartották az első emeleten, de a második emeleten gerendás karzat lehetett, mivel ott gyámkőnek nyoma nincs, csak lyukak jelölik köröskörül az udvarban a karzatok irányát.

A közfal a földszinti helyiségeket egymástól teljesen elkülöníti. Az emeleteken a karzati közlekedésen kívül másik közlekedésnek is kellett lennie a tornyokon belül, mert erre mutat az, hogy a keleti toronyban a közfal a keleti szélességi oldal felé éppen annak egyetlen nagy ablaka közepére vág. Mind-egyik osztálynak, mint lenn az udvarban, úgy az emeleteken is, külön bejárása s e mellett ablaka volt az udvarra is. Egyik ilyen ablak profilozott béléssel szép csúcsíves, lehet hogy az udvaron a többi ablak is ilyen volt.

Az emeletekre benyitva előszobába jutunk, melyből a vár hosszoldalaira egy-egy ablak nyílt. Így a keleti toronynak homlokoldali osztályában a várkapu felé rézsut vágott akkora keskeny ablaka volt, hogy ember állhatott benne. Ez ablak fölött a szoba sarkába lapulva, kürtő könyökölt két gyámkövön,

A gesztési vár udvara.

melyek egymást keresztezve a sarok két oldaláról kinyultak. A veszprémmegyei Somló várban ilyen kürtőnek szerkezete jobban tanulmányozható. Itt a szobában tüzeltek, valószínűleg mivel konyha is volt. Az osztálynak a szoba melletti nagyobb része terem volt egy nagy ablakkal.

A szomszédos emeleti osztály szintén előszobára és teremre volt beosztva, melyekből egy-egy ablak szolgált a déli hosszoldalra. Az előszoba ablaka erkélyes volt.

Az előszobákból létrákon hágtak fel a második emeletre, melynek beosztása alig különbözött az első emeletétől, csak ablaka volt több, melyek tetőirányosak voltak.

A hosszú nyugati toronyosztályok is csak előszobákból és termekből álltak. A homlokoldali osztály előszobája a kapuvédős toronynyal egy nagy homoruan oldalozott nyílással volt kapcsolatos, melyből a kapu védelmére a toronyba szálltak. Mig ennek a toronynak sarkát a kapu felől a rézsutos ablak fedezte, addig az átellenes sarkot a torony mellett a teremből nyíló nagy ablak védelmezte. A homlokoldalon a vársarok védelmére még egy, a nyugoti zárfaalon pedig két ablak volt a kapuk őrzésére. Egyik keskeny ablakból az előudvar kapuját tarthatta szemmel az őr, ki a lóczás ablakmélyedésben jobbra-balra leülhetett. A másik széles nagy ablak az előudvarból a bástyán vele szemközt benyíló kaput őrizte és védelmezte. Ugyancsak a déli osztálynak terméből, s nem az előszobából, erkélyes ablak nyílt délnek. A női lakosztály ezen erkélyéről merengett Mária királyné a vár alatti völgyre.

A hosszú toronynak második emeletéből itt nem maradt semmi, csak a homlokfalon látható itt-ott egy-egy düledező ablaknak lapos ívezete.

Az ablakok különfélék voltak, nagyok, kisebbek, szélesek, keskenyek, rézsut vágott, homoruan kivájt, csúcsívesek, lapos ívezetűek vagy tetőirányosak. Az emeletnek kisebb ablakainál a faragott homokkőbélésekbe törött vasrácszatnak végei rozsdásodnak. A bélés későbbi eredetű a profilrozás tagadhatlan nyomaival.

A kapufölötti homlokfalon, az udvarfelől, az elsőemeleti karzattól kezdve emelet magasságu kéményszerű üreg látható.

Az ablakoknak foltozása, szűkítése, befalazása kövel, téglával, mint a keleti torony másod emeletén, mutatja, hogy már nemcsak védelmi, hanem lakályossági célra is átalakítottak. Egyáltalán ennek a várnak főleg másodemeleti számosabb, de kisebb rácsos ablakai jobban a lakályosság jellegét engedik felismerni.

Téglás tatarozás látható kívülről a homlokfalon is, hol a kapu körül a földszintől ember magasságyira eső vonalban törte a falat az a királyi sereg, melylyel 1588-ban Radics volt gesztesi várkatona a várat éjjel meglepte és csellel bevette.

Mivel a várnak két tornya egyforma magas volt és ezeknek magassági vízszintjük egymáshoz nem volt egyenlőtlen, mint Vitánnál, azért az összekötő falak, melyek a második emeleten is felül egész az ormozatig emelkedve, a tornyokat teljesen beburkolták, a várat mintegy óriási kőcsozává tömörítették, mely nagy faragott kövekkel épült négy éles sarok közé foglalva, az időnek minden viszontagságával daczolt. Valódi paizsvár (Schildburg) volt.

A vár faragatlan mészkő-, faragott homokkőből és téglából épült. A homokkő Sósuttról származhatik. Ezen a vidéken homokkő nincs.

Mikor a XVII. század közepén az országgyűlés a várak kijavítását sürgette, 1624-ben Balogh Istvánnak, Tata és Gesztes várkapitányának, Komárom megye gyűlésén számolnia kellett a várjavításokról.¹⁾ Hogy miben álltak, mennyibe kerültek ezek, nem tudni, de később mégis rákerült a sor Gesztesre is, legalább erre mutat egy 1652-ből származó költségvetés, mely szerint, több más hibán kívül, a bástyafal 11 öl hosszúságban s 4 öl magasságban leszakadt, s a kapu is rozoga állapotban volt. A kijavításra 44 köből kőfalazásáért számíttatott 270 frt, az ácsoknak 140 frt, azonkívül a különféle fuvarosoknak és napszámosoknak járó napidijak.²⁾ Véleményünk szerint a követ ekkor fejtették az előudvar árkából.

Ha Vitán és Gesztes várakat egymással szépezzetileg összehasonlítjuk, úgy Vitán körvonalainak töröttségénél, alakjának kitetsző formai változatosságánál fogva a szemnek tetszetősebb, mint Gesztesen az a megkövesült egyformaság, melynek nincs vonzó, lekötő pontja s azért fárasztó, visszatetsző, daczára hogy ennek az egyhanguságnak a különféle ablakok s a kapuvéd némi külsőséget kölcsönöznek. Ha azonban e két várat a technikai szempontból mérjük össze, akkor az anyagnak nagyobbmértvű és

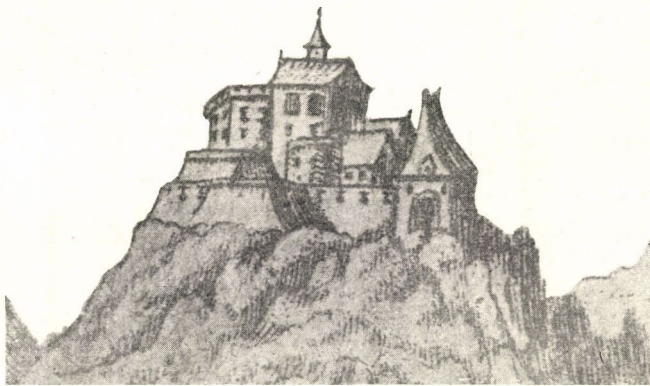
¹⁾ Komárommegyei levélt. Protokoll. I. 315.

²⁾ Esterházy levélt. Pápán, Fasc. C. Nr. 50.

terjedelmesebb feldolgozásánál a mértani számítás pontossága, a munkának építészeti tökélyesebb mivolta, kisebbmértvű műalaki kiállítása Gesztet helyezik Vitán fölé, mely szegényesen, kezdetlegesen épült. Itt sem az értelmi, sem a vagyoni képesség nem állott egyformán Gesztessel, hol értelem tervezett s gazdagság épített. Vitánnak csekélyebb értékéből s Gesztesnek fejlettebb építészetéből következtetjük, hogy Gesztes Vitánnál fiatalabb, s hogy gazdagabb úr építtette.

Védelmi tekintetből is Gesztes erősebb volt Vitánnál. Ennek csak két kapuja volt, melyeken keresztül egy kanyarodással a várban volt az ellenség. Gesztesnek három udvara, három kapuja, egy felvonóhídja volt. Az ellenségnek az előudvar kapujától öt kanyarodást kellett merészlenie, ha a várba akart jutni, minden kanyarodásnál tátongós ablakok veszedelme fenyegette. Ortelius írja, hogy Gesztes, mely erdőborította magas hegyen fekszik, sokkal erősebb volt, mint Tata.¹⁾

Hogy Gesztesnek előudvara, s hogy ezen előudvaron keresztül volt a bejárás a várba, azt Birkensteinnek a XVII. század végén kiadott «Erzherzogliche Handgriffe des Zirkels» című művében látható gesztesi várképe tanúsítja,²⁾ habár az különben látszattanilag hibás. Birkenstein felmérte és a képen feltüntette a várhegy kúpfelületét is, mely a mi felmérésünkkel egyezik.

Gesztesvár Birkensteintől 1689.

Gesztes kezdettől fogva királyi vár volt terjedelmes tartozékokkal Veszprém megyében 1, Esztergom megyében 3, Győr megyében 8, Fejér megyében 12, Komárom megyében 28, vagyis összesen 51 helység több vámmal együtt.³⁾ Legtöbbet birt Komárom megyében s így nagyon természetes, ha a megyének egyik járása tőle kölcsönözte nevét.

Királyaink közül többen tartózkodtak Gesztes várában. Zsigmond király 1388 okt. 24-én itt adta ki azt az okmányt, melylyel a Latorcza fölött királyi jogot bitorló chasztowi nemeseknek ezt a jogbitorlást megtiltja s a jogot Ramocza Péternek adományozza. «Datum in castro nostro Gheztes Sabbatho proximo ante festum SS. Simonis et Judæ Apostolor. 1388.»⁴⁾

Midőn Mária királyné bizonyos lázadók, talán Horváthy bán megfékezésére hadjáratot tervezett, ehhez 1388 okt. 30-án Gesztesen keltezett királyi kézirattal a két Forgách testvért, Pétert és Jánost, meghívja.⁵⁾ Még ez év november 4-én Majkon tartózkodott a királyi pár.⁶⁾

1435-ben Albert herceg, s 1495 szeptember 21-től október 4-ig Ulászló király mulatott Gesztesen vadászattal és madarászattal.⁷⁾

¹⁾ Ortelius Redivivus continuatus 240. Kreckwitz, Totius Regni Hung. accur. Descriptio. 191.

²⁾ 178. lap, a fametszet 124.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 13900., 15498., 17443., Esterházy levélt. Pápán, Fasc. A. Nr. 3. Tört. Tár. 1893. 609—614. Komárommegyei Protokoll. I. 363.

⁴⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 447—449.

⁵⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 414. (418).

⁶⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 449.

⁷⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 453. Engel, Geschichte des ung. Reiches I. Ráth, Magy királyok hadjárat. utazás. és tartózkodási helyei.

Várnagyjai közül ismeretesek:

Chori Nagy Tamás 1330—1355.	Radich vajda --- --- 1588.
Silstrang --- --- 1417.	Balogh István --- 1624.
Lacha --- --- 1447.	Kutassy Mihály--- --- 1635.

Vajjon Radich, ki 1588 előtt Gesztesen katonáskodott, parancsnokolt-e akkor ott, nem tudjuk. Hohenzollerni Frigyes 1410-től 1417-ig Vitánnal, Gerencsérrel együtt Gesztes várát és jószágait is birta zálogban.

Gesztes várát a törökök részéről megszállva tartották:

1558—1559-ben Divan Osman aga mint parancsnok 35 emberrel.¹⁾

1568—1569-ben muztafizek (gyalogság) és topesik (tüzérség) 49 ember.

1588-ban 60 gyalogos.

1599—1600-ban egy Reis (hadnagy) parancsnoksága alatt 15 azab (nőtelen katona).²⁾

1588 november 9-én a királyi sereg bevette Gesztes várát. Gregorosz Vincze győri és Huszár Péter pápai kapitány vagy 2000 emberrel portyázásra indultak oly szándékkal, hogy megütköznek a

törökökkel, a kik Budáról vagy Fejérvárról esetleg velök szembe kerülnek. Portyázás közben hozzájuk csatlakozott Radics vajda 200 emberrel a veszprémi őrségből, ezen kívül több hajós legény Komáromból. Miután több napon át ellenségre nem akadtak, Radics tanácsára elhatározták, hogy Gesztes várát beveszik. Radics ismerte a vidéket, mert azelőtt a gesztesi őrségnél szolgált. Éjjel előtt egész csendben a vár alá huzódtak. A gyalogság Radics vezérlete alatt tüstént megrohanta a kapukat. Mig a törökök felriadtak, mielőtt ágyúikat elsüthették volna, az udvarok be voltak véve s az ostrom a kapu előtt tombolt. Létrák támasztattak a falnak, csákányok, kövek repültek az ablakokból védekező törökökre, a várkapu recsegett a fatörzsek ütései alatt, de nem

engedett. Végre a török őrség megadta magát a tulerőnek következő feltételek alatt: 1. a mozsarak, municzió, raktári s egyéb védelmi szerek a várban maradnak, 2. az őrség karddal, puskával, csakundpak szabadon elvonulhat, a hová akar. Miután Gregorosz és Huszár becsületszavokat adták, megnyílt a kapu s a törökök, 60 ember, mindmegannyi hős Budára vonult. A vár Radics parancsnoksága alatt maradt.³⁾

Ferhat basa békeszegésről vádolta Ernő főherceget s dühösen követelte tőle, hogy a várat adja vissza, a mi megtörtént, bár a királyiak azt nem ágyúkkal, s így nem jogtalanul vették be.⁴⁾

Ebből a történetből látjuk, hogy nem áll, mit némelyek a gesztesi várról állítanak, hogy azt a királyiak 1588-ban légbe röpítették. Csak az igaz, hogy a vár baráttól és ellenségtől egyaránt szenvedett. 1605-ben még védhető állapotban volt. Ezen évben a gesztesi és tatai várőrsegek Boesckayhoz pártoltak át.

1652-ben is csak a várnak bástyafala volt ledülve, de maga a vár állt s állana ma is ép állapotban, ha a telepések ki nem kezdték volna s ha a kincsesók s más butaság nem rongálná most is egyre.

A Birkenstein-féle gesztesi várképen rablónak karóba huzását látjuk, minek magyarázatát Fumez

¹⁾ Dr. Velics, Magyarországi török kincstári defterek II. 222.

²⁾ U. o. II. 87.

³⁾ Istvánfi, XXVI. 358.

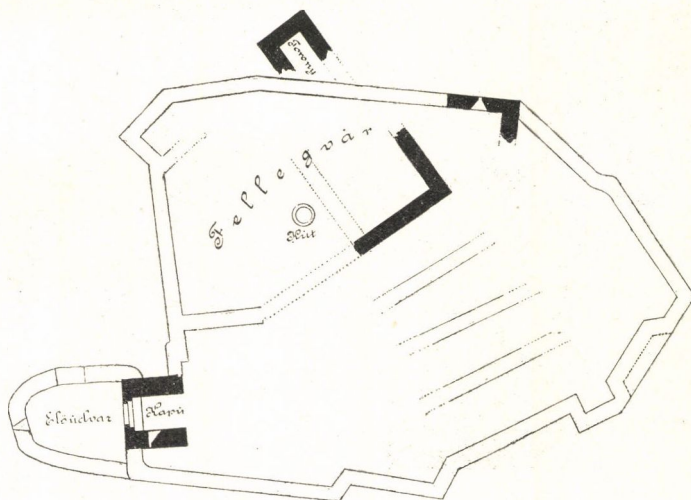
⁴⁾ Róka, Krieger u. Friedensgeschichte zwischen der Krone Hungern u. der Ottom. Pforte 99.

adja. A szerencsétlen a Vérteseken raboló dunai hajósok egyike, kik nyers, izmos, minden gonoszságra rátermett parasztok voltak. Salm Miklós idejében karóba került.★)

VIII. Csókakő vára.

A ki Moór felől a szőny—fejérvári vasutvonalon a Tárnok völgyön keresztül utazik, már messziről látja a híres csókai szőlők fölött komorodni Csókakő várát. Egykor a völgy ura, ma pusztulásnak képe, ott düledezik, a mi még dülhet, meredek sziklakoczkán, melyet a Vértess hegyláncz vetett az itt bujdosó völgy torkába, melybe hogy bele ne szédüljön, észak felől keskeny mesgyén kapaszkodik a hegy oldalához. Ezt a mesgyét azonban kettévágta a szokásos várárok, mely csakis itt volt szükséges.

A koczka köröskörül szabaddá lett. Észak, kelet, dél felől szédületes meredek, csak nyugat felől lejtős, hogy a nyugati sarok északi oldaláról kis félkörű előudvaron keresztül a várba bocsásson. A laposívezeű kapunyílást az előudvar félkörívének baloldali szarán a hegyoldal takarta, a hozzávezető zsákutcát pedig az északi bástyafalról hatásosan védhették. Az előudvar állítólag tető alatt állott.

Csókakővár alaprajza.

A térség, melyet a vár elfoglalt, majdnem tojásdad alakú, fekvésénél fogva alsó és felső bástya által is elkülönített várra oszlott. A felső vár 6 méterrel magasabban feküdt. A bástya fala a szikla meredekebb oldalain vékonyabb, a nyugati oldalon 2 méter vastag volt. Ezt az egyetlen hozzáférhető oldalt később megerősítették a két kiszögelése közé illesztett támfallal. Ez a bástya most is áll, míg ellenben a vékonyabb falak a keleti és déli meredek oldalakról eltűntek, csak a sziklás alapon visszamaradt vakolatnyom jelöli az irányukat.

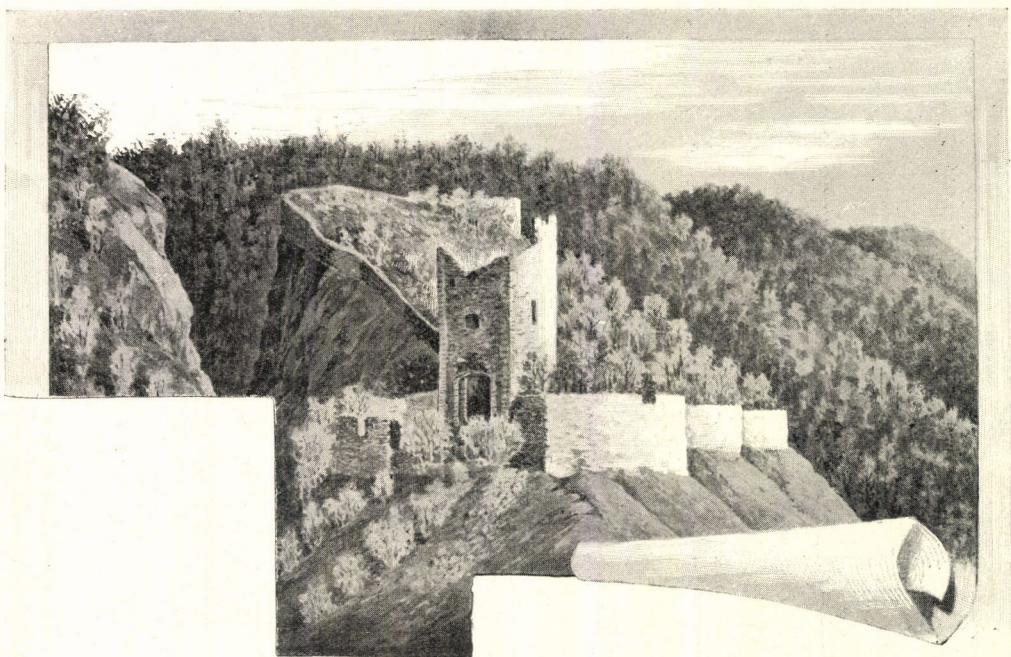
Az alsó várba kétemeletes négyszögű őrtorony alatt tetőirányos kapunyílás volt, melyet függő kapu zárt. A kapu, mint tolóvár (Schuber) a toronyfal vastagságában e célra hagyott résen nyaktíló módjára fel s alá mozoghatott a felhúzó készüléken, talán kötélre kötött és csigánjáró teher ellensúlyával. Az őrtoronnak csak az emeleten van nyílása, honnan valószínűleg a bástyafallal közlekedett.

Az udvarba belépve, az alsó várnak mélyebben fekvő része mintegy síkator nyulik előttünk, melyet jobbra-balra épületek szegélyeztek. Mindjárt a kapunál az északi bástya oldalra támaszkodott a kapuőrök tanyája, a jobb oldalon a nyugati bástyaoldal mentén bolthajtásos kisebb helyiségek, kasamatok voltak.

★) Histoire Generale des Troubles dans Hongrie. I. livr. IX. 271.

A sikátornak déli vége elzárt, külön belső udvart képezett, hol rendszeres beosztás nélkül több kisebb-nagyobb épület állott lakásnak, szertárnak pinczékkal, istállókkal.

A fellegrvár hosszukás négyszögű térségén állt a négyszögű donjon, előtte a kút, melyet a törökök keresztény robotosokkal és rabokkal vágattak, s néhány más épület, valószínűleg a palatium is, a bástya oldalán. A kétemeletes donjon a két várudvar közti belsarkon, a bástyába ékelve, uralta az alsó várat, melyből csak a hátsó udvar végéről a bástyakörönd mentén lehetett feljárás a fellegrvárba. A hátsó udvar ugyanis fokozatos emelkedéssel a fellegrvár udvarának vízszintjét éppen a donjon melletti őrtorony kapcsán mintegy rekesztésül érinti. A donjonnak alul nincs ajtónyílása, s létrán vagy kötéllel kellett feljutni az első emeletre, hol nyílás volt. Az őrtorony a fellegrvár vízszintjénél egy fokkal mélyebben sziklába volt ágyazva s vele kapcsolatosan épületek láncza ereszkedett le a bástyakörönd mentén a

Csókakővár az északi oldalról látható kapu tornyával.

mintegy terraszokra vágott hátsó udvarba. A szokásos kanyargós feljárás itt is meg volt, mely négy kapun keresztül a fellegrvárba vezetett.

Alaprajzunkon az érintett tornyokon kívül még egy pár van jelezve, mivel alapzatuknál, fekvésük-nél fogva azoknak látszanak.

A mészkőből s elvéve téglából épült vár nagyon rongált, de aligha a francziák rombolták szét, mert Szeidl Ignác, a Hochburg-család csókakői uradalmának tisztartója feljegyezte, hogy e vár az 1800 utáni években még sokkal jobb karban állt. Bél Mátyás is megemlékezik róla, de leírásából nem lehet tájékozódni.

Csókakő várát — írja Istvánfi — a magyarok a csóka madárról Csókának híják.¹⁾ Hollókő, Sas-hegy és hasonló helynevek mintájára alapíthatta ezt az állítását. Csakhogy felső-sziléziai Lausitzban a németeknek is van Tschoka váruk,²⁾ azok pedig a csókát Dohlenak nevezik.

Hogy a Tárnok völgyben egykor szláv nép lakott, azt szláv hangzású helynevei, mint Bodajk (voda), Moór (more), Weleg (veliko), Balinka (polenko = hasáb) gyaníttatják, de azért a Csóka helynevet mégsem eredeztetjük szláv nyelvből, habár a szláv ellenségét «soka»-nak mondja. Nem szár-

¹⁾ Histor. libr. XXXIII. 302.

²⁾ «Deutscher Hausschatz in Wort u. Bild» XI. évf. 469. A vár képe is közölve.

maztatjuk innen először azért, mert akkor nem Chokakewnek, hanem Chokagrádnak írták volna csak úgy, mint Visegrád, Nógrád, Novigrád, Starigrád, Bel (bielo) grád; másodszor azért sem, mert a nélkül, hogy Istvánfival tartanánk, van más magyarázatunk is.

Horváth Endre Árpádiásában Csókát személynévnek tartja, melytől a fok neve származnék.

«Voltam az újra szülő földben hiva Lothárnak,
S földieim vasait félvén, álnévre cseréltem.
Chóka vagyok, s hihető a fok neve róla maradt fönn».¹⁾

Horváthtal tartunk annyiban, hogy Csóka személynév, s hogy ilyen személynévből lett a nálunk gyakori helynév.²⁾ Chowka régi okmányainkban fordul elő. Így 1272-ben: «Nos (Stephanus V.) itaque considerantes fidelitates et servitiorum merita Stephani et Chowka antedictorum — eandem particulam terram terre — comitatus de Turna extractam, penitus exemptam, Stephano et Chowka contulimus».³⁾ Egy másik okmányban pedig ez áll: «Stephanus filius Luce, et Chowka, filius Benedicti».⁴⁾ Itt Chowka tagadhatlan személynév s pedig úgy, mint István, Lukács és Benedek keresztnév. Az a kor majd kizárólag csak keresztneveket használ az okmányokban. Chowka kicsinyítő származéka a Stephanusnak, melyben az «st» betűk az akkori szokáshoz képest «ch»-vé váltak.

St-ephan=Ch-epan
i-St-e-van=István
a Steph v. Stophból i-St-ó-ka=Ch-ow-ka, mint
Jos-eph=Józsa.

Kicsinyítőül Chowka éppen úgy volt használatban, mint Jurke=Gyurka.⁵⁾

Csóka nevű személyek építhették úgy Magyarországon, mint Szileziában a várat, melyet róluk Csókának neveztek, miként Isákról, Zobolsról nevezték el az általuk állított Csákvár és Szabolcs várakat.

A Lausitzban fennálló Chóka várat 1329-ben állítólag Byberstein építtette.⁶⁾ Bizonyos Byber vagy Byter 1299-ben Zólyom megye főispánja volt, kinek nemzetsége több várat épített, mint Detreköt, Liptóújvárt stb., több várat birt is. Egy Byber vagy Byter volt csóri Nagy Tamásnak, csókakői várnagynak öse.⁷⁾ Vitánnál mutattuk először, hogy a történet számai Vidafölde által mikép fűződnek csóri Nagy Tamáshoz és az ő nemzetségéhez, Csókánál már Biber nevű öse is előtűnik, kiről azonban határozott bizonyítékok hián csak sejtjük, hogy közte s a Tschoka várat építő Byber vagy Byberstein közt valószínűleg összefüggés van. Byber a Balassáknak is az öse.

Csóka a XIII. század végén már állt. István, Vice-Judex Curiae 1299 szept. 1-én Csókán hozta a végzést, hogy a pécsi káptalan óvári Konrádot Perman falura inskribálja, mely Kementől (Kelemen), Lőrincz nádor fiától, büntetésül lefoglaltatott.⁸⁾ Az okmány Csókáról van keltezve, de várat nem említ. Mégis mivel az országbíró ott lakik, ott ténykedik, onnan hivatalos okmányokat keltez, valószínűleg magas állásához méltó lakása, vára is volt, mit abból is következtetünk, hogy két évtized múlva már a vár is említettik.

1323-ban Csák Márkusnak István fiától leszármazó unokái, Péter és István, a fejevári káptalan előtt tárgyalnak Beren és Dudar falvak birtoklása miatt, mely alkalommal a még András király idejéből való összes okmányaikat érvénytelenítik, kivéve azt az egyet, melynek alapján a dudari Chák

¹⁾ Árpádiás. — Pest, 1831. 418.

²⁾ Tört. Tár, X. 561. Nógrád, Tolna megyékben, Erdélyben.

³⁾ Tört. Tár, 1883. 210 sk.

⁴⁾ U. o. 1883. 209.

⁵⁾ Anjouk. okmt. II. 495.

⁶⁾ Deutsch. Hausschatz. XI. évf. 480.

⁷⁾ Tört. Tár, 1878. 290., 304.

⁸⁾ Hazai okmt. VII. 450 sk.

nemzetség (nobiles de Dudar eiusdem generationis Chak) a csókakői várat és hegyet a váraljai Choka faluval együtt nekik eladták.¹⁾

E szerint ezen tárgyalás előtt történt a vár eladása s az eladásnál korábban, bizonyára már 1299 előtt fennállt a vár, mert régebbi, III. András királytól származó okmányaik közül csak a csókakői vár eladására és illetve megvételére vonatkozót tarták érvényben. Ennélfogva Csókakő vára Árpádház-korbéli műemlék, a mint hogy, a tatai várat kivéve, valamennyi e korszakbeli Vértes vár, melyeknek láncolata rendszerre, egységes tervezésre mutat, melynek kiépítésére III. András előtt nem volt alkalmas sem IV. Lászlónak kunháborgós tiz évi, sem V. István rövid két évi uralkodása, hanem igenis IV. Bélának 1250—1270-re eső telepítő, építő, szervező uralkodása, mely az országot mintegy másodszor megalapította.

Csókakő a vegyes házbéli királyok alatt a Csákoktól csakhamar királyi kézre került, valószínűleg csere által úgy, mint a hogy Róbert Károly 1333-ban Komáromot adta cserébe Donch (Domonkos) zólyomi főispánnak Strigow és Csáktornya várakért,²⁾ Soóst pedig Csák Pálnak Verebért. Ugyanaz Moórt, melyet egykor sz. László az egri (Egres?) templomnak adományozott, 1327 november 28-án, mint vártartozékot Csókakőhöz csatolta.³⁾

Csókakőnek Fejér, Komárom és Veszprém megyékben voltak tartozékai, melyek a különböző adománylevelekben majd kisebb majd nagyobb számmal említettnek, ú. m. Moór, Igar, Orond, mind a három vámostul, Csorgó, Wpátka, mind a kettő tavastul, Apátfája, Áposthal alias Soós (Apostag) Bodajk, Bókoth, Boldogazzon-Kápolna (sa-Celum), Bikakuthere, Chala, Chakberin, Dobos-Marja, (Majorja) Dudar, Dynyésméd, Forna-zent-Tamás, Gánth, Gerenchéri-Kuria, Kankwtha, Kereky, Kerek-zent-Tamás, Keresztes majorja, Keer, Kisfalud, Nék, Ondód, Pusztaváma, Saagh, Sárkányos, Stiner (Isztimér) Söréd, Sykátthor, Sylvis, Zent-Albert, Zent-Borbála, Zenth-Gyewrgh, Zent-Kereszth, Zent-Erzsébet, Tárnok, mind a két Thees, Thymár, Törös, Waya, Wárallya, Zámor (Zámoly).⁴⁾

A Chala helynév több helyütt szerepel régi okmányokban. Nem eredt az a Chák végrendeletében felsorolt Celumból, mint tévesen vélik,⁵⁾ hanem a középkori nyelvezet szerint a sa-Cellum rövidítéséből lett Cell, Celum, magyarosan későbbi elnevezéssel Boldogazzon-Kápolna, ma egyszerűen Pusztakápolna Fejér megyében, a Vértesen.

Csókakő, mely 1323 után királyi vár lett, éppen egy század mulva zálogkép a Rozgonyiak kezére került. Borbálya királyné Rozgonyi Istvánné sz. podondorpi (Pottendorfi) Czeccilia javára az egri (egresi?) káptalan előtt 24,000 aranyforintról fassiót tett. Valószínűleg ez az adósság vezetett legelőször a Vértes várak elzálogosítására. Tény, hogy a Rozgonyiak ezt az adósságlevelet mindig fontosnak tartották. Így Rozgonyi István, fiágának utolsó sarja, István Klára nővérének férjétől, Kanizsay Györgytől az ennek kezébe került királyi adóslevelet Ulászló király parancsával szerezte vissza.⁶⁾ Már 1424 előtt a vár el volt zálogosítva, mert ugyanez évben a fejérvári hospitalis lovagrend óvást emelt az ellen, hogy Zsigmond király Thymár falujokat Csókakőhöz csatolta, mely Rozgonyinak volt inskribálva.⁷⁾

Ezen időtől fogva a Vértes várakat, a tatai vár kivételével, mindig magányosok bírták s ugyan a leghatalmasabb, legelőkelőbb nemzetségek, mint a Rozgonyi, Török, Som, Bebek, Kanizsay, Egerváry, Buzlay, Bakich, Ujlaky, Szapolyai, Nádasdy s Esterházy családok. Nádasdy Ferencz jószágvesztése után 1675-ben Zichy István igyekezett, hogy zálogul kapja⁸⁾ «Sokatkőt», melynek jövedelmét a kir. kincstár 1200 frtra becsülte,⁹⁾ majd 1678-ban gróf Kollonics Lipót tanácsolta, hogy 15,000 frtért engedjék

¹⁾ Orsz. levélt. Dl. 1630.

²⁾ Anjouk. okmt. III. 31.

³⁾ Fejér, CD. VIII. 3. l. 199. sk. Hasznos mulatságok. 1834. évf. II. 187.

⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 12306., 13466., fasc. 570. Nr. 7. § 4. fasc. 564. Nr. 43. § 5; fasc. 594. Nr. 3.

⁵⁾ Hattyuffy, Moha közs. tört. vázlata 7.

⁶⁾ Orsz. levélt. Dl. 21144.

⁷⁾ Orsz. levélt. Fasc. 30. Nr. 46. Dl. 31.

⁸⁾ Orsz. levélt. fasc. 996. Nr. 50.

⁹⁾ Cs. és kir. titkos levélt. Bécs.

át Széchenyi György kalocsai érseknek,¹⁾ ki azt 1688-ban végrendeletileg az esztergomi ferenczrendű kolostornak hagyományozta.²⁾ Végre Hochburgi Haas János és neje Hartmann Johanna 1691-ben örök áron megvették s a következő évben október 21-én a győri káptalan által statuáltattak.³⁾ Ivadékaik ma is bírják.

A csókakői várnagyok közül ismeretesek:

1328. Mager (Magyar) Pál,	1453. Chaplári Isten Dömötör
1330—1355. Csóri Nagy Tamás,	« Kálnay Mátyás
1437. Batfa István alvárnagy	1482. Feyér Oswald
1442. Gergelak Sándor	« Feyér János
« Bedege Benedek.	1540. Horváth Márkus.

Magyar Pál mint gymesi várnagy is szerepel s mint ilyen «tisztelendő Magister» czímet viselt.⁴⁾ Ez alapította Győrött a Domonkosiak kolostorát. Mielőtt zarándok útját Rómába, az apostolok sírjához és Jeruzsálembe a szent földre megkezdte, 1328-ban Esztergom, Sáros, Bács, Bodrog, Szatmár, Szabolcs megyékben fekvő birtokai fölött végrendelkezett László és Erzsébet gyermekei javára.⁵⁾

Tamás «filius Petri magni de genere Chor»⁶⁾ egyike volt kora legkiválóbb államférfiainak, ki királyát nem csak hűséges tanácsával, hanem életével s vérével is önfeláldozólag szolgált. Ifjúkorától fogva a királynak «familiarisa» volt s e kegy élte végeig csak növekedett, mikép azt a számos kir. adományozások tanúsítják. 1330-ban ő is háboruba indult királyával együtt Bazarád Mihály ellen. Mikor az erdélyi havasokban megrekedve, a király seregestül, három napig élet-halál között lebegett, Tamás saját testével földte a királyt, s hogy meneküljön, lovát adta oda.⁷⁾ 1333-ban, mint a szerencsétlen Endre herczegnek udvarmestere, elkísérte a herceget Nápolyba, de a királylyal, királynéval megint haza jött, midőn is az ő kíséréte alatt a királyi pár a kincses ládával biztonságban utazhatott.⁸⁾ Mint államférfiu 1348-ban aláírta a velencei herczegséggel 8 évre kötött szerződést,⁹⁾ szintúgy aláírta a Robert Károly alatt kötött s 1355-ben megújított szerződést, mely Kázmér lengyel király koronáját I. Lajos utódjainak örökléskép volt biztosítandó.¹⁰⁾

Csóri Nagy Tamás Liptó, Zólyom, Szepes, Kőrös megyék főispánja, kir. főajtónálló mester, Ó-Buda, Gesztes és Chokakew várnagyja volt. Mint magasrangú hivatalos személynek neve számtalan okmányban olvasható.

Királyi adományozásban kapta Chentyt (Szente) Bodrog megyében, Pordánt Walkow megyében,¹¹⁾ Chukutát és Mikolát a Szöremségben,¹²⁾ Pokafeuldet Pozsony megyében,¹³⁾ ezen fölül az ó-budai rév- és vásárjogot, zálogul kapta¹⁴⁾ Chatkát.¹⁵⁾ Következő birtokokat vette: Esztergomban Burkuth szőlőket,¹⁶⁾ s két házat Zenie asszonytól, az úgynevezett Zenie Palotayát.¹⁷⁾

¹⁾ Orsz. levélt. fasc. 299. Nr. 4.

²⁾ Libr. Reg. III. 41.

³⁾ Fejérv. s városi tört. és régész. Évk. 1893. Csókakő vára és várbirtokai. Károly János fejérv. kano-noktól. 84.

⁴⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 462. Győri tört. és rég. füz. II. 17—24.

⁵⁾ Fejér, CD. IX. 1. l. 781.

⁶⁾ Fejér, CD. VIII. 4. l. 380—388.

⁷⁾ Anjouk. okmt. III. 174.

⁸⁾ U. o.

⁹⁾ CD. IX. 6. l. 34. Magy. Tört. Tár, IV. 335.

¹⁰⁾ Wagner, Analecta Scepusii I. 323.

¹¹⁾ Anjouk. okm. III. 1.

¹²⁾ U. o. III. 6.

¹³⁾ CD. VIII. 4. l. 380—388. Hazai okmt. II. 68.

¹⁴⁾ CD. IX. 2. l. 320., 338. Magy. Tört. Tár, IV. 165.

¹⁵⁾ Anjouk. okmt. III. 197.

¹⁶⁾ Orsz. levélt. Dl. 2730. Anjouk okmt. II. 581., 616.

¹⁷⁾ Anjouk. okmt. II. 541. Knauz, A Garam melletti sz. Benedeki apátság. I. 153.

A várnagyok egyéb számos adatait itt nem közölhetjük.

Csókaköt birta a török 1543-tól 1686 őszig s így valamennyi Vértes vár között legtovább. Közben Salm Miklós 1566-ban és Mercurius 1601-ben visszafoglalták ugyan a várat, hogy rövid idő múlva megint a győzelmes törököknek hódoljon, kik a várat felszerelték, hűberekkel ellátták s a behódolt gyaurokat irgalmatlanul robotra fogták, főleg 1643-ban Ibrahim aga,¹⁾ velük kutat vágattak, mely munkába egy taapi ember belehalt.²⁾

A török várőrség állománya a kincstári számadások (defterek) szerint következőleg alakult:

1545 jun. 11-től 1546 márcz. 2-áig 32 muztafiz (gyalogos) 560 aktse napizsoldal.³⁾

1551 decz. 28—1552 decz. 16-ig Mustafa dizdar (parancsnok) alatt 3 bölük (szakasz) 34 emberből. Az egész állomány 36 ember.⁴⁾

1556 nov. 3—1557 okt. 22. Ilias Tesdviz dizdar alatt 3 bölük 32 emberből. Ekkor Fejérvár és Csókakő őrsége állott 1139 emberből.⁵⁾

1558 okt. 13—1559 Ilias dizdar alatt 3 bölük 33 emberből.⁶⁾

1565 jul. 27—1566 jun. 20. 33 ember.⁷⁾

1568 decz. 20—1569 jun. 14. 30 muztafiz.⁸⁾

1608 april 16—1609 april 4. Saban dizdar és Osman khiaja (alparancsnok) alatt 3 bölük 28 emberrel.⁹⁾

1628—1629 28 muztafiz, 19 toptsi (tüzér).¹⁰⁾

1629 aug. 20—1630 aug. 8. Saban dizdar és Osman khiaja alatt 3 bölük 28 emberből. Ugyanakkor Mohamed aga parancsnok, napi zsoldja 30 aktse, alatta toptsik. Ferhád napi zsoldja 16 aktse, alatta 3 bölük 19 emberből.¹¹⁾

1631 jul. 29—1632 jul. 17. 28 muztafiz, 19 toptsi.¹²⁾

Az őrség létszáma emelkedett, mert a csókakői határállomás portyázók támadásaitól tartott, melyek e vidéken soha sem szüntek meg teljesen.

A magyar sereg 1687 őszén megtámadta Csókaköt, ott egy aga parancsnoksága alatt 200 törököt 20 ágyúval, municzióval foglyul ejtett,¹³⁾ a várat őrséggel megrakta. A közlött kimutatások szerint a törökök létszáma azelőtt soha sem volt akkora Csókakőn.

Még a XVII. század végeig a vár jó karban volt. Fentartásáról s az ott fogva tartott törökök élelmezéséről és ruházásáról az urodalom gondoskodott. Fölötte érdekesek azon adatok, melyeket nagys. Károly János fejérvári kanonok úr a gróf Lamberg-család móri uradalmi levéltárában őrzött Szeidl Ignác tisztartó krónikájából közlött. Ugyanis Némethi tisztartó feljegyzései szerint kiadatott:

1692 máj. 24-én egy ajtó készítésére a várban.....	50 denar
1692 jul. 3-án a vár számára két zár	55 „
1692 aug. 23-án a nagys. (Hochburg) úr rendeletére Mummi töröknek egy pár bockor	35 „
1692 okt. 27-én a várbeli aknába löporra	40 „
1693 febr. 24-én a török foglyoknak, kik a várból megszöktek, felkeresésére András ispánnal mentem én (Némethi) Budán alul hét mérföldre, hol a ráczok hármát elfogtak. Kiadásaink a ráczok vajdájának adott ajándékot is beleértve	14 frt
1693 máj. 24-én Volf muskatérosnak, ki a várban maradt, több időn keresztül máj. 14—24-ig	1 „
1694 jan. 2 Mummi töröknek egy pár nadrágra	2 „
1694 máj. 25-én két török számára Csákberényben adtam egy mérő rozsot.	
1695 jan. 15-én a törökök számára kenyérnek 6 mérőt.	

¹⁾ Magy. Tört. Tár, VII. 111.

²⁾ M. Tört. Tár, VII. 57.

³⁾ Dr. Velics Antal, Magyarországi török kincstári defterek. II. 45.

⁴⁾ U. o. I. 72. ⁵⁾ U. o. I. 97. ⁶⁾ U. o. II. 243. ⁷⁾ U. o. II. 348. ⁸⁾ U. o. II. 389. ⁹⁾ U. o. I. 400.

¹⁰⁾ U. o. I. 428. ¹¹⁾ U. o. I. 147. ¹²⁾ U. o. I. 458.

¹³⁾ Joh. Const. Feigius: Wunderbahrer Adlerschwung. 1694. 293. Tudományos Gyűjt. VI. 63.

Előfordul még több kiadás a várban eszközölt munkákért kőmiveseknek, favágóknak.¹⁾

Csókakőről a «Vasárnapi Ujság» 1864. évfolyama 84. l. rosszul sikerült képet hozott. Régi metszetet e várról nem találtunk.

IX. Tata vára.

Míg a Vértes várak, ú. m. Korokow, Vitán, Gesztes, Oroszlánkő, Szentgyörgyvár, Gerencsérvár, Csókakő mint kisebbfajú lovagvárak s ugyan mint Vitán, Gesztes, Csókakő fellegvár (Höhenburg) jellegével, hegyek közé rejtve, Gerencsér kivételével, kúpokon épültek, hová rendes út nem vezetett; addig a tatai és füzehti várak eltérőleg posványos lapályon helyezkedtek el, hogy mint vizivárakat a környező posvány, meg a várak vize is védelmezze. Némileg ez utóbbiak közé tartozik Gerencsér is.

A tatai vár több száz holdas, Bonfin szerint «jugerum septenorum fere millium passuum» kiterjedésű halastónak töltésén épült.²⁾ A tavat többen a római «ad lacum felicem» nevű castrummal azonosítva,³⁾ a várossal együtt a rómaiak idejéből származtatják.

Tata környéke mindenesetre régi időtől fogva tóval birt, mert Mária királyné 1268-ban kétkerekű malmát (molendino in Tata existente) 800 ezüst márkáért eladta Walther comesnek.⁴⁾ A tatai benczés apátságnak 1388-ban Tata városának Füzehtől folyóján hat malma volt,⁵⁾ melyeknek eltulajdonítása, lerontása miatt majd Ilsvay István nádorral,⁶⁾ majd 1398-ban Zaak Amadéné tatai asszonynyal⁷⁾ volt kénytelen pörösködni. A malmokat a tó vízzel, a szigorú bőjtölésre köteles szerzeteseket pedig halakkal táplálta, azért alig fogunk tévedni, ha azt állítjuk, hogy úgy az első tatai és majki tótöltéseknek, valamint a gerencsérvári, szentgyörgyvári régi tótöltéseknek nyomai a tatai és vértes-sz.-keresztői benczéseknek és a majki premonstreieknek letelepedésével a Vértesen egykoruak. A megtalált vízvezeték pilérei tanúsítják, hogy a rómaiak a tatai forrásvizet levezették a bregetiői castrumba, ismeretes, hogy Füzehtől a vasutvonal régi római töltésén épült, de hogy az «ad lacum felicem» nevű castrum a lacus felix tóval Tatában létezett volna, arra nincs sehol nyom, nincs támpont. A tatai tó ágya csak folytatása ama medenczének, melyet a rómaiak Füzehtől zártak el. Itt lehetett a katapáni benczés apátság halastava, melyet 1407-ben a csudori nemesek leeresztettek.⁸⁾

A Vértes hegységből jövő vizet a tatai bő források vizével együtt a tatai benczések a Tata-Tóváros közti medenczében újabb töltéssel felfogták, a fölösleget pedig kétfelől kieregették, minek nyoma a hajdu-utca és a kapuczinusok kertje felé eső mélyedések. E két mélyedés közti köz a tótöltés mögött mintegy félsziget kinálkozott, hogy mint könnyen átvágható, köröskörül iszaposítható térség erősítésre várhelyül felhasználtassék.

A várhelyül kikerített térség négyszögű mint akár a római castrum, melytől csak kisebb méreteinél fogva különbözik. A várak eleinte sem 25—30 méter széles, sem 7—8 méter mély nem volt. A kiásott földdel részint a vár udvarát töltötték fel, részint az árkon kívüli szabad tért (glacis) egyengették vele, minélfogva az árokpartok 5—6 méter magasak lettek. Hogy be ne szakadjanak, úgy a vároldali (escarpe) mint később az ellenoldali partot (contre-escarpe) kifalazták. A vároldali árokkal alapzata helylyel-közzel sziklás fenéken nyugszik. Ezen a falon épült fel egyenes színnel a bástya, mely az árok fenekétől a bástya tetejéig 9—10 méter magas volt. A falak nagyobb részt faragatlan mészkőből, a kiszögelő sarkokon váltakozva faragott kőből s itt-ott téglával keverten épültek s javíttattak.

¹⁾ Fejérvmegyei s városi tört. és rég. Évk. 1893. 103 sk.

²⁾ Decad. IV. libr. 7. l. 633.

³⁾ Reichhardt, Orbis Terrarum antiquus, tabl. X.

⁴⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 444.

⁵⁾ Fejér, CD. X. 1. l. 444 sk.

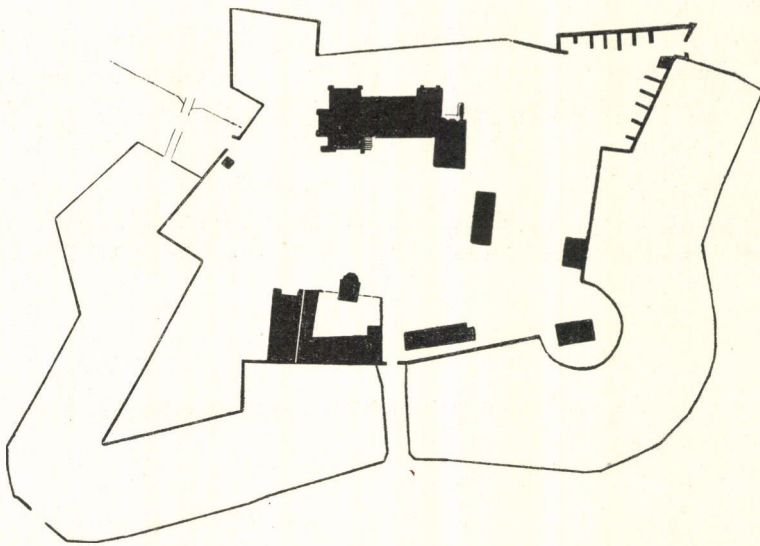
⁶⁾ Fejér, CD. X. 2. l. 88 sk.

⁷⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 444. Wenzel, Tata Fénykora. 7. jegyz. 4.

⁸⁾ Pannonhalm. levélt. Caps. 63. l. P. p.

A vár homlokkal északra nézett s ez oldalról vezetett a várudvarra a czölöpös fahíd nem a homlokoldal közepén, hol ma három félköríven nyugvó köhid áll, hanem ettől keletre a kiszögelő sarok közelében, hol azt a befalazott kapu egykori kőragasztója ma is jelzi.

Habár a tatai vár a többi Vértes váraknál legalább is 150 esztendővel később keletkezett, mégis valószínű, hogy bástyája sarkai, éppen úgy mint Vitán és Gesztes bástyáinál, eredetileg le voltak kerítve, s a négy sarok kitolása (Streichbastei) csak később a pyrotechnikának a bástyaoldalak védelmére való hatásosabb kihasználása végett történt. A bástya, úgy a mint ma áll, kettős rendszerre vall s pedig a nyugati sarkon a kazamattás háromnegyedes körönd (Rondel) mint oldalvédő bástya, jobbra-balra egy-egy ágyúlyukkal Dürer-féle, míg a többi ágyúlyukas sarkok főleg az északi hegyesen kiszögelő sarok, a későbbi olasz pentagonalis rendszerre emlékeztetnek. A régi fametszetű képek néhányán két körönddel, míg a Hufnagel-félén 1572-ből,*) úgy a mint ma áll, egy körönddel van feltüntetve a tatai várbástya, melyet mai külső foglalatára nézve ez a kép közelít meg legjobban. A kép a keleti bástya-oldalnak a közepén egy szöges megtörést mutat, mely ma alig észrevehető, mivel innen kezdve a sarokig

A tatai vár és várarkának alaprajza. Fogassy Gyulától.

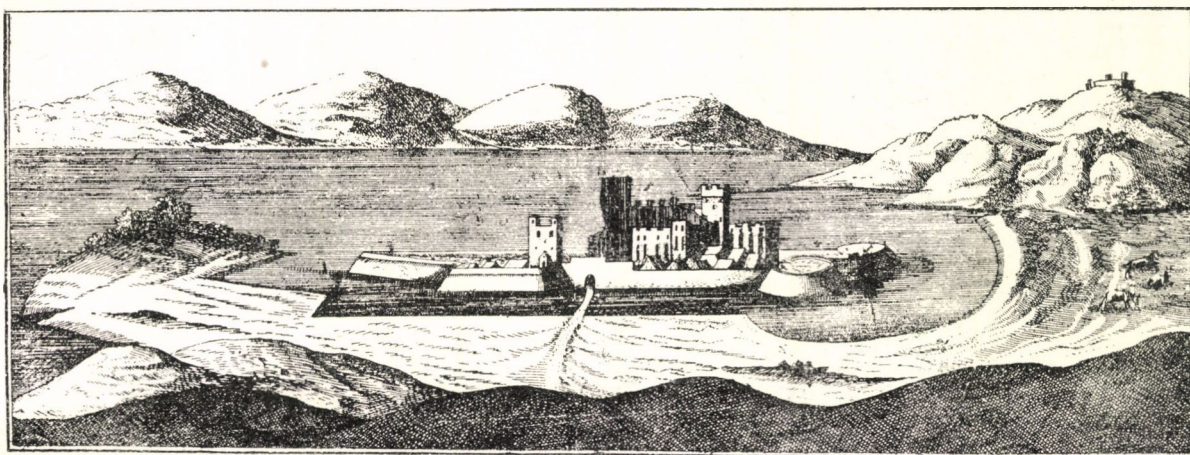
azt a keskeny szeletet hozzá toldották a bástyához annak erősítésére s akkor nyerte az északi sarok is mostani hegyes kiszögelését. A bástyák rendesen, de főleg a sarkok, hogy ellenállóság legyenek, belül közönkint erős támfalakkal voltak erősítve, a közök földdel kitömve, hogy ágyútelepnek is szolgáljanak.

A várudvarra beérve, a kapuval szemben, körülbelül hol legutóbb a medvék ketrecze állott, Zwinger volt, mely az udvarnak ezen sarkát elzárta. Nagy jelentősége azonban a zwingernek nem lehetett, mert midőn Pálffy Miklós 1597 máj. 21-én a várkaput petárdával betörette, már a vár is az övé volt.

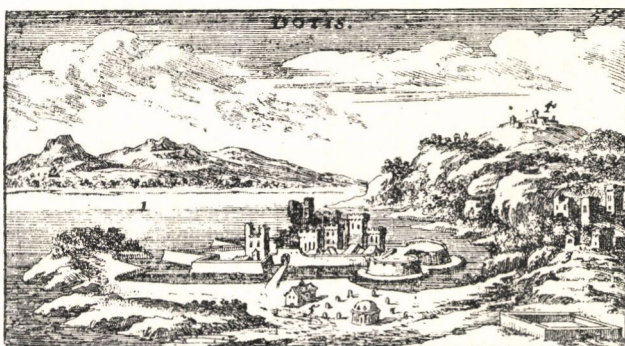
A várudvarnak déli oldalán áll az egykor talán kétemeletes, most egyemeletes vár kétemeletes négyszögű tágas donjonjával mint százszor kiforgatott torza (torso) Mátyás király egykor tündéries várakának, s ez is csak negyed része, t. i. déli oldala a várnak, mely olyan négyszögű volt, mint maga a várudvar. Ha a falak nem mutatnák, a tér is érezteti, hogy itt valami hiányzik, mert a várudvar bizonyára ily aránytalanul nem volt felosztva. Ha a déli oldalról kiindulva a várnak egyenközü zárfalait az északi oldalig annyira megnyújtjuk, mint a mennyire a déli oldal a bástyától fekszik, megkapjuk a várnak egykori alaprajzát. S valóban a legutóbbi várépítkezés alkalmával az alapzat kikutatása végett ez irányban tett árkolás felderítette a még álló várépület zárfalainak folytatását az udvaron keresztül az északi oldal felé.

*) Braun & Hoggenberg, Civitates Orbis Terrarum Coloniae Agrippinae 1572—1617. VI. köt.

A várépület maga sem hagy az iránt kétséget, hogy valamikor nagyobb volt. A főtorony (donjon), zárfaiból kiálló kötések (Schmotzen), a közfalán befalazott elsőemeleti ajtónyílás kétségtelen jelei annak, hogy az épület e részen folytatódott. Az épület másik részén a nyugati oldal udvarfelőli sarkában találjuk az épület egykori mivoltának majdnem egyetlen határozott nyomát, egy letörött csúcsíves keresztboltozat bordás hálózatának gyámkövét. A gyámkő magasságának megfelelőleg a szomszédos pillérsoron láthatók a leszakadt boltozatok vállai, (Lager.) Mindez azt tanúsítja, hogy az épület itt is folytatódott, hogy a folytatás csúcsíves keresztbolthajtásos volt, s hogy az a bolthajtásos helyiség nagyobbyszerű terem volt. Ugyancsak az említett pillérsor nyomott csúcsívezete fölött az első emeleten csúcsíves ablakok

Tata vára, Birken-féle kiadás. 1684.

Ugyanaz, más kiadásban.

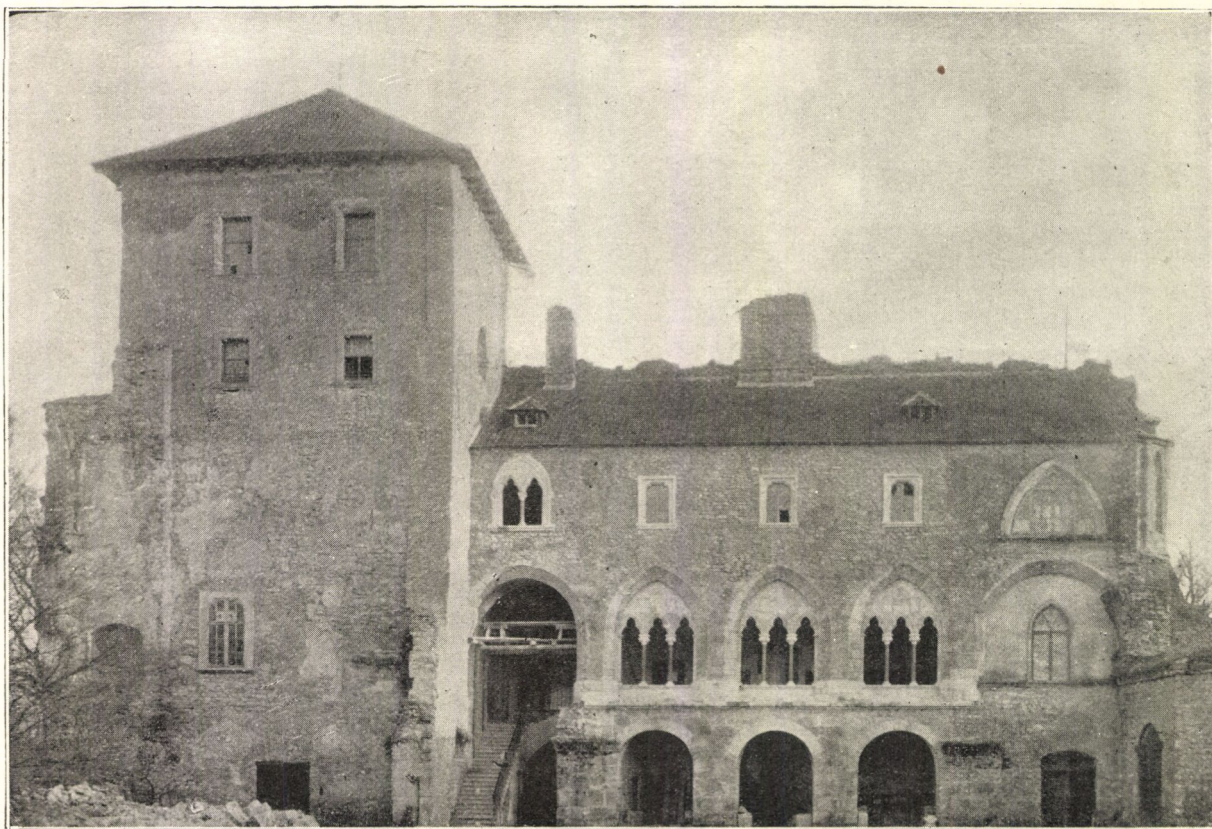
voltak, melyeket a legújabb javítás alkalmával mórstíli bélésekkel töltöttek ki. A déli oldalon is csúcsíves ablakok vannak.

A pinczehelyiségek, úgyszintén az emelet helyiségei is, keresztbolthajtásosak. A «logia» bolthajtásába csak legújabbban illesztették a boltgerinceket.

Az emeletre jelenleg három oldalról lehet feljutni, ú. m. az északiról a donjon melletti lépcsőzetten, mely a donjon második emeletére is felvisz; a délről a legújabb terraszos lépcsőn, mely a hadgyakorlatok alkalmával itt lakott német császári személyzet kényelmére alkalmaztatott: a nyugati két szakaszos lépcsőzetről a torony előtti erkélyen és tornyon keresztül. A három lépcső közül kettő bizonyosan nem, talán a harmadik sem eredeti.

Az épület alapbeosztása szerint a termék sora előtt, az udvar felől, folyosó vezetett körül s e mellett a torony és donjon közti osztályban két terem volt. A donjont most szintén folyosó szeli át.

Timon Samu a tatai kastélyt (castellum Tatam)¹⁾ Bombardi Mihály a várat és várost (castrum et oppidum)²⁾ Theodat, a tatai benczés apátság alapítójától eredeztetik. IV. Sándor pápa 1260 április 27-én kelt és IV. Béla királyhoz intézett egyik bullájában várnépekről (de partibus illis castrensibus) szól,³⁾ kik Mathey István, a király meghitje által jogtalanul elhódítva, az apátságnak köteles szolgálmányokat és egyéb kötelességeket megtagadták. Minthogy a kolostorok régente várszerűleg voltak és lettek megerősítve, s minthogy ezeknek, szintűgy mint a váraknak, voltak tartozékaik, alattvalóik, jobbágyaik, a pápa a középkor nyelvén a tatai benczések castrenseseiről beszélhetett, a nélkül, hogy azért valóban vár lett volna Tatában. Nem is volt. Mert míg a Vértes várak már a XIII. század végén feltűnnek, tartozékaik,

A tatai várpalota.

várnagyjaik a következő század elejéről habár gyéren, de mégis ismeretesek, addig a tatai várról és várnagyjairól csak egy század múlva van biztos tudomásunk.

Zsigmond királynak Tatában udvara volt, s így okvetlenül kellett ott királyi kastélyának is lennie. E várkastélyról azonban a király 1410-ben, midőn Pozsony várát és városát, Komárom, Vitán, Gesztes várakat, Gerencsért, «vadásztanyánkat», Tata, Nezmeel és Somorja mezővárosokat (oppida) Kewmlen, Bochat, Mag, Dad, Thona Kenderthw stb. falvakat 20,000 aranyforintban Frigyes nürnbergi várgrófnak elzálogosítá,⁴⁾ nem tesz említést, hanem csak a tatai oppidumról szól, jöllehet több Vértes várat felsorol, sőt Pozsonynál a várat és várost külön is említi. 1417-ben Zsigmond király Silstrangh pozsonyi

¹⁾ Imago antiq. Hung. 1733. I. 401. sk.

²⁾ Topographia Magn. Regni. Hung. 158.

³⁾ Fejér, CD. IV. 3. I. 24. sk.

⁴⁾ Kreisarchiv Bamberg. Monum. Jollerana. VI. 618. Nr. 561. «Nos Sigismundas... civitatem et castrum nostrum Posoniense, item castra Comarom Geztes et Vyta, nec non oppida Nezmeel et Tata ac locum venacionis nostre Gerencer vocatum.»

főispánt mint Vitán és Gesztes várnagyját utasítja, hogy a pozsonyi rablás miatt az egész vidéket szigorúan átkutassa.¹⁾ Mindeddig tатаi várnagyról nincs szó. Már 1437-ben Keweeskáli Péter, tатаi várnagy kérésére Rozgonyi György határjárást tartott Tagioson.²⁾ Ezen történeti adatok nyomán a tатаi várépítést az 1417—1437-iki időközre tehetjük. Borbálya királyné 1425-ben Holzler János bécsi polgármester által két téglavetőt (Zween Maister der Zigelbrenner) fogadtat fel, mert ecelburgi lakát építteté.³⁾ Ebben az építkező korban keletkezett a tатаi várkastély (Geschloss), melyet Mátyás király Averolini építő mestere által tündérpalotává alakíttatott át.

Mátyás király 1459-ben vette birtokba Tatát, melynek vára a klasszikus műveltségű, pompaszerető királynak azért sem tetszhetett, mivel el volt hanyagolva, sőt Ranzan szerint, a talajjal egyenlővé téve, de a király csodálatos művészettel néhány év alatt felépítteté.⁴⁾

Ranzantól a tатаi várra vonatkozólag csak két rövid feljegyzést ismerünk, bár valószínű, hogy utalása szerint (suo in loco) többet is írt róla. Bonfin, a király udvari történésze, már egész lelkesedéssel ír a tатаi vár egykori mesés szépségéről. «Ha tovább haladsz — úgymond — Tatára találsz, mely véleményem szerint valóban nem sokára a többi várakat fölülmúlja, mivel itt ősrégi, hatalmas töltés (aggere convallium) a vizet megrekeszti, felfogja s majdnem ezer lépésnyi hétholdas tavat képez. A malomcsatornán sorban kilencz malom áll, melyek háborúban el nem vehetők, mivel a várral összeköttetésben vannak. Az astrologalaku vár kettős bástyafallal, gyilokvédővel (propugnaculo) és árokkal van megerősítve. Az oszlopos csarnok mögötti kis udvart aranyragyogású ét- és hálótermek környezik. A mennyezetek aranyozással pompáznak és faragásdúsak. A tóból kiömlő víz több helyütt megrekedve, számos halastóban szabadon uszkáló csukák és pontyok bőségét táplálja. A vártól jobbra és balra nem jelentéktelen két helység fekszik egy-egy basilikával. Mindenfelé elláthatlan berkek nem csekély vadállományyal. Azonfelül Bécs elfoglalása után (1485) a várban függő kerteket, üvegházakat, márvány-medenczés forrásokat csináltatott. A függő tető hűtő és melegítő zárkákkal lett ellátva. Lenn szintén kertek, madárkalitkák, rácsozatok alatt madártenyészdék, odébb kiültetett esalit, festői virág-ágak, utak az oszlopcsarnok körül, indás szőlőlugosok s a bástyán igen alkalmas sétány.»⁵⁾

Az astrolognak T alakja a déli vároldalnak meghosszabbított két végén vagy fülén ma is felismerhető. A kettős várfal csak úgy érthető, hogy a bástya körüli töltés lecsuszás ellen belül szintén fallal lett befoglalva, miáltal nagyon alkalmassá vált sétálásra. A márványmedenczék eltűntek, kút azonban van a várban, melynek számára Strobl Hollós Mátyás remek szobrát faragta, mely azonban Pápára került. A kút állítólag percenként hét hektoliter vizet ad, a mi szintoly tüneményeszerű, mint a várnak multja.

Bonfin leírása után Tata nem mint a középkornak, hanem mint az «Ezer egy éjnek» tündérvára rémlik előttünk. Habár melegséggel írt, talán még sem hajtott túl a valóságon, mert a XVI. század közepén Oláh Miklós érsek említi «Mátyásnak építészetéről híres kir. várkastélyát Tatában.»⁶⁾ Forgach Ferencz bibornok pedig azt írja Tatáról «hogy a vár, minden kellemmel és fényvel bőven ellátva, régi királyaink kedvencz otthona volt, míg Buda állt.»⁷⁾ II. Ulászló sokkal jobban érezte magát Tatában, mint Visegrádon, mert Marino Sanuto 1510 máj. 25-én feljegyezte naplójában, miszerint a király megparancsolta kincstartójának, hogy nyolcz magyart élelemmel s egyébbel Budáról Tatába küldjön, hová ő felsége utazni szándékozik, mert kellemesebb ott lakni, mint Visegrádon.»⁸⁾

Zsigmond király alatt a tатаi várak politikai jelentőségében tetőpontját érte, mert a kelet és

¹⁾ Hazai okmt. I. 312.

²⁾ Esterh. levélt. Tatán. Dnii. Fasc. 31. Nr. 317. v. ö. Thekevár.

³⁾ Fejér, CD. X. 6. l. 730.

⁴⁾ Eptone Rer. Hung. 1579. l. 44.

⁵⁾ Decad. IV. 7. l. 633. v. ö. I. 1. l. 25.

⁶⁾ Append. Bonfin. — Samb. kiad.

⁷⁾ Rerum Hung. s. t. Comm. (Horányi) VIII. 204.

⁸⁾ Marini San. Leonardi. Ord. Sapientis. De Successu Rerum Italiae et Totius mundi libri LVI. quasi ephemerida opuscula.

nyugat uralkodói itt találkoztak, itt szövetkeztek, itt osztották fel maguk között a világ uralmát. Mátyás király alatt a várak fényét bámulta a világ, mint egykor Saba királynéja Salamon dicsőségét. Ettől fogva a vár jelentősége hanyatlani kezdett, míg végre felpörkölvé, feldulva csak mint erősség szerepelt még egy ideig. A várnak királyi fénye mellett árnyat is vet a monda e várra. Itt történt volna, hogy 1520-ban a török császári követséget, Behram csaszt és kíséretét a tóba fullasztották volna. Régebbi történetírók azt állítják, hogy titkon víz alá merítették volna, miután orrukat, füleiket csonkították. Szalay László bebizonyítja, hogy az egész csak mese.¹⁾

A török háborúval a tатаi vár mint a Győr, Fejérvár, Komárom, Esztergom és Buda közti hadmozdulatok akadályá, melyen a harcok hullámai innen is, túlra is átsaptak, végveszedelembek került. Ámbár a vár az akkori hadi technikának megfelelőleg, jól volt megerősítve, de elhelyezésében gyenge oldala is volt. Mivelhogy lapályban feküdt, a közeli vörös márványhegyen felállított nagy ütegek lövéseitől sokat szenvedett.²⁾ Éppen ezért tartotta Ortelius a hegyen fekvő gesztesi várat erősebbnek, mint az árokkal, bástyával védett tатаi várat.

1526-ban a törökök bántatlanul hagyták a tатаi várat, de 1543-ban porrá égették, összerombolták és azután odahagyták. Hogy ekkor a vár erősen meg lett rongálva, abból következtethető, hogy I. Ferdinánd szintén magára akarta azt hagyni és csak a hadi bizottság jelentésére várt még, hogy a rongálások megvizsgálása után a várnak sorsa fölött döntsön.³⁾ A jelentés kedvező lehetett, mert az erősséget fentartották. Miután Salm Miklós 1566-ban a tатаi várat ostrommal bevette, Miksa királytól azt a parancsot kapta, hogy a Dunához Komárom alá visszavonuljon. A király ugyanis attól tartott, hogy a várnak helyreállítása, megerősítése, az őrségnek ellátása, élelmezése sok bajjal, veszedelemmel járhatna.⁴⁾

Egyik forrásunk XVI. század végéről így szól a vár állapotáról: «Az erősség mostanság meglehetősen mély árokkal, földtöltéssel és fával van biztosítva, de nem annyira, hogy hosszabb ostromot kibírjon.»⁵⁾ Többet bizik a tатаi vár erősségében franczia forrásunk, mely szerint: Tata felső-magyarországi város a Duna és Vértes hegység közt fekvő erősség, melyet erős fal védelmez, mély árok övez, hatalmas oldalatoronnyal bíró erős vár oltalmaz.»⁶⁾ A XVII. század elején írta Istvánfi: «Azt a kastélyt, melyet, némelyek állítása szerint, egykor Theodatnak hitak, Pannonia régebbi királyai építették, fürdőekkel, függő kertekkel s egyéb gyönyörűségekkel a legnagyobb pazarsággal berendezve, iszonyú nagy tónak partjára állították, melynek töltése faragott kövekből épült. Szép látvány volt, de a háborúk már annyira megrongálták, hogy mind ennek még a nyoma is elveszett.»⁷⁾ Krechwitznél 1686-ról olvassuk: «Totis vagy Tata ezelőtt csinos város volt, melyet régenté «ad Statuas»-nak hitak, de most dűledező falakból és régi romokból felállított ósdi kastély.»⁸⁾ Egy olasz forrás némileg tájékoztatni akarván a várnak akkori berendezéséről így szól: «Jelenleg a várat kelet- s délről a tó védi, nyugatról, a domb irányában nagy torony (maschio) áll oldalast, melytől kezdve hosszukás udvar nyúlik a várnak másik oldaláig, hol négyszögű nagy redouttal végződik, mely alacsonyabb, háromszögű redouttal folytatódik. A várudvar közepén áll a kastély magas falakkal s magas, ormozatos oldaltornyokkal. A tónak minden vize erre folyik keresztül.»⁹⁾

Az utolsó leírás a Hufnagel-féle tатаi várképre teljesen ráillik, csak hogy a kép, bár a vár külső foglalatára nézve helyes, nem egyezik a tényleges helyi viszonyokkal, a mi arra figyelmeztet, hogy sem a

¹⁾ Tört. Tár. 1878. I. 119. Eliah Kapszali krónikája 151. fej. Istvánfi VII. 58. Szalay, Magyarorsz. tör. III. 519. jegy. 241.

²⁾ Mart. Zeller, Beschreib. des Königreichs Ungarn. Ulm 1664, I. 281.

³⁾ Villányi, Győr vár és város története, helyrajza, erődítése a XVI. és XVII. században.

⁴⁾ Mart. Fumez, Histoire Generale des Troubles de Hongrie. I. libr. IX. 272.

⁵⁾ Braun & Hogenburg, Civitates orbis terrarum. Fol. 34.

⁶⁾ Mart. Fumez, i. h. II. livr. VI. 671.

⁷⁾ Histor. libr. XV. 165.

⁸⁾ Totius Regni Hung. sup. et inf. acc. Descriptio. 141.

⁹⁾ Simpl. Bizzeri, Notizia particolare dello Stato pass. e præs. de' Regni d'Ungheria. 188.

várképekben, sem a róluk készült leírásokban nem lehet feltétlenül bizni. A látszatra csakugyan nyugoton fekvő torony (Zwinger) valójában az északi oldalon a kapuval szemben állott s ettől kezdve a a bástya és várkastély között a képen keskeny udvar huzódik, a nyugati oldal felé, hol a négyszögű redoute köröndös oldalvédbe végződik. Azonban a várkastélynak fenmaradt szárnya nem az északi, hanem ellenkezőleg a várudvar déli oldalán áll, minélfogva közte s az északi oldal között nagy térség maradt.

1608-tól 1662-ig majd minden országgyűlés foglalkozott az ország védelmi állapotának rendezésével, a véderőemelésével. Így 1608-, 1609-, 1613-, 1622-, 1625-ben, de különösen 1630-, 1634-, 1638-, 1647-, 1649-, 1655-, 1659- és 1662-ben a végvárak felállítása, véghelyek fentartása, megerősítése, megszállásáról s az erre fordítandó közmunkákról sok törvény hozott, melyek eleinte Vitánra is, később azonban már csak Tatára és Gesztesre terjedtek. Ezek a többi magyar végvárakkal, ú. m. Győr, Csesznek, Andrásvár, Tarisnyavár, Világosvár, Bodonhely, Mérges és Rába-Patona a győri hadparancsnokság alá tartoztak s összesen 1000 gyalogos és 800 lovas őrségük volt,¹⁾ vagyis egy-egy várra átlagos számban 70—90 gyalogos, 57—72 lovas esett. Ez a szám a központi vár (pivot) és fiókjai között nagyobb vagy kisebb részre felosztódott. Így Tatából rendszeren egy szakasz, 10—12 ember vonult ki Gesztesre őrségül.

Ilyen országgyűlési határozat folytán a tatai és gesztesi várakat is helyre kellett állítani a közmunkák felhasználásával, Balogh István tatai kapitány 1624-ben erről számolt be a komáromi megyegyűlésen,²⁾ mit a gyűlés jegyzőkönyve megemlíti, de a számadás nincs meg. Csakugyan komolyan hozzáfoghattak a védelem gondosabb, erősebb szervezéséhez, mert 1638-ban törvény értelmében országos bizottság lett kiküldve, hogy a végvárak állapotát megvizsgálja, fentartásuk költségeit megállapítsa s ezt a király elé terjeszsze.³⁾

Hogy a tatai vár elhanyagolt, rossz állapotban volt, azt a kir. adománylevelekből olvassuk. Midőn III. Ferdinánd 1649-ben a várat Csáky Lászlónak adta, felemlíti levelében, hogy «Tata nagyon rongált és pusztultnak néz ki», s hogy a zálogbirtokosok ne vonakodjanak a helyreállításáról, kir. szavát adja, hogy a kir. építőmester által (Järgen?) megállapított helyreállítási és fentartási költségek a zálogösszeg visszafizetésekor ezzel együtt megtérítettetni fognak.⁴⁾

Kara Mustafa 1683-ban Esztergom előtt újra összegyűjtötte megvert hadát. Hogy elvesztett ágyúit valahogy pótolja, Tatába, Pápára, Veszprémbe csapatokat menesztett, hogy az ottani ágyúkat elhozzák s az elhagyott várakat levegőbe röptessék, Pápa és Veszprém a pusztulástól megmenekült, mert az ostromlók még jókor megtudván a tervet, megrohanták az őrséget és felkoncizolták.⁵⁾ Tatából a törökökkel egyesült Tökölyi csapat elszállította az összes fegyvereket, ágyúkat, municziót s azután a várat levegőbe szóratta.⁶⁾

Hogy milyen siralmas állapotban maradt ekkor a vár, azt az 1695-ben felvett magyar panaszjegyzőkönyvből tudjuk, mely így szól: «Tata nevű pusztá vára, melynek csak pusztá kőfalai főt vannak s azok is dülő félben vannak. A várnak peniglen némely piaczon, kicsin, apró náddal fedett házikói, melyeknek némelyrészt benlakozók inscriptionaliter, némelyek peniglen örökönként bírnak. Item délfelé egy tractus ép, melynek felső részén kis palota, egy konyhája, két kis pitvara, kiknek iskolamester kis házikója advicináltatik. Ugyanezen tractus alatt egy kis parochialis kápolna, ahhoz parochialis egy kis szögletzházikó mindjárt az balkézre, a mint a vár kapuján bemenetik. A hidak előtt alkalmazott, már romlott palánkok (hol a kofás asszonyok kenyeret szoktak árulni), onnét menvén, az várba hidon által mely hasonlóképen a restauratiót kívánná, lévén azon kis felvonója és nagy lánczos vas (eiusdem

¹⁾ Tudomány. Gyűjtemény 1839. I. 59. Gyurkovits, Magyarorsz. végvárak állapota a XVII. sz. — Akadémiai Értesítő 1862. I. 26.

²⁾ Komárommegyei levélt. Protokoll I. 315.

³⁾ Tudom. Gyűjtem. i. h.

⁴⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii. fasc. 2. Nr. 5.

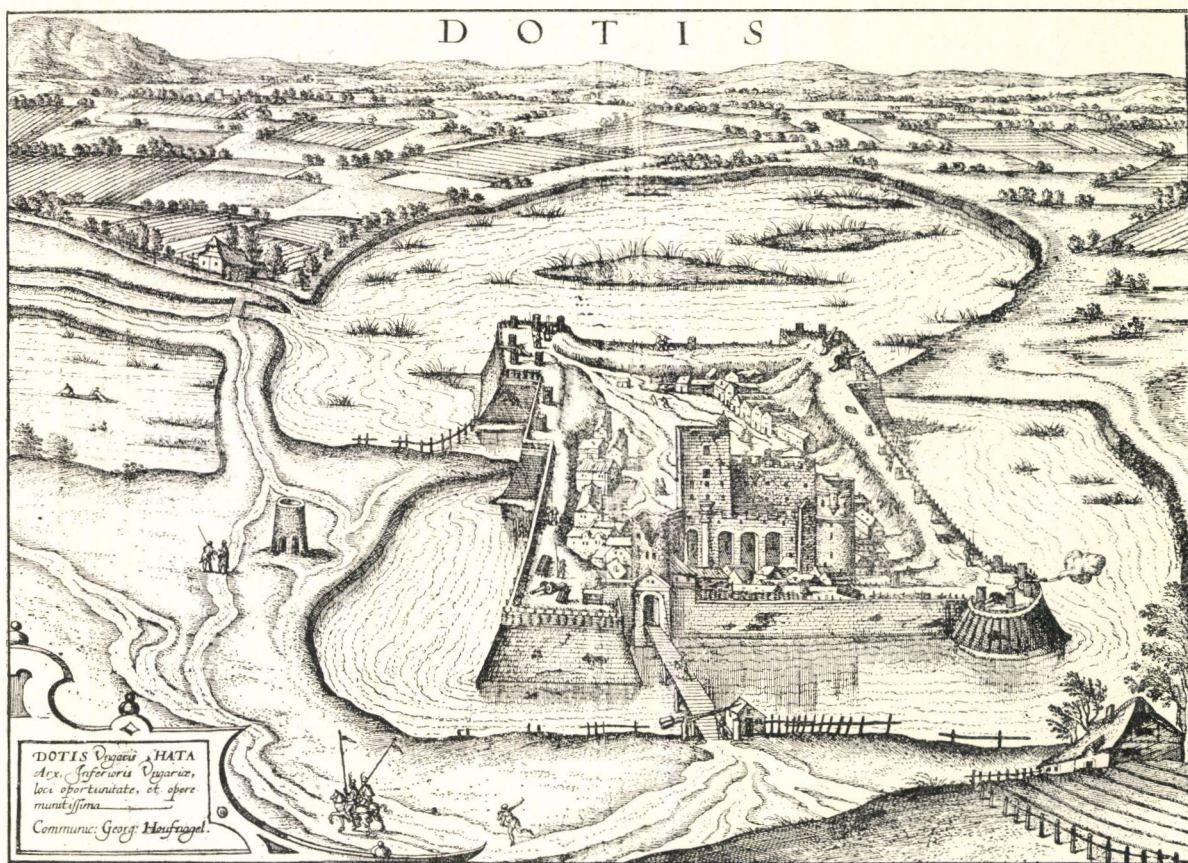
⁵⁾ Tudom. Gyűjt. 1834. VI. 63.

⁶⁾ Simpl. Bizzeri, i. h.

farinæ) kapu. Lévének ennek a várnak pinczéi, kibem nem hogy bort tartani, hanem még bemenni is ob ruina minantem rettenetes, irtozó.»¹⁾ Másutt a tisztartók gondatlanságát okozza, hogy miatta pusztultak el a pinczék. Ha elől és oldalast alátámogattatták s az ajtókat kijavították volna, nem 500, hanem 3000 akót is el lehetett volna még az egyikben helyezni. Így a víz behatol rajtok s bedőléssel fenyegetnek. A kapu előtti torony ekkor már nem állt, azért nem is említi.

Ebből a közvetlenség melegeivel írt közlésből azt is tudjuk, hogy a várban látogatott korcsma volt, melynek korcsmárosnéi jó borral, szép szóval hálás üzletet csináltak, mert átlag majdnem naponként két akó bort mértek ki.

A várban, ha történt is közben javítás, az elégséges, az állapotot teljesen felölelő alig lehetett, mert midőn Esterházy József 1728-ban a várat átvette, azonnal annak helyreállításához fogott. Ekkor

Tata vára, Braun-Hoggenberg-féle kiadás. 1572.

történt, hogy mikor a következő év nov. 12-én Tatába jött és a várba hajtatott, alig hogy itt kocsijáról leszállt, a vár fala, melyen kőművesek dolgoztak, nagy robajjal ledőlt s a gróf kocsiját pozdorjává törte. A gróf, hálából csodás megmeneküléseért, fogadalmat tett, hogy e nap emlékére, sz. Miklós püspök tiszteletére, a várban kápolnát emeltet. A kápolna nem épült fel, de a fogadalom teljesítve lett, a menyinyben a gróf végrendeletéhez képest örökösei kötelesek voltak, a kápolnára szánt összeget a városi nagy templom építésére fordítani.²⁾

A hármassívezetű széles várhidat már az Esterházyak építették az északi oldal közepére. A régi kapunyílás be lett falazva. Alaprajzunkon vastagabb vonal jelzi.

¹⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. XXXIV. 380., 382.

²⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. XXX. 8. pont. 10.

A tatai várnak kiterjedt tartozékai-, népes falvaiból szintén elégséges jövedelme volt, hogy önerejéből fenállhasson. Egyes várnagyjai a kor szellemének hódolva, a török háború és a hitújítás zavara alatt elpusztult katapáni és tatai kolostorok birtokainak foglalásával szaporították a jövedelmet,¹⁾ melyet a háború fokozódó költségei igénybe vettek. Később a megszűnt Vitánvár tartozékai is ide kebeleztek. 1440-től, mikor Erzsébet királyné a tatai várat más várakkal együtt Rozgonyi Jánosnak 9000 frtéért zálogba adta,²⁾ 1695-ig, mikor a tatai várbirtokokat 90,000 frt erejéig újból ifj. Csáky László kapja,³⁾ Tatához következő birtokok tartoztak: Ó-Tata, Wj-Tata, Zent-Ivánhegy városok (oppida), Abostyán, Alsó-Galla. Azzonfeulde, Bay, Barkhalom, Bánhyda, Bercsely (Bethil), Boglár, Felső-Galla, Füzítő, Gerebech, Gyermely, Héreg, Kapa, Kováchy, Naztan (Naszály), Sanych (Stanych), Szaláncha, Zent-Bertalan, Zent-Gewrgh, Zent-Királ, Zent-Margit, Zent-Miklós-Feulde, Zewles, Zumfeld (=Zumold=Somola=Szomod), Taryan, Tolna, Vörösvár, ezenfelül több falu Győr, Esztergom és Torontál megyében.⁴⁾

A tatai várnak várnagyjai, kapitányai, gondnokai, zálogbirtokosai és örökös urai voltak:

1437. Keweeskáli Péter,	1566. Thüning Gáspár,
1451. Kerekes Pál,	1593. Vayda Kristóf,
1490. Chichéri Orosz Mihály,	1594. Paxy György,
1491. Borsway Péter,	1597. Petz Bertalan,
1500. Korlátkewy Oswald,	1614. Csaby Mihály,
1510. Korlátkewy Péter,	1624. Nebojszai Balogh István,
1514. Radai Barabás, alvárnagy,	1632-től zálogbirtokos kapitányok:
« Byallai Oswald Sándor, provisor,	1632. Balogh István,
1526. Endrédi Somogyi Ferencz,	1640. Lozsy Péter,
« Cseszneky György, alvárnagy,	1642. Vasonkewi Zichy István,
1526. Ráskay Gáspár, szapolyai párti kapitány.	1646—1697. Keresszegi Chaky László,
1527. Hauser Lenárd,	« Cháky Péter,
1529—1537. Baronyay Mátyás,	« ifj. Cháky László,
1529. Pohár Kristof, alkapitány,	1683. Szatmáry Imre kapitány,
1539. Chuthi Dömötör (provisor),	1695. Sokoray János kapitány,
1543. Tasso Hannibal,	1697. Krapf József birtokos,
1547. Nagy László,	1728. Esterházy József örökös ura. A török ura-
1550. Petrini György,	lom alatt:
1550. Horváth Gergely,	1558. Sadi Mustafa dizdar,
1551. Garai János,	1566. Kurd kapitány,
1553. Byallai Máté.	1594. Sangian kapitány,
1556. Eszéki Nagy János,	1596. Medin Beg.

Mátyás király 1617 decz. 23-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett, melyen az ország rendei máj. 17-én felterjesztett sérelmeik között követelték, hogy a várkapitányok, várnagyok az országban a nádornak rendeltessenek alá s hogy Tatában ne legyenek idegen várnagyok.⁵⁾ Ez időtől fogva Krapf birtokoson kívül nem is találunk idegent a tatai kapitányok között.

Tata várának birásáért nemcsak sok vér, hanem sok ténta is folyt. Mikor Salm Miklós 1566-ban Tatát bevette, oda kellett hagynia a várat a király parancsára, látszatra azért, mivel tarthatlan volt, de

¹⁾ Elench. litrarum Dnii Tata I. 1—3.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 594. Nr. 17. fasc. 576. Nr. 29., 30. Wenzel, Tata Fénykora, 44. jegyz. 2.

³⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii fasc. II. 5., 6., 8., 9.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 570. Nr. 7. fasc. 917. Nr. 17. Komárommegyei levélt. Protokoll I. 393.

⁵⁾ Szalay, Magyarország. tört. IV.

politikából talán azért is, mivel Miksa király békekötés végett a szultánnal tárgyalt, ki csak úgy volt hajlandó a békére, ha Tata és Veszprém várai leromboltatnak.¹⁾ Arszlán basa e várak elvesztése miatt megfojtatott, a béke 1568 febr. 17-én megkötött, miután a szultán követeléseitől elállott. Tata a Vértes hegység magyar-török határán a királyé maradt. Különben a török hódítás óta e végvárnak birtoklása a hadi szerencse forgó viszontagsága szerint nagyon változatos volt. Birták:

a király 1527—1529, Szapolyai	1526—1527.
„ — — — — — „	1529—1640.
„ 1541—1543. török	1543 futólag.
„ 1544—1558. „	1558—1566.
„ 1566—1594. „	1594—1596.
„ 1597 félev „	1597 félev
„ 1598—1605. „	—1598.
„ 1606—1683. Bocskay	1605—1606.
	Betlen 1626.
	Tökölyi-török 1683.
	Rákóczy 1705—1706.

A megszállás idején az őrség ereje következőleg alakult:

1543-ban — — — — —	600 német és olasz katona ²⁾
1554—1555. — — — — —	60 lovas, 96 gyalogos, 4 ágyu ³⁾
1558 okt. 13—1559 okt. 1.	478 török;

és ugyan:

- 147 mustafiz (gyalog), Sadi Mustafa dizdar, Nefer Mustafa khija (alparancsn.) alatt,
- 12 topschi (tüzér), Ali Hamzsa, sertopschi (tüzérpar.) alatt,
- 2 haddad (kovács).
- 98 azab (nőtlen katona), többnyire szerbek és bosnyákok, Csakir Mustafa aga és Abdullah Hassan reis (hadnagy.) alatt,
- 20 martalócz (ráczok.)
- 198 ulufedschi huszár, Murad aga és Jussuf Mohamed aga alatt,
- Közülök 21 ember Nógrád megszállására ment.⁴⁾
- 1565 júl. 28—1566 jun. 20, 383 török, 14 vagy 24 ágyúval.⁵⁾
- 1566. Thüiring Gáspár alatt 50 német katona.⁶⁾
- 1577. 70 huszár, 100 hajdu, 50 német puskás.⁷⁾
- 1594. 170 magyar és 150 német katona vagy más forrás szerint: Paxy alatt 60 ló, 100 gyalogos és 50 német.⁸⁾
- 1597. Petz alatt 400 ember, 300 magyar, 25 huszár.⁹⁾
- 1597. Vajda alatt 600 ember, 30 kisebb-nagyobb ágyu. Csak 250 vagy 150 tudott menekülni.¹⁰⁾

¹⁾ Horváth M., Magyarorsz. tört. IV. 330.

²⁾ Fessler, Geschichte der Ungarn IV. 624.

³⁾ Villányi, i. h. 94.

⁴⁾ Dr. Velics Ant., Magyarorsz. török kincstári defterek. II. 228. Cs. és kir. hadi levélt. 633.

⁵⁾ U. o. II. 347.

⁶⁾ Istvánfi, Hist. libr. XXII. 287. Betlen. hist. libr. X. 345.

⁷⁾ Gömöry, Mittheilungen aus dem Kriegsarchiv. 1855.

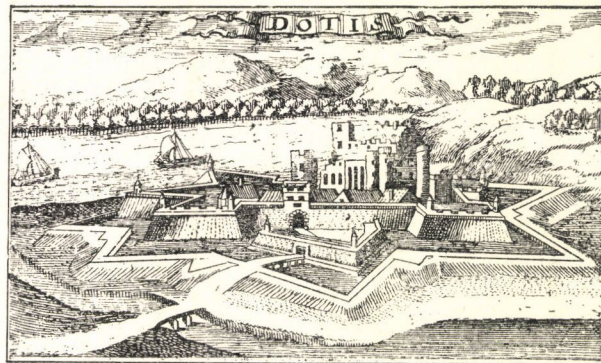
⁸⁾ Horváth M., i. h. IV. 419. Magy. tört. eml. II. Irók, gr. Nádasdy Istv. nádor feljegyzése VII. 13.

⁹⁾ Kreekwitz, i. h. 145.

¹⁰⁾ U. o. 147. Istvánfi. XXX. 437. Ortelius 226., Theatr. exh. ill. Principesque Germaniæ civitates, Amstelo-dam 1657. II. 140.

1597. 100 török, 2 várágyu, 4 dupla, 10 egyszerű falkonet, 12 scharffetunlein, 7 főpuska és egy sajka volt a zsákmány.¹⁾
1598. 40 hajdu, 25 német katona.²⁾
1626. Betlen Gábornak 200 lovas, 200 puskás katonája.³⁾
1629. 100 lovas, 150 puskás.⁴⁾
1662. Két kompánia Pioezredbeli.⁵⁾
1683. Tökölyi-pártiak és törökök.⁶⁾
- 1712-ben A vár már védképes, vagy legalább hadicélra felhasználható állapotban volt, mert ez év aug. 12-én bizonyítványt állítottak ki a tatai várban tartott bombárdokról.⁷⁾

A tatai várnagyok közül Somogyi Ferencz birtokát veszté, mivel a várat árulással Ráskay kezére játszá,⁸⁾ Hannibal Tasso⁹⁾ és Eszéki Nagy János¹⁰⁾ pedig fejüket veszték, mivel a várat vétkesen elvesztették, a vitéz Horváth György (Gergely?) párbajban Csakir Ziamet tatai bajrakdár (zászlótartó) kardja alatt hullott el.¹¹⁾ E vár elvesztése miatt fujtatott meg, mint láttuk, Araszlán basa is.

Tata vára különböző kiadásban.

A tatai vár képe különféle alakban latin, német, olasz, francia, spanyol hungarikák számtalan kiadványaiban látható. Harmincznál több kiadásban láttuk. Érmeken is meg van örökítve a vár képe «Tottis recepta» felirattal Pálffy Miklós 1598-ki győzelmének emlékére.¹²⁾ De Mátyás király tatai várának képét nem találjuk sehol.

Tata nevére vonatkozólag Bonfin azt állítja, hogy sz. István olaszosan «tatá»-nak hita Theodátot, mert keresztapja, pater spiritualisa volt, minek folytán a Theodat által alapított tatai apátság és város is Tatának hivatott.¹³⁾

¹⁾ Kreckwitz, i. h. 150.

²⁾ U. o. i. h.

³⁾ Török-magyar okmt. I. 476.

⁴⁾ Salamon Fer. Kisebb tört. munkái 322.

⁵⁾ M. tört. tár, XVII. 240.

⁶⁾ Török-magyar okmt. VI. 347.

⁷⁾ Esterházy levélt. Tata Dnii, fasc. 39. Nr. 864.

⁸⁾ Fessler, i. h. VI. 329. Majláth, Gesch. der Magyaren III. 35., 37., 50.

⁹⁾ Fessler, i. h. VI. 624.

¹⁰⁾ Istvánfi, XX. 236. v. ö. Forgach libr. VIII. 204. Nagy Jánosról mondja, hogy Komáromban kivégezték.

¹¹⁾ Dr. Velics, i. h. I. 358.

¹²⁾ Weszerle Józ. hátrahagyott érmészeti táblái, XXVII tábl. 6. sz.

¹³⁾ Decad. II. libr. 1. l. 169.

Igaz, hogy Theodátot általánosan sz. István keresztapjának tartják, való, hogy ezt a keresztap-ságot már Bonfin előtt is sokkal régebben, 1263-ban kelt okmány szerint «vulgariter» «tatá»-nak értelmezték,¹⁾ azért ennek ellenére mégis Istvánfinak van igaza, ki azt írja, hogy «sokan azt tartják, hogy e várost régente Theodatnak hívták.»²⁾

A magyar, sőt a latin nyelv is, az apa gyökszót keleti nyelvből, az aramäi ob, ab törzsből kölcsönözte, ebből lett abba=pater,³⁾ abbas, abbazia, aba, apa, apát, Abafi, Abda, Apahyd stb. Sz. István sógorát is Abának (Obo) hiták, tehát az «aba» szó akkor használatban volt s nem szorultak az olaszos «tatá»-ra.

E felett vitatkozni lehet, de tény az, hogy a németek Tatát mindig Thodas, Thotas, Todas, Todes, Totes, Totis, Dotisnak hívták, s ez a helynév nagy változatossága mellett állandóan megtartotta az «s» végbetűt mint kétségtelen nyomát a Theodát, Thodát névnek, melyből a német Todas úgy lett, mint sabbatból, bereschitből sabesz, bereschisz. A magyar a «t» végbetűt egyszerűen elhagyta s lett Thodatból Thota, ma Tata.

X. Neszmély vára vagy Korokow.

Neszmélynél, a németeknek Langendorfja közvetlen közelében, homokhegynék lejtőjén, várrom áll őrt a dunamenti hadak útja mellett. A kertek aljától délre fél óra alatt fel lehet érni a legelős várhegyre, hol a Dunán és a partján nyüzsgő élet fel s alá messze feltárul. Ennek kikémlésére és szemmel tartására épült ide a vár homoktalajra, melyet a szél elvihetett, az eső alámoshatott s az ellenség is könnyen aláaknázhathatott. Ezt érezték, azért szélesnél szélesebb mélységes árkot kerítettek a hegyoldalba, hogy az ellenséget a legalább 20 méter mély árok 40—50 méter tisztas távolban tartsa.

Nem lehetetlen, de mégis nagyon feltűnő volna, hogy a természet mint valami vályogvető, maga karikázzon ki a környületével különben egyenletes hegylejtőre olyan ezukorsüveget, melyre éppen egy várat lehet rakni. A várárok szélesbítésén a természet is segédkezett, mert ha a meredek homokoldalak lazaságuk folytán lecsúztak, hogy az árok meg ne teljék, ki kellett hordani a földet. Így széles lett, mély maradt az árok a természet és emberi erő közreműködésével.

Minthogy földesuzamlás volt az árok mindkét partján, azért a dombtető felülete is fogyott, szűkült, a mit vagy számításba vettek s akkor bástyát nem terveztek, a mi a régi szokással össze nem fér, vagy ha e körülménnyel nem számoltak s bástyát építettek, akkor az alácsúszott, honnan pinczéknek, szőlőkerítésnek és egyéb építésre könnyű szerivel eltakarították. A bástyák tűntek el legelőbb és legkönnyebben a váraknál. Ha nem is döntögették volna le készakarva, a lejtők szélén az eső is elvégezte ezt a rombolást, főleg homokos talajon.

Neszmélyen tehát van várárok, de bástya nincs, nyoma sincs.

A várból keveset hagytak a takarékos kezek, annyit mégis, hogy abból kiépíthetjük a várat. Hogy itt több állt, mutatják a fenmaradt épületnek falai s a talaj szakadozása, bontása, melyből a hiányzó részek anyaga eltűnt.

Áll 5 méterre a földbe mélyesztve egy négyszögű torony, mely, mint a váraknál rendesen, alul bolthajtásos pinczehelyiség, az emeleten mennyezetes. A bolthajtás le van bontva, a földszintből már alig 3 méter magaslik még ki a földből. Ablak vagy más nyílás nem látható, különben faragatlan mészkőből úgy épült, mint a többi Vértes vár.

A torony csak fele egy nagyobbak, erre mutat nyugati oldalán a falnak töredezettsége, a bolthajtásnak, ívezetének (Schildwand) némileg felismerhető nyoma s az elhordott fél toronynak helyén támadt

¹⁾ Fejér, CD. IV. 3. l. 103.

²⁾ Histor. XV. 165.

³⁾ Márk. XIV. 36; Rom. VIII. 15. Galat. IV. 6.

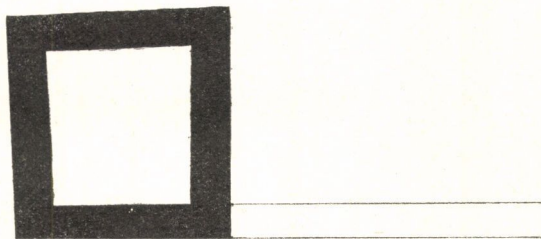
ür. Különben ezen oldalon a talajszakadás már jól közel nyaldos, éppen mivel az alapzatok kiszédésével meg lett bolygatva a homokos talaj.

A toronynak egyik szélességi fala 10 méterre folytatódik, minek czélja nem lehet más, mint hogy összekösse ezt a tornyot egy másikkal, miként ezt Vitán és Gesztes várak hasonló hosszúságu összekötő falai mutatják.

Miután a toronyrom, a várnak keleti sarkán, a déli oldalnak fele, ha nyugatról még egy akkora részt hozzátoldunk s ennek szélességi falát a fenmaradt összekötő fallal párhuzamosan megnyújtjuk s az egyenközényt egy hasonló nagyságú toronynyal bezárjuk, akkor megszerkesztettük valószínű alakját az egykori neszmélyi várnak, mely homlokával nyugatnak nézett.

Minthogy ezt a várat csak az nem vette be, a ki nem akarta, korán feladhatták, nyoma veszett, hogy nem sokára a föld színéről is eltűnjék és csak a karikás süveg maradjon meg tanúnak.

A romot felmértük, méretünk pontos, de történeti kutatásunk nem terjedt ki reá eddig. Mindössze

A neszmélyi várrom alaprajza.

csak annyit találtunk Knauznál, hogy Komárom megyében régi időben e tájon Korokou nevű (kroko = lépés) vár feküdt,¹⁾ melynek tartozéka volt Tardos «villa Turdos penes Thata». Lehet, hogy ez a Korokou éppen a neszmélyi vár volt, melyet a török hódoltság idején leshelynek még használhattak.

«A neszmélyi várhegyen levő romok vagy a Héderváryak vagy a Kanizsayak vára volt, mert a helység pecsétjén levő szárnyas saslab ezeknek és a Kanizsayaknak czímerében fordul elő, kik szintén birtokosak nálunk a XV. században», így véli Gyulai Rudolf.²⁾ Minthogy Neszemly a dunamenti ország utat mintegy eltorlaszolja s mint régi vámhely valóban el is zárta, a falu neve a tót „neszmi“ = nem szabad, kifejezésének látszik.

XI. Szent Györgyvár.

Szent Györgyvár Oroszlánkő és Gerencsér várak közt, mint az általuk képezett háromszögnek egyik pontja, tőlük délre fekszik. Sz. Györgyvár név alatt a csákvári uradalom egyik erdőkerületét értjük ma a hasonló nevű erdészlakkal. A romoknak nyomain azonban nem ott, hanem tőle félórányira északra vannak egy símára gyúrt fensík északi csúcsán, mely itt két völgy között hirtelen megszakad.

A fekvés Vitán, Gesztes és Oroszlánkő várak fekvéséhez hasonlít ugyan, de a fensík nem mutat várszerű berendezésre, hanem inkább kastélyszerű lakásra. A feltűnően egyenletes síkon minden emelkedés, minden akadály nélkül lehetett az épülethez térni, sehol árok vagy bástyának nyoma nincs. Az épületnél csak annyiban egyenetlen a talaj, a mennyiben a faragatlan mészkőalapzatokat kiszedték.

A fensík csúcsának legszélén épületsaroknak nyoma mutatkozik, melyet, ha az alapzatok árkáinak segélyével kiegészítünk, körülbelül 18 méter hosszú, 8 méter széles alaprajzot kapunk, mely homlokával északnak állt. Az épület lakosztályait némileg jelzik az alapzatok földhányásai. Ezen épület a

¹⁾ Monum. eccl. Strig. I. 216.

²⁾ Török világ Komárom megyében. 70.

várak vonalában, ezekhez hasonló fekvéssel, védettebb volt, mint akár a baji vagy csákányegyházi torony, azért a védelmi láncnak egyik szeme lehetett. Csak az különös a dologban, hogy állítólag ebben az épületben szedték fel azokat a kőkoporsókat, melyek Környére kerültek. A gödrök, hol kiszedték, láthatók, tanúnak a gödrök mellett törött szemfödőnek fél lapja fekszik.

E szerint rómaiak laktak, temetkeztek ott, hol ezen épület állt. Vajjon római fundamentumon vagy újabban épült-e, nem kutattuk, az alapzatot sem mértük, mert erről csak az alapzat kitakarása által lehet bizonyosságot szerezni. Azok a rómaiak, a kik a fensikon laktak, azt egyengették, kultiválták a gyönyörű kilátás mellett, mely innen nyilott. Azok pedig, a kik a rómaiak helyére települtek, a körüli völgyeket rekesztették, tavakat csináltak, talán malmokat is állítottak oda, tehát nem a védelmi, hanem inkább a gazdasági szempontnak tanúi a fenmaradt töltések.

Szentgyörgyvár Nádasdy Ferencz jószágaihoz tartozott, melyet a várúrnak 1671-ben történt lefejeztetése után a királyi kincstár a többi jószágok közt jövedelmileg 600 frtra becsült,¹⁾ csak hogy Szentgyörgyvár alatt alighanem Vitán vára tartozékainak egy részét beleértette, mert a komárommegyei gyűlésnek 1666 jun. 7-ről keltezett jegyzőkönyve «Szentgyörgyvár alias Vitán várához tartozó pusztákat» sorolja fel.²⁾ Úgylátszik Sz.-György ez időben lett Sz.-Györgyvár, talán Csókakő helyett, melyet a törökök megszállva tartottak. Még 1462-ben Zenthguorgh,³⁾ már 1663-ban Szt.-Györgyvára.⁴⁾

XII. Thekevár.

Theke várát sokan említik, de senki sem találja meg, sem Kocs határában, hol Fényes⁵⁾ és utána mások⁶⁾ állítása szerint feküdt volna, sem régi okmányokban, melyek Thekéről szólnak.

Van a komárommegyei Kocsfalu határában Theke hegyének nevezett halom a Badacsony nevezetű szőlők mellett. Ezen a halmon feküdt az állítólagos vár. A halom 1863-ban, a megejtett tagosítás után, Tóth György odavaló gazdának jutott, a ki 15—20 méter hosszú keresztmetszetet vágott a halomba, de bizony ott sem kincset, de még épületnek, kőnek nyomát sem lelte. Kocs mint gesztési vártartozék Gerencsér és Oroszlánkövel együtt többször említettik, de Theke soha, s a hol említettik, várról nincs szó. Thekét említi 1437-ben egy határjárási okmány, melyet Rozgonyi György Komárom, Pozsony és Nyitra főispánja állított ki, miután Thagios, más néven Mestery, falu határát megjárata és ugyan Keveeskaali Péter tatai várnagy és fogadott fiainak, Zewke Péter és Györgynek, továbbá Thagiosi és Mestery Péter, Alcsuthi János és György, valamint Kewmlewi Barnabás folyamodására.⁷⁾

Ezen okmány a Thagios és Mesteryvel határos Theke falu (possessio) határában egy halmot említ, melyet «vulgo Thekeheginek» neveznek. Ezen halmon három határdomb volt, de vár sem akkor, sem azelőtt, sem azután.

Egy Theke pusztá fekszik Sokoró aljában Győr megyében.⁸⁾ Mint «commetanea terræ, villæ Sok» már 1251-ben említettik.⁹⁾

¹⁾ Cs. és kir. titkos levélt. Bécsben. Majláth, Geschichte d. Magyaren. III. 318.

²⁾ Protokoll. I. 639.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 13830. § 4.

⁴⁾ Orsz. levélt. Fasc. 594. No. 3.

⁵⁾ Ausztriai birodalom Statisztikája 274.

⁶⁾ Gyulai Rezső, Török világ Komárom megyében 58.

⁷⁾ Esterházy levélt. Tata, Dnii. Fasc. 31. Nr. 317.

⁸⁾ Fehér Ipoly, Győr megye s város egyetemes leírása 487.

⁹⁾ Fejér, CD. IV. 2. l. 87.

XIII.—XIV. Aposthal és Sewczlán vagy Szöszvár és Leányvára.

Apostagh helységet Komárom és Fejér megye határán keresik, s ott nem találván, elpusztultnak vélik,¹⁾ pedig csak a neve változott. E név mint erdei dülő komárommegyei Császárfalu határában fennmaradt.

Három Apostaghot ismerünk, egyik Fejér megye adonyi járásában Dunapentele alatt: Kis-Apostagh alias Baracs. Ennek átellenében Pest megyének solti felső járásában Duna-Vecse alatt: Nagy-Apostagh «cumvado et telonio». A Paxy-család 1753-ban női ágon bírta.²⁾ A harmadik Apostagh majd mint csókakői, majd mint gesztesi vártartozék említetik. Az 1720-ban birtokvesztésre ítélt Esterházy Antalnak gesztesi uradalmának birtokjegyzékében előfordul Apostagh.³⁾ Nádasdy Ferencznek 1663-ból ismeretes csókakői birtokjegyzékében szintén Apostagh áll.⁴⁾ Még a Mátyás király által 1473-ban Török Ambrus és neje Choron Katalinnak adományozott gesztesi várbirtokok között is Apostagh szerepel.⁵⁾ De már a régebb keletű okiratokban nem Apostagh, hanem Aposthal, több helyütt eme értelmezvény-nyel «aliter, sive Soos» fordul elő.⁶⁾ Már most vagy a három apostagh egyike, valószínűleg az, mely Baracs, Baracska név alá rejtőzködik, volt a Vértes várak tartozéka vagy pedig Apostagh és Aposthal egy és ugyanazt a kuriát jelezi, s akkor azt a Soos név alatt kell keresni.

Soos falut bírta Robert Károly, ki cserébe adta Csák Pálnak Verebért.⁷⁾ Ezen Soos vagy Sous lehet a mai Sósut, mint Károly kanonok véli,⁸⁾ de az Aposthal alias Soos nem lehet a mai Sósut. Soos és Vereb helyiségek ma is ott fekszenek Lovasberény körül egymáshoz közel.

Soosból lett Seos vagy ma Szöszvár az egykori Aposthal vagy Apostagh helyett éppen úgy, mint Vitán várának egyik tartozékából: Sewczlan Seolyan, Sevslan, Zevzlan, Zuzlan lett Szüzlán, talán a mai Leányvár, Orsáp és Sárísáp körül, melyek szintén vártartozékok voltak Esztergom megyében.

Hogy van-e várrom Aposthalon vagy Szöszváron, nem kutattuk, de kuria volt ott éppen úgy, mint Gerencsérváron.

Csep András örökös nélkül elhalálozván, Zsigmond király a koronára visszaszállt többi birtokkal együtt Apostolt is 1394-ben Kanizsay János esztergomi érseknek s vérrokonainak adományozta.⁹⁾ 1448-ban Rozgonyi János, Rénold és Oswald lettek Apostol birtoklásába beiktatva.¹⁰⁾

Mikor 1456-ban Apostol László örökös nélkül elhalt, Kerekes Pál és örökösei kapják Apostol falut.¹¹⁾

1482-ben özv. Rozgonyi Dorottya s ennek csókakői várnagyjai, Feyér Oswald és János s velük együtt Csep Benedek, vitánvári várnagy, panaszt emeltek aposthali Aczél András ellen, mivel Aposthal-ban az ő kuriájokba tört, onnan 40 marhát elhajtatott s a jobbágyokat megverette.¹²⁾

Lovasberénytől 4 kilométerre van az a dombhát, melyet ma Szöszvárnak neveznek. Falak vagy alapzat nem, csak némi árok és földsánczféle láthatók ott, mint főt. Krécsi K. lovasberényi plébános nekünk írta.

Van ott még egy hely a szőlőhegy ormán, melyet Mihályvárnak neveznek, állítólag Czenky Mihály tulajdonosáról.

¹⁾ Gyulai Rezső, Török világ Komárom megyében. 11.

²⁾ Orsz. levélt. fasc. 566. Nr. 59.

³⁾ Orsz. levélt. fasc. 1180. Nr. 8.

⁴⁾ Orsz. levélt. fasc. 594. Nr. 3.

⁵⁾ Orsz. levélt. Dl. 17443. Esterházy levélt. Pápán, Fasc. A. Nr. 2.

⁶⁾ Orsz. levélt. Dl. 7492; 7498; 15399; 15400; 15401; 15421.

⁷⁾ Anjouk. okmt. II. 495.

⁸⁾ Fejérvármegyei és városi tört. és régész. Évk. 1893. I. 14 és 26.

⁹⁾ Orsz. levélt. Dl. 7995.

¹⁰⁾ Orsz. levélt. Dl. 14198.

¹¹⁾ Orsz. levélt. Dl. 14617.

¹²⁾ Orsz. levélt. Dl. 18589.

XV. Gönyői vár.

Gönyő, györmegyei helység, változatos nevei mellett mint Gunew, Gyno, Geun, Gena,¹⁾ Ghenio, királyi udvarnokok s apátsági jobbágyságok faluja, melyről Istvánfi írja, «hogy egykor gesztési vártartozék, most elhagyatott, mivel már régóta senki sem lakik benne.»²⁾ Gönyön II. András 1225-ben 15 telket (mansiót) adományozott Urias apátnak, a többieket Mihály lovászmesternek adta.³⁾

Gönyön a Héderváryaknak várkastélyuk volt. Héderváry Lőrincz és fia Imre macsói bán, Tamásy Henrikkel, az elhalt János vajda fiával, Ulászló királynak jóváhagyásával, örökbefogadást kötöttek a budai káptalan előtt 1443 január 25-én. Mikor 1450 november 15-én Lőrincz nádorispán örökösei, az özvegy Blagay Margit, Imre bán és testvérei, Miklós és Anglis osztozkodtak, akkor a vár (castrum) fele részben az özvegyé, Miklós és Anglisé, másik felében pedig Imre báne lett.⁴⁾

A várromot nem láttuk, de Gyulai írja, hogy ez az úgynevezett Vasvár római alapfalakon épült.⁵⁾

XVI. Füzegetői erőd.

Marsigli Szőnynyel szemben sok gödröt s jelentékeny épületromokat talált. A helységnek másik oldalán pedig feltűnő nagy erődöt látott, mely két részből állott. A nagyobbik, a folyamtól távolabb eső résznek, trapez alakja volt, melynek leghosszabb oldala 320, a legrövidebb 240 öles volt. Ebbe a részbe három kapu nyílt. A kisebbik rész a Dunáig ért.

Miután a homokkő- s téglából épült bregetői castrumot leírta, utána megjegyzi, hogy valamivel lejjebb a Duna jobb partján, a folyamtól kissé félre, emberek által összehordott dombon hosszúkas alakú kis erőd áll. A szomszédos mocsárban, melyet egy Tata felől folydogáló patak képez, vízvezeték nyomai láthatók s ettől a mocsártól keletre volt töltés, melynek két zsilipje eresztette keresztül a vizet.⁶⁾

Ennek a helyrajzi leírásnak alapján azt tartjuk, hogy a hosszúkas erődnek romjai azok, melyek a nevezett mocsár és a Duna között egyik bozótos halmon Pusztá-Almásnak egyik Füzitőn aluli dűlőjén láthatók. A várakok tényleg meg van, a falak alapzatainak egy része még érintetlen, bár sok ki lett már szedve, minek anyaga ott hever rakáson. Faragatlan, apró kövek, keskenyebb fajú téglák. Felmérni a bozót miatt nem lehet.

Mikor tudjuk, hogy IV. Béla király sokat tartózkodott Füzegethőn, ezt a romot mégis érdemes volna behatóbban vizsgálni.

XVII. Szelimluka.

A ki Budapestről Tatára vonaton kirándul, az a gallai szoroson keresztül törtetve, jókora kanyarodással a bánhidai állomásnál aljához ér a Vértes hegyláncznak, melynek kopár, meredek falai óriási sziklavárként fenyegetőznek alá az állomásra. S ez nem üres beszéd, mert a szikla oldalán rejtelmes száj tátong, melyen akár egy ezred katonaság bevonulhat egy legalább 35 méter hosszú, téres, tágas, két kupolás barlangba, hogy ott mint valami laktanyában elhelyezkedjék.

¹⁾ Hazai okmt. VI. 172. Tört. Tár. III. 553.

²⁾ Historiar. libr. XXIII. 300.

³⁾ Fejér, CD. VII. 4. Index. Árpádk. okm. I. 209.

⁴⁾ Magy. Tört. Tár. VII. 16.

⁵⁾ Gyulai R., Török világ Komárom megyében. 58.

⁶⁾ Description du Danube depuis la Montagne de Kalenberg, Haye. 1744. — II. 3. — Vesd ö. Archæol. Közlemények. 1862. II.

A barlang befelé szűkül, alacsonyodik, míg végre 7 méternyi egészen szűk, csigaszerű tekervénybe végződik. Gyertyával vagy lámpával baj nélkül végig lehet benne bujni. Kifelé a barlang tágul, a boltozat emelkedik, melyen a kőnek elmállási folyamata 5 méter átmérésű körablakot nyitott. Hogy a törmelék alá ne hulljon s talán hogy a boltozaton a teher kisebb legyen, az ablak széleiről elhordták a földet.

A barlang szája előtt a talaj kifelé lejt, a jobb és baloldali széleken pedig emelkedve, kőpadozatokra vezet, melyek emelkedve a barlang nyílását határolják s végre vékonyabb falakként elzárják. A hasadékok elől ugyanannyi ablak, melyeken nem csak a világosság hatol be, de a látogató rajtok ki is léphet, hogy az ablakok előtti erkélyekről a szép panorámát élvezze.

A barlang természetes üreg volt, de sokat bővített rajta a csákány s a feszítő rúd. Ablakokat, padozatokat törtek s a barlang száját szélesebbre nyitották. Az egymás fölé helyezkedő, lejtős rétegekben a munka nem volt nehéz, melyről különben a méter magasra nőtt kőforgácsok s a barlang oldalain látható törések tanuskodnak.

A csigaszerű mélyedést a barlang belsejében szintén úgy kaparták a mésztufba, mert a labirinth-

Szelimlukának alakja.

nek folytatását keresték, melyet a néphit nyitott a föld gyomrába, de a természet meghazudtol. Itt tovább a sziklatömb természetes fekvésében nyílás nem volt.

A barlangban felhalmozódott föld és törmelék keverékében korongon készült sok fekete cserepet lehet találni, melyek mindenesetre régiek s nem véletlenül keveredtek bele, mert köztük emberi s állati csontok is találhatók. Egyik kirándulásom alkalmával női koponyát találtam ott, melyről a budapesti embertani tanszéknek véleménye az, hogy a koponya, kalczinálásáról ítélve, lehet 300 esztendő.

Ez az idő összevág a mondával, mely szerint a vidék lakossága Solimann (Selim) hordáinak közelébe ide rejtőzködött. Vizük nem lévén, ennek keresése elárulta őket. Fölfödöttetvén, a törökök betömték s rájuk gyújtották a barlang száját. Valamennyien benfultak. Csontjaik itt porlanak. Tudjuk, hogy a törökök ezt a kegyetlenséget a Kárpátok bányavidékein is gyakorolták.

Sok csontot bugyrozta már el Szelimlukából, de azért még maradt elég, hogy fölötte a Vértéseknek e könnyes szeme virraszszon.

A sziklafészek Vitánnal szemközt pompásan bevált őrállomásnak a kettejük közt a völgyben húzódó szőny-tata-bicskei útvonal védelmére. Ezen fészek közelében huzza meg magát a legujabban felállított Turul madár ezredévi emléke, mely történeti szempontból, a kömlődi Léshegyen talán jobban helyén lett volna.

XVIII. A majki premontrei prépostság.

Majk a csákvári Esterházy-uradalomhoz tartozó puszta a Tata-Csákvár közti út mentén Komárom megyében. Neve mai alakjában a horvát majka=anyára emlékeztet s rokon alakú a Vajk,¹⁾ Rajk²⁾ régi helynevekkel. A Miklós³⁾ névnek rövidített, változatos alakjaiból, ú. m. Mik, Mike, Michou, Mok, Myok, Mojka származhatott Majk, mely különben ősi kumániai nemzetség név is.⁴⁾

Nád és hinár alatt szerénykedő, de hallal, szárcsákkal bővelkedő kis tó választja el a majort a kastélytól, mely dombon, délkeleti oldalról emeletekre vágott kertben fekszik, hol 1734—1780-ig sárga cziprusok és lándzsás aloe bokrok között⁵⁾ kamalduli fehér barátok remetéskedtek mint utódjai a szintén fehérruhás premontrei szerzeteseknek, kik a török hódítás előtt itt laktak.

A háromszárnyu emeletes kolostort, mely az egyenközenyben fekvő remeteségnek keleti felét majdnem egymaga foglalja el, a szerzetesrendek feloszlata után egy századdal később, különféle viszontagságok után, kastélylá idomittatta át gróf Esterházy Mórincz. Erről a kastély déli oldalán alkalmazott latin felirat értesít.

Az emeletes kolostor vagy «forestiera» mellé simul nyugatról a bekerített remeteségnek három sorba állított 17 zárkája, ezek között a templom, melyből csak a barokk torony maradt meg.

A premontrei prépostság templomával együtt a remeteség kerítésein kívül, ettől délre feküdt. A prépostságot Pázmán Péter réginek,⁶⁾ Laruel Servác, kamalduli kronikás pedig, vagy a nagyváradi sz. Istvánról címzett prépostságnak, vagy a lucsonyi (Lucentia) apátság fiókhajtásának tartá.⁷⁾

A «moiki» prépostság neve felemlítettik a turóczy prépostság alapító levelében 1252-ben, mikor IV. Béla rendezés végett a határokat megjárata. Említettik «a moiki egyház földje, mely Kothouchnak (gadócz) hivatik»⁸⁾ és egyik ponton Machalatuval volt határos.⁹⁾ Esztergomban szintén volt fekvősége. Ugyanis Csák Ugrin érsek a káptalannak hagyta volt palotáját, melynek környékét 1278-ban meghatározták többi között ezen kitéttel: «ezután a kis Duna mellett terjed a határ egészen Varga (sutoris) Lőrincz házáig, mely a moyki prépostság udvarán áll, — «in area Monasterii de Moyk Premonstratensium Ordinis.»¹⁰⁾

Ma úgy a majki mint a moyki prépostsági cím adományoztatik,¹¹⁾ a mi csak úgy érthető, ha két hasonló nevű premontrei prépostság létezett u. m. Majkon Komárom megyében és Esztergom városában is. 1281-ben János, utána Ambrus «de Mik», 1495-ben Lőrincz volt Majkon prépost. Lőrincz majki prépost volt megbízva, hogy Som Józsa statulásánál a gesztesi várbirtokokba több más tanúval együtt jelen legyen.¹²⁾

¹⁾ Czinár, Monast. II. 49. falu Zala megyében, hol a Bánffy-család 1239-ben premontrei prépostságot alapított.

²⁾ Csallóközi és fejmegyei helységek. Kereszttség előtti neve sz. Istvánnak Vajk.

³⁾ Árpádk. Okmt. VII. 467. XII. 592. A királyné predialistája Moyk. Pesty, Várispánságok. 566. Lőrincz, Myok fia, zalai várjobbágy. Wagner, Analecta Scepusii III. 199. Michou=Mihály, ellenben Tört. Tár, 1879 I. 293—305. Miklós.

⁴⁾ Győri tört. és rég. füz. IV. 272.

⁵⁾ Korabinszky, Geographisch.-historisches und Producten Lexicon. Pressburg 1786. «Majk.»

⁶⁾ Szentiványi, Dissert. Paralipom. Catalog XLII. Czinár, i. h. II. 44. «Mayk in Diöcesis Strigoniensi vignit Anno 1252» mondja Pázmány.

⁷⁾ Czinár, i. h. II. 17. Apátság Morvában.

⁸⁾ Fejér, CD. IV. 3. I. 446. Gadócz pusztája Csallóközben, de Katócz a neve egy erdődőlőnek Gesztes vára körül. CD. X. 1. I. 111. 1383-ban «terra Moyk».

⁹⁾ Hazai okmt. IV. 67. Gyulai R., Komáromi tört. és rég. egyet 1889. évi jelentése 19. szerint Machalatu Mocha volna, de ha Gadócz (Gyulai, i. h. 35) Csallóközben feküdt, akkor a vele határos Machalatu is ott feküdt. Talán Moch-alja-tu=Mocs alatt.

¹⁰⁾ Árpádk. okmt. IX. 247. Knauz, Az esztergomi főegyháznak okmt. II. 128.

¹¹⁾ Schematismus Jaurinens. 1894. 14., 18.

¹²⁾ Esterházy levélt. Kismarton fasc. G. Nr. 127. Rep. 40.

A majki prépostság 1516-ban a csornai prépostságnak lett alárendelve, talán a parasztháború kihatása folytán. Hogy a vértesi várbirtokosok folytonos változása, örökös pörösködése a várbirtokok miatt a vidék jog- és birtokviszonyaira visszahatással volt, az bizonyos, de káros volt az főképp a kolostorokra nézve, melyeknek birtokait egyszerűen elfoglalták, mint Baranyai Mátyás tатаi várnagy a tатаi és kátapáni apátságokat. Hogy a hitújítás alatt szenvedtek, arról Zinzendorf bécsi követ tudósít, midőn 1687. nov. 26/16-án a porosz udvarnak Pozsonyból azt írja: «A premontrei papok is, kik ez előtt Magyarországból kipusztítottak, ez alkalommal megint be akarnak férközni. Attól lehet tartani, hogy mindez megtörténik, mivel a nádor (Esterházy Pál) a papoknak barátja.»¹⁾

A Sz. Máriáról címzett prépostságnak egy 1281-ből fenmaradt pecsétjén, «Sigillum capituli de Mayk» áll, minélfogva azt vélik, hogy hites hely, locus credibilis lett volna. A pecsét képe a kis Jézust ölében tartó sz. Mária.

Laruel azt írja: «Valamikor itt nagyszerű basilika volt»²⁾ A krónikás feljegyzése nem nagyzás. A majki kamalduli remeteség felépítése előtt, habár talán romban, de mindenesetre állt még annyi a basilikából, melyre mondhatta «olim insignis basilica», miként ezt mondhatjuk Vértessz.-Kereszt templomára, látva a gyönyörű ornamentális anyagot, mely ebből fenmaradt. A remeteség felépítésekor a kamalduliak a közeli és távoli romoknak anyagát czélszerűen felhasználhatták. Felhasználhatták a környei római rommaradványokat, felhasználták ennek a basilikának kéznél levő anyagát is. Ezért ma csak a kiszedett alapzatok üres árkaít lehet látni és mérni.

A templom, a régi szigorú rendszer szerint, a szent vonalban keletről nyugatnak feküdt és két soros, tizenkét oszlop által választott három hajóval birt. A hajók hossza a szentélyig 42 volt, a szentély 7—10 méter hosszú lehetett, s mint az oldalhajók abszissái félkörben végződött. A szélesség 22 méter. Kereszthajója nem volt, bár mind a két oldal mellett szárnyépület állt, de ezek sem szélességre, sem hosszúságra nem voltak egymással arányosak, sem a keresztezés iránya egymásnak megfelelő nem volt. Az északi 8 méter hosszú, 7 méter széles szárny kórus lehetett, míg a déli oldalon a folytatólágos arkok arra engednek következtetni, hogy itt a kolostor támaszkodott a templomra. A templom falának alapzata alig volt szerves összefüggésben e szárnynyal. A falak, mint Vértessz.-Kereszten, méter vastagok s a templom is éppen olyan átmeneti románstílusú volt, mint amaz, mivel egykorúak voltak. Tornya egyiknek sem volt.

Az alapzatba régebbi épületből vett kőanyag is lett falazva. Votivkő alakja látszik ki most is az alapzatból, mely téglá nélkül faragott és faragatlan kővekkel volt kirakva. A templom ornamentális része elveszett. Itt helyben nyoma nincs. A kamalduliak alkalmazhatták templomukban. Azóta, sajnos, a templom is elpusztult s anyaga állítólag Lichtenstein herczegnek ácsi czukorgyárához került. Legújabbán két nagy méretű 0.60 cméter hosszú oszlopfejet találtam Vértessomlón, hová Majkról kerültek. Ha megengedjük is, hogy egynéhány a nagyobb méretű oszlopfejek közül innen kerülhetett a csákvári és tатаi parkba, akkor is úgyszólván semmi az, a mi ebből az insignis basilika ornamentikájából megmaradt.

A templom, mely egészen a tóparton állott, a kolostorral, mely délről a templommal egy bezárt négyszöget képezett, mint valami vár, méltán sorakozott a többi Vértess várakhoz. Itt «in Villa Majk» szállt meg 1388-ban Zsigmond király és Mária királyné.³⁾

A török háború s a vallási villongás ezt a templomot si elpusztította s Magyarország egy gyöngyvel szegényebb lett.

¹⁾ Tört. Tár. 1887. I. 536.

²⁾ Czinár, i. h. II. 44.

³⁾ Fejér, CD. X. 1. I. 449.

XIX. A vértés-szent-keresztí benczés apátság.

Sancta Crux, Szent-Kereszt vagy Keresztur, nagyon gyakori helynév a bakony-vertes-pilisi hegyek között, hol Keresztesen kívül van Rác-Keresztur, Sár-Keresztur, Bakony-Szt.-Kereszt, Vértés-Szent-Kereszt, Pilis-Szt.-Kereszt, Péli-Szt.-Kereszt vagy Péliföld.

Mi csak Vértés-Szt.-Keresztről szólunk, mely a Vértés várak sorában Gerencsér várától két kilométerre északra, Bokod község határában, erdő közepett, jókora dombon fekszik. A vidék népe legjobban «vörös klastrom» néven ismeri e templom- és klastromot, melyre az erdő sűrűjében vezető nélkül bajosan lehet rátalálni.

Okmányokban Sancta Crux, vagy Sancta Crux de Wirthis, sőt Kerék-Szt.-Kereszt neven is szerepel.¹⁾ Legelőször a monostor fordul elő s majd egy század múlva a Sancta Crux egyházzal is történik említés. 1146-ban Forco hospes a szt.-mártoni egyháznak That nevű jószágot, «Ugrin comes monostorának pedig, mely a Vértésen fekszik», réteket s egy négy márkán vett szántóföldet hagyományozott végrendeletileg.²⁾ Mivel Forco egyrészt a pannoniai b. Márton egyháza, másrészt Ugrin comes vértési monostora javára végrendelezik, ez a megkülönböztetés egyház és monostor között azt látszik mutatni, hogy ekkor csak a monostor állott, de a Sancta Crux egyház még nem. A monostort pedig Ugrinénak mondja, bizonyára nem egyedül azért, mert az a Vertuson, a Csák nemzetség tulajdonán állott, hanem leginkább azért, mivel hogy Ugrin egyik őse alapította. Csák Ugrin 1185. zágrábi, 1188. győri püspök, 1204. esztergomi választott érsek ugyan ez év aug. 20. előtt fiatalon halt el,³⁾ a miért a vértési monostornak alapítója nem, hanem csak örököse lehetett. Minthogy továbbá Forco a két szomszédos monostort összefüggőleg mintegy egy intézkedéssel s jóformán egy helyen fekvő birtokokkal javadalmazta, ez a javadalmazott monostorok testvériességére mutat, vagyis mind a kettő benczéséke volt, a minthogy Vértés-Szt.-Kereszt 1478-ig csakugyan a Szent Benedek-rend kezén volt.

Pusztá-That, melyet Forco Vámmával együtt, utóbbi, ha leánya örökös nélkül maradna, hagyományozott, a mai Dad falu lesz, melytől nem feketett messze Guedus vagy Guetech (Gesztés), melyet Csák Ugrin bizonyos Forcos comes feleségétől vett meg. Nagyon valószínű, hogy az itt szereplő s a Vértés vidéken egy időben birtokos Forco (Furco) és Forcos egy és ugyanaz a személy, s hogy a Forcos vagy Farkas csak magyar fordítása a Volfger, Volfer, Volfert névnek. 1157-ben Valfert comes Németujvárnál Güssing hegyen alapított monostort, szintén a szt.-mártoni apátság fenhatósága alatt.⁴⁾ Ezen Valfert a hejmpurki Heder grófok oldalrokonai voltak.⁵⁾ A Hederváry grófoknak a Vértésen kiterjedt birtokuk, Gönyünél pedig várkastélyuk volt.

Mindezen körülmények Péli-Szt.-Kereszt ellen szólnak, mely hasonlóképp That nevű falu közelében hegyen s ugyan már a Pilis hegységben fekszik. Csakhogy régebben a Vértés név olykor nagyon tág értelemben vettett. Így 1362 febr. 20-án Nagy Lajos király a bakonybéli apát részére Visegrádon okmányt adott, melynek külső felén a nagy pecsét alatt e szavak olvashatók: «Király urunk meghagyása, melyet nekünk Wertesről küldött».⁶⁾

Azonban mivel később Péli-Szt.-Keresztet a jánosrendűek,⁷⁾ Vértés-Szt.-Keresztet pedig a benedekrendűek birják, nem lehet kétség, hogy Ugrin monostora benczésék kezén volt, mire a végrendeleti egységes intézkedésen kívül az a körülmény is utal, hogy Forco mint That (Dad), Vámma (Pusztá-vám) és Guetech (Gesztés) ura a vértési és szt.-mártoni monostorok körül birtokolt.

¹⁾ Orsz. levélt. fasc. 1180. Nr. 8.

²⁾ Árpádk. okmt. I. 58.

³⁾ Schematism. Jaurin. 1877, 10.

⁴⁾ Czinár, Monasterol. I. 66.

⁵⁾ Lazius, De Gentium aliquot migratione, libr. VI. 180. Turóczi, Chronic. II. fol. 11. Budai Kronik. 47.

⁶⁾ Hazai okmt. II. 109.

⁷⁾ Czinár, i. m. II. 142.

Ha a „Sancta Crux in eremo“ kifejezés alatt nem Bakony-sz.-Kereszt, hanem Vértes-sz.-Kereszt értendő, mint a mely oly járásban fekszik, mely időnkint szintén pusztainak hivatott, akkor III. Honorius pápa 1225-ben megerősítette a sz.-mártoni apátságot Füzegeteu Szent-Kereszt (in eremo,) is Ölbő birtoklásában.¹⁾ Mind a három birtok a Vértes vidékén fekszik.

A „Sancta Crux“ egyházat legelőször Csák Miklós említi 1231- és 1236-ból származó végrendeleteiben. Az elsőben nem említi még az egyházat, hanem csak annyit mond: «Az első földet, mely a Vértes-erdőben fekszik, a rokonság közösen bírja».²⁾ A másodikban már így szól az egyházzal: «Az első földet, mely a Sancta Crux egyház mellett fekszik, három fiam közösen bírja».³⁾ Ebben monostorról nincs szó, hanem csak egyházzal, mely a Vértesen talán ott állt, hol Ugrin monostora volt, s akkor a föld, melyről itt végrendelkezett, a gerenceséri kuria vulgo Wdvorhel, a Csákok «locus specialis»-a volt.

Tehát a Sancta Crux egyház a Vértes erdőben s Ugrin monostora is a Wirthisen feküdt. Azonban vajjon az a monostor szintén a Sancta Crux egyház mellett feküdt-e, az nem annyira biztos, mert feketett az Fejér megye alsó részén Echur (Eger, Egreh, Egres) Dad, Vámma puszták táján is, mivel erről az 1231. végrendelet így szól: «Preterea habeo terram unam Echurnomine pro qua Præpositus remansit fratri meo Archiepiscopo Ugrino coram Iudice». Ha itt esetleg Ugrin monostorának prépostjáról van szó, akkor mivel Echurról és Sancta Cruxról, mint két különböző helyről, intézkedik, a szt.-kereszt egyház nem is itt, hanem csakugyan a Vértesen ott állt, a hol az ma romban hever. Pedig ilyen egyházat sem építettek kolostor nélkül erdőség közepére.

Erről az egyházzal vették egykor a Csákok előnevüket. Zsigmond király 1394-ben Csák Pálnak fiát, kit werthes-kereszturi Junghernek (Junker) hívtak, a száműzetés büntetése alól kegyelemből felmenté.⁴⁾ Vitánnál láttuk, hogy a Vidafölde miatti perben már csak a pusztá «kereszturi» előnév szerepel. E templomról kölcsönözték előnevüket, nem csupán azért, mivel az csákvári törzshelyük mellett nevezetesebb hely volt, hanem főleg azért, mivel a Csák nemzetségre nagyobb jelentőséggel bírt, a mennyiben úgy a monostort, mint az egyházat a szent kereszt tiszteletére építteté s így a Csák nemzetségnek fénye, nevének dicsősége volt. Ismeretes, hogy a kegyurak gyakran monostoros helyeikről kölcsönözték nevüket.

Mikor 1538-ban Mihály pannonhalmi főapát a vértes monostor birtokainak eladása ellen tiltakozott, azt erősíti, hogy a monostor egykor «per divos reges» a Szt.-Benedek-rendnek volt dedikálva.⁵⁾

A vértesi monostor apátjai már korán szerepelnek a történelemben. 1226-ban III. Honorius pápa a bakonybéli és vértesi apátokat András veszprémi fődiakonussal együtt megbízta, hogy az Urias főapát s a zágrábi püspök és káptalan között keletkezett dézsmapört kiegyenlítsék.⁶⁾ Vértes helység Somogy-megyében is feküdt, melyet a mondott évben Béla herceg István zágrábi püspöknek engedett át.⁷⁾ Ez a falu a bakonybéli apátsághoz tartozott,⁸⁾ de külön apátság nem volt s ezért a megbízott apátok közül a vértesi csakis vértes-szt.-kereszt lehetett.

A bisztrai apátságon a chenadi prépost és káptalan emberei szentségtörést követtek el, melynek megvizsgálásával IX. Gergely pápa 1236-ban Gergely győri püspököt s a wettesi (vértesi) és zambói (campói) apátokat Veszprém megyéből s a szt.-tamási prépostot Esztergomból bizta meg.⁹⁾

1276 márcz. 21-én vagyis Benedek napján IV. László király Vértes-Szt.-Kereszten «aput sanctam crucem in Wertes» tartózkodott s egy innen keltezett okmányával a veszprémi apácák jobbágyságait a megye joghatósága alól kivette.¹⁰⁾

¹⁾ Fejér, (D. III. 2. l. 33.

²⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 227.

³⁾ Hazai okmt. I. 16.

⁴⁾ Hazai okmt. II. 158.

⁵⁾ M. Tört. Tár, VI. 240. sk.

⁶⁾ Fejér, CD. III. 2. l. 85.

⁷⁾ Árpádk. okmt. XI. 193.

⁸⁾ Árpádk. okmt. I. 38., 50.

⁹⁾ Árpádk. okmt. II. 51. Hazai okmt. I. 16. Czinár i. m. II. 88.

¹⁰⁾ Hazai oklevélt. 74.

1438. márcz. 18-án IV. Eugen pápa a szt.-mártoni főapátnak s a kereszturi apátnak Győr megyében együttes megbízást ad fontos ügyben.¹⁾

A vértés-kereszturi apátság, melynek apátjai ismételve magas megbízásokat kapnak a pápáktól, ezek előtt jó hírnek, tekintélynek örvendett, mely sokkal régebb keletű, mint azt Rupp véli, kinek állítása szerint a vértési monostort a Rozgonyi-család alapította volna,²⁾ mely tényleg kegyúri jogot gyakorolt felette.

1450 szept. 15-én András perjel és Valentin custos Szt.-Mártonból kéri Rozgonyi Jánost, hogy kegyúri tisztsége értelmében Lámpás Jánost mint apátot Vértés-Kereszturon vezesse be, miután ennek javára Ferencz apát testi nehézkessége miatt Miklós veszprémi helynök előtt lemondott. Egyúttal jelentik, hogy Sebestyén testvér a további utasításokat személyesen fogja Rozgonyinak megvinni.³⁾ Miután a Rozgonyiak a Vértés vidékét Zsigmond királytól zálogba kapták, a kegyúri jogot mint territorialis járulékot átvették és gyakorolták Vértés-Keresztur felett.

Győr és Komárom megyéknek 1419 jun. 11-én Gara Miklós nádor elnöklete alatt tartott együttes ülésén Lajos tатаi apát esküvel erősíti, hogy Tata városának váma (tributum) azelőtt mindig a tатаi apátságot illette, csak Lajos király adta oda ennek felét a kereszturi apátságnak.⁴⁾ Ezzel összefüggőleg Mihály werthes-kereszturi apátnak panasza is vizsgálat s illetve ítélet alá került. Mihály apát bizonyos császári alattvalók ellen panaszt emelt, mert Chetkén (Chatka?), az apátság falujában, egyik alattvalónak házába betörték s abból a lakót fogva magukkal hurczolták.⁵⁾ Ugyanis Losonczy Lászlónak császári alattvalói nagy területet bitoroltak Csetkén. E miatt per támadt, mely a nádor ítéletével úgy nyert elintézészt, hogy Losonczy nemesi mentelmének biztosításával alattvalóinak kellett a kárt megtéríteniök.⁶⁾

Egy másik forrás szerint Gönyői Pál bánnak és Wigmani Farkas Kelemennek fegyveresei rontottak sz. István napján, Mihály apát gazdatisztjére, kit feleségével együtt fogságba hurczoltak Császárról.⁷⁾

1424-ben a vértés-sz.-kereszturi apátság egy somogy megyei Kas nevű birtokon megosztozik többekkel.⁸⁾

Miután a vértés-kereszturi kolostor, úgy mint a többi benzés kolostor, a XV. század vége felé a mostoha idők folytán néptelen, elhagyatott volt, azért Mátyás király 1478-ban azt IV. Sixtus pápa jóváhagyásával a fejérvári Szt. Margitról címzett domonkosiaknak adta.⁹⁾ Ez időben Dénes volt az apát.

A király, úgylátszik, ez alkalommal Vértés-Keresztur birtokai felett egyéb intézkedést is tett, mert midőn Som Józsa 1495-ben Ujlaky után a gesztesi várbirtokokat királyi adományul kapta, akkor Keresztur és Bessenew mint Gerencsérvár tartozékai ezzel együtt Bakócz Tamásra szálltak át,¹⁰⁾ minél fogva a domonkosiak Vértés-Kereszturnak csak egy részét kaphatták.

A pannonhalmi főmonostor a király eljárása ellen fentartotta jogát a vértés-kereszturi apátság birtokaira, melyeknek szétforgácsolása ellen időnkint óvást emelt. Így 1538-ban Mihály főapát tiltakozott a fejérvári János-vitézek káptalana előtt az ellen, hogy János domonkosi perjel az apátsági malmot a tатаi Heuviz folyón eladja, valamint az ellen is, hogy azt Ewrs Domonkos és Nagy Miklós tатаi polgárok megvegyék.¹¹⁾ Az óvás hasztalan volt, mert ezen időben Baranyai Mátyás már a tатаi és katapáni apátságok birtokait is elfoglalta. 1543-ban a török pusztítás, tűzzel, vassal véget vetett minden birtokpörnek a Vértésen.

¹⁾ Hazai okmt. II. 275.

²⁾ Magyarország helyrajzi tört. I. 248.

³⁾ Orsz. levélt. Dl. 14402.

⁴⁾ Pannonh. levélt. Caps. 8, litr. M. Esterházy levélt. Tata Dnii fasc. I. 2., Tudom. Gyűjtem. 1829. XII. 22 hibásan mondja, hogy a gyűlés egy Tata melléki faluban 1429-ben tartatott.

⁵⁾ Pannonh. levélt. Caps. 58. litr. Q.

⁶⁾ Pannonh. levélt. Caps. 8. litr. B.

⁷⁾ U. o. orsz. lev. I. suppl. 23.

⁸⁾ Orsz. levélt. fasc. 1557. Mr. 27.

⁹⁾ Pannonh. levélt. Caps. 59. litr. E. 3. IV. Sixtus pápának eredeti bullája.

¹⁰⁾ V. ö. Gerencsérvár.

¹¹⁾ M. Tört. Tár, VI. 240.

A zsitvatoroki békekötés után (1606.) a Vértes hegység maradt a török-magyar határ, Vértes-Keresztur a törökök kezében maradt, kik azt mint védállomást erődnek is használhatták. 1597-ben Bernsteinak zsákmányoló tatai csapatát egy «Szt.-Márton hegyen» felállított végállomás török őrsege lesből

1. sz.

megtámadta s érzékeny veszteséget okozott neki. Bernstein visszafordult, de a törökök az erdőbe húzódtak, ott hagyva állomásukat, melyet Bernstein elfoglalt. *) Ez Vértes-Keresztturnál történhetett, mely Szt.-Mártonhoz tartozott.

*) Fumez, Histoire Generale des Troubles de Hongrie II. livr. 5. l. 660.

Romer állítja, hogy a benézés kolostorok beszüntetése előtt a pannonhalmi főapát a tihanyi és bakonybéli apáttal együtt adományozták a megszűnt hat s ezek között a vértesszent-kereszt apátságnak is a címét.¹⁾

Czímzetes vértesszent-kereszt apátok voltak :

1771—1792. Kelcz Imre győri kanonok.

1800—1821. Martony János győri kanonok.

1848. Pendl Ferencz fejérvári kanonok.

1855. Lezsó András csákvári plébános.

1869. Biró László szatmári kanonok.

Dessewffy Sándor püspök.

Mikor Esterházy József 1727-ben a gesztési uradalommal a tatáit is egyesíté, kezdődött e vidék gazdasági rendezése, a telepések állandósítása, telepeik kiépítése, melyhez az anyagot az elhagyott várak, tornyok, templomok, kolostorok, malmok s egyéb romok szolgáltatták. Ez magyarázza meg, hogy mért maradt e vidék régi műemlékeinek többnyire csak a hült helye. Ennek esett áldozatul a vértesszent-kereszt románstílusú templom is, mely különben már nagyon meg lehetett viselve, midőn 1687-ben Csáka-kőnek elestével e vidék a török iga alól végre felszabadult. Rongált állapotánál fogva nem tartották érdemesnek, hogy a műépítményt kiméeljék. Mivel már ki volt kezdve, folytatták a pusztítást, hogy szép faragott köveket kapjanak az építkezéshez. Ezekből épült fel a nánai malomtöltés is.

1735-ben Sajghó Benedek főapát tiltakozott a további rombolás ellen,²⁾ mire az abba maradt, hogy az idő vasfoga befejezze, mit a vandalizmus be nem végezett.

A lebontás abbahagyása után ott hagyták a rom körül szerte-széjjel a sok faragott követ, honnan az erdő magányának kedvezése alatt vitte, a ki hozzáfért. Most is hever ott még elég bokrok, haraszt, moha alatt, sőt bizonyára a két méterre nőtt törmelék réteg alatt is lesz eltemetett kőanyag. A széthurczolás megakadályozása végett az Esterházy uradalom az ornamentális részeket, oszlopfejeket, oszlop-lábakat, bordákat, zárköveket, párkányokat, fülkeköveket stb. elvitette részint Csákvárra, részint Tatába. A csákvári díszkertben egy része csúcsíves diadalkapuvá, másik része nyolczszögű oszloppá lett össze-állítva, a fel nem használt rész úgy hever szabadon az oszlop körül. A tatái díszkertben eszményies romot állítottak fel belőle, melyről a felületes szemlélő első látásra azt hihetné, hogy ott valamikor nagyobb díszépület állt.

A csákvári díszkapu (I. sz.) homlokán egymás fölé helyezett két oszlopfej díszlik, a diadalkapu hátsó oldalába a szent Lelket jelképező galambbal ékes tympanont falazták be. A kapu csúcsíves kereszt-boltja vékonyabb kis oszlopokon nyugszik, melyeknek fejei az átmeneti korszakot jellemző több, kevesebb levélesommal (Knauf) különféle alakzatban vannak tartva. Itt látható boltív is, melyet mindkét szélén kettős pálczadisz szegélyez.

A kapu attikájának belső felén, a párkány alá, római feliratos kő lett befalazva. Az égfelé fordított, és a sorok elejéről részben befalazott felírás, melyet alul látni nem lehet, így szól :

EB	VII	T	P	M	P
M	A	T	R	I	M
R	O	R	I	A	N
E	B	I	I	E	M
T	I	N	O	I	V
I	Q	E	I	V	S
P	T	O	P	T	A
N	I	V	G	I	C
M	E	P	O	S	V

¹⁾ A Bakony természetrajzi és régészeti vázlata 44.

²⁾ Czinár, i. m. 134., 277.

Az oszlop a vértesszt.-keresztí nyolcszögű pillérek mintájára lett összeállítva, s talán különcz-ködő tarkasággal azért lett annyi oszlopféjjel megrakva, hogy ezekből minél több biztos helyre kerüljön. A vaskos nagy pilléren ezen felírás olvasható: «Hoc monumentum e vetustis structuræ gothicæ rudibus in apicem prolatum M. Anna e Comitibus Palfis marito optimo Joanni Bapt. Esterházy dicavit 1796». E felírás érteti meg velünk, hogy a kövek honnan, mikor kerültek ide.

Ugyan e pillér szárának oldallapjaiba ránczos ruházatu, satnya alakú, gyarlón készült emberi alakok is be vannak falazva, melyek nem tartozhattak a többi remek vésetű kövek közé. Máshonnan kerültek azok oda, miként az ott heverő két római felírással. Az egyiknek, a három darabra tördelt kőnek felírását Romer¹⁾ után Mommsen is²⁾ közölte. A másiknak egy nagy kőlapon álló kopott sorait így betűztük:

D M
— · — · — XXXCV
ADNAMASIO
NIS E AN XXXV
H S EST T M P
MAGIMARVS
CONIVNX
VV.

Az itt heverő kövek között még egy harmadik is római kőnek látszik. A rajta levő domborműves emberi alak, melynek feje letörött, jobb kezében szőlővel telt esészt, baljában korsót visz. Mégsem lehet azt egész határozottsággal rómainak állítani, mert a vértesszt.-keresztí köveken szintén használtak emberi ábrákat, mint ezt több oszlopféjen látjuk.

A tatái romnál, a befalazott köveken kívül, a kert falára is raktak oszlopféjeket, melyek már nagyon kopottak, azért nem is lehetett mind lerajzolni. Ugyanott a pataokban fekszik s lépesőül használnak egy fogmetszetes kődarabot, mely teljesen hasonló ahhoz a fogmetszethez, melyet a vértesszt.-keresztí apsis párkányán látunk. Az anyag mind a kettőnél durva homokkő. Nem is lehet kételkedni abban, hogy a kövek Vértesszt.-Keresztről kerültek Tatába.

A legkisebb, talán a portale oszlopok nehánya már veres márványból lett pótolva. Pótolva lett néhány oszlopféj is, melyekre majd a leírásban fogunk figyelmeztetni.

A történetnek előrebocsátása után keressük fel magát a templomromot, melyet a nép közönségesen «vörös klastromnak» hív. Hogy miért, azt bajos kitalálni. Vörös klastrom van az országban mindenfelé, melyekre könnyen ráfognak, mint Vértesszt.-Keresztre is,³⁾ hogy pálosokéi voltak. Pedig a pálosok nem vörös, hanem fehér csuhát viseltek.⁴⁾ A benzések után domonkosiak birták Vértesszt.-Keresztet a török hódításig. Hogy a török hódítás után a vértesszt.-keresztí kolostorban vörös-keresztes barátok laktak volna, arra nincs adatunk. A török háború előtt a fejevári János-vitézek lovagrendjének voltak ugyan a Vértesszt. vidékén birtokai, mint Tymár, Baruk, Gránás, talán Gyánt is,⁵⁾ de alig hihető, hogy Vértesszt.-Kereszt ez időből örökölte volna a «vörös klastrom» nevet. A török hódítás alatt sem Vértesszt.-Kereszten, sem Majkon nem laktak barátok. Mikor 1687 körül Csókakő bevételével a vidék felszabadult a török járom alul, alig költözhettek be mindjárt szerzetesek a kolostorba, mely alig is volt lakható állapotban. Továbbá e kolostor 1720-ban a gesztési uradalommal együtt Esterházy Antalról annak két testvérére, József és Ferenczre szállt át. 1727-ben Esterházy József vétel útján megszerezte Tatát. Már 1735-ben Sajghó főapát tiltakozik a vértesszt.-keresztí templom bontása ellen. Tehát 1687-től

¹⁾ A Bakony stb. 58.

²⁾ Corp. Inscript. lat. Pannonia Nr. 3366.

³⁾ J. Pauer, Historia Diœcis alb. Regal. 380.

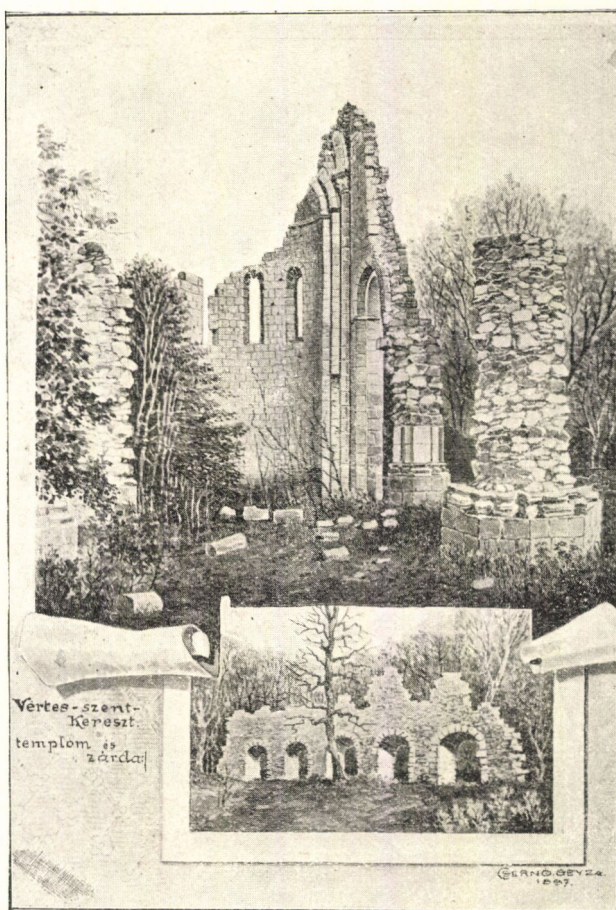
⁴⁾ Bonanni, Verzeichniss der geistl. Ordenspersonen in netten Abbildungen. «Pauliner».

⁵⁾ Fejér, CD. VIII. 2. l. 588. Árpádk. okmt. XII. 450. Pauer J. Az egyházi rend érdeme Magyarorsz. történetében. 371.

1735-ig nem volt alkalmas időpont, hogy Vértesszent-Kereszten akár pálosok, akár vörös-keresztes barátok letelepülhettek volna.

Szálas erdőben, mérsékelt emelkedő domb hátán, düledezik az eltűnt monostor mellett a templom, a román építészet gyöngye, mely pusztulásában is bámulattal és fájdalommal tölti el a látogatót. E templom Rómert is bámulatba ejtette, ki elragadtatásában úgy jellemezte e műemléket, hogy «a vértesszent-kereszt-bazilika unicum, gyönyörű faragványai valóban bámulatosak».*)

A templomnak főapsisa aránylag még legépebb. (II.) Ennek balsarka a kezdő diadalívnek oszlopfőjén kissé felebb emelkedik, innen folytatólag az ablakívezetek hátaig le van bontva. Az oldalapsisok-

II. sz.

ból kevés áll. A templom hosszoldalain a zárfalak majdnem az alapzatig leromboltattak. A nyugoti zárfalból talán hat méter magasság áll, belül ép, de kívülről a faragott kőburkolat le lett hámozva.

A templom padimentumát felszedték. Egy pár pillérnek gránit lábozata (Sockel) még ép, egy-néhány kihámozott pillérnek váza (Kern) úgy meztelenkedik, de a hajónak középső két pillérje egészen az alapzatig össze van rongálva.

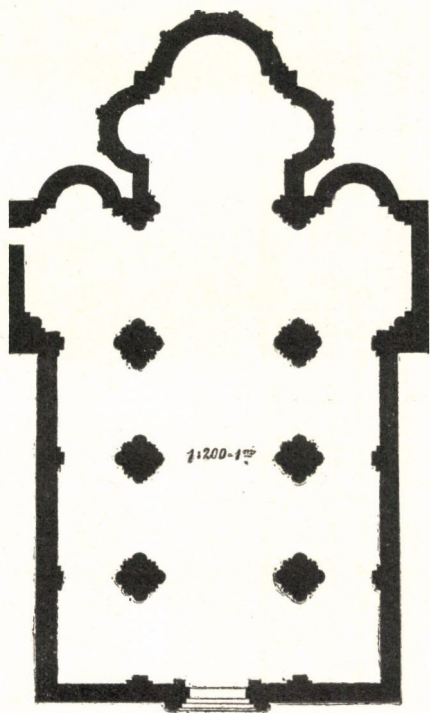
A nyugoti zárfalban a portálénak kibontott, kifosztott nyílása nemcsak semmiféle díszet, de még a nyílás formáját sem mutatja. Mellette a hajóban jobbra-balra egy-egy oszlopfő a falszalagos pilléren. Egyiknek koronája szinte dagályosan van ékesítve. Ugyanott az oldalhajók sarkaiban a két falpillérnek megfelelőleg egy-egy gyámkö árváskodik.

A lábozatok sarklevelei, egynéhánynak kivételével, lekoptak, letörték. A megmaradtak egyikét a

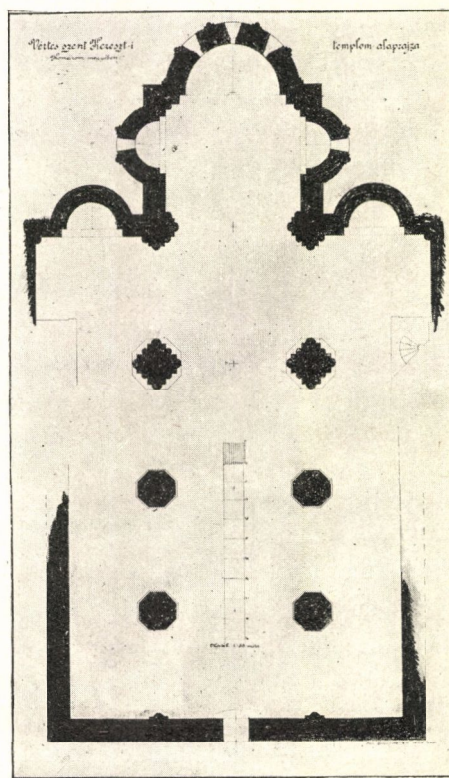
*) Győri tört. s rég. füz. II. 359.

falról lehullott kő csak legújabbán tette tönkre. Az idő viszontagságán kívül a kirándulók, kik neveiket megörökíteni szokták, sem mentek a rombolás vádjától.

Évről-évre jobban pusztul e tisztelet- és kíméletreméltó árpádkori műemlék. Még 1857-ben Mendl Lambert győri elemi- és rajztanár sokkal többet láthatott e műemléken. Ő egy-két évi szünidejét szentelte e műemlék tanulmányozására. Részletesen, pontos felmérés után elkészítette az alaprajzot, meg-rajzolta az apsist, vázlatozta a romok egyes részeit. Kidolgozott rajzait Ebenhöch Ferencz győri kanonok vette át, hol azoknak nyoma veszett, méreteit, vázlatait nekünk engedte át, a miért hazai műemlékeink e lelkes barátjának minden igaz hazafi hálás köszönetet mondhat, mert ezen alapos előmunkálat segítségével volt lehetséges, hogy a vértessz.-keresztí műemléket graphikailag megmentsük. Csernó Geyza budapesti festőművészszel újra végig jártuk és mértük a műemlékeket s a mit találtunk, az ő sikerült rajzaival mutatjuk be a közönségnek.

III. sz. a). A vértessz.-keresztí templom alaprajza Kantner Jánostól.

III. sz. b). A vértessz.-keresztí templom alaprajza Csernó Gézától, Mendl méretei nyomán.

Az egyház hajdanában, a mennyire lehetett híven kifejezésre juttatta mystikus felfogását az építészetben is. Mivel a szent város hegyen fekszik (mons domus. Jer. XXVI. 18.) s mivel az Úr szintén sziklára alapítá az ő egyházát, azért régente leginkább hegyre, dombra építették az egyházakat s ugyan mindig keletről nyugatra állítva, mivel a világ világossága, lux mundi, lumen Christi, keletről jött. Sőt a keleti ember ma is, mikor imádkozik, arczczal keletnek fordul. A keresztény a szentély felé fordul, mely a templom keleti végén állott. Ez az a szent vonal, melytől a régi mesterek soha el nem tértek s azért régi templomoknak ez egyik főjellemvonása.

A vértessz.-keresztí templomot régi mesterei szintén magas helyre 36-580 méter hosszúsággal szigorúan a kelet-nyugati vonalba állították.

A templom alakja kettős díszkereszt. III. a) III. b) Ugyanis az oldalhajókat átszelő rövid karok a főszentélylyel keresztet alakítanak, de a főszentélynek jobb- és baloldali félkörös kidomborodásai a főapsissal szintén hereleveles keresztet képeznek.

Ez az alak unikum. Az apsis félkörének íve, hogy élénküljön, megtöri, felváltja körhajlását a gothikus herelevél mozgékonyabb tagozásával. Ez az alapnak átmeneti jelensége, melyet kifejeletten a csúcsíves bolt tetőzött be. A templom elnevezése a templom alakjában megtestesült.

Találunk ugyan úgy hazánkban, mint hazánkban kívül olyan románstílusú templomokat, kápolnákat, melyeknek apsisköröndje több kidomborodásban megtörik, de olyan keresztalakú, minő a vértesszentkereszt, nem akad. Legjobban közelít hozzá a Szt.-Márton templom Londonban.¹⁾ Apsisdomborodásokkal birnak a montmajeuri apátság Sainte-Croix kápolnája Arles mellett,²⁾ a perigieuxi Saint-Front apátsági templom,³⁾ a cahorsi katedrális (Verneille), a herzenrúdi krypta Achen mellett (De Roisin); hazánkban a Szűz Mária kápolna Hevesben, a premontrei Szt.-György kápolna Szt.-Antal mellett Bácsban s egy kápolna Szakolczán.⁴⁾

Ipolyi szerint a vértesszentkereszt templom a sugárkápolnákkal környezett apsisok francia modorában épült.⁵⁾ Nagyobb méretű templomoknál az apsisokat övező, sugaras domborodások idővel kápolnákká növekedtek. A vértesszentkereszt templomapsisnak alakítása, határozottan románstílusú kereszt ábrázolására célozott.

A vértesszentkereszt templomot nyolcz két soros pillér egy fő- és kétoldal hajóra osztá. Mind a három hajó félkörös apsisal végződik. A főszentély azonkívül egy-egy félkörös domborodással bir. Úgy az apsisok, mint a főszentély oldalainak félkörei a zárfa vastagságán kívül domborodnak. A félkörök falvastagsága különböző, a főapsisnál 1.064, az oldali félköröknél 0.961, az oldalhajók apsisainál 0.867 méter.

A főapsis félkörének szélessége	---	---	---	4.813 méter
„ „ mélysége	---	---	---	2.496 „
Az oldali félkék szélessége jobbról	---	---	---	2.536 „
„ „ „ balról	---	---	---	2.529 „
„ „ mélysége jobbról	---	---	---	1.268 „
„ „ „ balról	---	---	---	1.274 „

E félkörös félkéket derékszögű mélyedés (Abstufung) keresztel, mely a főapsist az oldali félkével egy közbeeső harmadik mélyedés alkalmazásával köti össze. Ennek sarkában háromnegyedes oszlop áll, melynek sudaras szára a középső félke boltvállainál felebb nyúlt, hogy az ezen oszlopfejből kiinduló ívet a szentély keresztboltozatát a félke félkörös boltozatánál, az úgynevezett fejkötőnél (chevet) jóval magasabbra feszítse.

A félkék félkörös nyílásai az ablaknyílások félköreivel voltak szintesek s ugyan az oldali félkék a középfülke ablakaival, a középfülke nyílása a középhosszhajó oldalablakaival.

A köröndfalakat a boltvállaktól páleza-párkány övezte s ugyan az oldali félkében az oszlopláb felső tagjától 4.706 magasságban.

A szentély oldalfülkéi mellett a fal belülről a pillérig 1.896 méter egyenes szintben marad, valamint hogy kívülről balfelől 1.446, jobbfelől 1.196 méter a falnak egyenes szintje, hogy itt 0.933 méteres vastag töréssel az apsis falszalagjára szögeljen.

A főszentély a félkével együtt a templomépület egész hosszából egy negyedet, vagyis 9.033 métert foglal el.

A szentély szélessége a diadalív lábozatánál 5.582, ezen belül 7.010 méter.

A szentélybe öt félkörös ablak világított, három a főapsis félkéjében s egy-egy az oldali félkében. Ez utóbbiakéi a szentélyben álló attikai oszloplápnak felső tagjától 1.583 méter magasságban elhelyezve 0.434 méter belnyílással birtak. Középníylásuk volt legszűkebb, mert innen oldalaik úgy ki

¹⁾ Henry Revoil, Architecture Romane de Midi de France. I. Plan. XXXIII.

²⁾ Violet-le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française. II. 445.

³⁾ Violet-le-Duc, i. m. II. 366.

⁴⁾ Dr. Henszlmann, Magyarország ős keresztény román és átmeneti stílusú műemlékei 142.

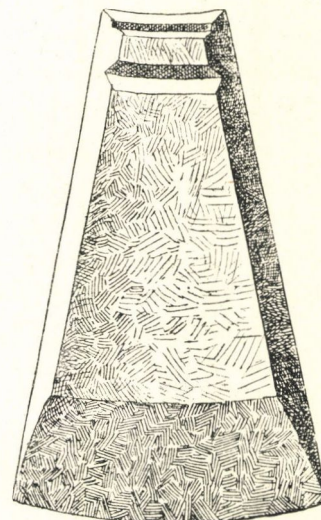
⁵⁾ Kisebb munkái I, 25, 28, 32, 103.

mint befelé tágulólág, az ablaktalpak pedig rézsutosan voltak tartva, hogy egyrészt a világosságot nagyobb mérvben felfogják, másrészt a vizet akadálytalanul lefolyassák. Az oldalhajók szentélyfülkéinek szintén egy-egy ablaka volt, melyek az alaprajzban azért nincsenek feltüntetve, mivel a falak már ezeken alul le vannak bontva.

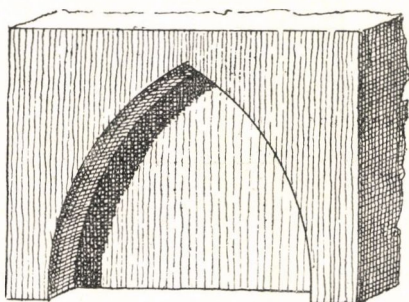
Mielőtt a részek leírásához fognánk, megjegyezzük, miszerint azok mind egységes egytized méretűek 1:10 arányában.

Az ablaknyílás (Laibung) alakzatát az ablak boltjának ide hátára fektetett zárköve IV. és V. metszete mutatja. Ezen kő a fal vastagságának feléig, az ablakrámaig ért. Keskenyebb részén alulról és oldalast háromszögű rovátkok, oldalai pedig rézsutosan vannak kifaragva, hogy mint ék a bolthajtást lezárja. Az alsó rovátkába az ablakráma illeszkedett, hogy a szél ki ne dobhassa, az oldali rovátkába az ablaknyílás másik felének zárköve kapcsolódott. Még ablakrácsozat számára is hagytak helyet, mert a két zárkö összekapcsolása után egy harmadik rovátka is keletkezett az összefogódzó kövek sarkainak kivágása által, mint ezt az oldalmetszeten látjuk. A kő szélesebb, nehezebb, rézsutosan vágott végével az ív vállán nyugodott.

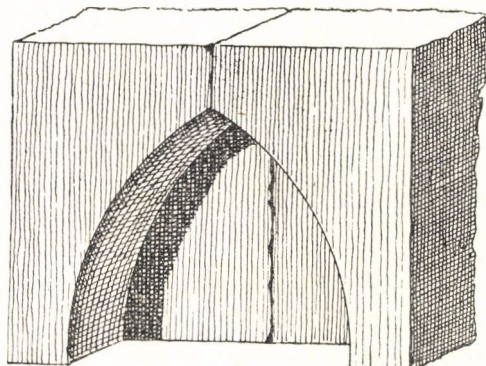
A hajók 25·305 méter hosszúak voltak. Négy pár pillér az ezeknek megfelelő falszalagos (Lisene) oldalt pillérekkel a hajó hosszát ugyanannyi járomra darabolta, melyek közül a szentélybe nyíló első járom 7·137 méter hosszú volt. Ebből nyultak ki a templom kereszthajójának karjai, minélfogva a templom itt 19,973 méter széles volt, míg a nyugoti zárfalnál a hajók csak 17·037 méter szélességgel bírtak. Ezért a karok kiszögelésére egyenkint 2·936 méternek a fele esett, a

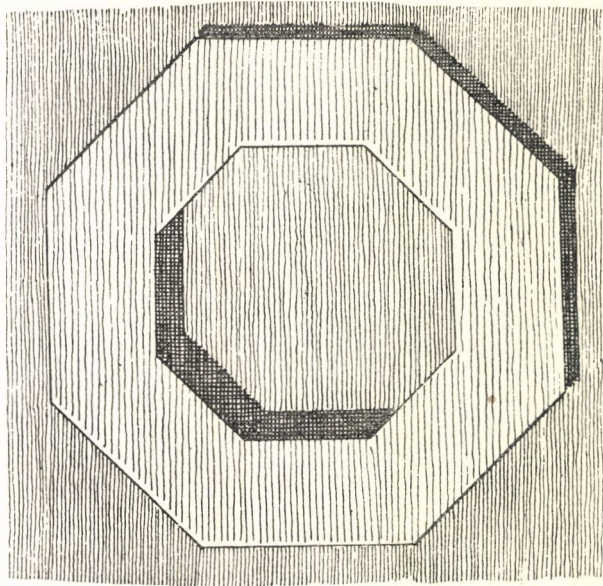
V. sz.

VI. sz.

VII. sz.

VIII. sz.

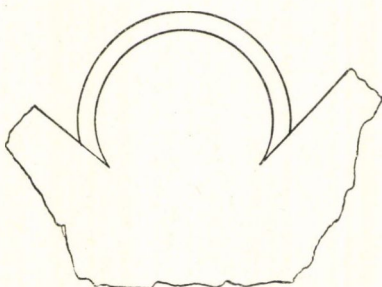
mi a szentély félkörös oldal-domborodásaival arányban állt. A karoknak ezen kiszögelésében voltak a chorusok s nem a szentélyben, mely alatt krypta sem volt, a mi az átmeneti korszaknak jelensége.

A chorusokon több csúcsíves fülke lehetett VI., VII., melyek vagy egy vagy két kőből voltak össze-

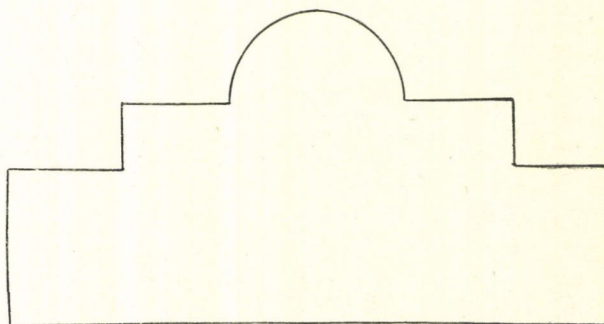
állítva. Másutt alig volt helyük. A nyolcszögű fülke VIII., vakablakkép valamelyik oromfalon lehetett alkalmazva. A szentélyben nem lehetett, mert ott a még álló rész hiányt nem mutat.

Az északi karnak összekötő fala a pillér közepéig látszik benyúlni, úgy, hogy a kart az oldalhajótól teljesen elzárta, minélfogva az oldalhajóban az összekötő fal előtt külön oltár is állhatott. Ezen összekötő fal mellett juthattak a szószékre, mely ennél a pillérnél volt elhelyezve. Ennek nyugoti oldalán valóban falazás nyoma látható.

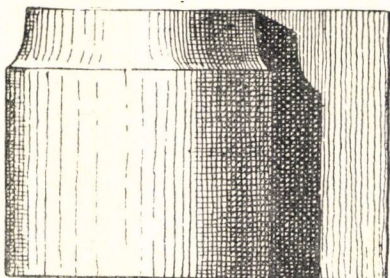
Ugyancsak az északi karból ajtó nyílt a sekrestyébe, mely a kereszthajó irányában 26 méterig folytatódó zárdaépület szárnyában volt a templommal összekötve. A kolostornak ezen szárnyán a

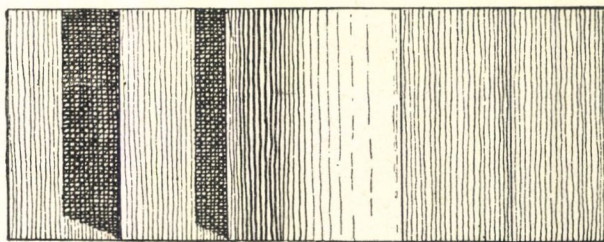
IX. sz.

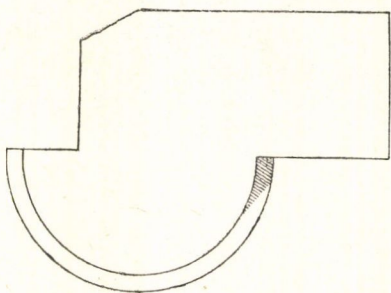
XII. sz.

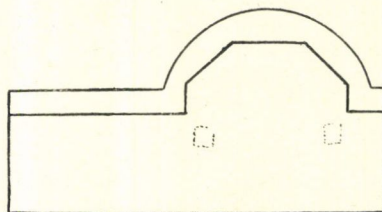
X. sz.

XIII. sz.

XI. sz.

XIV. sz.

keresztutnak öt félkörös íve maradt fenn, miként a II. sz. képen látható. A kolostorból egyéb nem maradt, mint a kiszedett alapzat árkai.

A hosszhajóban állott három pár pillér közül a középső pár teljesen le van bontva, a miért egymástól való távolságukat csak ezeknek átugrásával lehet bizton mérni. A hosszhajóban épen maradt pillérlábozatok keleti párjától a nyugoti párig 12·455 méter volt a távolság s így az utolsó pár 5·840 méter távolságban állott a zárfaltól, hol a pillérek féloszlopainak megfelelőleg falszalagos pillérek s a hajók sarkaiban gyámkövek viselték a boltozat terhét.

A hajók keresztezésében a pillérek nem álltak a régi egyenoldalu négyzetben (Vierung), hanem már az átmenetet jellegző egyenközényben, mert míg a hajók hosszában 7·137 méter volt a pillérek

közi távolság, addig a hajók szélességében 8·153 méter volt a főhajó szélessége, minél fogva az oldalhajók szélességére egyenkint 8·904 méternek a fele esett.

A pillérek hatalmas tömbjei a hajó hosszának jókora részét töltötték be s oly közel álltak egymáshoz, hogy nem fért volna be közéjük még két pillér, mert a lábozatok (zocles) köze még a legtávolabb állók között is 4·582 és 4·556 méteres volt, pedig a pillér nyolczszögű lábozata 2·552 méteres egyenoldalu négyzetből indult ki.

A pilléreknek közelsége, nagy tömbje, oszlopokba való feltagolása, keresztalaku összeállítása az átmenet jelensége. Különben vaskosságuk arra is vall, hogy nagy tömeg, nagy magasság épült fel rajtuk.

A pillér-lábozat 2·552 méteres alapvonala három részre oszlott. Az octogon-alak sarkait 0·806 s 0·782 méteres részekben kivágva, maradt 0·964 méter középrész octogon-oldalnak. Továbbá ezen octogon-oldalak felezésével kikapjuk a négyszögű pillértömeget (Kern) 2·081 méteres vastagsággal. Ha e négyzettömbből a négy sarkot egyformán kivágjuk, úgy hogy pillérszinnek 2·052 méter kerüljön, a keresztben álló négy pillérszín elé pedig egyenkint 0·565 vagy 0·559 átméretű féloszlopokat, a sarkokba pedig 0·316 átméretű háromnegyedes oszlopokat állítunk, akkor összeállítottuk a négy fél-, négy háromnegyedes oszlop- és nyolcz saroktagozatból álló pilléres oszlopnyalábot, melyben az oldalhajók oszlopai valamivel kisebb méretűek voltak. IX., X., XI., XII., XIII.

A pilléreknek ezen tagozása nem maradt mindenütt egyforma. A nyugoti zárfalnál állók szármadarványán látjuk, hogy e pillérek nem voltak fél- és háromnegyedes oszlopokra tagolva, hanem egyszerűen nyolczoldalu tömörséggel terpeszkedtek lábaikon úgy, mint a hogyan a csákvári kertben egy pillért összeállítottak.

A pillérek ezen alakjának megfelelőleg az oldali falszalagok élei is le voltak szelve. XIV.

Ennek daczára ezen pillérek sem maradtak tagozás és diszítés nélkül, sőt éppen ezeknél a tagozás már a nyolczszögű lábozat szegélyének félhornyozásával és pálcázásával kezdődött, hogy ez által is a pillér vaskosságának nyomasztó hatása némileg feloldassék.

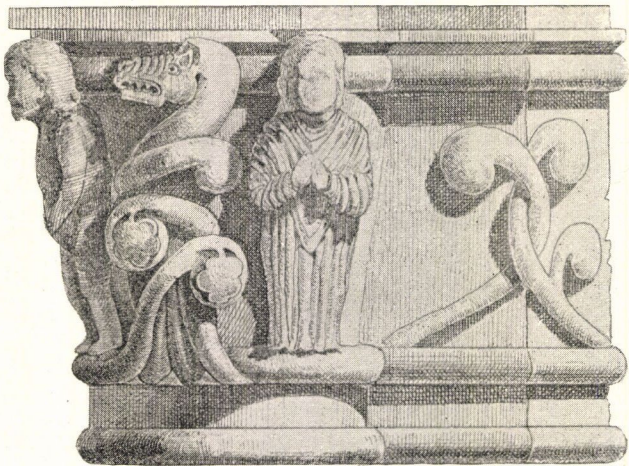
Tekintve a templomoknak régi beosztását, mely szerint a főajtónál a narthex, a bünbánók helye volt, melyet a kísértés, a bün, a bünbeesés szörnyűségeivel, meg a bánat megtisztító, megmentő hatalmának jelképeivel szoktak volt ellátni, s látva a kos, bárány, öz, majom, oroszlán, párducz, kigyó, sárkány-diszítményes oszlopfejek tompaszögű voltát, merjük állítani, miszerint ezeknek nagy része az utolsó pillérpárt a bünbánók számára tükörkép ékesíté. Ez volt a biblia peccatorum. Ebben a felfogásban a symbolismus is támogatja a régészetet, mert mikép a világosság elüzi a sötétséget, éppen úgy üzi, szorítja ki az erény fénye, a szentség, a sötétség hatalmát, a bűnt, a mely ugyanazért az ajtó felé szorul.

Ilyen állatdiszítványokból maradt egy nagy oszlopfej, négy darab oroszlánpáros, három darab egy oroszlános sarok, egy csonka oroszlános saroknak elvált egy-egy oldala, egy majmos, egy kétfarku basiliszkpárduczos, egy hosszú ivart fujó sárkány páros, egy akántleveles sarok s még egy ilyennek elvált lapja, vagyis összesen 10 egész sarok, 4 fél saroklap, a mi 12 pillérsaroknak felel meg.

A nagy 0·60 méter magas oszlopfej mellett a 0·34 méter magas kétoldalu lapos sarkok inkább a pillért szalag gyanánt (bandeau) övező tag diszítésének látszanak, melyet az oszlopfej helyén nehezen, de körülbelül embermagasságban jól lehetett kivenni a pillérszárakon.

A nagy oszlopfej XV. 0·80 méteres szélességű darabja két sarokra s egy féloszlopra, magassága pálczák által tagolt nyakra, fejre, s fedőlapra s az utóbbi megint lemezre s borítóra (Überschlag) oszlik. A kampós, leveles venyegékkal körülfont oszlopfejen két emberi alak között egy sárkány látható. Bő, bokáig érő kámzsában, összetett kezekkel bünbánóskodik az egyik emberi alak, míg a másik hizott hasán nyugtasztja kezeit az írás szavainak «kiknek istenük a has» (Filip. II. 19.) értelmezésére. Talán érthetőbben jelképezi ezt a venyeg-ölelésekből kiemelkedő s feléje forduló sárkányfej.

A négy oroszlánpáros sarok egyike sem egyezik a másikkal. Habár az állatok úgy nagyjában páronként megegyeznek egymással, de a párok a fej alakjára, a test idomára, tartására, a lábak állására nézve egymástól különböznek.

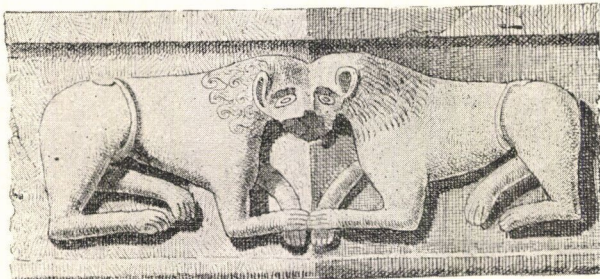
XV. sz.

XIX. sz.

XX. sz.

XVI. sz.

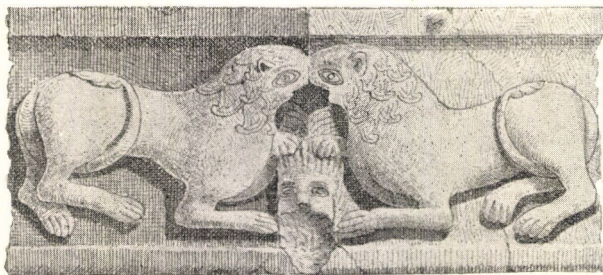
XXI. sz.

XVII. sz.

XXII. sz.

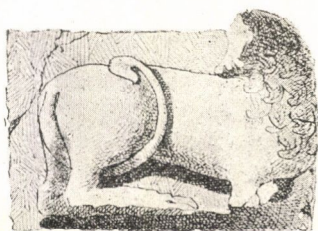
XVIII. sz.

XXIII. sz.

Az egymás felé fordult oroszlánpárok XVI—XIX. két állatja majd csak egy fejet mutat együttesen, majd pedig mindegyik állatnak feje külön látszik, de e mellett harmadik fejnek még egy álarczot is tartanak közösen. Az álarcz az oroszlánok pofájával megegyező nagyon tipikus kifejezéssel bír. Ezen sajátságos jelenítés az Istennek büntető ítéletét jelképezi a gonosz nagyok s romlott nemesek felett, kiket az Isten rabigájába hajtá olyan ellenségnek, «melynek ordítása, mint az oroszláné, ordít mint az oroszlánok kölykei és agyarog és megragadja a prédát és átfogja és nincs, ki azt elvegye tőle». (Izs. V. 29.) Az oroszlánok közül két pár vékonyabb, kölykeknek látszanak.

A velencei San Paolo egyház két oroszlánának, melyeknek egyikét kígyó szorítja, másika az áruló Carmagniola fejét marczangolja, semmi köze a vértessz.-keresztii oroszlánokhoz.

XXIV. sz.

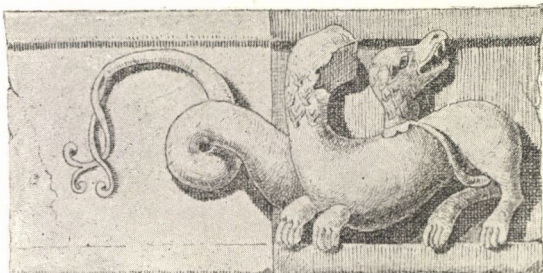
XXV. sz.

A következő két kőnek XX., XXI. könnyen érthető a jelképe. Egyiken a páva-szárnas kevélység oroszlán képében megcsipte, megölte a gyanutalanul bizalmaskodó ártatlanságot, a jelképes özikét, a másikon nyalánk majom egyik kezében diót, másikában más gyümölcsöt tartva, a torkosságot jelképezi s ennek mellégyökerét a kandiságot, kíváncsiságot az a becsomózott kis valami jelzi.

A XXII. és XXIII. sz. kővek pendantok, mellékképek. Az egyiken ugri bárány játszik védtelen ember képében (Ecl. XLVII. 3.) az idő változatosságának és hatalmának jelképesoroszlána előtt; a

XXVI. sz.

XXVII. sz.

másikon kos fekszik szintén nyugvó s egyik lábával nyitott könyvet érintő oroszlán mögött, melyet a szerzetes életet jelképező szent megfékezett az evangelium szavának, tanácsainak erejével és a szerzetesi regulák korbácsával. «Eljövén az oroszlán vagy medve s elvivén a kost a nyájból, én megkergetém azokat és levivém és kiragadám a szájokból». I. kir. XVII. 34. Valamint a nyitott könyv, úgy a csapásra emelt korbács sem jelenti itt a fizikai, a nyers erő alkalmazását, hanem az erkölcsi erő hatását, mely alatt a vadság, kegyetlenség, zsarnokság oroszlána megszeli. A korbács nem is vesszőből, hanem regulákkal teleírt pergament szeletekből áll, milyent a szerzetesek a középkorban önsanyargatásra használtak. Ilyen korbácsot őriz az Ambras-féle gyűjtemény is.

A torsók közül az egyik oroszlán XXIV—XXV. majdnem egészen meztelenre vetköztetett rab-szolgát tepert le, a kit itt külön mutatunk ugyan, de a kővön csak alul, ennek fekvési oldala peremén látható. Mintha a másik oroszlán XXVI. szintén valami testtagot, kézfélét szorongatná a lábai közt. Vajjon nem-e a szegények elnyomatásának könyörtelenségét jelképezi itt a symbolizált vértanúság, melyet a pogányság ujongva aképp fejezett ki: «christianos ad leones!»

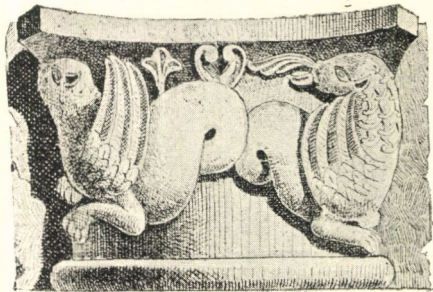
A XXVII. sz. kövön kétfarkú sárkány-kigyó mellett a sz. írás szerint párduc áll, mely amattól nyeri veszedelmes hatalmának varázsát. Sz. János mondja titkos jelenéseiben: (XIII. 2.) «És a vad-állat, melyet láttam, hasonló volt a párduczhoz, és lábai, mint a medve lábai és szája, mint az oroszlan szája. Ez a sárkány ennek adá erejét és nagy hatalmát». Úgy látszik, mintha a műfaragó a kétfarkú sárkánnyal tulajdonképpen a basiliszkus kigyót akarta volna jelképezni, mely éppen ordításra tátja száját. Pedig Plinius (hist. natur.) szerint a basiliszkus nem csak szemével öl, hanem hangjával is elriaszt minden élő lényt. Ezen mythikus állat idővel az írás symbolikus szörnyévé lett, melyet kigyónak képzeltek pikkelyes testtel, szárnyakkal, koronás fejjel, kokas lábakkal stb. Különböztet a basiliszkus nemcsak Plinius, hanem az írás szerint is nagyon veszedelmes állat volt. «Ime én basiliszkus kigyókat küldök rátok, melyek ellen nincs varázs és megmarnak titeket úgymond az Úr». Jer. VIII. 17.

A kétfarkú sárkány mellett a szárnyas kigyó ép oly veszedelmes állatot jelképez. Ez utóbbi köveinken párosával kétféleképp és mindig művésziesen van ábrázolva.

Az egyik kövön a nyulánkább sárkánypár állatjai XXVIII. sz. egymás nyakát karika módra átfűzve fejjel szétnéznek és ivarfélét tartanak vagy fűznek. Testük, szárnyaik symmetrikusan vannak rendezve s nagyon gondosan kidolgozva. A mythus szerint a kigyók összedugják fejeiket s úgy fújják párjukat, mint a közmondás tartja: egy követ fúznak — a gonoszágát. A paradicsomi boldogságot megmérgező kigyófajzat pározása a buja élet hamisságát akarja ábrázolni, mert a viritó bogáncsrózsa is arra int, hogy a buja életörömmel mindig vele nő a sebző tövis fájdalma.

XXVIII. sz.

XXIX. sz.

Ugyanez a motívum ismétlődik egy másik kövön XXIX. sz., mely gyönyörű oszlopfej. Ezek a kigyók másképp vannak idomítva és elhelyezve, valószínű, hogy más a jelentésük is. Itt csupán az állatoknak, gyűrűzött farkai érnek össze, míg testük előrésze, mint egy háromszögnek két szára szétágazólag fekszik. Ezt az állást a fedőlapnak görbe vonala kívánta. A kigyók fejjel egymásra néznek csábítóan ingerkedve. A him ágas nyelvét öltögeti a nőstényre, melynek levélalakú, a himnek kétágú farkavége a háttérben billeg. A him szárnyát testéhez szorítja, a nőstény pedig a testtől elállóan tartja s ezek nem a symmetria, hanem az animalis élet nyilvánulása szerint vannak rendezve. A jáki templom sárkánydiszitménye némileg emlékeztet a vértessz.-keresztire.¹⁾ Ezzel összehasonlíthatók az Arles melletti Notre-Dame des Aliscamps, és Droite Auban egy Sz. Mária templom oszlopfejei.²⁾

A sárkányszörnyek összefonódása, merész domborítása, könnyed, szabad tartása francia iskolára vall.

Végül ide tartozik egy akántlevelű saroktöredék XXX. sz. s egy másik ilyen alakú sarok oldalának, XXXI. sz. mint látszik, szintén töredéke. A diszítés e motívuma a LXXXVI. sz. oszlopfejen fordul elő.

Az egyik pillérfaj diszesebb részeinek bemutatása után visszatérhetünk a pillérnek egyéb részeihez.

¹⁾ Dr. Henszlmann, i. m. 160. ábr.

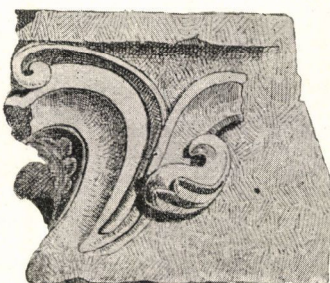
²⁾ Henry Revoil, i. m. I. Plan. XXV. III. Plan. XLIII.

Az oszloplábak alatt 0·118 méter magas talpak (Plinthe) szélessége a különböző tagok nagysága szerint különböző. A féloszlopok alatt 0·499 méternyi volt. A két féloszlop között álló tagok talpai négy kisebb szögben voltak kiszeldelve.

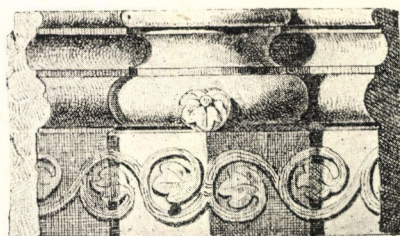
A lábak a korinthy oszlopoknál használt attikai láb tagozásával alsó és felső tekerccsel, körhoronnyal, egyszerűek, szemrevalók voltak. XXXII—XXXIV. sz. A két tekeres (petit, gros tore) közé szorított körhornyot (rond creux) egy lemezkének (reglet) közbeszúrása elválasztván a felső tekerestől, majd pedig mind a két tekerestől is, ez a csekélység az egész lábat kellemesen élénkíté, mert a horonyvonal megtörése folytán a tekerések dudorai puffadó hólyagokként még jobban kidagadtak. Az alsó tekerések ezen puffadása néhány lábnál 0·118 méterrel kívülre dagadt a láb talpánál XXXV. a—b, valamint az oszlopfej a fedőlapnál, a mi átmeneti jelenség.

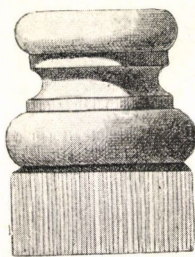
XXX. sz.

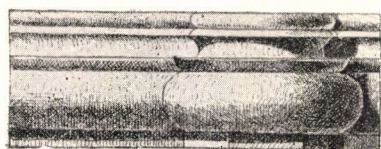
XXXI. sz.

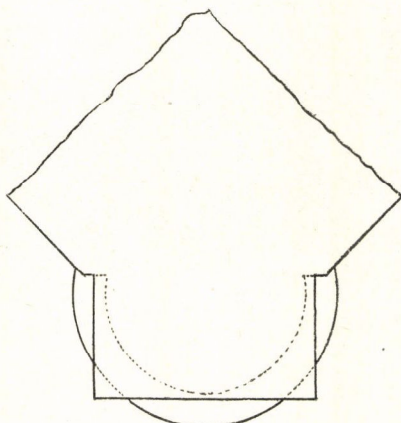
XXXII. sz.

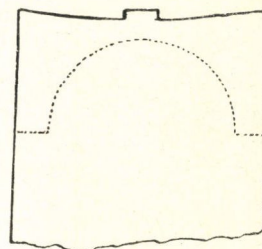
XXXIII. sz.

XXXIV. sz.

XXXV. sz. a)

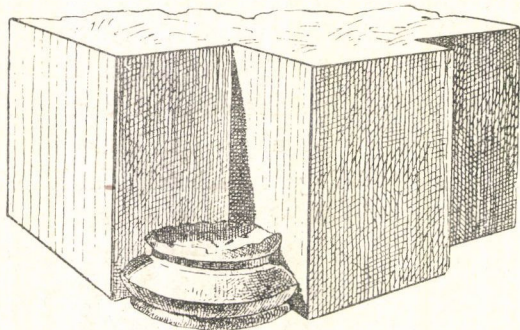
XXXV. sz. b)

A lábak a talpak felett átlag 0·217 méter magasak voltak, s ugyan az alsó tekeres magassága 0·095, puffadása 0·085, a kisebbik tekeres magassága 0·053, puffadása 0·029, a horony pedig 0·070 méteres. Ebből az alsó lemezkére esett 0·015, a felsőre 0·008 méter magasság. Az alsó tekeres alatt a talpon 0·007 méteres rézsutosan emelkedő szegély (ourle) folyt körül.

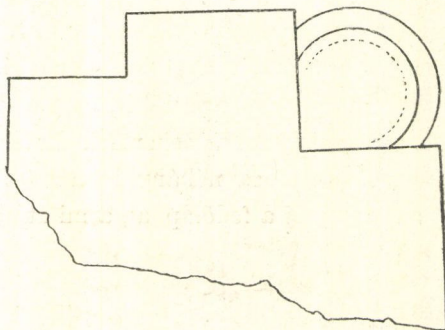
Ezen tagozástól némi eltérés történt azzal, hogy némelyik lábnál, talán a vízszint miatt, hiányzott az alsó tekeres. Ez esetben a felső tekeres egyszerűen félhoronyra (demi creux) nehezedett, mely a talp sarkából indult ki. Vagy pedig a felső tekeres puffadása lapokra van lecsiszolva; avagy az alsó tekeres nyomottabb (tore corrompu) volt, miként ezt a metszetével bemutatott háromnegyedes oszlopocskák lába mutatja. XXXVI—XXXVII.

A talpak sarkait az elmésség symbolikus inspirációja nagyon változatos sarklevél-gazdagsággal csinosította. Sajnos, hogy e sarklevelek többnyire le vannak kopva, törve, s ebből a kedves építészeti

piperéből mindössze csak hét darabot mutathatunk be, a rózsácskát a XXXII. sz. oszlopfejnél, hármass erezetű leveles venyegével körülfont talpán, négy golyósat XXXVIII—XLI., melyeket egyenkint egy-egy levél, akánt, szívlevél (*rais de cœur simple*), jegyenyelevél vagy virágos inda takar, két fejet

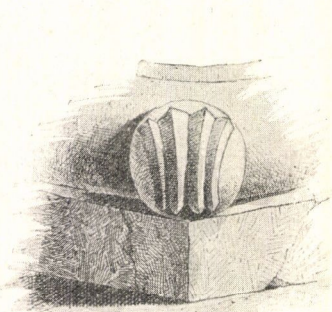

XXXVI. sz.

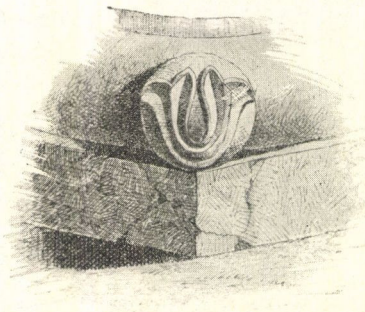

XXXVII. sz.

XLII—XLIII., egy hegyes orru rókát, egy kurtafülü oroszlánt, mely daczosan szembe néz, míg a róka ravaszul sunnyog. Keresztülfurt orruk hiven jelzi a szokást, mely szerint ilyen állatorrokba húzott karikák helyettesítették hajdanta a kapukban a mai csengetyűt.

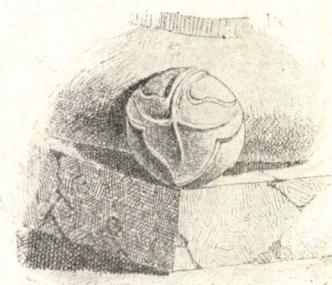

XXXVIII. sz.

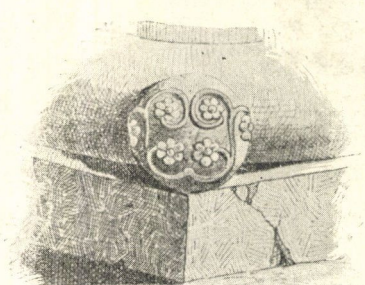

XXXIX. sz.

Ha a boltozatból nem is maradtak volna részek, már a pilléreknek nyolcz oszlopra való feltagolása maga is mutatja, hogy a sok tag fölé övök, bordák voltak tervezve, hogy a bolt keresztbolt s ugyan csucsíves volt, miként azt a csákvári diadalkapun I. sz. és a tatai rom boltgerinczén látjuk. Ez utóbbi-

XL. sz.

XLI. sz.

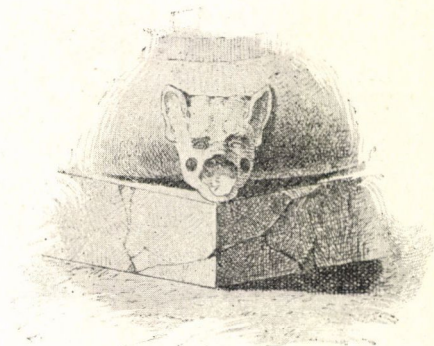
nak boltíve sokkal nyomottabb, mint a csákvári kapunál. A nyomott boltívezet indokolja a pillérek feltűnő vastagságát.

A csucsíves bolt bordáit zárkó fogta össze, mely a boltot nem csak egyszerűen lezárta, hanem koronázta is, azért az építő művész arra törekedett, hogy művét gondosan és méltóságteljesen befejezze, a miért a zárkó pajzsának kifaragásánál ragyogtatta utoljára művészi erejét.

A szentély, a fő- és oldalhajók valamennyi járma fölé bordahálózatos, zárköves bolt borult, de sajnos, a sok zárkóból, mely egykor ezt a remek épületet ékesíté, csak három gyönyörű példány maradt reánk. Azonban ez a kevés is elég arra, hogy sejtesse, hogy milyen volt egykor ez az Istenháza, de elég egyszersmind arra is, hogy éreztesse, hogy mit veszített benne szegény hazánk.

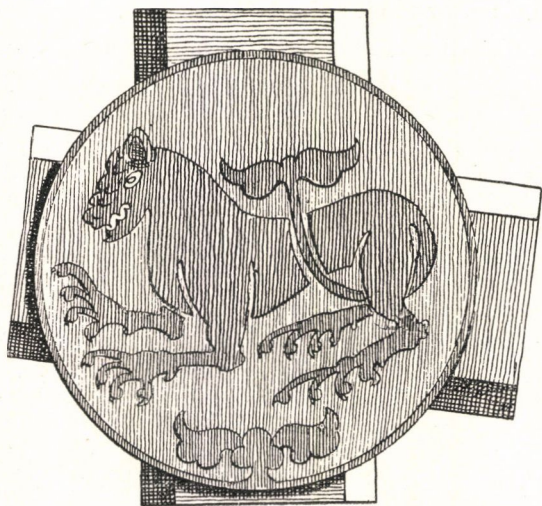
XLII. sz.

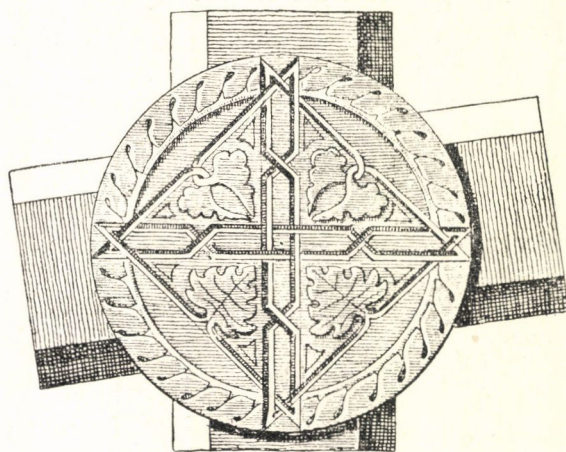
XLIII. sz.

A zárkövek kifaragása részint homoruműves volt, mint az oroszlános- és rácskeresztesé, részint domborműves, mint a sárkányosé.

Az oroszlános zárkő XLIV. egy ugrásra, marczangolásra kész stylizált oroszlánt mutat, mely fogait vicsorgatva, körmeit meresztve, bozontos farkát hányva, lihegő vérszomját, jelképileg a kísértő, a körüljáró sátánnak fenyegető veszedelmét árulja el, míg az oroszlán alatt levélesoportban szerénykedő herelevél a reménynek, a szerencsének gyenge szálát jelképezi.

XLIV. sz.

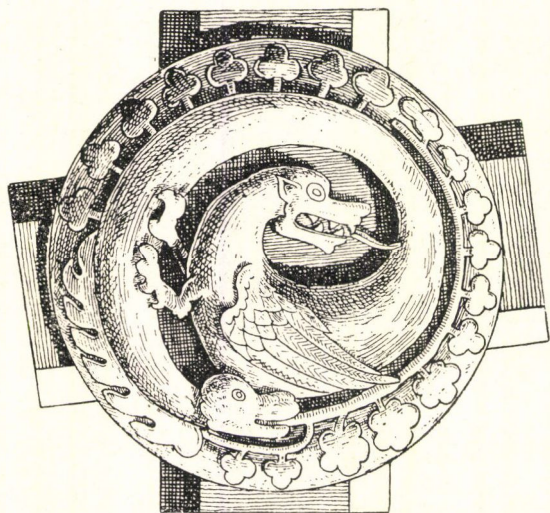

XLV. sz.

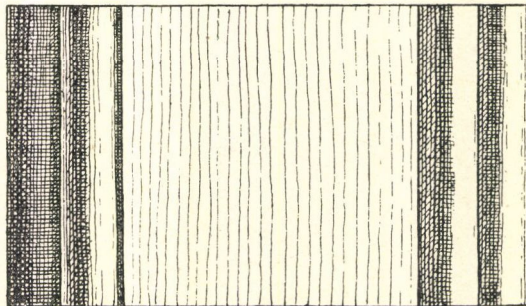
A másik zárkővön XLV. fülfüleveles körbe beállított rácskereszt van négyzet-keretbe foglalva, melyre a keresztkarok háromszögű mezőnyében egy-egy tölgylevél s két a középén összehajtott, kocsányaikkal összekulcsolt szőlőlevél, — a keresztben gyökerező hit erejét jelképezve, — kapaszkodnak.

A harmadik zárkővön a szárnyas, körmös és nyelvét öltögető sárkány XLVI. egy nagyon sikerült háromnegyedes dombormű. E zárkővön az építő művész a tartósságot és ugyan első sorban az általa befejezett mű állandóságát fejezte ki a Titkos Jelenések XX. 2, 3. verseinek igen találós symbolikus

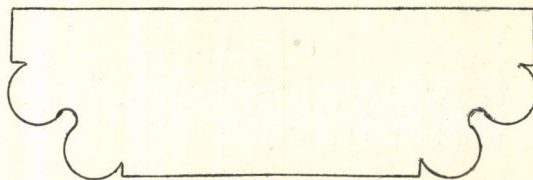
szavai szerint: «És megragadá a sárkányt, a régi kigyót, ki az ördög és a sátán és lekötözté azt ezer esztendőre és leveté a mélységbe és bezára és pecsétet vete reá, hogy többé ne hitegesse a nemzeteket, míg el nem telik az ezer esztendő». A rettenetes fejét másfél réteges karikába tekerő sárkánynak farka-vége fejjé idomul, melynek szájából kétágu leveles venyege, az élet folytonosságának újabb jelképe

XLVI. sz.

XLVII. sz.

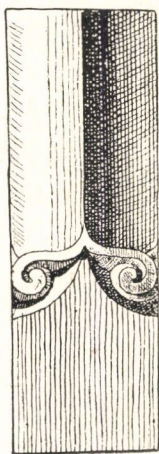

XLVIII. sz.

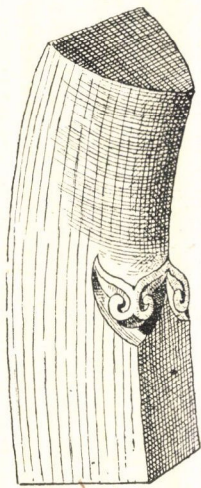
fakad. A venyegét szőlőlevelek s folytatólag a kő köröndjét hereleveles koszoru övezi, melynek végét a sárkánynak kifoszlott, csipkés uszonya, talán a végnek bizonytalanságát jelképezve, elfödi.

Ezekre a zárkövekre valóban ráillenek a költő szavai: «saxa loquuntur!»

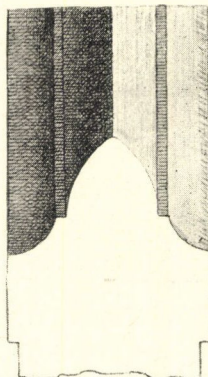
A zárköveknek művészileg erőteljes symbolismusa mellett a boltgerinczek, a bordák sem marad-

XLIX. sz.

L. sz.

LI. sz.

hattak unalmas egyformaságban, kifejezésnélküli hangtalanságban, hanem alakot, életet, változatosságot öltöttek azok is, hogy az összhang rythmusa annál hatékonyabb legyen a szépízlésre, melyet az elhanyagolás, a szegénység, az egyformaság itt csak bántathatott volna. Az öv (Gurte) XLVII, XLVIII. élénkül az átmeneti kort jellemző pálczás tagozással, mely azt mind a két szélén kettős pálczával szegélyezi. A négyszögletű bordák XLIX—L. kis emelkedés után szivalakulag élesülnek, de sarktöréseik

nem hagyattak üresen, hanem virág, leginkább szőlőkacsakaringók díszítik. Vagy pedig lemezes horony-oldalokba foglalva támaszkodnak a bordák LI. sz. a zárköre. Mindez túlterhelés nélküli, de mégis az átmenetet éreztető díszítési módszer.

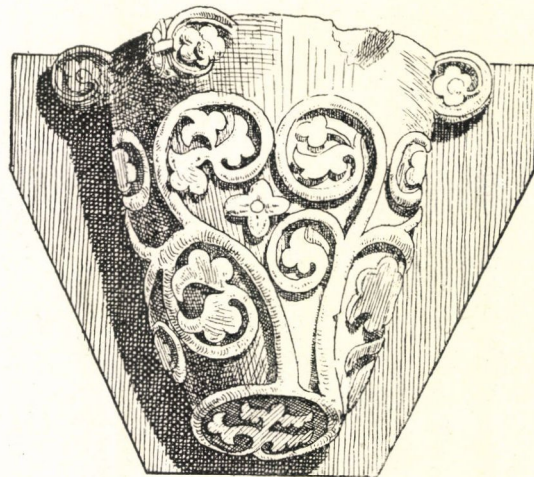
Nem kételkedünk, hogy a tagok különféle összetételével éppen oly változatosan faragták a bordákat, mint a minő változatosak voltak maguk az oszlopfejek, melyeknek szép száma közt egy sincs, mely díszítésére nézve a másikkal megegyeznék. Ezt a sokoldalúságot látjuk a zárköveken, ezt a kimeríthetlenséget bámuljuk a legaprólékosabb részleteken is, melyeknek kidolgozásából mindenütt az élet melegsége, és soha sem a betanult modorosság ridegsége szól.

Tudjuk, hogy a kőoszlopok a faépítkezés czölöpjeinek fejleményei. Kezdetben kőfal helyett földbe ásták a czölöpöket s ezeken keresztül fektették a gerendákat. Hogy a czölöpök ne inogjanak, alul feltöltött kupócokkal megszilárdították, felül pedig a gerendákkal összekötötték fahánttal, guzszsral. Mikor azután kővel kezdtek építkezni, megtartották a régi módot, csak a czölöp változott át oszloppá, a kupóc oszloplábbá, a gerendakötés oszlopfejjé.

Az oszlopnak ezen felosztása végérvényesen megmaradt a toskániai, dóriai, ioniai, korinthusi és római oszloprendszerben azon különbséggel, hogy míg a három első az oszlopláb és fej konservatív

LII. sz.

LIII. sz.

kidolgozásában megőrizte a klasszikus egyszerűséget, addig a korinthusi és római oszlopok magasabb, változatosabb fejei a természet tarkaságát öltötték fel dísznek. Így a korinthusi oszlopfejet is idővel a szokásos akántlevél s elvétele a rómaiaknál is használt herelevél mellett felbokrétázták a természet majd minden országából vett növényi, állati és emberi alakokkal. Felbokrétázták akánt, fülfü, here, tölgy, szőlő, repkény, pálma, páfrány, szívlevél, rózsa-, epervirág s egyéb levél- és virágdíszszel, melyet majd stylizáltak, majd a természetet utánózták.

A díszítés ezen módját különösen a clunyi benczés iskola honosította meg s ennek befolyása alatt épült a vértessz.-keresztői benczés-templom is, melynek úgy a természetből, mint a szörnyek mythikus világából kölcsönzött díszítése a délfranciaországi középkori művészetnek annyi és oly világos jeleit mutatja.

Ime itt egy felfordított kupalaku gyönyörű gyámkő. LII. Hívebben a természetet utánózni alig lehet. Az akánt-levelek bokrából kinőtt és hat ágban felkuszó dúslevelű repkényszarak annyira befonják, hogy éppen csak a fülfü kihajló hegyei s ezek felett a gyámkő öblének pereméje látszik ki. Egyik fülfü hegyén hereleveles keresztcske díszleg, a másikon pedig más valami levél. Maga az oszlop kis pálcza-tagozattal, karikával válik el a gyámkőtől.

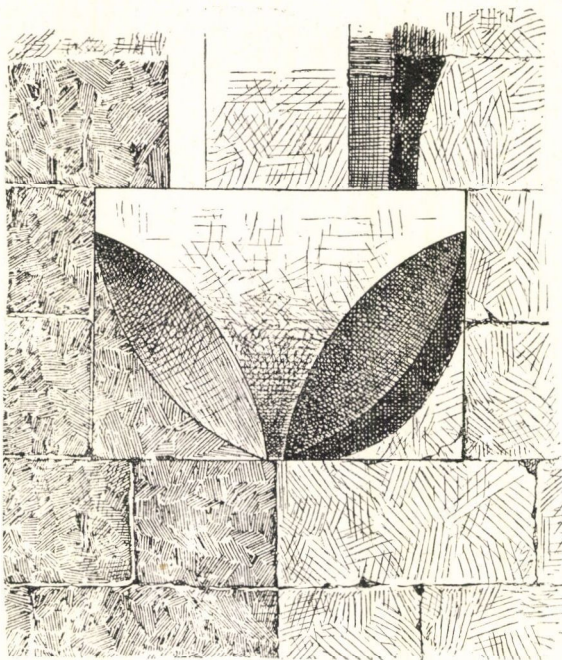
Természeti erőttől duzzad ezen gyámkő is LIII., melyen a kup leszelt tetejét karikában övező gyö-

kérszálból kövéren sarjadzanak a kacsos, leveles szőlőindák, melyek már a felfordított kup aljára is felkapaszkodva rózsás kunkorokban kiülnek a szélére, honnan az egyik kunkor kitörött. Az egész gyámkő, alja, föle, közepe, hol éppen most nyílik egy virág, leveles, virágos. A levelek a rácskereszt XLV. szőlőleveleivel egyeznek.

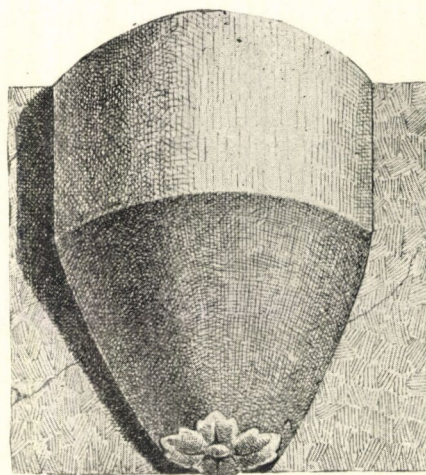
A másik két gyámkő LIV.—LV. változatosság kedvéért egyszerű mértani alakok, az egyik féltojásdad, a másik kúp. Az előbbinek lapos eleje, két oldalról kiszelve, felfelé nyíló görbeszárú háromszöggel van czímerezve s ennek megfelelően a borda szintén sarokélek nélkül indul ki belőle. A másik tetején rózsával díszített egyszerű kup.

Mind a négy gyámkő alakra, díszre egymástól különbözik.

Már fennebb érintettük, hogy az oszlopfejek nem voltak sem magasságra, sem szélességre nézve egyformák. Magasságra 0·60, 0·55, 0·34 közt váltakoztak. Ezeket a fejeket legfeljebb magasságuk szerint lehetne felsorolni, de chablonszerűen osztályozni nem lehet, mert itt minden nem is egy-, hanem

LIV. sz.

LV. sz.

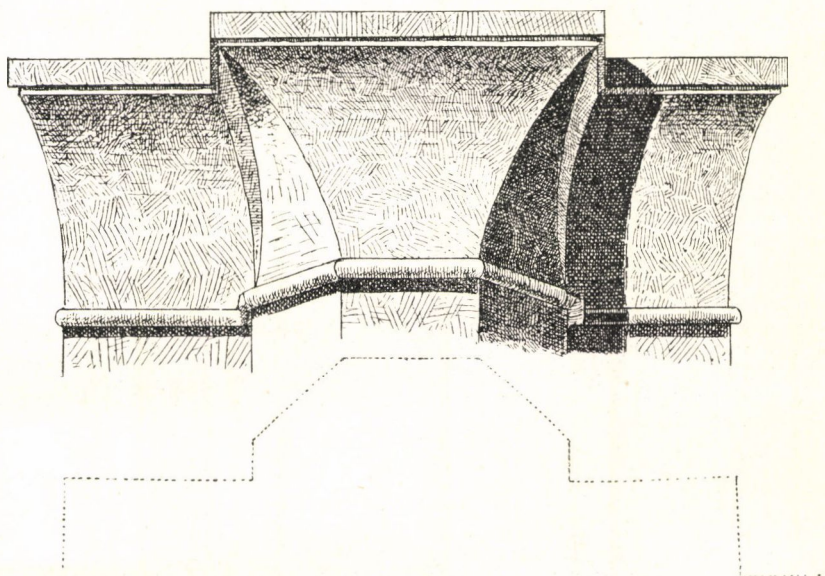
többféleképp is változik. Így csak az egyszerű fedőlapot (abacus) is hányféleképp lehet változtatni, itt látjuk. A fedőlap vagy egy vagy két lemezből áll, a két lemez vagy egyforma vastag, vagy a felső, a borító (Überschlag) vastagabb, a lemezek vagy négyszögletesek, vagy körszeletesen vannak kiszelve s ugyan vagy egy körszelettel egy-egy oldalon, vagy a körszelet egy-egy oldalon ismét kettétörik két kisebb körszeletre, az ezáltal támadt sarkok vagy élesek vagy tompák, virágkövesek vagy nem azok, a virágkövek (bossage pour tailler les fleurs) vagy félkörösek vagy szögletesek, egyszerűek, vagy kétrétűen tagoltak. Ezt a csodálatos változtatást látjuk az oszlopfej leveleinek minőségén, számán, csoportosításán, elhelyezésén, alakján, stylizálásán, a fej öblének (tambour) szögletes, félkörös, hengerszerű, virágedényes, kosáralaku, félhornyos vagy esaternahornyu (gueule-gorge) tartásán. Még a nyak és pálczája sincs elfelejtve, elhanyagolva, amaz vagy sima vagy rovátkos, emez néhol kettőzött.

Különben valamennyi fedőlap alacsony, szűkes, hogy a fejek bokrétaí szintén kidülnek alóluk, a mi átmeneti ismerv.

A falszalagok féloszlopai részint félkörösek, részint öt lapuak (XIV.) voltak. Ezeknek fejei közül négyet mutathatunk be.

Egyik LVI. levéldísznélküli egyszerű mértani alak a hasonlaku gyámkő LIV. mellett a déli oldalhajó nyugoti zárfalán most is ott van. A félkörnek öt oldalra való leszelését az oszlopszár metszetén LVII. látjuk.

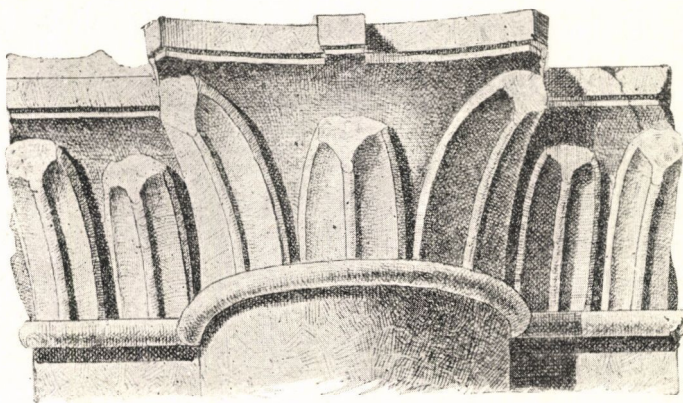
A másik kő LVIII. egysoros hosszúlevelű, erősebb bordázatú fülfüves levelekkel, körszelétes fedőlappal és szögletes virágkővel van díszítve.

LVI. sz. LVII. sz.

A harmadik kő LIX. kétsoros kurtább és dúsabb fülfüves levelekkel, szintén körszelétes fedőlappal, de félkörös virágkővel bir.

A negyedik kő LX. a megelőzőknél díszesebb akántbokrétás összekampózott csigáskapárral a szögletes virágkő alatt. Különben az oszlop szára és az elválasztó páleza ötoldalú, mint az LVI. sz.

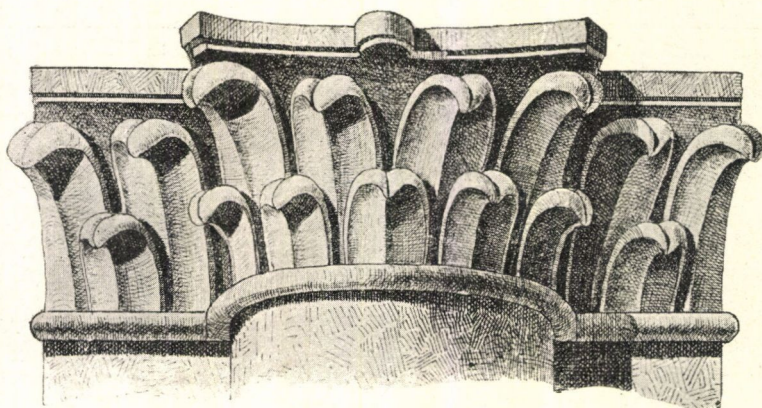
LVIII. sz.

Van egy ötödik kő is, s ez az északi oldalhajó nyugoti zárfalán a legdíszesebb oszlopfejek egyike. A háromsoros, pazarul gazdag akántlevelek szövevényes kuszáltsága még a legügyesebb rajzoló is megpróbálja, a leírót pedig egyáltalán cserben hagyja. Az alsó soru stylizált akántlevelek felett, a felső bujában ereszkedett koronalevelek mintegy saját terhük alatt strucztoollakként ide-oda himbálódznak, az oszlopfej sarkain kacskaringóznak. Ilyen dús növényzetet csak a déli égöv buja lehelete fakaszt.

Ez oszlopfej gazdagságának megfelelően a fedőlappal körszelétes szegélyvonala a jobb- és bal-

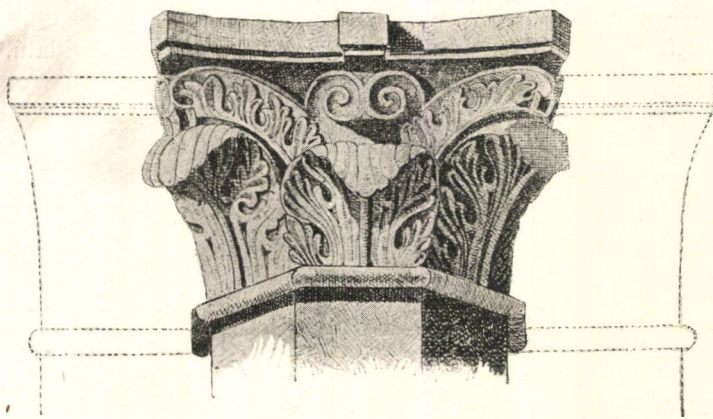
oldali falszalag felett szintén tagolva lett, vagyis a középén kettétörött fedőlapnak egy-egy felét melléje az oldali falszalagokra kirakták.

A gyakran két méter hosszú s félméter széles, bordás, csipkés és nedvdús délszaki akántbogáncs mellett az egyszerű, de sok és husos levelű fülfü (Dachwurz *Sedum tectorum*) a korinthiai oszlopfejek kedvelt disze, mely a nádas, mohás háztetőknek ma is kedvenz növénye. Valószínűleg innen szakították le hajdanta oszlopdisznek.

LIX. sz.

A nagyméretű oszlopfejek közül három LXI—LXIII. vagy nem tartozott a vértesszt.-keresztí mürészek közé, vagy pedig későbbi, nem éppen szerencsés kéz pótolta. Az egyiknek több körszelettel kivágott fedőlapja van három tompított sarokkal egy oldal vonalán; a másik kettőnek szögletes fedőlapjai egyszerűen négyszögletesek minden dísz nélkül. Kétsoros, fölötté husos fülfü levelek fölé csigák kun-

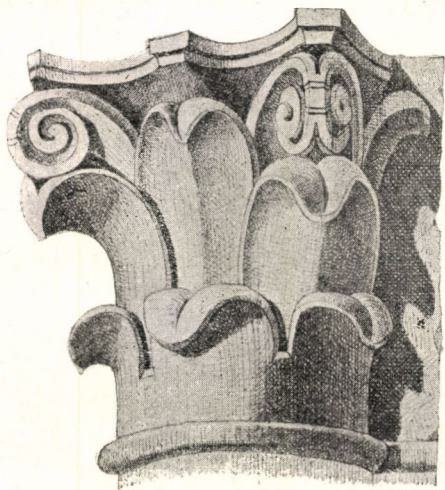

LX. sz.

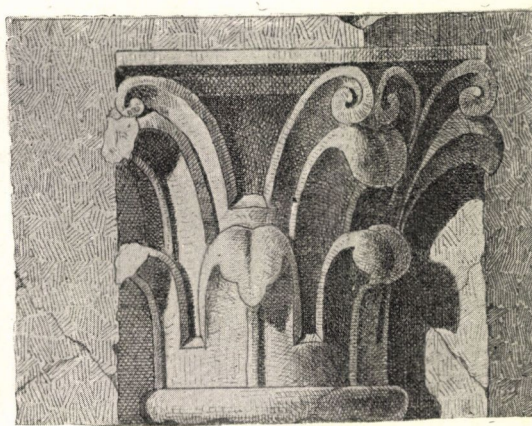
korodnak a sarkokon. Mind a három oszlopfejnél a levelek közei szögletesen vannak kivágva, a mi bizonyos modort árul el, melyet a többi fejek kidolgozásán igen ritkán s talán csak elvétve találunk.

Ide sorozzuk e két kisebb oszlopfejet LXIV., LXV. leveleiknek alakja és elhelyezésénél fogva. Leveleinek száma és sorára nézve az egyik kis oszlopfej hasonlít ugyan a háromnegyedes nagy oszlopfejhez LXIII., de középső, magasabbra törő levele elfödi nála a levelek és csigák közének kivágását. Ezenkívül szögletes virágköve és csigáinak kisebb, egyszerűbb szeme megkülönbözteti amattól. A másik, körszeletes fedőlapján félkörös virágkövel bíró, kis oszlopfejnél a felső sornak középső nagy levele ki-szorította a csigákat, melyeknek hiánya a fülfülelevelés oszlopfejektől egyáltalán megkülönbözteti.

Ezen körszeletes fedőlappal bíró oszlopfejnek LXVI. diszítése valamennyi oszlopfej közül kiválik. Az oszlopfejen, mintegy zömök fatörzsnek végén, néhány csonka levél között, sorban szemfélék mutatkoznak. Mik ezek? Faszemek nem lehetnek, mert ily sűrűn, így sorban, levelek között nem rügyezik

LXI. sz.

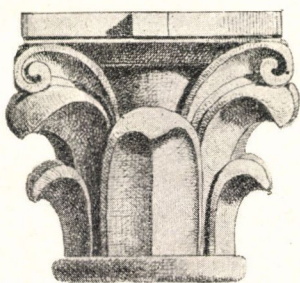

LXII. sz.

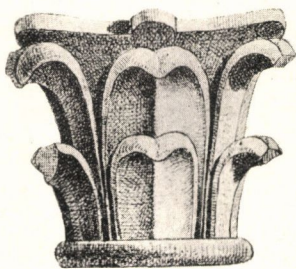
a fa. Harkályok sem köpögethették ki a férgeket ebből a törzsből, mert ilyen kimért sorban harkály nem dolgozik, azután nem is szoktak pudvás, szúlos fát czölöpnek használni. Ime, előttünk áll a régi faczölöp,

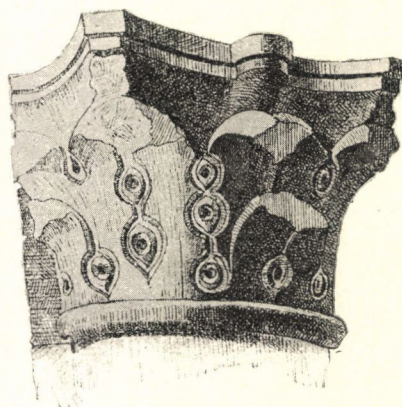
LXIII. sz.

LXIV. sz.

LXV. sz.

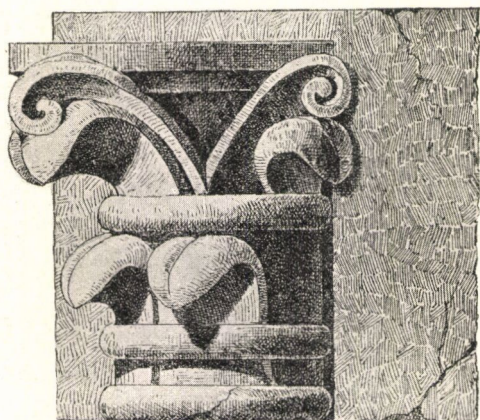
LXVI. sz.

löp, melyhez a gerendákat már nem csak kötözték, hanem le is szegelték, mint ezt a szeglyukak tanúsítják. Eredeti, de természetes diszítés. Virágköve kétrétű.

Az előbbi oszlopfej mellékdarabjának tekinthetjük a következő oszlopfejet LXVII. Habár az épület már régen összedőlt, a czölöp is elkorhadt, azért az oszlopfejen mégis rajta maradtak a szorító kötélek karikái. Az összekötözésnél csak a bokrétalevelek alsó sora gyömöszölődött össze. Egyéb baj nem esett.

Hogy a következő oszlopfejnek LXVIII. bokrétája nem szenvedett-e a kötözésnél, ki tudja? Az alsó levelek egyikének összezsugorodott széle tényleg kötélvéghez hasonló varrt mutat. Különben ennek alsó levelei balra, míg az előbbi oszlopfejnél jobbra állanak. A levelek mindegyiknél kövérek s azok egynek kivételével egymástól alakra, elhelyezésre nézve elütnek.

Leveleinek csoportosítására, alakítására nézve ezen háromnegyedes oszlopfej LXIX. némi hason-

LXVII. sz.

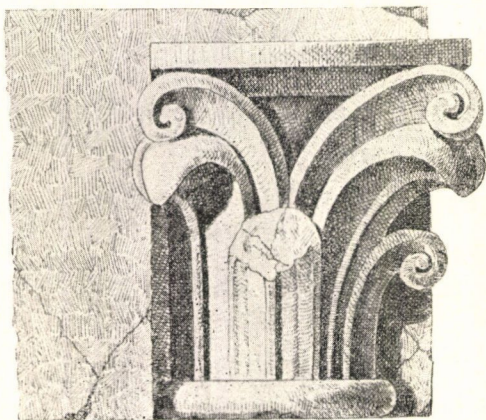

LXVIII. sz.

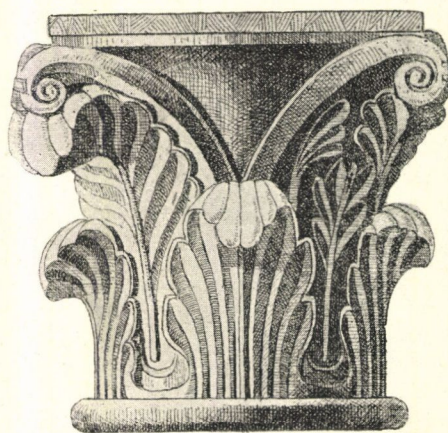
lóságot látszik mutatni az előtte állóval, de a tüzetes összehasonlítás ezt a látszatot eloszlatja, mert az utóbbinak levelei nyulánkabbak, kunkorosabbak s főleg az alsó sorbeliek más állásúak.

Az eddig felsorolt oszlopfejek fülfüves levelei egyszerűek, csücskéik ugyan kihajlók, de nem bimbósak, nem virágosak, mivé később, mint látni fogjuk, átmenetileg kifejlettek.

E két csigás, egyik féloszlopos LXX., másik háromnegyedes LXXI. oszlopfejet majdnem egészen

LXIX. sz.

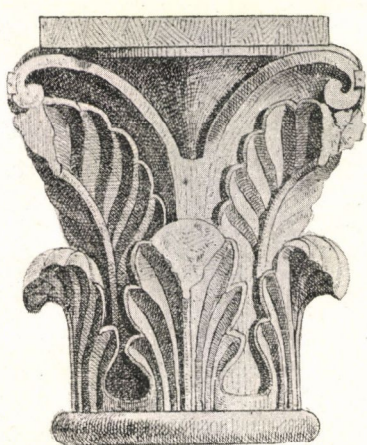

LXX. sz.

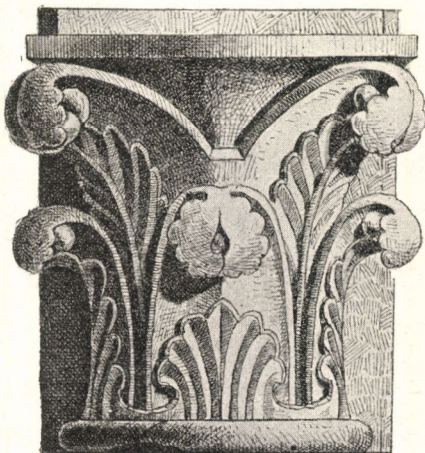
betakarják az erős bordázatú, csipkés szegélyű akantlevelek, melyek közül a nagyobbik fej kelyhéből még a virág szála is kiemelkedni készül. Ugyancsak a nagyobbik fej csigái, levelei kanyargósabbak, mint a vékonyabb fejéi, melynek levelei viszont kövérebbek, erősebbek.

Ezen oszlopfejek bokrétáival megegyezően stylizált diszitással bír e kis oszlopfej LXXII. is azon eltéréssel, hogy ennél a felső soru levelek a csigák alatt keresztbe feküdtek. Különben ennek szögletes virágköve is van, a két előbbi fejnek pedig semilyen sincs.

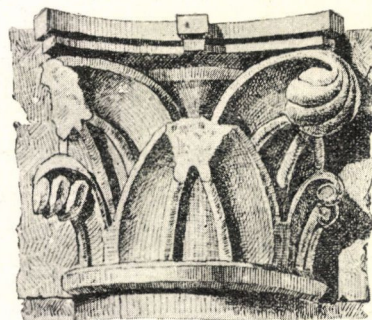
Ezt az oszlopfejet LXXIII. négy sorban kétféle levél díszíti. Az első és harmadik sorú csipkésen stylizált akántlevelek közé fülfűfaju, síma szegélyű, húsos, egész nagy leveleket tűztek, melyeknek

LXXI. sz.

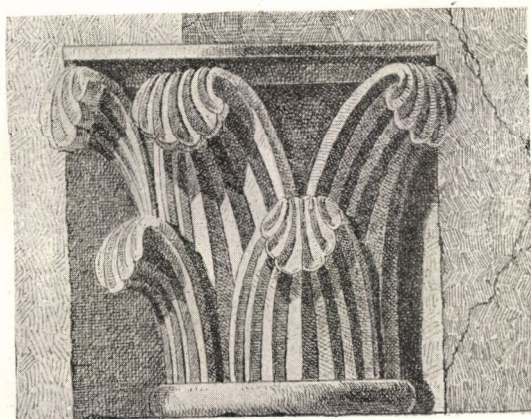
LXXIII. sz.

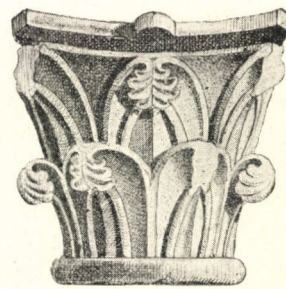
LXXV. sz.

LXXII. sz.

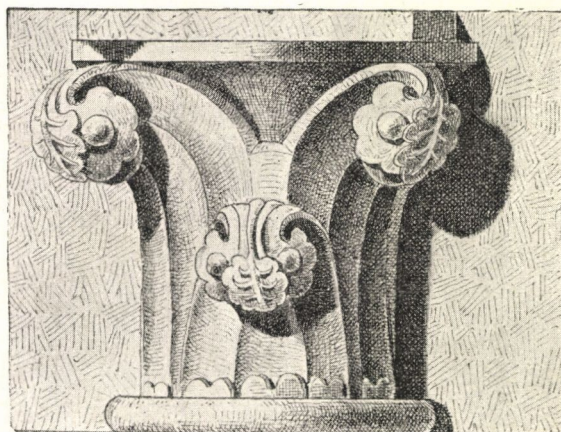
LXXIV. sz.

LXXVI. sz.

LXXVII.

LXXVIII. sz.

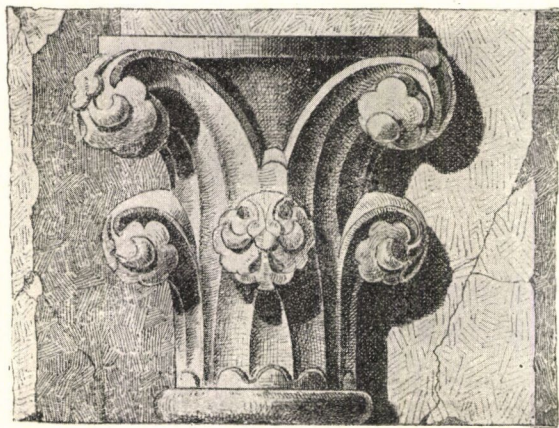
kihajló és szétnyíló csücskei már erősen kunkorodnak. A negyedik sor szintén fülfűféle leveleinek kunkorai az oszlopfej sarkain a szokásos csigákat helyettesítik. Ezen sor leveleinek köze, véletlenül szögletesen van kivágva.

A LXXIV. számú oszlopfejről a csipkés akántlevelek eltűntek, a síma szegélyűek megmaradtak, csak a formájuk változott, mivel most az akántlevelek stylizálását vitték át reájuk, mit legjobban onnan látunk, hogy ezeknek csücskéi az akántleveleknek (LXX. sz.) stylizált csücskéivel megegyeznek.

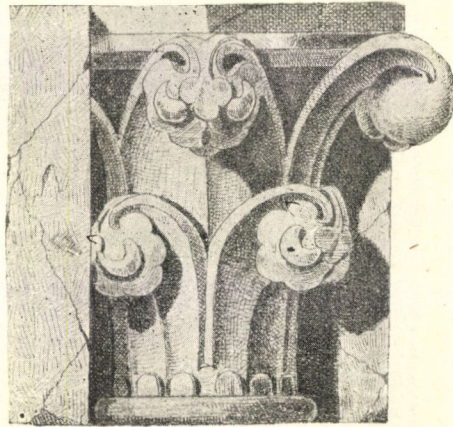
Habár ezen két oszlopfej LXXV—LXXVI. bordázatával tökéletesebben domborítja ki a fülfülevelek alakját, azért azok még az akántlevélnek is viselik a nyomát a levelek csücskéin, melyek azonban a következő oszlopfejeknél már bimbókká fejlődtek. A nagyobbik fejnek virágköve tagolt.

Ezen az akántszerűen stylizált fülfüves oszlopfejen LXXVII. már a levelek kunkoraival, kihajló csücskéivel együtt jelentkezik a levélbimbó vagy levélsom (Knauf), mely az átmenetet jelzi, mintegy közvetíti. A csigák közti fejletlen levél a fej öblét sajátosan takarja.

A három LXXVIII—LXXX. oszlopfej egy mintát képvisel. Az akántlevél stylizálásának csak igen gyenge nyoma mutatkozik még a fülfüves levelek csücskés kunkorain, melyek bimbókká, rózsákká fejlődtek, melyeket azonban az elsónél, úgy látszik, még akántlevelké is borítanak. Az oszlopfej rovátkos nyakán karikában kivernek a fülfürőzsa szapora, apró levelei, hogy idővel azok is bimbókká fejlődjenek. A levelek hajtásaikra nézve nagyban megegyeznek, de számukra, elhelyezésükre, csücskéik kidolgozására nézve egymástól elütnek.

LXXIX. sz.

LXXX. sz.

Ezekhez sorakozik a következő, oldalról felvett, levélsomos oszlopfej LXXXI. bár nyakán az apró fülfülevelek hiányzanak. A középső kehelylevélnek kunkorodó, kinyílt csücskéje felett herelevélke s még e felett golyócska alakú virágkő szerénykedik.

A következő LXXXII. valamint a LXXVI. számú oszlopfejek a virágkő nem választja szét a leveleket, melyek elől az alsó sorban két széles nagy levélben helyezkedtek ki, hogy mögöttük a kehelyből ép oly széles és nagy levelet a virágkőig hajtsanak. Bár e két fej leveleinek stylizálása nagyban szintén megegyezik, de a levelek csücskéi, a virágkövek, a fedőlapok egymástól különböznek. Ezen oszlopfej a szentélykörönd sudaras oszlopán, a boltnak tagolt, csinosan aljazott vánkósán (Kämpfer) mai napig tartja a bordának szőlőkacsos lábát.

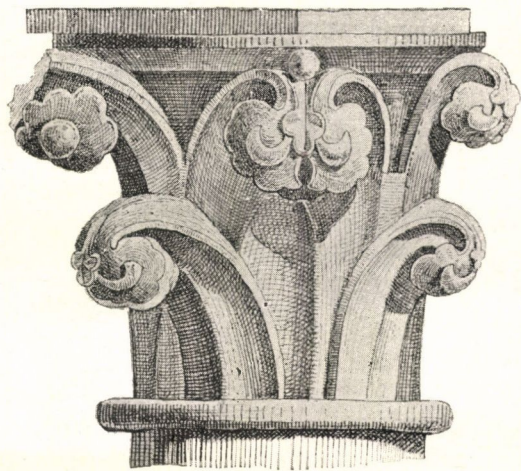
A levélsomok rendezését tekintve ide sorozható e kedves kis oszlopfej is LXXXIII., mely akár az erdő harasztjában tölgylevelek közt rejtőzködve, csábítólag kínálja édes terhe alatt meggömbölt csutkóin zamatos epreit. A virágkő alatt még most is virágzik egy szál, egy pár szem már érett, de van néhány éretlen szem is, melyek egy-két nap múlva megérnek, annyira kileste a szobrász a természet titkát.

Ezen három oszlopfejnek LXXXIV—LXXXVI. diszítése egészen újdivatú. Itt már nem egyes levelek vannak bokrétának mintegy odakötözve, hanem a szálas, úgy látszik, akánt növényeknek mintegy kertbe kiültetett csoportja élő lombot hajt, vagy pedig az élő szőlő keresztbefont karjai ölelik, mindig megújuló zöld diszbe öltöztetve az oszlopfőket. Mint hű oldalbordát, ott látjuk az akántlevelet az

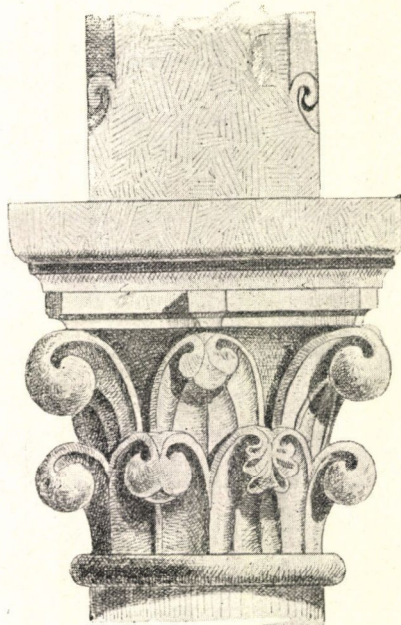
első oszlopfej oldalain; a harmadik oszlopfejnél a szívlevél díszlik, minő az egyik sarklevélre XXXIX. borul, valamint hogy csigáit is csak ez őrizte meg épen.

Hengeralakjánál és díszítésének simulékonyságánál fogva az előbbi oszlopfejekhez sorozható ezen LXXXVII., metszete szerint LXXXVIII. háromnegyedes oszlopfej is, melyet egyszerűen néhány hosszú, széles akántlevél közé bújttattak. A kehelyből kiemelkedő fiatalabb szálak fedték az öböl felső részét, hol csigáknak nincs nyoma.

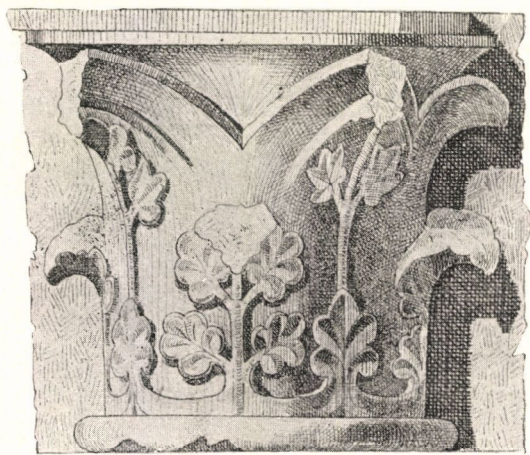
Ezen két virágcserep alakú fejet LXXXIX—XC. tömött levélsoraik szinte eltemetik. Egyiknek levelei fülfű és tölgy, a másikéi csipkés akánt és tölgy. Kár, hogy csücskéik letörték. Egyiknek öble szé-

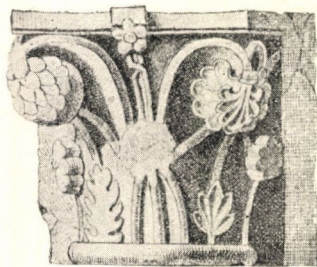
LXXXI. sz.

LXXXII. sz.

LXXXIV. sz.

LXXXIII. sz.

les pereméjű, a másiknak öblét alig éri be a fedője. A legkisebb oszlopfejek közé tartoznak, melyekből a következővel XCI. együtt nyolcz darabot mutattunk be. LXIV., LXV., LXXII., LXXVI., LXXXIII.

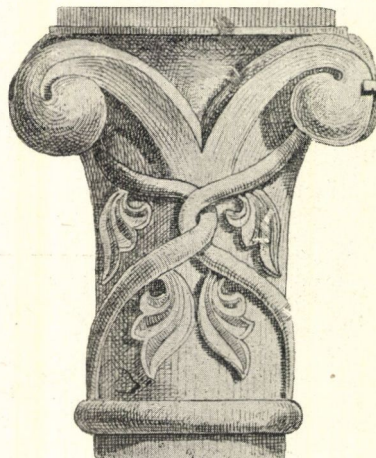
A következő két fejet XCI—XCII. akántlevelekkel bokrétázták fel, melyek bár állásukra nézve nagyon hasonlítanak egymáshoz, mégis mind a kettőnél másképp vannak stylizálva s már jobban pálmákhoz kezdenek hasonlítani. A nagyobbik fej több levéllel s így több levélesücskével bir, fedőlapja körszeletes, virágköve kétrétű, a kisebbik egyszerű, szögletes.

E két oszlopfej XCIII—XCIV. egyféle és még sem egyforma s ez mutatja a véső bámulatos erejét. Talán mind a kettő pálmaleveles, melyeknek legyezői széttárulnak. Teljesen épek, üdék, mintha csak tegnap ültette volna ki a kertész. Hogy nem egyformák, azt abból látjuk leginkább, hogy az egyik fej

öblének pereméje kidomborodik, a másiké nem, de ennél megint a nyak karikájából apró szögféle levelek vertek ki.

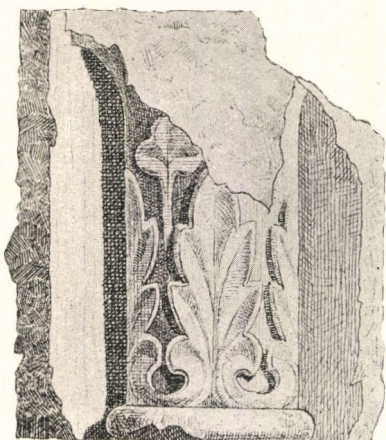

LXXXV. sz.

LXXXVI. sz.

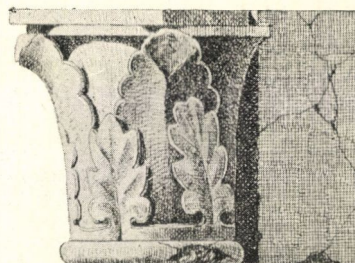
Ezen négyszögletes, alacsony két oszlopfejen XCV—XCVI. visszatért a fülfülevél régi szövetséges társával az akánttal, mely itt a fülfü alá huzódott. A disztés e nemét ismerjük a XXX—XXXI. és

LXXXVII. sz.

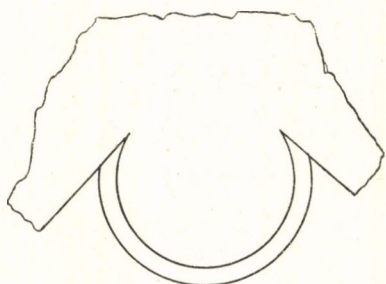

LXXXIX. sz.

XC. sz.

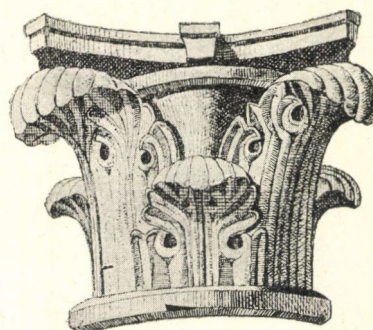
LXXV. sz. kövekről. Sajátos csak az, hogy a fülfülevél az egyik fejnél laposan, a másiknál mintegy élével van beállítva, hogy közte több akánt elérjen.

LXXXVIII. sz.

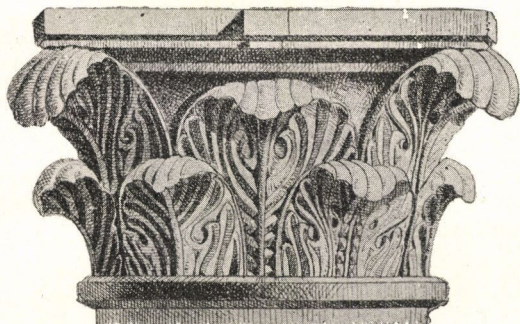
XCI. sz.

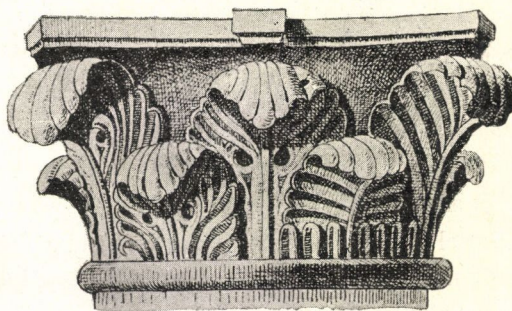
XCII. sz.

Ezen díszes oszlopfej XCVII. úgy öblének alakjára, mint akántleveleinek sajátos stylizálására nézve a többi oszlopfejek közül kiválik. Eddig valamennyi oszlopfej félhornyosan volt öblözve, ez az

egy fordított csatornahornyu (gueule renversée). Husos, szélesre kirakodó bodros levelei a többi akántlevéltől abban különböznek, hogy kifeszítve, mintegy nagyítva lettek stylizálva.

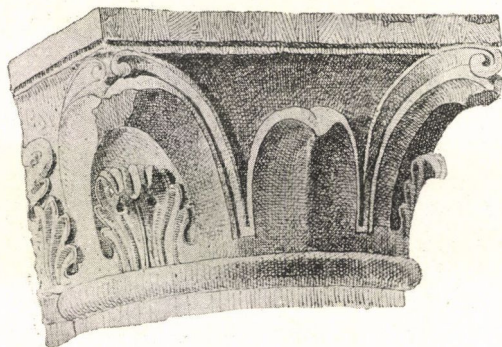

XCVIII. sz.

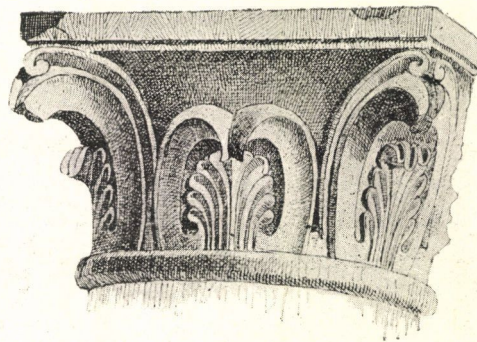

XCIV. sz.

Ezzel eljutottunk az utolsó oszlopfejig XCVIII. Ennek középső harmadrészét a szokásos csigás szarvalás alatt, legyező alakúlag kitárt pálmák között, mint valami kibontott szószéken állva, egy szent-

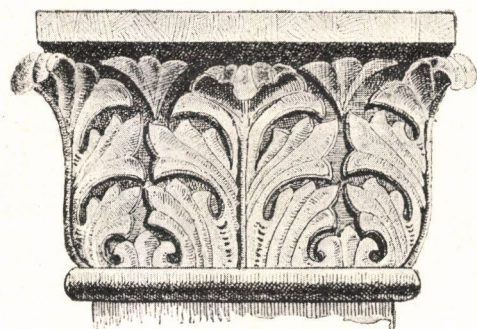

XCV. sz.

XCVI. sz.

nek alakja foglalja el. A szent, talán vértanú, baljában fekvő nyitott könyvet tart, mellig emelt jobbja-
nak taglejtésével pedig szent beszédjét kíséri nyomatékosan.

XCVII. sz.

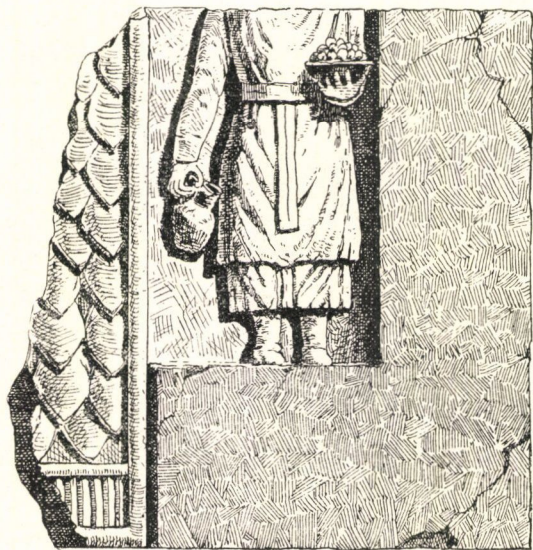
XCVIII. sz.

A bűnbánó s a világfi XV., a rabszolga XXV. s a barát XXIII. után ez az ötödik emberi alak, melyeket e köveken, sajnos, csonkítás folytán többnyire fej nélkül találtunk. A bűnbánónak s a világfinak hajzata hosszú, telt, vállig omló, ellenben az askétaarcú szenté kurtára nyírt, simára fésült.

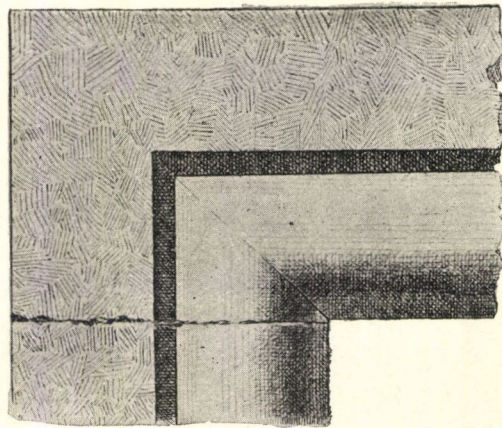
A rabszolga kiterpesztve fekszik, a barát tömzsökszéken ül, három alak áll. Az ülő alak barátesuhát visel, széles, francziás övvel, az álló szent pedig bőujju karinget és felette más diszöltönyt, mely méltóságot jelent, ellenben a bűnbánónak hosszú, bő szőrzsákja minden rangot eltakar.

A csákvári pillér körül heverő kövek egyikének lapján, még egy domborúművü emberi alakot találunk XCIX., melynek ruházata az előbbiektől elütő. A rövid tógát s felette tunikát viselő, elől lelógó czingulussal övezett pap, balkezeben áldozati csészében szőlőt, jobbában vágott nyakú korsóban áldozathoz szükséges bort visz. Feje hiányzik, de lába, úgy látszik csizmás. Az alak jobb oldalán válaszfalkép fogmetszetes basison fenyőpikkelyes törzs vagy toboz áll pálczakeretben. A fenyő (pinus) Dionysosnak volt szentelve.

Ezzel a rajzban birt oszlopfők számát kimerítettük. Van még néhány, de már nagyon megviselt állapotban Tatán. Két nagy, s a mi fő, más alakú oszlopfő Vértes-Somlón, a legdiszesebb pedig Vértes-Szt.-Kereszten várja, míg egy ügyes kéz lerajzolja.*) Tehát mintegy hat oszlopfő hiányzik még e gyűjteményből.

XCIX. sz.

C. sz.

A templomnak hozzávetőleg számítva, száz egynéhány oszlopfője volt. A 12 sarokkövön kívül 43 darabot bemutattunk. Ez is szép szám. Ha meggondoljuk, hogy ez oszlopfőjek mindegyike, valamint a többi részeknek diszítése is mindegyiknél más, úgy az szobrászatunk, s egyúttal árpádkori kultúránknak megbecsülhetetlen kincse. A veszteség, mely ebben magyar kulturánkat érte pótolhatatlan. E fájdalmas veszteség mellett is nagy a mi örömünk, mert nekünk magyaroknak nincs okunk szégyenkezni a szerencsésebb külföld előtt. Ennek az egy templomnak kimeríthetetlen művészi gazdagsága is tanúsítja, hogy mit birt egykor hazánk, mire, mennyit áldoztak őseink. Pedig a vértes-szt.-keresztői templommal egy időben ilyen, sőt ennél még nagyobb templomok állottak itt a Vértes vidékén majdnem egy négyzetmérföld területen Majkon, Tatában, Füzitőnél. Bátran feltehetjük, hogy azok a műkincseknek szintén gazdag tárházai voltak.

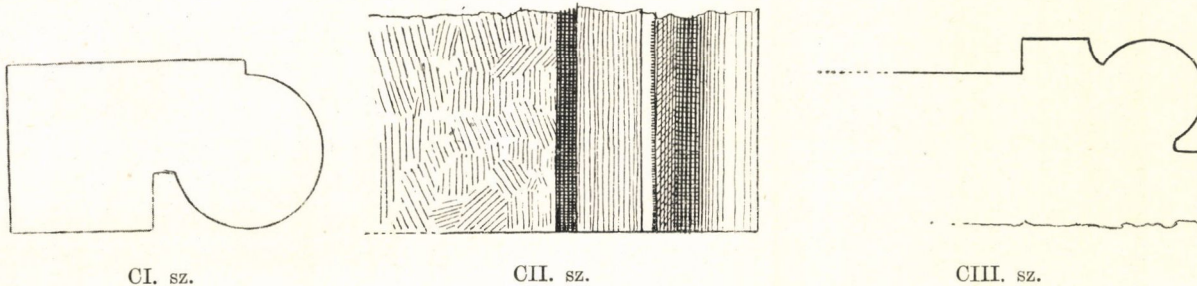
Az oszloprészletek ezen ismertetése után folytathatjuk az épület további leírását.

A főajtó, porta speciosa, a nyugoti zárfalon nyílt be. Itt a fal 1.178 méter vastag, maga az ajtónyílás körülbelül 1.138 méter széles, nem félkörös, hanem derékszöges volt, mint azt a keretnek (chanbranle) mellékelt sarktöredéke mutatja C., CI. Metszetéből látjuk, hogy e keret háromnegyedes oszlopként volt kifaragva.

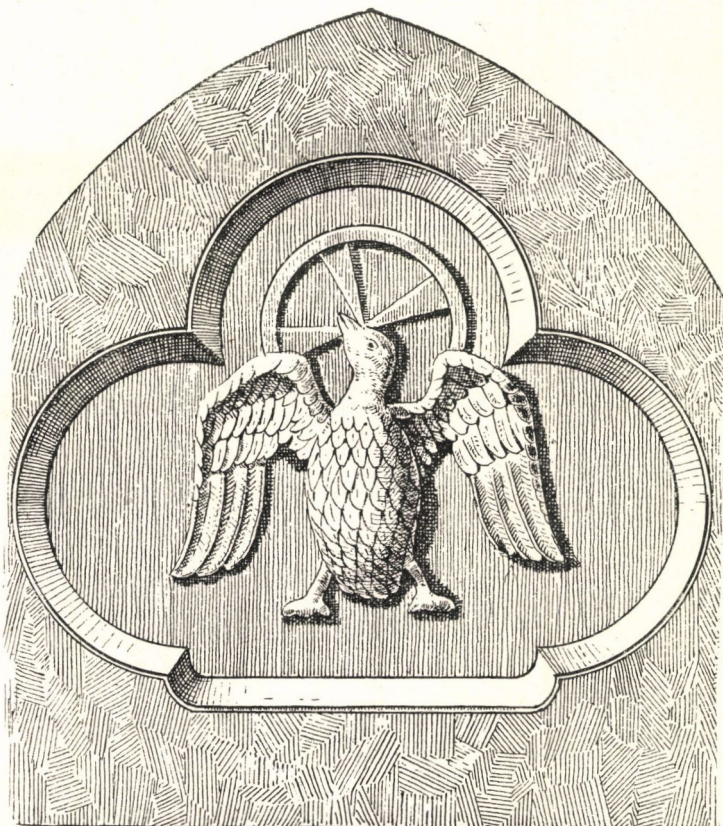
*) Leírását olvasd a LX. sz. után.

A nagy ajtó keretének tagozásával egyezik egy másik kisebb méretű kőnek CII., CIII. kifaragása. Mivel kisebb, lehet, hogy a sekrestyeajtónál állott.

Miként az ablakok, úgy a főajtónak nyílása is kifelé szélesült, tágult, mi által annál hosszabbak lettek diszítendő oldalai, a foglalat színe. Ezt ilyen épületnél sehol sem szokták elhanyagolni, ennél

pedig, a templom belsejének bámulatos művészi gondozása mellett, az elhanyagolás már az összhang miatt is egyszerűen lehetetlen volt. A diszítés már az ajtónyílás keretes bélelésével kezdődött s az oldalak színén tovább folyt. Talán a tatai vékony oszlopocskák itt álltak. Hogy e művészileg gazdag tem-

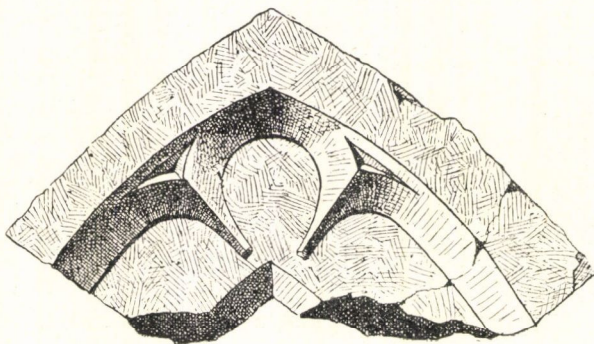
CIV. sz.

plomnak minő lehetett a kapuja, azt némileg elképzelhetjük, hogy ha a jáki, lébenyi,*) mint hasonló stílusú templomoknak portaléit nézzük.

Mivel a főajtó nyílása, úgy mint a templom hajóinak boltja csúcsíves, maga az ajtó pedig derékszögös volt, azért az ajtóborító (Sturz) felett keletkezett üres ív közt, a mezőnyt, tympanont, szintén kel-

*) Dr. Henszlmann, i. m. és Régész. Kalauz. — Essenwein, Mittheilungen der Central Commission für Baudenkmale. 1857. 1—2. füz.

lett díszíteni. Díszítették a Szent-Lélek jelképével, a hereleveles mélyedésben domborművesen kifaragott, szárnyait lebegető, fején dicsfénynyel övezett galambbal. CIV.

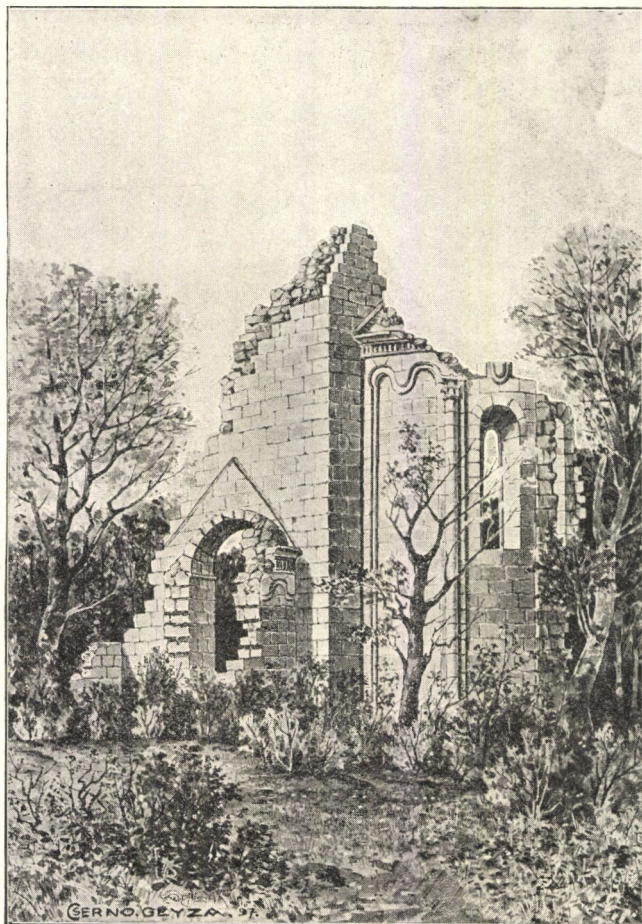

CV. sz.

CVI. sz.

Talán a kő nem töltötte ki a közt, s hogy a hézagok se maradjanak üresen, csúcsíves faldíszítményt alkalmaztak. A mellékelt halhólyagos síkdíszítménynek CV. kivágott belső sarka tényleg arra enged következtetni, hogy kitöltésül keretnek volt használva.

CVII. sz.

A csúcsíves díszítésnél mindenesetre régibb a köríves, melynek motívumát a következő falszalagnál CVI. valamint a XXXII. sz. indafonadéknál látjuk. Vagy sorban egymás előtt indán futó, vagy fel-

váltva egymásba fogódzó három rovátkás, leveles gyűrűknek mintegy zsinórok fonadéka. Mikép a gyűrűk, azonkép a levelek is állnak vagy lógnak. Ennek a kőnek másik oldalán az egyik éle ajazott (gefalzt), miért is ragasztó töredékének tartjuk. Rómában a Deus Ridiculus templomban hasonló, de négy rovátkás gyűrűvel kizsinórozott kő látható.*)

Miután a templom belsejét részletenként megtekintettük vessünk még egy utolsó pillantást annak külsejére is.

A szentély középköröndjének három ablakját négy, az oldali köröndök ablakait egyenként két-két falszalagos féloszlop állja körül. Egy-egy ablak s mellette ilyen falszalagos oszlopok voltak mindenestre az oldalhajók apsisainál is. Az oldalhajók falain levő falszalagokról nem lehet szó, mert ott már fal sincs.

A szentély középköröndjét CVII. a négy féloszlop öt mezőnyre osztotta fel, melyek közül a szélső délkeleti még egészen ép. Itt látjuk a templomnak köríves párkányát, a szentélynek oromfalát, nyereg-tetőzetének nyomát, cserepeinek maradványát és a kibontott oldali körönd tetőzetének magasságát.

Itt az oszlop lábozatától (Sockel) a köríves falszalagig (Fries) 4·314, innen a párkányzat legfelső tagjának széleig 0·95, vagyis összesen 5·264 méter a szentély falának magassága.

A tető párkánya páleza, fogmetszet, lemezke, csatornahorony (Rinnleiste) és borító lemezre tagolódik. A köríves szegély, a román épületek elmaradhatlan dísze, itt is pompázott.

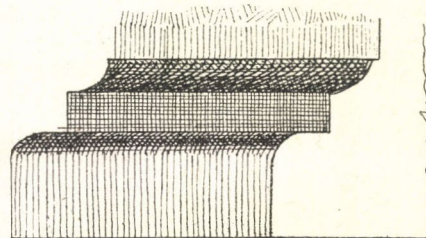
Voltak ezenkívül más egyszerűbb s mégis szépen tagolt párkányok is, mint az idemellékelt CVIII. is, mely félhorony, lemez, duzzadék (quart de rond) és borítóból áll.

A templomnak tornya nem volt. Falai az átmeneti módszer szerint épültek, vagyis előbb az oldalakat faragott kövekkel vakolat nélkül kirakták, azután a közt, a magot (Kern) kitöltötték vakolatba fektetett, vagy közbe-közbe halszálkásan állított faragatlan mészkövekkel.

Anyaga gránit, durva homokkő, mészkő és elvétve téglá.

Most, hogy a végére jutottunk, bocsánatot kérünk a szives olvasótól, kit hegyen, völgyön, árkon, bokron, romok, kövek, törmelékek között végig hureztunk. De hátha mese is, hogy a Deukalion által vállain hátrahajított anyacsontok emberré váltak, nem mese, hanem valóság az, hogy azok a kövek, melyeket a régészeti tudomány fáradsággal, áldozattal a romok alól felkeres és a szürke multból a felületen jelen elé visz, azok anyaföldünk csontjai, őseink életének, szellemének, műveltségének, vallásosságának, műszeretetének és áldozatkészségének ékesen szóló tanujelei, melyekből világosan látjuk, hogy egykor minő gazdag volt és most minő szegény édes hazánk vallásos műemlékeiben.

Szeressük hazánkat, becsüljük régi műkincseit!

CVIII. sz.

XX. Romok Csabdi, Vasztli és Tornyó fejérmegyei pusztákon.

Románstílusú volt a csabdi kápolna is, melynek romját Marsovszkyné ő nagysága rajza itt híven ábrázolja.

A kápolna régi temető közepén, sáncszerűen körülárkolt köröndön, a falu aljából emelkedő hegyoldalon állott. A végpusztulástól csak az omladozó torony menekült meg, mely egykor a kápolna délnyugoti sarkát támasztotta. A torony keleti oldalán tátong a félköríves toronyalja, felette fokozatosan egy- és kétnyílású ablakok, melyek a nyugoti oldalon a fogmetszetes párkány és kősisaknak némi maradványával még tisztán kivehetők. A torony középmezőnyét az első emeletről felkúszó s a torony

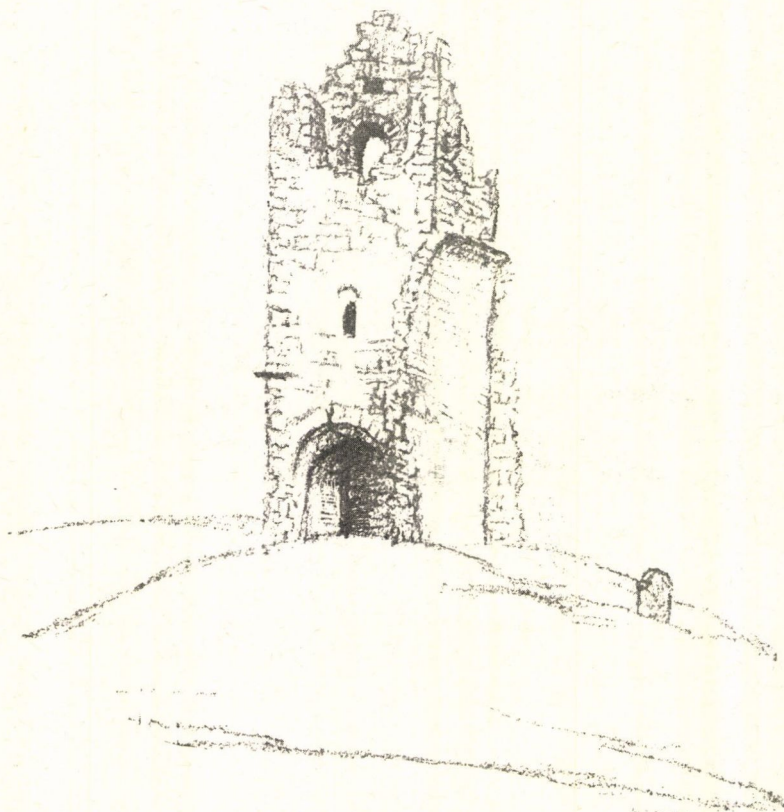
*) Nohl, Italienisches Skizzenbuch. 190.

sarkait befoglaló falszalagok szegélyezték. Hogy a toronyban egykor harangocska is esendült, azt a gerendák maradványai látszanak igazolni.

A dongaboltu hajó keletnyugoti nyílása a torony nyugoti zárfalával egyenes szintben záródott.

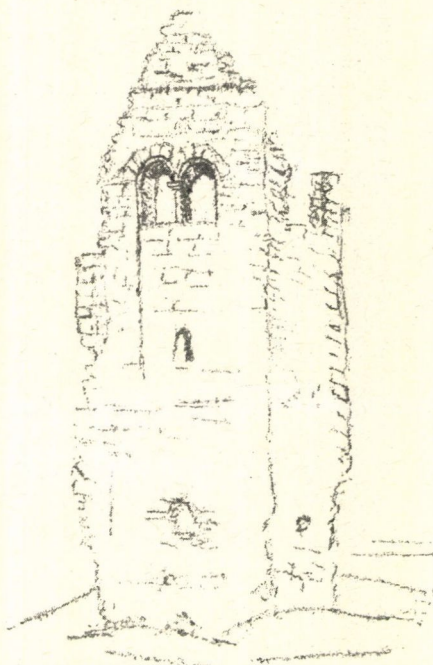
A talajmélyedések után ítélve a kápolna 10—11 méter hosszú, 6—7 méter széles volt. A torony-nak egy-egy oldala 3·65 méter széles, a fal vastagsága pedig 0·70 méteres volt.

A kápolna nem volt szorosan véve műépítmény, mert csak úgy öregiben faragott mészkövekből épült a tornya, de mindenesetre a törökhódítás előtti időből való. Hódítás idején alkalmas őrállomásul szolgálhatott a magaslaton s azért nagyobb biztonság végett mély árokkal körülsáncolták. Különben ilyen körülárkolást más régebbi templomoknál is láthatunk.

Keletről.

Csabdi kápolna.

Nyugotról.

A kápolna köröndjén kívül egy családi sírbolt keresztjén ezt a felirást olvastam :

Sepulcrum
Inclit. Familiæ Spect.
Dni. Jos. Pál
et
Spect. Dnæ Sus. Widos
de Bolta
Anni MDCCCXXIII.
Erectum.

Éppen olyan célra, minőnek szolgált a csabdi kápolna, használhatták a Vasztíl-pusztán levő 25·50 méter hosszú, 6·0 méter széles építményt is, melynek 0·70 méter vastag omladékfala nem mutat várra, bár várdombnak neveznek egy ennek közeli szomszédságában emelkedő magasabb halmon felhányt kő-sánczot, mely nyilván őrállomás volt.

Azonban Tornjó pusztától délre, negyedóránnyira fekvő halom tetején gondosan faragott kisebb-nagyobb köveket forgat ki az eke. A dűlőt ma is pusztá templomnak hívják. Ez az elnevezés egybevetve a törmelék fekvésének keletnyugoti irányával s egyes kövek gondosabb faragásával arra vallanak, hogy itt műemlék s pedig valószínűleg nagyobb templom pusztult el.

A MAGYAR TUD. AKADEMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

ARCHÆOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK:

VIII. kötet: I. füzet: 2 réztáblával és számos fametszvényvel; 72 l. — I. Archæologiai kirándulás Csanádra. *Henszlmann Imrétől.* — Hervoja spaltoí herceg és érmei. Dr. *Érdy Jánostól.* — III. A Rába-Sz.-Miklósi egyház. *Ráth Károlytól.* — IV. Éremitani adalékok. Dr. *Rómer Flóristól.* — V. Pécsvidéki és egyéb leletek. *Horváth Antaltól.* — VI. Archæologiai irodalom. *Hampel József és R. Fl. től.* — VII. Archæologiai mozgalmak. — VIII. Kisebb közlemények. Ára 60 kr.

II. füzet: Pilini pogány sirok. Dr. *Érdy Jánostól.* (I. közlem.) 73. l.; — II. Visszapillantás a Nyitra-, Turóc- és Liptó-megyékben tett régészeti kirándulásra. *Könyöki Józseftől.* 84. l.; — III. Régészeti adatok Győr-Sz.-Márton környékéről. *Sztahovics Remig lázi lelkésztől.* 98. l.; — IV. Románkori oltárkereszt. *Ebenhösch Ferencztől.* 108. l.; — V. Az 1868-ik év őszén Tellyén talált római érmek leírása. *Horváth Antaltól.* 114. l.; — VI. Két románkori kerekgyűrű nyoma Győr-megyében. *Ebenhösch Ferencztől.* 120. l.; — VII. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. *Majláth Bélától.* 123. l.; — VIII. Erdély érmészetéhez. *Holländer Leótol.* 130. l.; — IV. Kisebb közlemények. 142. l.; — I. Két gyulai lelet. Id. *Mogyoróssy Jánostól.* — II. Domokos Fehérvári prépost egy Codex R. F. — III. Igazolásunkra. A m. n. muzeum régiségtárának személyzete. Ára 60 kr.

A III. füzet tartalma: Régészeti közlemények. *Ormós Zsigmondtól.* I. Bersovia (Zsidovin.) 145. l. — II. Róbert Károly (1308—1342) király 1335-ik évi érmelelti szerződése. *Érdy Jánostól.* 154. l. — III. Aquineum történetének vázlata. Irta *Hampel József.* 159. l. — IV. Magyar viseletképek a bécsi császári könyvtárban. Dr. *Rómer Flóristól.* 199. l. — V. Harangjaink ismeretéhez. *Mykowszky Viktortól.* 203. l. — VI. Régi sírköveinkről. Dr. *Rómer Flóristól.* — VII. Kisebb közlemények. 212. l. — VIII. Név- és tárgymutató. 215. l. Ára 70 kr.

IX. kötet: I. füzet. 2 réztáblával és számos fametszvényvel. 70 l. — I. A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. *Henszlmann Imrétől.* — II. A pilini Leshegyen talált csontvázakról. B. *Nyáry Jenőtől.* — III. Honi erődeink ismeretéhez. *Mykowszky Viktortól.* — IV. A kolozsvári Boldogasszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferenczrendiek kolostorának ebédlőterme. Gr. *Eszterházy Jánostól.* — V. Liptó-megyei őstelepek. *Majláth Bélától.* — VI. A m. n. muzeumban levő kiadatlan *Aurelianus*-féle érmek. *Horváth Antaltól.* — VII. Erdély érmészetéhez. *Holländer Leótol.* Ára 80 kr.

II. füzet. Számos ábrával 103 l. Tanulmányok az ember eredetének történetéből. *Majláth Bélától.* — A monói nagy éremlelet. *Czirbusz Gézátol.* — A cikádori cistercita apátsági templom maradványa. *Mykowszky Viktortól.* — Dácia feliratos emlékei és térképe. *Mommsen* kiadásában. *Ortway Tivadartól.* — Adalék a régi magyar keresztelő medenczék ismeretéhez. *Mykowszky Viktortól.* Ára 2 frt 50 kr.

X. kötet: I. füzet számos ábrával. Tanulmány Sz. Gellért n. csanádi templomáról. Dr. *Ortway Tivadartól.* — Kiadatlan római feliratok. Dr. *Rómer Flóristól.* — Egyiptomi cultus-maradványok a hazai leletek között, irta *Majláth Béla.* — A magyar nemzeti muzeum érem- és régiséggyűjteménye 1874-ben, irta Dr. *Ortway Tivadar.* 17 iv, ára 2 frt.

II. füzet. Román és átmenetkoru építmények hazánk területén, közli Dr. *Rómer Flóris Ferencz.* 8 iv. Ára 80 kr.

III. füzet. Tibiscum fekvése Dr. *Ortwaytól.* — Adalékok II. Lajos udvari számadásaiból. *Fraknoi Vilmostól.* — *Mykowszky V.* régészeti utazása 1875-ben. — Ára 1 frt.

XI. kötet: I. füzet. Kertesi apátság *Rómer Flóristól.* György antiphonale. R. Kiadatlan római feliratok R. Adalék a budai vár helyszíneléséhez. *Rómer Flóristól.* Ára 80 kr.

II. füzet. Pest-Pilis megye emlékei *Arányitól.* Liptó m. műemlékei *Mykowszkytól.* Léta vára *Jakab Elektől.* Ára 1 frt.

XII. kötet: Báthori István-féle emlékérem a m. n. muzeumban; Dr. *Hampel Józseftől.* — A sz. Miklóshoz címzett eperjesi r.-kath. templom; *Mykowszky Viktortól.* — Slavoniai leletek; *Bojnychich Ivántól.* — A túskevári pálos templom; *Ádám Ivántól.* — Egy német nyereg a XIV. századból; *Lipp Vilmostól.* — Azon ágyuk, mozsarak és vetágyuk inventariuma, melyek Buda bevételé után 1686-ban az állásokon találtattak; Dr. *Rómer Flóristól.* — Régi ágyuk a munkácsi várban (1514—1711); *Thaly Kálmántól.* — Mutenum-Feketeváros; *Rácz Józseftől.* — Beregmegye műemlékei; *Lehoczky Tivadartól.* — A felsőmagyarországi muzeumban levő czéhpecsétokról; *Mykowszky Viktortól.* — Az ugynevezett «arany metszet» æsthetikai törvényének alkalmazása a csucsives stylben; *Mykowszky Viktortól.* — Szerkesztői utóirat ehez. — Magyar várak 1437 körül; Dr. *Thallóczy Lajostól.* — Bárbárokori védrendszer nyomai Liptó-megyében; *Majláth Bélától.* — Rákóczy Erzsébet ingóságai a hrussói és kis-tapolcsányi várkastélyokban; *Szerémitől.* — Magyarországi régészeti leletek repertoriuma; Dr. *Hampel Józseftől.* Ára 2 frt.

XIII. kötet: I. füzet. 1879. 4 könyomatu táblával és 35 fametszettel a szövegben. 65 l. I. A kelta uralom emlékei. *Pulszky Ferencztől.* — II. Diós-Győr vára. *Kandra Kabostól.* — III. Agyagiparunk történetéből. *Majláth Bélától.* IV. A berekszői régi templom Hunyadmegyében. *Torma Károlytól.* — V. Ó-budai templomrom. *Vásárhelyi Gézátol.* Ára 1 frt.

II. füzet. 1880. 50 fametszettel 75 l. I. A polgárdi ezüsttriosz. *Pulszky Ferencztől.* — II. A nagyváradi ősz székesegyház. *Bunyitay Vinczétol.* — III. Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. *Hampel Józseftől.* Ára 80 kr.

XIV. kötet: 1886. 35 képes táblával 159 l. I. Leletek a lengyeli őskori telepről. *Wosinszky Mórtól.* — II. A magyarországi bányá- és kamaratisztek emlékérmek. Dr. *T. Gy. től.* — III. Præhistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Dáciában. *Téglás Gábortól.* — IV. Római márványbányák a Bisztravölgyben, Bukova Hunyadmegyei falu határán. *Téglás Gábortól.* — V. A fenéki sírmező. *Lipp Vilmostól.* Ára 3 frt 50 kr.

XV. kötet: 1886. 23 képes táblával. A sarmizegetusai mithræum. *Király Páltól.* 129 l. Ára 2 frt 80 kr.

XVI. kötet: 1890. 18 képes táblával és 41 ábrával. I. A Korábia bányászata és kettős sírmezeje Zalatna közelében. Irta *Téglás Gábor.* II. Leletek a lengyeli őskori telepről. Irta *Wosinszky Mór.* Ára 4 frt 50 kr.

XVII. kötet: 1895. 89 ábrával. I. *Szelle Zsigmond:* Dunaföldvár régi emlékei. — II. *Wosinszky Mór:* A cikói (Tolna m.) sírmező. Ára 2 frt.

XVIII. kötet: 1895. 83 ábrával. I. Dr. *Gerecze Péter:* Szent Simeon próféta ezüst koporsója Zarában. — II. Dr. *Jankó János:* Régi hazai löportartók szarvasagancsból. Ára 3 frt.

XIX. kötet: 1895. 135 ábrával. I. *Téglás Gábor:* A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig. — II. Dr. *Pósta Béla:* Sziráki ásátások (Nógrád m.) — III. Dr. *Sötér Agost:* Ásátások a csunyi sírmezőn. — IV. *Kandra Kabos:* A diósgyőri vár. Ára 2 frt 50 kr.

XX. kötet: 1899. *Mihalik József:* A boldogkövávaljai neolithkori telepek. II. *Milleker Bódog:* Verseczi és vattinai őskori régiségek. III. *Téglás Gábor:* A Pentinger tábla «Ad Scrofulas» állomásának meghatározása a Gospodin-örvény Domitianus táblája alapján. IV. *Gerecze Péter:* A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa. V. *Gerecze Péter:* A somogyvári szent Egyed (Aegidius) monostor templom maradványai. Ára 3 frt.

XXI. kötet: 1899. *Mihalik József:* Kassaváros ötvösségének története. Ára 6 frt 50 kr.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI MŰEMLÉKEK:

- I. kötet:** Pécsnek középkori régiségei I. rész. A pécsi székesegyháznak építészete. Irta *Henszlmann Imre*. 1869. 6 réztáblával és fametszvénynyel. 97 l. Ára 2 frt.
- II. rész. A pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvénynyel. 94—372. lapig. Ára 2 frt.
- II. kötet:** I. rész. Pécsnek régiségei. I. Függelék. A pécsi székesegyházi magánirathoz. — II. Függelék. A sirena. — A pécsi ó-kereszttyén sirkamara. — Irta *Henszlmann Imre*. Számos ábrával. — 165 lap. Ára 2 frt.
- II. rész. A bécsi 1873. évi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya. 10 táblával és 277 fametszettel Irta *Henszlmann Imre*. — Ára 8 frt.
- III. kötet:** I. rész. Régi falképek Magyarországon. Irta Dr. *Rómer Ferencz Flóris*. XIII., többnyire színezett képtáblával és LXXVII fametszvénynyel. 1—170 lap. Ára 8 frt.
- II. rész. Lőcsének régiségei, *Henszlmann Imre*. XIV táblával és 88 fametszettel. — Ára 6 frt.
- IV. kötet:** I. rész. Bártfa középkori műemlékei. A szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Irta és rajzokkal illusztrálta *Myškowszky Viktor*. IX fénynyomatu táblával s számos fametszettel. Ára 5 frt.
- II. rész. 1880. Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása. Irta s rajzokkal illusztrálta *Myškowszky Viktor*. V fénynyomatu táblával s számos fametszettel. 132 l. Ára 4 frt.
- Monumenta Hungariæ archaeologica ævi medii*. A nagyszombati és a székesfehérvári régi templom. Irta *Reissenberger Lajos és Henszlmann Imre*. 1883. Nagy 4-edrét 85 l. Ára 4 frt.
- Dr. *Lipp Vilmos*. A keszthelyi sírmezők. 1884. 363 rajzzal. 52 l. Ára 1 frt 60 kr.
- Dr. *Meyer M. A.* Szent Simon ezüst koporsója Zarában. 14 képes melléklettel és 29 ábrával a szövegben. 1894. 64 l. XIV tábla.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ:

Archæologiai Értesítő 1869—1872. I—VI. kötet. Szerk. Dr. *Rómer Flóris*. — 1873. VII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre*. — 1874. VIII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre* vezérlete alatt *Geduly Ferencz*. — 1875. IX. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre* és Dr. *Ortway Tivadar*. — 1876—1879. X—XIII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre* és br. *Nyáry Albert*. Ára kötetenként 3 frt. — 1880. XIV. kötet. Szerk. *Pulszky Károly*. Ára 5 frt. — Uj folyam 1881—1884. I—IV. kötet. Szerk. *Pulszky Károly*. Ára kötetenként 5 frt. — 1885—1899. V—XIX. Szerk. *Hampel József*. Ára kötetenként 6 frt.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ARCHÆOL. BIZOTTSÁGA KÖZBENJÁRÁSÁVAL MEGJELENTEK:

A székesfehérvári ásátások eredménye. Irta *Henszlmann Imre*. Nagy negyedrért 226 l. 9 réztáblával és számos fametszvénynyel. 1864. Ára 2 frt.

Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I. rész. Őskori műrégészet. Irta Dr. *Rómer Flóris*. 134 l. 154 fametszettel. — II. rész. Középkori építészet. Irta Dr. *Henszlmann Imre*. 150 l. 250 fametszettel. Ára 2 frt 50 kr. (Elfogyott.)

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK ARCHÆOL. ÉRDEKŰ KIADVÁNYAI:

- Henszlmann Imre*. Tanulmányok a góthok művészetéről. 1874. Egy képtáblával 10 kr.
- Pulszky Ferencz*. A magyarországi avar leletekről. 1874. 10 kr.
- Ortway Tivadar*. Margum és Contramargum helyfekvése. 1877. 45 kr.
- Rómer Flóris*. Északnyugoti utam. 1879. 10 kr.
- Torma Károly*. A limes dacicus felső része. 1880. 90 kr.
- Torma Károly*. Az aquincumi amphitheatrum éjszaki fele. (Jelentés az ottani ásátásokról.) Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával. 1880. 1 frt.
- Myškowszky Viktor*. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. 1880. 40 kr.
- Majláth Bela*. Forgách Ádám és Báthory Zsófia ékszereinek történetéből. 1882. 20 kr.
- Vaisz Ignác*. Masolino olasz képművei. Adalékok a magyar műtörténethez. 1883. 10 kr.
- Dr. *Ortway Tivadar*. Egy állítólagos római mediterrán ut Pannoniában. (Egy térképpel.) 1883. 50 kr.
- Dr. *Lipp Vilmos*. A keszthelyi dobogói sírmező. 1883. 10 kr.
- Hampel József*. Adalék Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában. 1884. 20 kr.
- Dr. *Ortway Tivadar*. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északkeurópai prähistorikus köeszközök eredete és régisége körül. Első fele. 1884. 40 kr. — Ugyanaz, második fele. 80 kr.
- Szentkláray Jenő*. A becskerek vára. 1884. 30 kr.
- Dr. *Ortway Tivadar*. A prähistorikus köeszközök régiségi jellegeiről. 1885. 30 kr.
- Bunyitay Vince*. Szilágymegye középkori műemlékei. 1885. 30 kr.
- Pulszky Ferencz*. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. 20 kr. — Folytatás. 40 kr.
- Téglás Gábor*. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. 40 kr.
- Bunyitay Vince*. A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Egy rajz és két fénynyomattal. 1893. 1 frt.
- Téglás Gábor*. Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafelirataihoz s az aldunai határvédelem viszonya Dacia történetéhez egészen Traianus felléptéig. 14 szövegközi rajzzal. 1894. 1 frt.
- Hampel József*. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. Első rész. 200 képes táblával és a szövegben 48 ábrával. 1894. 5 frt. Második rész. 162 képes táblával és a szövegben 95 ábrával 1897. 6 frt.